84(2=Ки)кыр
К 28

Төлөгөн КАСЫМБЕКОВ

КЕЛКЕЛ

ШАМ
Басма үйү

I том

84(2=Ки)кыр
К 28

Төлөгөн КАСЫМБЕКОВ

КЕЛКЕЛ

Тарыхый роман

I ТОМ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
КИТЕПКАНА
ИНВ № 24/2567

ШАМ
Басма үйү

УДК 821. 51
ББК 84 Ки 7-4
К 28

Касымбеков Төлөгөн.
К 28 **Келкел**. Тарыхый роман: I том – Б.: «ШАМ», 2019 – 584 б.

ISBN 978-9967-480-30-8

Бул тарыхый роман көп каармандуу, көп пландуу чыгарма. Анын төрт түркүгү болуп кызмат өтөгөн – Токтогулдун, Фрунзенин, Курманжандын, Мадаминбектин көркөм образдары жаркырап көрүнүп, алардын жандуу элеси, пенделик тагдыры, жеке турпаты революциялык өткөөл доордун алды-артындагы тарыхый окуялар менен жуурулушуп, кыргыз элинин башынан өткөн эң бир татаал, эң бир чиеленишкен маселелерди өзөгүнө камтып турат.

К 4702300100-19
ISBN 978-9967-480-30-8

УДК 821. 51
ББК 84 Ки 7-4

© «ШАМ» Басма үйү, 2019

Кыргыз эл жазуучусу

Төлөгөн Касымбеков

(1931–2011)

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

I

Бир жагынан бир жагына өтө албай ат туягы түгөнгөн, куш канаты талыган, ашуусунан аша албай нечен дин жүрөгү жарылган, өз бороону гана түйшөлткөн, бийиги түбөлүк булут курчанып, булуту нечен түркүн удургуй туш тарабындагы мейкин түзүн, кум жамынган чөлүн каптап жамгырлап, ак кар көк музунан жер бүткөнү кут[1] жагына, күн чыккан жагына, аягы күн жүрүш[2] жагына улуу мүрөк дайраларын тынымсыз ийип, жамы жандууга да, жансызга да өмүр таратып турган миң катмарлуу улуу тоо...

Көк өтөгүнөн эки атчан өйдөлөп чыгып келе жатышты.

Эми гана муруттары кылайган, көңүлдөрү шат, биринен-бири калбай шакылдата ат бастырышып, түзөң, айыш жер келсе дуулдата жарышып, улам бир кыраңга токтошуп, мемиреген бейпил теребелге кумарлана көз чаптырышып, шыкалган гүлдүү чөпкө жойкун сала аралап, үзөңгү кагышат. Жылдын ошол аруу мезгилинде али эч ким баса элек жүлгө кууп, өз өмүрлөрүнүн ошол жазында биринчи жолу ашуу беттеп, мурда көрө элек багытка жол тартып келе

---

[1] *Кут* — түндүк.

[2] *Күн жүрүш* — түштүк.

жатышты. Кемүү, өксүү деген санааларында жок, үстүндөгү өз кийими, алдыларындагы өз аты түгүл бул кең аалам көгү менен, көгүнөн түшкөн нуру менен, көз кайкыган улуу тоолуу жери менен – баары ушул экөбү үчүн жаралган өңдүү, ушул экөбүнүн энчи окшоп, экөбү тең улам бийиктиктен бийикке талпынган күш сыяктуу куунак. Өтпөй турган чек, ашпай турган ашуу, бүтпөй турган иш жоктой, бул дүйнөдө жамандык деген бар экени ойлоруна кирбей, бет алган жагы жаркырап, толукшуп, көздөрүнө аалам кызыл-тазыл, улуу тоонун бир катмарынан бир катмарына, бир элден бир элге баратышса да, өз-өз төрүнө, өз туушканына жолгошордой эртеңкиден камтамасыз, дагы жаңы жер тааныу, эл көрүү кызыгы, арзуу жетелейт.

Эки жигит өз мекени улуу тоонун сөөлөтүн эске салган чогу бийик, кайруусу бөйдөй кара макмал ак калпактан айчыланта кийишкен. Чөп, дарак жарданып карап турушкан сыяктуу, а түгүл шаңкайган улуу тоо өзү туш тарабынан серп салып, тилегин тилеп тургандай сезилген кездери, өмүр үзүрүнө умтулуп, адамзаадамын деп бой салган, асылзаадамын деп суйсалган убагы.

II

Комузчу үйүнүн жанында көк шиберге жая салынган төрбөлжүнгө[3] эки аягын сунуп отуруп алып, үңкүйүп, комузуна кыл тагып аткан эле.

---

[3] *Төрбөлжүн* — шырдактын бир түрү.

Кыл козунун же улактын ичегисинен жасалат. Кара ичегини таза жууп, оодарып, сыдырғы менен кырын дысын такыр кетирип, чел кабыктай ичинен кол көрүнгөн ченде акырындап чыйратып, улам доңуу, бүдүрү калган жерин кайра сыдырып улам чыйратып, жибектей жымылдатып, андан соң колоко үйгө керегенин башына илип тартып, тоборсуй баштаган сайын чоюла, ничкерек болсун үчүн ар жерине сал мактуу бирдеме илип, кургатылгандан кийин жыйнап, тутамга ченеп түрүп алат.

Комузчу көпкө күймөнүп, улам кылды комуздун кулагына өткөрүп, чоё тартып, сөөмөйү менен тарт кылап көрүп, үнүн тыңшап, бир бошотуп, бир керип, ар түркүн ыргагын көрүп, кокус ойдогу мукамга тоңураак болгонун дароо чырт кыркып ыргытып, кайра жаңыдан чубап, кайра комуздун кулагына өткөрүп, кайра сынап, кырынды калган кылынын бөлтөгү мукамга келе бербей дорулдайт, же өтө сыдырылып, маес болуп калган жери чыңылдайт, бир кунда кубулжуган, элпек, ийкемдүү коңур жумшак добушун ылгап жатты.

Те айыл четинен ит коңкулдап калды. «Ныязаалы» деген сөз кулагына илине түштү. Ныязаалы өйдө карай берди. Эки атчан балдардын жанына токтой калышкан, балдар колу менен бери жакты көрсөтүп, кужулдашып турат. «Те тиги Ныязалынын үйү» деп жатышкан кыязы. Эки атчан бери бастырып калышты. Ким булар? Түсү башка, аттары чоочун. Ким аны сурап келе жаткан? Комузчу ордунан туруп,

утурлай тосуп турду. Жок, эч качан бул элден учураган адамдар эмес. Тыяктан эле таңыркагандай элейе келе жатышат. Түрү жай, кабактары ачык, булар жаман кабар жеткирчү чабарман да эмес, же айдап кетчү болуштан келген жасоол да эмес. Кара мурут, биртике чокчо сакалдуу Ныязаалы чукчуюп, ой-санаасы ар кайда кетип турду.

Эки чоочун жарыша муңайым үн сала салам айтышты:

– Ассалому алейку-ум...

– Ассалому алейку-ум...

«Э, тарбия көргөн балдар го?..» деген ой көңүлүнө алтын теңгедей тымызын жылт этип, алик алып, тосо турду Ныязаалы:

– А, келгиле, аттан түшкүлө, издегениңер мен болсом, бир керегиңерге жарайттырмын, жигиттер, кана, түшкүлө...

Экөбүнүн тең атын өзү алып, өзү каңтарып байлап, Ныязаалы чоочундарды үйүнө баштады. Улагасынан үрөйү жылуу бир зайып мурда эле камдап төргө жайып салган төшөккө карай:

– Келгиле, төрлөгүлө,– деди үнү да жымылдап.

Эки чоочун төргө отурушуп, үй ээлерин, улага-төрүн бир чаргып:

– Эми... алыстан арта даңк угуп, комуздун кумары, ырдын шыгы жаткырбай кууп, ат арытып, тон кирдетип, мына алдыңызга келип турганыбыз, таяке,– деди алма жүздүү кызыл чырай, сары чийкили.

Ныязаалы жымыйып, экөөбүн алма-телме сынай тиктеп калды. Кыязы «Чертишери кайсынысы, айты шары кайсынысы?..» дегендей.

– Жол оңутун карасам, же Беш-Таш ашып Таластан, же мына бу эле Чолпон-Ата, Кетмен-Тобо тарантан...

Чыкчыйган мырза сөөлөт жигит баш ийкеди:

– Чолпон-Аталык болобуз.

– Э-э,– деп алды Ныязаалы,– бу оңу кызыл чийкил, көзү күлүңдөйт, мандайы жарык, йе жараткан жаңылтпа, ушу Токтогул деген өнөрлүү баланын өзү окшойт...

Кызыл чийкил эки көзү жалжылдап, баш ийкеп, бул адамдын айттырбай таанып отурганына кубанып кетти. «Угулган экен...» деди өзүнчө.

– Баатыр менен күлүктүн аңызы алыстан угулат, үкөлөрүм,– деди Ныязаалы комузчу,– өзгөчө өнөрпоздордун кулагы сак болот мындайга. Нары да, менин үйүмү не комузчу, не ырчы гана сурап келет. Ошон үчүн болжоп отурам. А «таяке» дегениң кандай?

– Атам Сатылган сарттардан, энем Бурма саруу ичиндеги Сатыкей кызы.

– Э, жээн да болот экенсиң, Токтогулум. И-и, бул жигиттин жөнүн айт...

– Ысмы Төрө, таяке,– деди Токтогул,– «төрө» десе төрөдөй, бир суу элдин жакшы чыкмасы, ниети ак, кара кылды как жарган калыс баласы.

– Түзүк, түзүк,– деди Ныязаалы басырыктуу ойлонуп, жигиттерди астыртан серп сала тиктей

отуруп,– түзүк, өнөр алды калыстык болуп калды азыр, түзүк...– Токтогулга күлө сүйлөдү: И-и, жээним, бир карасам алгыр турумтай, бир карасам муңкеш күкүк сыныц бар, кана, эмне өнөр, эмне сырыц бар, баштай отур, ортого таштай отур...– деп калды.

– Ырчы,– деди муңайым Дүрдана акырын,– жол келген кишилер суусундан алышсын...

Төрө жымыя баш ийкеп койду:

– Мейли, жеңече, күлүктү күлүк көрсө төрт аягы тыбырайт, мейли, жеңече.

«Кой,– деди Ныязаалы ичинен,– өзүнөн өзү элирет, эрди жука ырга чапчаң көрүнөт, жо мен чертмек менен оозунам!»

– Дүрдана!

Жүк бурчунда керегенин башында илинип турган комузду зайыбы леп алып бере койду. Ныязаалы комузчу комузун күүлөй баштады. Жүрөгү опкоолжуп, Токтогулдун эки көзү комуздун кулагынан, бурамынан өтүп, бүт дити кылдын ыргагына жабышты. «Э, куйма кулак көрүнөт, демин тартпай берилет... Ыя?.. Эки көзү ителги, буга комуз чертип түтөмбү?..» деди комузчунун дили. Бир убакта өзү элирип, өзү өрөпкүп, «Кер толгоо» күүнү шартылдата баштап кетти. Мукамдан мукам үндөтүп, бурумдан бурум түрлөнтүп» асемден асем ашырып, тула бою күйшөлүп чертти. Карабай туруп комузду Токтогулга сунду.

– Жогуң,– деди жигит,– өз жоргобузду минели...

Колтугунан кичинекей кызыл өрүк комузду сууруп, тепкесин бектеп коюп, анан бир түркүн чоочугандай, бир түркүн тобокелге баш байлай жың-жың күүлөп, тиги айтылуу комузчу мурда күүлөгөн кылдын ырга гын эстеп, артынан куун күүлөдү. Каеринен жаңы лат? Ныязаалы эки көзүн чылк жумуп, кулак төшөп калды. Туура! Комуз туура күүлөндү. Ныязаалы эки көзүң шарт ачып, эми Токтогулдун колуна кадалып тиктеп калды. Дуу, дуу, күү, күү кетти комуз. Ния заалы башка эчтеме укпай, көрбөй кадалды. Жаш Токтогул күүнүн бар мукамын калтырбай, бар буру мун терип, өзү да бериле оштонуп, дүңгүр какгыра шатман, чапчаң чертти.

– Чала бастым окшойт, шаштым окшойт, Ныяз таяке...

– Жо,– деди Ныязаалы,– жо, өз көңүлүңдүн албуут жаштыгын, жаштыгыңын теңселген мастыгын кошуп, баракелде, өзүңчө көркөнтүп черттиң...

Эми Токтогул комуз күүлөп, «Чоң кербез» күүнү чертти. Ныязаалы ыр коштой турган шаңдуу овон күүнү кайрыгына кайрык улай, атайын жай күңгүрөнтө асемдеп чертип берди.

– Шалкы болуп калды окшойт?..

– Жо, таяке,– деди Токтогул,– шашкан тизгинди тартып, ойго оор жүк артып, дүйнөнүн түбүн кара деп, өксөө, көксөө байкатып, токтоо мезгил кум санаасын коштуңуз...

Ныязаалы:

Э, үкөм, жалындай жаштык доордон мен да өткөм. Кан коюлар, көрөм деген көңүл тоюнар, келерсиң анан курагыңа төрт тарабын каранган, чертсең күүң муңканган. Аттиң ай, чачса дагы кемибей, ашса дагы төгүлбөй бул дүйнөдөн күлүп өткөн, чачы агарбай, карыбай жүрүп өткөн ким болгон?!

– Бали! – деп, Торо кубанды. – Куш канатын серпкендей, эки буудан тең жарыша кеткендей комузунар үндөштү, кеп маанеси бирлешти. Бали! Бой салышкан кош чынар, үн алышкан эки улар...

Токтогул эки көзүн чылк жумуп, жини түшкөн бакшыдай буулугуп, комуз менен үн коштоп, төгүп ырдап жиберди. Те алыстан ат арытып, жер көрүп, эл таанып, асыл сөз, асем күү самап, күмүштүн күкүмүндөй бирден терип үйрөнүп жүргөнүн баян кылды.

Кызыл тору Дүрдана эки көзү бажырайып, ынтаа коюп, ырчынын оргуштаган демине көңүлү муюп, ал дагы ырчы менен комузчу дегенди көп көргөн жан, астейдил баа, тен берип тыңшады.

– Байбиче,– деди Ныязаалы көңүлү көтөрүлө,– бизди өз жайыбызга кой, сен дасторконуңун камылгасын кыл, байбиче. Күрпөңдөн бирди сойдура бер, коңшуларды кечкиге чакырт, бүгүн өз үйүбүздө эле отуралы, эртеңки күндүн кайда баштаарын көрө жатарбыз, бу колунан күү, оозунан мээри төгүлгөн баланы көрүп калышсын, макулбу?

Кабагы ачык Дүрдана башын ийкеди.

Кеп илгерки өткөн комузчу, чоорчу, кыякчы, овончу, нускоочу ырчылар жөнүндө болуп отурду.

Сырды Комуз, Тойгожо сурнайчы, кыякчы Кара Турат өнөрлөрү, акыры кайгылуу өмүр тарыхтары эскерилди.

Ныязаалы:

– Илгери ушул эле биздин туугандардан эки бир тууган экөбү тең жаагын жанган ырчы болушкан экен. Бир жолу мушаира болгон дейт. «Му шаир» дегени ырчыларды айтыштырганы болот ичкериде. Көп ырчылар бет келишип, бири жеңип, бири жеңилип отуруп, эң акырында ошо эки бир тууган гана калыптыр. «Кана, ырдашып көргүлө, угалы, сынайлы» дебейби мушаира башчылары. «Биз айтыша албай быз» дептир дейт агасы. «И-и?» дешпейби?! «Биз бир тууган элек» дейт. Эки бир тууган белдешпейт, жаак ташпайт, бу илгертен бек кармалган абийир салт. «Мейли, эки бир туугандын жакалашып отурганы чеки иш, мушаиранын мөөрөйүн, даңкын бирооңо ыйгармак керек, бир гана арга, жаранлар, бирине жол кой бириң» – деген экен башчы. Кичүүсү тура калып, таазим кылып: «Мен жеңилген болоюн, мен агама койдум. Мындан кийин ырдабайм, алдымда агам турган соң башка ырдашар кишим жок, ырды биротоло таштадым...» – дептир, адам эй! Ошончо топ ичинде ушундай сөз берген оңойбу?! Эл бата кылып жиберген дейт. Ошол бойдон кичүүсү тонко жолобой, эки жакты тиктебей, эчтеме ойлонбоско тырышып, бирок эмчек сагынган бала сыңары күнүгө ырын эстеп, каңырыгы түтөп, кайра өзүн тыйынып, тиштенип жүрүп калат. Ээн кыштоого качып кыштап, кар жатпаган боз жерден кекилик кууп атып,

ошонун кызыгы менен бир жыл бою бир жан менен сүйлөшпөй, өзүнчө да кыңк этип үн чыгарбай, таш арасында көз жашы өзүнөн өзү төгүлүп жүрүп унуткарып, акыры бир жылдан соң ырдын шыгы такыр тажыгып, ыр түгүл эки ооз сөзүн жөндөп айта албай калган экен...

Токтогул өзүнө мурда белгисиз ойго кабылды: «Кызык, кызык... мындан келди – күнүгө кармабай койсо комуздун, күнүгө ой толгоо тартпаса ырдын шыгы качат турбайбы?..» Ныязаалы:

– Э-э-э... – деп күүлөнүп, «Көкөй кести кара өзгөй» күүсүн чертип: – Башын дуулдатып, аягын дүңгүрөтүп, ак көңүлдүн күлүшүндөй, аргымактын жүрүшүндөй шакылдатып, көзгө толумдуу, көңүлгө жугумдуу кылып жаркылдатып... – деп, өзү да оолжуп кетти.

Күү айтканындай шагдам, өзөгүндө улам кайталанган мукамы шатман, улам кайрымы жаңыланып, улам бутактап, мукамга мукам уйкашылып, ыргакка ыргак сай келишип, кайгыдан, мүңкүрөөдөн кайратка обушкан жигердүү адам мүнөзүн, дуулдаган ой-кыялын, ойдогудай болбогон ойрон дүйнөгө кол шилтей өчөшкөнүн, атайын аны теңине албай шатыра-шатман жүрүшүн ойго келтирген, көңүлкош жан селкилдеп бийлеп кошулуп кете тургандай бой термелткен күү.

Телмирип кунт коюп отурду Токтогул.

Эми Ныязаалы «Сары барпы» күүсүн баштады:

– Сары барпы армандуу чымчык, арманын айтып ыйлаптыр минтип...

Комуз күү-күү, дуу-дуу мунканын кетти. Бул күү бир жылан улам тукумун соро берген алсыз, аргасыз сарала чымчыктын уясын таштап качканын, кудайга мунажат кылып ыйлаганын тамсилдеп айткан күү. Чымчыктын овологону, дилдиреп коп канатын катыпты, коп башы менен сүйлөшкондой, мунданкандай добушу, анан зар ыйлаган арманы үч кыл менен шокоттолуп келтирилип, комузчу комогу менен коштоду:

Күндө туусам күндө жок,
күндө жылан жеп коет...
Айда туусам айда жок,
айда жылан жеп коет...
зарлап барсам капына
тоё элекмин деп коёт...
О, кантейин, кудай ай,
кандай жазык кылдым ай...
шумдук жорук болду ай,
сур жыландын корлугу ай,
коруноо кылган зорлугу ай...

– Бул күүлөрүңүз татаал экен, мейли, аракет кылам, татаал түгүл катаал болсо да үйрөнөм... Ошол үчүн үйдөн безип, жер кезип, мында жүрөм... – деп, күлгөн болду Токтогул.

– Э-э, үкөм, ыр базарын кыдырбагам, комуздан кол бошобой ыр шыгынан куру калгам, ырдан нускоо бере албайм, «а-а» десе маани куюлган, жамы журт оозун караган, оң-солго даңкы тараган ыр пирине жолуктурам.

Төрө менен Токтогул алдыртан бирин-бири тиктешип, элтейип калышты. «Жеңижок ырчыны айтып

отурат?..» – деди өзүнчө Токтогул. «Аксыдан чыккан Жеңижок – айтышарга теңи жок» деп уккан, жүрөксүп, ой баса түштү.

Эртеси Ныязаалы өзү кошулуп, эл аралап кетишти.

Жеңижок ырчыны Токтогул Шумкар-Уя жайлоосунда көрдү. Көп элдин ортосунда, атчан, тили эле тынымсыз соймоңдогонсуп, эки көзү туш-тушка элире тиктеп, төгүп ырдап турган экен. Улам четтеги аттуу-жөө эл алдыга жүткүнө кулак салып, жардап турушат. Үнү жапыс, элдин кыйрына анча жетпей, сөзүнүн бири угулса бири угулбай, муну ырчы өзү билеби, улам бир жагына бет алып, атын акырын темине бастырып, дагы башка жакка бурула жаңкылдап ырдап турду. Бүт дитин коюп тыңшады Токтогул, «Жер санатын» ырдап жатты Жеңижок.

Бул дүнүйө бүткөнү, топурак пайда болгону, ава келгени, суу чыкканы, от жанганы, ушул төрт ыйык мээримден адамзаада түркүн маглук кыяматка дейре күн көрөрүн, түрүн кийе өнүп-өсөрүн айтып, «жер санаты», «жел санаты», «суу санаты», «от санаты» деп, ар биринин касиетин, пайдасын өз-өзүнчө санаттап, даңаза кылган ырчы болучу.

«Комузга жок окшойт...» – деп, баам салып турду Токтогул. Салмактуу, токтоо, ырчылар үн коштой турган мукамды гана бир кайрып, көп учурда кайрыбай деле комузду өңөрүп, аны унутуп, куду жини кычап келген бакшыга окшоп, улам кызый, улам элире куюлуштуруп жатты. «Бу,– деди Ныязаалы акырын,– илгеректе колун куушуруп отуруп

алып эле, өзүнөн өзү буулугуп, көздө ыйлап, көздө сооронуп, көзүнө эмне көрүнсө, алдына ким келсе ошону шарылдата кошуп, сыпаттап ырдай берчү болучу... Бир мааниден бир мааниге өтөр арасында кичине деминди алганына жакшы деп, бу «ырчы күүнүн» бир кайрыгын арак үйрөткөм, такыр шыгы жок, арак эле кыңгыратат... Карабайсыңбы, кайран комузду ээрдин кашына басып алганын...» Токтогул нестейип, баш ийкеп укту.

Кечинде өнөрпоздор күтүлө турган алейне үйгө келгенде Токтогул салам айтып, жай сурап, өз жөнүн туйдура ырдап учурашты. Теңтуш Ныязаалы «бу ыр пиринин эсин бир чыгарайын» деп, кымыйып карап турду. Жеңижок урушчаак бөдөнөдөй чукчуюп, тийишсе эле атырылгандай болуп, ичинен зардеси кайнап, кыя карап отуруп тыңшады. Кийгени макмал топу, ак көйнөк, жеңи жок кара камзол, сакал-муруту чертилген, арык чырай – куштай кыпыйган сыпаа.

Анын алыска угулган ырчылык даңкын, төрт санатын, ал төрт санатты буга чейин эч ким айтпаганын, мындан нары да айтса да бу кишидей эч ким айта албастыгын, «Жеңакенин төрт санат, түгөнбөгөн көрк санат, төп каныгып алган оң, төтөсүнө салган оң, так үйрөнүп алган оң» – деп, эң акыры «ырдын пири Жеңакең» деп көтөрө баалап өттү Токтогул.

«О-о,– дешип, отурган эл дуулдашып калышты,– эми алымсабак айтышкыла, собол-жоop беришкиле, сынашкыла...»

Бирок, Токтогул өзү көргөн эл нускасы, жер көркү жөнүндө уйкашын да, маанисин да жупжумуру кылып, комуз менен шаңкылдата коштоп, үнү найын, бийик, мукамдуу, сөзгө такалбай, мукурабай мурдатан камдап алгандай кең шаңгырап, кыйла ырдады.

«О-о, сөзүн кара, комузунун тең кеткенин кара, үнү ар бир мааниге жараша кубулжуганын кара... Пай-пай, кудайым өңдү да, өнөрдү да, кылтыйган сылык муңайым кыялды да бирдей берген белем бу балага?!» – дешип, ичтен тен коюшуп, баш ийкеп отурушту ырчы айтпайды көп көргөн баамчыл эл.

Жеңижок акырын нускоо айтты:

Ныяз акең экөөбүз
бирибиз санат ыр менен,
бирибиз комуз сыр менен,
а сенин төрт аягың жорго экен
бизге кудай бербеген...
Эми, үкөм,
башынан ырчы көп өткөн,
баарысы кайгы жеп өткөн,
алакчы күндөн тарыгып,
арман төгүп жүрөктөн...
Сен эми
ырчы болсоң эрди айт,
эрди тапкан элди айт,
эл ичинде теңди айт,
пейли жакшы кеңди айт,
акыйкат болсо кебиңде
ар убак маани бузулбайт...

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
КИТЕПКАНА
ИНВ № 24/2587

«О-о, бали-и!.. – дешти отурган эл, булардын бирине-бири тең берген адилет пейлине ыраазы болушту.

Баары бир үйгө конуша турган болушкан. Союш желген соң жат-жаттан кабар болуп, эшик эликке чыгышып, орун салынышын гана күтүп калышты. Токтогул астейдил кубанып:

– Бирге түнөп, кыябы келсе дагы бир-эки кеп алышып калат экенбиз,– деди.

– Жо-о,– деди Ныязаалы,– ал түндө киши менен сүйлөшпөйт.

– И? Кетеби?

– Көксулуу жеңени көрдүңбү, үкөм? Ошо жеңең экөбү жатып алышат.

Ныязаалы акырын күбүрөдү:

– Жең акең ошондой, жеңекең да ошондой. Кайда барышпасын Жең акең жеңекеңи кошо ала жүрөт, артына да таштабай, алдына да өткөрбөй, дайыма үзөңгү кагыштыра жолмо-жол деги кептери түгөнбөй, өзүлөрүнчө жаңы кыз-күйөөдөй шыңкылдашып сүйлөшүшүп, катар ат бастырышат. Кайда түнөбөсүн, бир төшөк салдырып алышат...

Мындайды ким кылат, жубайынын көңүл күзөөсү менен ким эсептешкен?! Кокус бирөө сыйкатып калса, Жеңижок ал жерге эч токтобойт, турат да аттанып, Көксулуусу экөбү үзөңгү кагыштыра жүрүп кетип калышат. Сырын билген жерде эч ким унчукпайт, өөн көрүшпөйт, кайта көп учурда «кош баш болсоң, ушундай болсоң...» – дешип коюшат.

Төрө:

– Үйү эмне болот?..

– Үйү да турат,– деп, башын чайкап койду Ныязаалы,– баштан чукак кайран киши, ошон үчүнбү дейбиз, мал күтпөйт, эгин экпейт, ит да бакпайт. Ыйлап калары, мөөрөп-маарап калары, улуп калары жок болгон соң кош баш чымчыктай жылдын төрт мезгилинде катарлашып жүргөнү жүргөн.

– Чын эле кызык адамдар экен...

– Э! – деп кейиди Ныязаалы акырын. – Көңүлүнө кетеби дейбиз, унчукпайбыз. Көксулуу төрөбөйт.

Куу мүзүл деген чымчык болот дейт, ошол куу мүзүл конгон дарак куурап калат имиш. Куу мүзүлдүн өзү да, төрөбөс катын. Бөөдө азамат эрди тукумсуз кетирет, тамырын кыркат... Муну эстүү киши өзү деле билет, бирак жүргөнү ушул. Ар кимде бар бир кыял, ал кыялды ким тыяр?!.

Жеңижок төшөктү эки кишилик кылып калың салдырып, Көксулуусу экөбү кудум биринчи жолу төшөккө жатып жатышкан сыяктуу кымыңдашып, башка үйгө жатып алышты.

Киши канчалык көп жер көрсө, эл араласа, ошончолук камы бышып, кемтиги толуп, калпысы түздөлүп, ой-санаасы кеңийт. Токтогул ошол ай бою тойлордо, кечки үзүрлөрдө бирге болуп Ныязаалыдан нечен түркүн күү, Жеңижоктон төрт санатын тең каныга укту, өз күүлөрүн, өз ыр демин бул даңктуу адамдардын алдына, эл алдына сынга таштады. Не бир өзүнө ушуга чейин туңгуюк жүргөн сезим жаңы суу жайпагандай көктөп, бой салып, өзүнчө көрк байкамы ченемсиз байыды. Баштагы бир айылда

баарын билдим деп жүргөн эрдемсүүсү басайып, билгени такталып, оңдолуп, өөрчүп, бу эл казынасы чети оюлбас кен, учу-кыйры түгөнгүс кең экенине өз көзү жетип, эми ошонун четине гана келип тургандай абалга кабылды да, самоосу дагы бийикке, дагы алыска балапан куштай талпынды.

Токтогул бир кыз-оюндан кеч келди. Өзү атын түшап коё берип, жаткандарды ойготпоюн деп, үйгө акырын кымырылып кирип, четке ошол бүкүлү бойдон бөгүп жатты. Бирок, уйкуга көзү эч ирмелбей тула бою жымырап, бүткүл ой-санаасы азыр эле тараган зооктон арыла албай койду. Көңүл ышкы ырларын шаңгыраган назик наздуу добуш менен, комуз эмес жүрөк кылдарын бирден терип коштоп, өзү да сары чийкил түсү ийги жигит, кыздын тымызын көз карашынан өз көңүл оту тутана өз жүзү албырып, жаны эрип, берилип ырдап жүрөт. Ырын бир уккан, сөөлөтүн бир көргөн ата-эне кызынын тоюн даңаза кылыш үчүн Токтогулду атайын чакыртып, ал жайда Токтогулсуз кыз оюн өтпөй калган. Тез эле таң кулануучак болуп, ордунан жылып туруп, акырын тышка чыгып кетти Токтогул.

Жер үлбүрөгөн ак кыроо, көк таза, желп эткен жел сезилбейт, чиркелише чөккөн айры өркөч ак тайлактар сыяктанып, карлуу чокулар турат, те алыстан заңгырай асман тиреген чокулар мына сунсаң колуң жеткендей, чуркап барып бир айрысына минип алсаң болгудай бейпил да, тынч да, ава жыпжылуу мемирейт.

Улам өйдөлөгөн сайын айыл төмөндө көк макмалга көмкөрүлгөн ак балгам сыңары томурайып көрүнөт. Кай бир үйлөрдөн көк түтүн ничке созулуп чыга баштаган. Токтогул айры белести көздөйт, демикке-нин өзү сезбей элирген куштай көк тиктейт. Көкүрөгү ушундай бир толкуган кубанычка, ыраазылыкка толуп, ага жанаша эле кооптуу бир санаалар кошо келип, аралашып, ою кумдай чачырап, башы кеңгирегендей. Көп күндөн бери чала уйку, бирок бир дагы бою талмоорсубайт, куштай сергек, элпек, көңүл куунак, аны бакыт өзү эки колтуктан сүйөгөндөй, аны лепилдете канат кактыра көккө көтөргөн тариз.

Бири кызгылт, бири сыя ирең, бири тарапаран сыяктуу көк аскалары, алателек ак карлуу – көк муздуу, биринен бири келберсип, ың-жыңсыз, жер каймактаганы бир оодарылбаган, бир чайпалбаган калыбында таңкы авада коргошундай күңгүрт көгүлтүрлөнүп, бейпил мемиреп турат. Те муз түбүнөн оргуштап чыккан көк кашка суулар ылдыйлаган сайын көбөйүп, алдас уруп, ийрелендеп, чарык жиптей чубалып, терең сайларга түшүп кетип жатат. Суу шоокуму, те алда кайда асмандын үстүңкү катмарында жүргөн жел шоокуму угулуп угулбайт, күкүк да сайрабайт, бу кеңирсиген аалам али чукурана элек сыяктуу теребел тыптынч.

Биртке борчук таштуу көк дөбөгө чыгып, жер ааламга өзүнчө серп салып, көпкө отурду Токтогул.

Жай, күн чыгыш жак саргылт түскө акырын оошуп, улам жаркый, улам бир түркүн шаң сезилип, ава

оодарылыша жел жортмолой бирде жылуу илеп, бирде кар шапатасы муңайым сылагылап өтүп, ошол көз ирмемде кең ааламда кандайдыр бир жаңы, маанилүү пайда болуу боло тургандай бир шоокум кирип келе жатты. Демин ала түйшөлгөнсүйт ак оркочтуу кара жер... Токтогул элейип, сүйүнгөндөн маңдай жазылар, күйүнгөндөн жүрөк жарылар бир алаамат окуяны ал дагы кошо сезген ой-кыялга кабылды. Эч нерсе жолун бөгөй албай, эч нерсе бетин жаба албай, нуру бүт жер ааламды бир уучтай кымтый, бир бурчектей жайпай азиз чырак жаркыран чыга баштады. Көрк баамчыл жаш адам аңкайып каран калды, ошол тапта жер аалам кыйрында кубат да, акыл да имере камтыгыс бир чексиз шардан кантап дүңгүрөп, бүт ой-сезими аны коштоп, ага кошулуп кеткен ар бир кийе чөпкө, даракка, ар бир жандуу маглукка алакчылабай бир тегиз нур илеби тийип, мээримине бөлөп, эми элеки түн салкыны көк чаңгыл бууланып, шүүдүрүм көздүн жашындай мөлтүлдөп, чөп түбүнө сарыгып таамп, тамырына сиңишти. Гүлдүн кечеги ачылган таажылары байкалбай акырын бирден күбүлүп, эми гана кылтыя жарылган чанагы көтөрүлө бой салып, кызгылт сары ыйык нурдун шарапаты ар бир талаасын көз көрүнөө бирден тарта ачып, гүл таажыларын тойго жасанткан эрке көйрөң кыздарындай кылка-кылка сеңселтип жиберди.

Өз көзү менен гүл жарганын көрүп, сезимтал Токтогул таң калды. Өзү да асыл нурдан маңдайы жылып, жан оту жанданып, эргип, көңүлүнө бир ой түрмөгү аста жымылдай куюлуп келди:

...азына, көбүнө,
агын суу, кие чөбүнө,
кыбыраган жандуура,
алсызына, алдууна
жаркын жүзү кирдебей
жашоо берип жамыга
кең караган Күн экен...
алакчылап иргебей,
жардың, байың ким дебей
тең караган Күн экен...

Обдулуп тура калды Токтогул. Лакылдап жүрөгү согуп, бул бир түрмөк ой көз көрүнөө күн нурунан ага өткөн сыяктуу бир түркүн ишенимге толгонуп, бул бир ыйык нышаана деп жоруду көңүлү.

Тааныш үн айыл жактан келип, аны бул тат-туу дагы, сестенткен дагы сезим ойдон алаксытып кетти. Карап, Ныязаалы менен Төрө үй жанына чыгып калышкан экен, бири колун «бери кел» дегендей шилтеп, Токтогул унчукпай ылдый айылга жай теңселип басты.

– Бу балага эмне болуп калган? – деп сурады Ныязаалы акырын. – Табы айнып калганбы дейин десең иреңи жакшы, көңүлү ооруп калганбы дейин десең, уурту жымыйып турат, а бирок ой басып калды жакынтан бери...

Төрө баш ийкеди:

– Көңүлү торго чалынып жүрөт...

– Ким экен?..

– Субандын...

Ныязаалы башын чайкады. Төрө аның кыцырылганынан эле иштин кыйынын билди. Оңой олтоң жер болсо: «Куп жакшы! Тойду кылабыз, никени кыябыз!» – дейт болучу. «Э эми досумдун күнү не болот?.. – деп, ындыны очо түштү.

– «Кой» деген жаакка чапкандай боло турган, эзилип түшөт, бир жолу «кайтпайбызбы» деп сыйкатсам, кецгирең тиктейт, эси оон, деги бул жерден кетер ою жок, ошол кыз келген кыз оюнга эле муң канып ырдап жүрө бергидей...

– Ырас, кыйыны кыйын. Булар оңойго жыгыла койбойт, бүткүл тубай уругун чарк имерген дымактуу немелер... Пай-пай, ышкы өзү азаматтын эркинен тыш бир мерте бактысына конгон куш, аттиц ай, эми кантебиз, «кой» дешке ооз бармакпы?!

Токтогул нарытан басып келди. Ныязаалы менен Төрө утурлай жымыйышып тиктеп калышты. Өзү жөнүндө бир ооз сөз болгонун сезип:

– И?.. – деп, жадырап, бир кур ичтен чоочуй элтейип тиктей берди.

– Көңүлүң бир көтөрүңкү, бир чөгүңкү, үкөм, сен бир бушайман ойго туш болгонсуңбу дейм? – деди Ныязаалы сөз имерип. Токтогул Төрөнү жалт тиктей калды. «Шек берип койгонсуңбу?..» дегенин көзүнөн көрдү Төрө, башын муңайым ийкеп койду. «Кеңешели, буларсыз экөөбүз бул элде эмне иш бүтүрө алмакпыз, булар кыйышпас кишилер эмеспи?..» – дегенди туя майышып жылмайды Токтогул:

– Таяке ай... – деп, нары баса шиберге отура, андан ойго чөмүлүп, чалкасынан оонап, көзүн жумуп уурту жымыйып жатып калды, көңүлү мээнип, бүт тула бою балкый акырын күбүрөп сыр айтты:

Жарык дүйнө бурагы,
он жети окшойт курагы,
жылуу, мээрим көңүлгө
алчадай жүздүн нуру, агы...
Карагат көзү жалжылдап,
капилет күйгөн шам чырак,
күлгөнү аманат өмүр кубанчы
ак жайда сүргөн таңчылап...

Токтогул шалдырагансып отуруп калды. Ныязаалы менен Төрө да, дым боло тиктешип алышты. Ныязаалы башын чайкады. «Кой, муну «кой» дештин өзү чеки, мейли, бактысынан көрсүн...» – дегенди баамдады Төрө.

Ныязаалы Токтогулга эңкейди:

– Куп жакшы болуптур, үкөм. Көңүл берсе ышкы демин тереңдет, же кагуу жеп, көөнүңдү калтырып кет, антпесең өзөктө калар бир арман, ал арман узун сүзөк ооруудан жаман күнүгө зилдеп, өмүр-бакы жүрөктү эзет...

Токтогул тура келип, кабагы жадырап, Ныязаалынын мойнунан кучактап жиберди.

* * *

Шумкар-Уя төрүндө Көксулуусу экөбү үзөңгү кагыша Жеңижок түз эле Суван болуштун үйүнө

келип түшүп калды. Эл ичинде, жакшылар арасында кадырлуу ырчы Суван менен теңтуш сыяктуу болучу.

– Кел, кел, Өтө,– деп, өзүнчө ыксыраган Суван ордунан копшоло, көңүлү жакшы, саламга алик алып, анан эти өсүп бараткан кабарчыктаган кызыл көзүн Көксулууга бир тиге: – Көкөй, кандай, эсен жүрөсүңөрбү? – деп, сураган болуп койду.

– Шүгүр, аке... – деди Көксулуу ыйбалуу, нары Макмал байбиче менен баштары бириге ымалалашып калды.

– Мейман келип отурат, байбиче,– деп, зайыбына аста эскертти Суван. Бу «мал сойдур» дегени. «Мейли» деди Жеңижок ичинен, сүйлөшөр сөзү олуттуу, жай отуруу керек болот, сырт кийимин чечип, жайланышып отура баштады. Макмал менен Көксулуу башка ашкана үйгө чыгып кетишти.

Кеп быйылкы жай, жер оту, малдын семириши, элдеги болуп жаткан той-тамаша, чыгаан күлүк, улакчы эр азамат жөнүнөн болуп жатты. Суван өзүнчө ыргала манчыркайт, бу эчким көзүн артпаган, эчким колун сукпаган бактысына, бейпил күнүнө ыраазы, карк киши болучу.

– Бу жанагы,– деп калды,– бу жанагы Чолпон-Атадан келип жүргөн ырчы, о-хо-о, түзүк экен го?! «Э» дегенде эле оозунан ыр куюлат экен, комузу да мыгым экен. Тиги дүмбүлчү экөөңдү чаң жолго таштап кеткидей го?!

«Дүмбүлчү» дегени Ныязаалы. Жеңижок ичинен кым деди, «чаң жолго таштап» деп кайраштырганды

этибер албай, кеп Токтогул жөнүндө чыгып калганына, Суван өзү баштаганына кубанды.

– Өзү да, болуш, кудай өңдү да, эсти да берген экен бечарага, адам оюн айта электе түшүнгөн ушундай бир дилгир жигит экен! Ырас, биз жолдо калышыбыз ыктымал, иши кылып аман жүрсө алыска чуркайт, өз элинин баркын, даңкын чыгарат, – деп кубаттады.

– Уругу сарттар дейби? Ыйкы-тыйкы, жакыр эл болот сарттар. Карачы, каксоо жерге чыгып калган жалгыз даректай болуп, аттиң ай... – деп, башын чайкады Суван. – Муну ушул жагы мукуратат акыры, бир жактан чарчап же жоролору менен жол келип калса банырай күтүп алары болбосо, калың топто бирөө менен жаакташып калса жанында таламын талашар көмөгү болбой турса кыйын, жоктун иши – жок, жалгыздын иши – жалгыз!

– Кошо жүргөнү илгерки Бешкемпир датканын уулу экен...

Суван башын ийкеп, «уккам аны да» дегени:

– Э-э, ал бир жетим азыр, ырчы жолдошунан артык эмес,– деп, нары капталына чыканактай кереге түбүнө чыйт түкүрүп койду,– Бешкемпир дүйнөдөн өз заманында өтүп кеткен, а бу жетиминин бирөөгө калкасы тийишке о-о али көп мезгил бар, нары да саяк Ырыскулбектин жулунган балдары жол бере коёр бекен жетимге?!

– Күлүк ат жолун таппайбы, жандай-жандай чаппайбы?

Суван башын дагы ийкеп, «ал куру сөз» дегени, карс-карс күлүп койду:

– Э-э, айта бересиң, Өтө! Саяпкери, чавендеси, ал түгүл бир жоон билек сүрөөчүсү болушу ылазым, күлүк ошондо күлүк, Өтө!

– Эл сүрөйт!

Суван дагы карс-карс күлүп койду. Кенти башка багытка оодурбай Жеңижок кайра имерип, бир күр Суван болушка жагынып, үч түрмөк ыр айтты:

Баш тилесең Баба-Ата,
мал тилесең Паша-Ата,
төбөсүндө көлү бар,
тулпар ойнор төрү бар
айланайын Бозбу-Ата –
кырка этеги кызыл жар,
кыйрында өңкөй кызыл нар –
алмасы аттын башындай,
жаңагы сайдын ташындай –
башынан Аксы баймана
жериңи ырдап жүрөмүн...
Жигиттери жолборстой,
жоолашышка болбостой,
энеси нарктуу, кызы аруу –
дүпүрөгөн көп саруу
элиңи ырдап жүрөмүн...

Жеңижок эч качан минтип келчү эмес, бирөөгө айткан жылуу сөзү үчүн эч убакта акыбетин сурачу эмес. Бүгүн эмне сабылгансып отурат? Сувандын бу нары оозунан нарктуу сөз куюлган ырчы, нары шарият билген, нары теңкур Жеңижок менен ымаласы

жакшы болучу. Кеп акырын акмалап отурду. Же бир кемчилдиги жок, же бир чеки сөздөн тапкан күнөөсү жок, же бирөөгө бере албай жаткан карызы жок, бул эмнеге сабылмак?!

– Болуш,– деп, Жеңижок дагы атайы маңдай жаркыратып отуруп, сөз жаңыртты,– болуш, бир кеңеше турган кеп болуп калды, болуш...

– Эмне? Ошончо эле кыйын кеппи? Айт.

– Кагылайын Алымкан бойго жетип калды бейм, кече эле менин сакалымы кармалап ойноп отурган бала эле, бүгүн кара, жакшы гүлзардын гүлүндөй тез жетилип, көзгө көрүнүп калыптыр...

Суван элтейип тиктеп калды. «Бу эмнени тантырап отурат, ыя?» деди бир ою, кыжыры келгендей чолок мурдунун үстү тырыша. «Же тиги кудай урган сасык бай кудам сөз алдырып калганбы? О-о, кудай чокусунан урган өзү келип эле айтса болбойбу, ыя?!» – деп, кайра асте кылдырды бир ою.

– Болуш,– деди Жеңижок акырын,– кызды сураганга, кымызды ичкенге бер дейтко илгертен, ою-бою жарашкан кез болуп калса баарынан жакшы болот эмеспи... Болуш, жанагы бирибиз эмес, бүт элибизге жаккан мөлтүрөгөн ырчы жигитти уул кылып алсак кандай болор экен, болуш?..

Суван эрди бек кымтылып, көзү аны сайын кабарчыктап, бир ынтыга оңдонуп, жүзүн үйрүп кетти. Жакпай калды. Жеңижок да кайра кайтарып сөз айта албай ара көпкө дым болуп отурушту. Бир убакта Суван жарыла сүйлөдү:

– Бул эмне эле ырдаганын бетине карман калды десе?! Бул эмне эле жымылдап калды десе?! Эмне, ошол тентиген сарттар атаңдын абагайынын ууру беле мынчалык сабылып, улук башыңды кичик кылып, ортого түшкүдөй?! – деп, таарыныч менен, ачуу менен күү-күү кетти, бара-бара каны кызый биртке муруту сербейип, чулчуйган эки бети ого бетер кара көк тартып тултуңдады. – Эй!.. Ыя?.. Озуң ойлоп бакчы, эй мен кантип кыз берем, ыя, бир ак уруп жүргөн бакшыга?!

Жеңижок оозуна куюлушкан ыр түгүл айла кыларга кеп кирбей бозала болуп отуруп калды. «Тентиген...», «бакшы...» деген сөздөр жаагына чабылгандай болду. Өзү да ырчы, өзү да башка жактан келген киши эмеспи. Ырчыны адам катары көрбөгөн бул пикир Жеңижоктун эсин оодарып таштады. Бир ооз сөз кайрыган жок, унчукпай тышка чыга түз эле аттарга барды да, элтеңдеп Көксулуу жетип келери менен өзү атказып, анан өзү аттанып артын карашпай жүрүп кетишти. Жеңижок бирөөнүн алдында шүмүрөйүп отура албаган зарделүү, бир эле Суванга күнү калбаган жалпы журтка кадырлуу адам болучу.

Тыштан Макмал шашып кире калды:

– Ие, Алымкандын атасы... ырчы кетип калды го?..

Суван тултуюп, чыканактап жатканынан козголбой көзү кызара кыжыры кычап, мурдунун үстү тырышып:

– Э, атаңдын... – деди кабаарып. – Тим койсо мага теңсинип калган турбайбы бу, өңкөй дуваналар?! Э, атаңдын...

Макмал керилген ак жүздүү, кара каш, кара көз, бойлуу, чоюлган сулуу да, адамкерчиликтүү да зайып эле, кайрып суроо жаңыртпай кайра чыга жөнөдү. Суван:

– Ө-өй, Алымкандын энеси,– деп, аста зекий, зайыбы кайрылып токтой калды эле, кадала тиктеп: – Кыз кайда? Көп эле эркелетип жибердиң го ошону?!. – деди.

– Жүрөт ушерде эле теңтуш кыздары менен.

Суван дагы ачуулана демиге, ырылдагандай ызырына:

– Э-эй, адам э-эй... – деп, өзүнчө күңкүлдөп, башын чайкап, тынчы кете бир жамбашынан бир жамбашына оодарылды. – Теңсинип койсо бу... ыя, төрүңө гана эмес, ыя, төбөңө тебелеп чыгат турбайбы, ыя?!. Таарынса Таласыңа кетсин!.. Э-эй...

«Эмне болуп кетти?» – деп сурай албады, «кеп кыз жөнүндө болгонбу?..» деп, башта эч качан сурабаган бүгүн кайда жүргөнүн такып калганынан болжол кылды. Кайра ашкана үйүнө баратып: «Жуучу болуп келгенби? Кимине? Көксулуу экөбүнүн баласы болбосо, кимине?..» – деп, башы маң болду.

* * *

Жүгөрү орулуп, көк жашаң аңызга коё берилген мал Ак-Жол түзүнө толуп кеткен күз башы убак.

Ныязаалы жүгөрүсүн аарчып, башын кырманга жайып, балдары бырсылдатып бышырып, дүмбүлгө оңуп, тору жоргосуна көкбаш кертип берип,

сагагынан кармап жедирип, багып отурган. Күүгүм талаш ит үрүп, токулуу ат жетелеген бирөө карайып эшикке келди. Ныязаалы утурлай басты. Дүрдана сүйүнө эшик ачып калды:

– О-ой, ырчы жээн... келгиле... Быякта камтама болуп аттык эле... келгиле...

Жүрөгү опколжуй түштү Токтогулдун, аран жылмайган болуп, бир паста тердеп:

– Арыбаң, жеңе... – деди.

– Бар болгула, бар болгула, төргө өткүлө. Кандай, эсен жүрүшөбү эжем?

– Шүгүр... – деп, Токтогул төргө отура берди. Ныязаалы тиктеп калды. «Кечиктиңго, кыз ала турган бала?..» дегенди сезди Токтогул:

– Камылга бүтпөй... – деп, үшкүрүп жиберди. Эми анын көзү бир Дүрданага, бир Ныязаалыга жалтаңдап карана калды. «Эмне мүшкүл болуп кетти экен?..» деген көңүл толгоосу тула боюн жай алдырбай.

– Чоочуба, – деди Ныязаалы, – чоочуба, азырынча баары жайында, ошентсе да тездин иши тез, тездейли, тымызын угулуп жаткан кабар бар, кызды кудалаган жерине быйыл аткармак болуп жатышкан окшойт.

Дагы жүрөгү болк деп, бүткөн бою чымырап, башы тегеренгендей болуп кетти Токтогулдун.

– Эмне кылабыз, таяке?.. – деди шалдырай.

– Эмне кылмак элек?! Бүгүн аттарың тыныксын. Эртең кечте Караган-Сай оюнан, шар аккан чоң Кара-Суу боюнан ак сулууну алаканга салабыз, «кудай»

деп, ашууну карай ат тизгинин бир жыйбай жөнөп калабыз!

Бул шагдам сөз Токтогулдун көңүлүнө өбөк боло түштү.

– Таженде ай, – деп, кабагы бир ачылып, бир сузданыш кетти,– ошентер күнүбүз болор бекен?!

– Кудай дең, жээн, кудай жеткирет...

Токтогул мунажат кылып жиберди:

О, кудай, жаркын аалам жараткан,
күйөрман, күндө ырыскы тараткан,
жолуму ач, ашыгыман айрыба,
кубанчымы алмаштырба кайгыга...
добул соккон ашуу жолдон аркалап,
көңүл отун коюнума калкалап,
отор бекем, жетер бекем айлыма...

Жигиттин алоолоп турган көңүлүнө таң калып, ичинен ыраазы да болуп, Дүрдана:

– Тилегиңе жет, тилегиңе жет... – деп, өзү да толкундана шыпшынып жиберди. Токтогул күлө, жүз бура жер тиктей берди, мунажатын тамашага сапты ра албай көзүнө жаш тегерене түшкөндөй болду. Ныязаалы башын ийкеп тиктеп отурду. «Өтө берилип калган экен байкуш.. ишке ашып калса го кайриет, а кокус кыз чыга албай колго тийбей, тийсе да кармалып калса, кудай анын бетин нары кылсын, анда арга не болот а?..» – деди ою.

– Ыя, мен жаратпайм көлөкөдөн тон бычканды, деги кыз көңүлү бекембби, айныбай турган болуп табышканбы? – деп тактады.

Токтогул тунжурай баш ийкеди:

Кам санай көрбөң, жарыктык,
табышпаса кайдан жүрүп жабыштык?!
Далай болгон сулуулардын
бой салып, кашын какканы,
табылбаган бир дагы
көңүлгө уюп жакканы,
жакпаганга жанашпай
боюмду какас тутканмын,
азгырык ойго адашпай
абийрим таза чыкканмын...
Бу сапар кыйын күндөмүн,
миң бир жолу толгонуп
унутпайм уяң күлгөнүн,
медер кылам ар убак
баш ийкеп айткан бир кебин...

– Түзү-үк...

Баягы жайда Жеңижок жуучу болуп барып, Сувандан кагуу жеп келгенден кийин кыздын көңүлү болсо ала качуудан башка арга жок болуп калган. Дагы жеңеси аркалуу жолугушуп, качууга кыздын убадасын алып, Токтогул камылга кылып коюп кайра келмек болуп, Чолпон-Атага кеткен эле, Төрө жаңы үй көтөртүп, той камын көрүп калды. Көмөк кылышар быякта адамдар болгон соң, нары да дүргүп көзгө чалынбас үчүн Токтогул тымызын өзү келген болучу.

Эки күнү тынбай жол жүрүп, чаалыгып келсе да, көзүн илинте албай койду. Түйшөлүп, төшөгүндө нечен толгонуп, эң акыркы үй ээлери жымырашып уйкуга кирген убакта акырын ордунан өйдө болду да, кийинип, шырп эткизбей эшикке чыкты.

Толукшуп, ай төбөгө келип турган, теребел сүттөй жарык, үй сыртындагы ээр-токумга көчүк басып, көпкө отурду. Кош тогороктун биринин башынан муңканып сүтак сайрап жатты. Ак-Жолдун өзөн суусу бир кунунда кулдурап, бейпил түндү терметип, те нары сайда кандайдыр бир шалдыраган алсыз, көңүл чөгүңкү күү ыргагы болуп угулгансыйт. Те алыстан жылкы кишинеди. Токтогул кулак төшөдү. Тым болуп калды. Сувандын жери ошол тарапта, тиги чөккөн төөдөй өркөчтөнгөн жапыс бел Кызыл-Мойноктун нары жагы эле Караган-Сай, Малкалды. «Күтө, күтө зарыгышты бекен, түңүлүштү бекен?..» – деген ой үшкүртүп жиберди. Ушул бүгүн айлуу түндө короо четинде бекбекей айтышкан болуп, жол карашып, караан улай дүбүрт тыңшашып, Алымкан жеңеси экөбү отурган сыяктанып туюлат. Жүрөгү ысып, ордунан кандай өйдө турганын өзү билбей калды да, бир түркүн үмүт көңүлүнө кылактап, колунан тарткандай жетеленип басты. «Жүр, кырга барып отуруп кел, оту көрүнөт!» деди кылактаган ак үмүт. «Мейли...» деп, буйдалбай ээрчиди ындызар. Ышкы кумары, деми эки азамат курдаштай эки колтугунан көтөрүп, алдынан бир балээ чыгар чоочулоону эч эсине келтирбей, көөдөнүнө лыглык кайрат болуп ыкчамдады.

Кыйла жер болучу, Токтогул кырга чыгып, эми демин алып, эки жагын абайлап, көзү те Караган-Сай жакта, капталга ыктай барып, чөпкө жантая берди. Тери көлшал болуп кеткенин ошондо сезди.

Үйүрлүү жылкы жайылып жүргөн, айгыры жер дүпүрөтө логлоп, ичи куркулдап, кошкурун келди да, адамзаада экенин көргөн соң биртке көңүлү тынгандай жай басып кайра үйүрүнө жөнөп, бирок сактануу сезими жеңди белем, үйүрүн кулун-тайын дүргүтө четинен түрө нары айдап, бир убакта шыбырты угулбай калды.

Те Караган-Сай жайыгынан нары алыстан жалгыз от жылтылдайт. Бир чоңойгонсуй, бери жакындагандай, жарыгы жетип келгендей, бирде үлбүрөп сонун, алда кайда ыңжыңсыз ымыртка чөгүп, кайра дүрт эткендей жангансыйт жалгыз от. Бирөө от боюнда улам куурай таштап коюп отурат окшойт? Аны күткөн сулуу кыз көзү шишип ыйлап, жалгыз от жарыгын өксүк көңүлүнө эш кылып, ашык жарынын келер жолуна белги шам кылып, ошол жагып отургандай сезим каптап, дагы жүрөгү ысып, күттүргөн өз өкүнүчү, касирети, күткөнгө жан эриген ыраазылыгы бирдей аралашты. Же ала барчын кыраан куштун канаты бүтүп калсачы, аттиң ай?! Кайгып барып көңүлү жарашкан ашыгын бооруна бир кыскан бойдон те ак карлуу тоонун кылда чокусуна бир конбос беле?! Бу берилбес тилек, орундалбас кыял болсо да, жаш дартизар адамзаада ушундан үмүт үзө албай, ушул азыр ага ала барчын кыраан канаты бүтчүдөй, ушул азыр калкылдап көккө чыкчудай сезим оролп, жүрөгү дикилдеп, өзүнөн өзү көңүлү оолукту.

Чоң-Кара-Суу мына алды жакта булуңда жай термелгенсип, чайпалгансып, күү-шауу болуп, шоокуму келип жатат. Башы үч айрык – бири байыркы мерген

Кожожаш камалып өлгөн аскадан, бири Тоскоул-Ата көлүнөн, бири Кара-Камыш көлүнөн куралып, бири ак топурак чайылгандай боз чаңгыл, бири тарапарандай көкмөк, бири коюуланган каралжын болуп, үчөөбү бир чаттан кошулат да, сай толо килкилдеп, Чоң-Кара-Суу аталып агат. Кара-Камыш айрыгын бойлоп, өйдө кетсе Кум-Бел ашуусунун түбүнө барат, саал күн чыгыш жагына ооп ашса, Кетмен-Төбөнү карай аккан Узун-Акмат суусунун башына түшөт.

Те алыстан жылтылдаган от жакын калган үмүт сыяктуу көңүлүн азгырат. Же жеңеси, же өзү суу бойлоп акырын басып келе жаткансып кулагына ошондой бир шарпа угулгансып, эч ким келе жатпасын өзү билип туруп эле, келбесе да күткөнүн ыраазы кылган, бир берилген сезим жылдырбай ой санаасын да, өзүн да байлап отурду.

Эсен барып калышса жалпы тууганга даршан кылып тойчук берип, андан соң «акылман Төрө ынагы» калың мал айдап, камчысын мойнуна салып, булардын алдына түшөр. Сунулган моюнду суурулган кылыч кеспейт! Нары кетип, бери кетип, акыры ушул, адамкерчиликти аттап өтө албай текебер Суван көнөр. Көнбөй кайда барат?! Илгеркидей кол курап чабыш азыр тыйылган, орус акимдери буга жол коюшпайт. Эң эле кыйындаса Төрө менен Токтогул тиги эле Ташкендеги адил гүбүрнадыр таксырдан да болсо калка издешмек.

Ай тоого кыргагынан нары чөгүп, көлөкө жайылып, теребел караңгылана баштады. Токтогул өйдө

туруп, шарт кайрылып басып кете бере албай айыл жакты дагы үңүлүп тиктеди. Чоң-Кара Суу гана бир кунунда шау этип күү тартат. Кыш эткен үн, кыбыр эткен жан жок, чөп башы да кыймылдабагансыйт, аалам таңкы уйкуга бүт мемирен калган.

Токтогул төштөн түшүп келе жатканда таң агарып калган. Ныязаалы эшикте атына көкбаш жадылап[4] турган.

– Ой, айланайын... – деп жиберди. – Жан калган жок ко, айланайын?.. Ыя, эрбеңдеп жалгыз жүргөн немени дөлөнгүттөр карман алыштыбы дейсиң, оюң ар кайда кетет?! Сен ырчы болсоң, жаш болсоң – мал уурдабайсың, дароо эле билбейби кызга келгениңди, йе кокуй?! – деп, күйкөлөктөп кейиди. Жымыйып эле унчуккан жок Токтогул, айылына жакындап, итинин үнүн угуп, өз кыялына өзү алаксып келгенине кадыресе көңүлү каниет алып калган эле.

– Болуптур,– деди Ныязаалы башын чайкай, – эми тынчып уйкуңду кандыр, жат. Кымкуут болуп эл атпай малга карашалап калган кечки кара күүгүмдө аттанабыз...

Көзү илинип кеткен экен, эшиктен ат дүпүрөп, жаңжуң үн чыгып, Токтогул кайра ойгонду. Эшик ачылып, үйгө узун бойлуу какчайган бир киши камчысын сүйрөп кирип келди. Ныязаалы артынан кошо кирди, эки көзү элтейип, эми эмне кыларын билбей калган.

– Кана, төргө өтүң...

---

[4] *Жады* — чөптү майдалап кырка турган шайман.

Токтогул ордунан тура салам айтып, капшыт жакка ыктай калды. Тиги киши алик алган жок, биртке сары сакалы бар эрдин кымтып, тирмейе тиктеп:

– Ким бу? – деди кабагын үйрүй.

– Бу... караңгы конок... бир жакка өтүп бараткан жолоочу экен.

– Э-э, – деп кергичтеди тиги, ичин уруп, башын ийкеп койду, – чак түштө уктап жаткан жакшы жолоочу турбайбы?! Түзү-үк...

– Төргө өтүң, төргө...

Ирең жыландай карасур чаар, какчыйган арык үнү зиркилдеген киши сүлөөсүн тебетейин сеңселтип, көнүмүш оруну сыяктуу төрдүн кап ортосуна чыгып отуруп, эрди кымтылган бойдон Токтогулду кыжыры кайнагандай имере тиктей берди:

– И? – деди итиркейлене. – Кимсиң сен?

Токтогул жымыйып:

– Мен кишимин... – деп койду мунун жөнү жок кычыраганына ичтен каршыгып.

Тиги, ошол эле керек беле, жекирип кирди:

– И?! Жакасы болсо тон дейбиз, жалы болсо ат дейбиз, буту айры жумуру башты киши дейбиз. Ыя, бу сенин кычаш сүйлөп турганыңды карачы, ыя, сенин буту айры жумуру баш экениңди көрбөй турамбы?!

Токтогул:

– Жо, кол тоңдурган суукта колтугуңду жылытпаса, жакасы кундуз болсо да тон дебейбиз, кара жанга күн

түшкөн чакта ара жолдо майышып турса, жалы кучак болсо да ат дебейбиз, буту айры жумуру баш болгон менен саламга алик албаса, сөзгө кулак салбаса, андайдын малдан айырмасы канча, киши дебейбиз.

– Э-эй, бала, та-арт тилиңди. Сенин саламыңа эле курсагы ачып отурган киши барбы?!

– Илгертен «сөздү сөз келгенде айтпаса сөз атасы өлөт» деген! Андан калса, кесилсе баш кесилген, а тил кесмеги жок экен...

– Эй, сетерчи[5],– деди тиги Ныязаалыны кекете,– бу өзүңдөн бетер кер сүйлөгөн неме го?!

Ныязаалы жаяптай күлө:

– Сиздин жайдак атка жол бербеген, жаактууга жай бербеген чечен адам экениңиз дайын эмеспи, укkан болсо, өзү да оозунда сөзү бар неме экен, жаакташып көргөнү жатпайбы, болуш... – деп, аны атайы көтөрө чалып көңүлүн ала сүйлөдү. – Курч кези го, кечирип койгойсуз. Кетирип жиберем азыр...

– Жо, жо,– деди тиги башын чайкай,– мен кетирбейм муну, кетирбе-ейм.

– «Коку-уй... – деди Ныязаалы ичинен. – Бул азазил билип, атайы келип отурган окшойтко, кокуй?!» «Ыя? Кайдан көрөт, кайдан билет, ушул арадан бирөө шыбыш жеткирбесе, атаны тууган болбосоң тууранданкет ай, ким гана айтты экен а?..» – деп, бирпаста көңүлү сыздай.

– Эй, дүмбүлчү!

---

[5] *Сетер* — ситара, жети кылдуу күү аспап.

Баятан жабыктан улам шыкаалап коюп тышта турган киши кирип келди:

– Лаб-бай, болуш...

Үнү киңкилдеп чыкты, маңка экен, башындагы эски кара тебетейин бооруна ала койду эле куу чокусу агара түштү, бала кезинде курт жеген кэл экен. «Э! Ушу оңбогон боз маңка кылган экен кылгылыкты!..» – деди ичинен Ныязаалы. Маңканын «болуш» дегенинен бу озүнөн-өзү кыжынган, өзүнөн-өзү чалпоо бууradай көбүк чачыраткан Осмонбек болуш экенин баамдады Токтогул.

– Бу ким?

– Бу,– деп киңкилдеди маңка, – Токтогул деген ырчы, болуш. Мен тааныйм, болуш, мен билем...

– Э-э, ошондой де?! Ыр угуп куунайт турбайбызбы?!

– Ңа, ңа, – деди маңка, – ырчы шайтандын канаты имиш дейт, бирак да байгамбардын кереметин, мусулмандын эрежесин ырдаса, жана да насили бектин ак сурагын, адилеттигин ырдаса болот имиш!

Ныязаалы атырылып какты:

– У! Сас-сык мурун журчукэл! «Ңа, ңа» деп коёт! «Ңа, ңа» ны ким койду сага?! Ырдаса Токтогулдун колунан келет экен, чертсем мен чертем, ыя, а сенин, мурдун чайынбаган гана арам маңкам, чагымдан башка колуңдан эмне келет, ыя?!

Шаңкылдата комуз черте баштады:

Э-э...
айрып-айрып кайрысам

армандуу пенде жашыган,
буруп-буруп кайрысам
муңдуу пенде жашыган,
кызый-кызый оолуксам
кыян суудай ташыгам...
кы-ырк күнү чертсем түгонбойт,
үйүмө күү түноген башынан...
Сары барпы армандуу чымчык
чыдай албай корлукка,
корүнөө кылган зорлукка...

Осмонбек болуш комузду камчысы менен кагып жиберди:

– Бу кандай армандуу чымчык, ыя?! Ыя, бу кайда жүргөн куу тумшук? Кой үстүнө боз торгой жумурт-калап жатканына болбой, дайым эле «чыр, чыр»?! А үнүң өчкүр, колуң сыңгыр, комузуңдун кылы үзүлгүр!

Ныязаалы тиги бырбыйган мурдун асманга көтөрө шаңырайып күлүп калган боз маңканын алдында уят болуп, же ырсаңдап күлө албай, же сөз кайрый албай, бозала болуп отуруп калды. Кокус арадан дагы биртке катуу сөз өтсө кыялы белгилүү Осмонбек бир жаңжал чыгарышы бышык. Токтогулдун кыстальш ишинен аянып, кордукту аргасыз ыйынып көтөрдү Ныязаалы.

Эми болуш биртке кыбасы кангандай үрөйү жумшаргансып, Токтогул менен Ныязаалыны алмателме ашыкпай карап, анан күлө:

– Кана, булардын оозун жыттачы,– деди маңкага. – Элден мал жоголуп жатат, төрт буттуу мал киши колдуу болбосо кайда батат?! Мен ушул эки сетерчиден

шектенип турам. – Өз жоругуна өзү кыкылдап күлдү. – Эт жыттанса, бирдеме эле көрүнсө тишинин кычыгында, айт, анда мен булардын чокусуна чагылган болуп чагылам, этегине өрт болуп жабылам!

Токтогул астейдил таңыркап тиктеп калды. Маңкага атайы ооздорун шимшитип, сыланган эки сыпаа адамды атайы кордоп, Осмонбек:

– И! Тос оозуңду, шораяк! – деп, каркылдап күлүп турду.

Боз маңка бышылдап, ыпласы толуп бүтүп калганбы, көңсүгөн жыты уруп, Токтогулдун оозун жыттагылады, тишин ормоңдоп атып карады. Жийиркене жүзүн үйрүп кетти Токтогул. Ныязаалы ичтен мүңкүрөп, тышынан «тиги азазил жибип калсын» деп, оозун чоң ачып, тилин булайтып көрсөтүп, шумданып, акырында маңканын мурдуна жаба түкүрүп койду. А маңка теригип койбой, мурдун жеңи менен аарчып алып, деги жабышып, каршыгып, өтө бир чоң милдет аткарып жаткансып, бышылдап жыттады. Жыттабай койсо баштан нары болуштан камчы менен бирди жейт, ал аны билет, канчалык макоо болсо да, болуш буларга бир жалаа издеп турганын сезип, көңүлүн алдын ала таап киңкилдеди:

– Болуш, менин мурдум жыт жагынан жолу бар, мына буркурап турат, уй десемби, жылкы десемби, кой десемби, иши кылып, семиз эт. Калп айтсам, маңка болоюн, мына мунусунун муруту майланышып эле жүрөт.

Маңканын «маңка болоюн» дегенине бырс күлүп жиберди Токтогул.

Осмонбек ою табылганга санын чаап:

– А-а бали-и, маңкам, мурдуна, үстүнөн чыккан дай эле билет турбайбы?! – деп каткырды. Кана, мейнетиң чоң болуп калды, эми ойлор ойлукту сен ойлон, мен буларды эмне кылсам, эмне түркүн айып салсам, не деген бүтүм чыгарсам?

Мурдунун ордун сыйпалап, кадыресе ойлонуп, бир убакта:

– Э-э, болуш эгер мен билсем, бу сыпасынган немелерди башына шири кантаса, же кыл менен каңшаарын тешип, куду мага теңеп маңка кылып тынса... – деди маңка кызарган кичинекей көзүнөн заары чыгып.

Ныязаалы өңгөчүн тартына башын чайкады.

– Уа-а, кайран гана маңкам! -деп, дагы санын чаап каткырды Осмонбек. – Кара мунун айтканын?! Мурду бүтүндүн баарында кегиң, өчүң бар, э?!

Болуштун көңүлү ачылганынан «эми ушул мыскылы менен ыраазы болот ко» деп болжоп, Ныязаалы атайын көңүлдөнүп, «ырдап, күү чертип, жарпын жазып кутулалы» деп, комузун салтанат күүлөргө күүлөп баштады. А Осмонбек күлкүсүн тыя:

– Э-эй, – деп, Токтогулга карай атырылып калды. – Э-эй, менин жериме, менин элиме көп болду го келгениңе?! Ыя?! Ээси жок мал, башы жок эл барбы, ыя?! – деп, жабышып, кажып кекетти. – Ыя?! Келген күнү алдыма неге келбейсиң, келип ырдап, неге салам бербейсиң?! Ыя?!

Жүйө жооп айткыча:

– Эй! – деди тышка, жасоолу эшикте башбакканда Токтогул менен Ныязаалыны сөөмөйүн кезей буйрук кылды: – Айда! Буларды аркамдан уруп айдап бар!

Силкинип ордунан тура калды. «И-и, кара жини кармады мунун, кыйнайт эми...» деп, аргасы куруп, Ныязаалы бөжөңдөп, алдын тосту:

– Макул, мен го мен болдум, Осоке, кыңк этпес кара жер менен тең болдум, кааласаң союшуң, кааласаң атыңдын акурунда жем болдум, мейли. Бир келген мейман эле го бу, Осоке, эл наркын эске алышка болбойбу?!

Осмонбек укпай, ызырына:

– Эне ганаңдын... ата ганаңдын... – деп, күңкүлдөп сөгүнүп, жулуна басып, үйдөн чыгып, тез аттанып, тышта күтүп турган коштоочулары менен дүпүрөшө жүрүп кетишти.

Тегененин Жалгыз-Кыр деген кыргак тоосунун түбүндөгү күздөөсүндө эле болуштун айылы. Ныязаалы менен Токтогул жасоолдун айдоосунда артынан барганда Осмонбек камчысын сүйрөп али тышта турган экен.

– Эй! Кекиртек! Таркы! – деп, нары үн салды, лүкүлдөгөн эки киши логлоп жетип келгенде: – Алгыла бу эки уурунун аттарын! Сойгула экөбүн тең! – деди.

Же тамашасы, же чыны экенин Токтогул кайдан билсин?! Ныязаалыга кошулуп, унчукпай атынан түштү. Ныязаалы купкуу:

– Болуш... айланайын Осоке, айланайын... деп жиберди. – Мейли, мейли, менин атымды соё бер син, мейли, а бу меймандын атын сойдурбаң, Осоке, айланайын...

– Бул айыбы! – деп чаркылдады Осмонбек. Экинчи быякка келбей турган болот, келсе эң мурун алдымдан өтө жүрөрүн унутпай турган болот бу селсаяк!

Кепке келбей:

– Эй! – деди жасоолуна. – Мына буларды ушул көң дөбөдөн жылдырба, эй! Карап турушсун аттары кандай союлганын! Бир кадам бастырба!

– Куп...

– Эне ганаңдын... ата ганаңдын... – деп, кыбасы кана күңкүлдөп сөгүнүп, үйүнө кирип кетти.

Ныязаалы шүмүрөйүп туруп калды. Тиги итаягын көргөн уялаш эки дөбөттөй жарыша култуңдашкан Кекиртек менен Таркы эки жоргонун жалын кармалашып: «О-о... эттүү эле турбайбы?!. Эң кеминде эки элиден казы чыгат. Уах, уах, бүгүн бир, буйруса, картага карк болот экенбиз!..» дешип токумдарын сыйрып-сыйрып ташташып, нары жетелешти. Ныязаалынын сөөгү сыздап кеткендей болду. Сүт көкбаш дүмбүл кертип берип, жетелеп сугарып, баладай алпечтеп багып минген кайран тору жорго союлуп кетеби?!

– Ай, ай..., туугандар.. ай, ай... – деп барып, Токтогулдун атынын чылбырына жабышты Ныязаалы.

– Муну койгула, ай, туугандар, болуш тамаша кылып жатпайбы?! Ай...

Дардайган Таркы кабагын үйрө бир силкип, чылбырды жулуп алды. Ныязаалы кайра жабышты:

– Ай, ай... Сөз уксаң, Таке... Болуш ачуусу менен айтып койду да, муну кой, Таке, муну кой... Бу бөлөк элден келген киши... Мейман... Меймандын атын сойгон да болмок беле, Таке? Кепке кемтик болуп калабыз, Таке... – деп ийгермекчи болду. А эт жегени турган неме коё бермекпи?! Жини кычап, чылбырды эки бүктөй Ныязаалынын чокусуна үйрүдү. Ныязаалы:

– Мейли, эт жегиң эле келип турса семизин же, – деди, – ушу минип жүргөн аттан жыргайсыңбы, бери кара, Таке... үйдө көкбашка байланып кызыр калды бээм турат, кышында соогум кылайын деген элем, ошону апкелип сой, Таке мунун ордуна... ана, ошондо май чайнайсың...

Килендеген Таркы Ныязаалыны итере-итере салды.

Бир убакта балдары тооктой бапырашып, катынкалачы челек ала чуркап, далай «күнөөкөрдүн» атын жайлап көнгөн Кекиртек менен Таркы эки атты бирдей тапырата жыгышып, бирпаста коркуратып союп салышты. Тай чагында өзү үйрөтүп минген Токтогулдун суулу жээрде кашка азыйы төрт буту сырайып, өз канына боёлуп жатып калды.

– Кордук ко бу, Ныяз таяке?.. – деди тула бою калчылдап Токтогул. А таякеси бопбоз, корлугунан эки

көзүнөн жаш көрүнө не кургабай, не тогулуп кетпей жылтырап турган. «Э-э, айланайын... ушу... мунун болуштугу ушу...» деп, айласы мукуран, акырын күбүрөдү. «Э-э, ушу да чоңдукпу?! Ой, оноруно баракелде а-ай...» деп, астейдил тан калды Токтогул. «Унчуга көрбө, кагылайын... Соколар аттар соолду, эми дагы бир балээсин чыгарып жүрбосун. О кокуй, укукташабыз деп, мунун далай кылыгын көргонбүз, айланайын... – деп шыбырады Ныязаалы. Кой, эптеп бошонуп кетсек бир ат табылар туугандардан... Кантебиз, шору бар элге ушундай шойкондуу чоң болот экен?!» Өзүн өзү тыйынды Токтогул. Бу шойкондуу чоңго теңеле берсе бөөдө чыр ырбап, тиги атайы жүргөн асыл жумушу ойрон болору оозун басты.

Керели-кечке көңдөбөдө соксоюп отурун калышты. Көңүлү ооругандан тула бою талыкшып, чарасыздыгына өзү ырсайып күлдү Ныязаалы:

Күндө туусам күндө жок,
Күндө жылан жеп коёт...

Токтогул башын кейиштүү ийкеди:

Чымчыгыңдын арманы,
чыр-чыр этип үн салганы
таяке ай, өз башыңдын күнү белем,
комузуңдун муңканганы
көңүлүңдүн үнү белем?!.

Катын-калачы, бала-бакырасы чууруп, бөрүдөй, жорудай лукулдашып, «Ой! Жамбашты бер быякка!», «Ие, жамбашты алгыдай ат сеники беле?!», «У!

атаңдын...», «У! энеңдин...» дешип сөгүшүп, канга кызылала болушуп, эки аттын этин болуштун айылы талап кетишти.

Кара күүгүмдө «чакырып атат» деп, Ныязаалы менен Токтогулду болуштун мейман үйүнө киргизди.

– Отур! – деп чар этип, сөөмөйүн кезей эки улаганы көрсөттү Осмонбек. – Отур!

Коомай сыңар тизеледи Токтогул. Ныязаалы чөк түшүп, эки колун тизесине коюп, башын салаңдатып калды.

Болуш дагы баягы «сен эмне мага мурун келбейсиң?» деген айыбын улам кайталап, улам кажып, улам ызырына зиркилдеп, «а тукумуң кургур!», «а үнүң өчкүр!», «а ырыңды...», «а комузуңду...», «сенин ырыңа карды ачып отурган киши барбы?!», «сенин комузуңа жутап отурган киши барбы?!», «Ыя?!» деп, абдан ызылдады. Жанагы «унчуга көрбө...» деген сөздү карманып, Токтогул жер тиктеп эле отура берди. Сырын билген Ныязаалы болуштун доосуна макул сыяктуу улам башын ийкеп, өкүнгөндөй түр көрсөтүп, улам салбырады.

– Эй! Сен эмне тымпыясың?! Эй! – деп болуш Токтогулга кайра атырылды.

– Бул башка жактан келген адам эмеспи, Осоке, кимге келер коёрун билбейт да, Осоке... Мен айтып коюшум абзел эле, өзүм ээрчитип алдыңызга алып келишим эп эле, күнөө менде, күнөө менде, Осоке... – деди Ныязаалы.

Болуш уюгуна бирөө тийген сары аарыдай ызылдап эле ага жабышып калды:

– Сен! Сен! Сен! Күнөөлүү сен! Ыя, айтпайсыңбы «быякта эл эгеси, журт туткасы бар, эң оболу ошого салам айт» дебейсиңби?! Билем! Биле-ем, сен атайын айтпай койдуң, кутурган сетерчи!

– Ырас, мен да байкабай... Осоке, айыбымды тарттым го, Осоке....

– Дагы тартасың али! Дагы!

Кылыйган заарлуу сары көзү ирмелбей, чачы алынган кичинекей башын улам бир жагына кыңырайта суксуюп имере карайт. Токтогулдун көзүнө куду эле чакчу, сорчу жылан өңдөнүп көрүнүп, а байкуш комузчу арбала канаты диртилдеп уча албай калган сары барпы болуп элестеди. Ныязаалы атайы такыр сөз кайрыбай, эмне десе башын ийкеп, сабылып отурат. Бир эле жүйө кеп айтса, адаты, Осмонбек кайра көбүрүп кетет. «Эй! Кет биерден! Мен сени кетирем! Мен сени жоготом! Жүгүңдү өзүңө жөө көтөртүп, Төө-Кырдан ашыртам! Журтуңду кетмендетип салам! Эй!» деп кирет, кимди да болсо жекирет. Кут этпей «күнөөсүн» мойнуна ала берсе, кыбасы каныш, бийлиги мудаасына жеткендей өзү ыраазы болуп, кадыресе жумшарып калат.

– А-а, ушундай бекен?! А-а?! – деп, Осмонбек биртке үнүн бастайтты. А-а, уш-шундай! Кудайыңды таанып жүрөсүңбү, ыя, мындан кийин?

– Таанып жүрөйүн, Осоке, таанып жүрөйүн...

– А-а?! Мышык болуп калат экенсиң го, мышык болуп?!

– Жолумдан жолборс чыкса мышык болбой кантейин, Осоке...

– А-а, ошондой де?! – деп, жолборс деген көтөрө чалган мактоо көңүлүн ийиктирип, соолукту болуш. – Экобүңдүн тең комузуңарды талкалатып, кылы менен өз колуңарды байлатып, «мына бу ууруларды тааныйсыңарбы» деп, элди кыдыртайын дедим эле шумшуктөр.

– Ырайым кылың, Осоке, ырайым кылың...

– А-а?! Жалдырайт бекенсиң?! Ыя?!. – деп, жарпы жазылды болуштун. – А-а?!

Ныязаалынын өтө шөлбүрөп, үнү кадимкидей калтыраң, көзү артыкча жалдырап жатканын көрүп, а чынында байкатпай шумданып, болуштун өзүн астыртан мазактап жатканын туюп, Токтогул тымызын ыраазы болуп отурду. «Ушинтип кутулат турбайбы байкуш...» – деп, бир ою кейиш тартты.

– Эми, – деди болуш, – эми таң атканча этек жагыма отуруп комуз чертесиңер, мен жакшы көргөн күүнү мага айттырбай таап чертесиңер!

Ныязаалы чындап жалынып жиберди:

– Осоке айланайын, эми коё бериңиз, Осоке... Тирилигибиз бар, Осоке... Жүгөрүм жыйылбай жатпайт беле, Осоке, мал талап кетпейби, Осоке?!

– Йе! Тирилигиңди... Жүгөрүңдүн башын... – деп шыбатып сөгүп кирди Осмонбек болуш. – Ба-ас жаагыңды!

Дагы иштин акырын ойлоп, чын эле жаагын басып калды Ныязаалы.

* * *

Кызга берилер себин салынар тошогунон баштап, казандын кулагын кармар туткучуна дейре камдап, тою түшөр алдында өргөөсүн алейне тигет. Тою бүткөн соң энчи – саарга уй, бээ, жүккө өгүз, колдон келсе төө, минерине ат бөлүп, өргөөсүн кайра бүтүп, берилген унаага жүктөтүп, кызды урматтап аткарыш атанын парызы.

Буга камылгасы толук бүтүп, өргөөсүн көтөрүп, ошол эле күнү алдында чачыла чачып ырымдап, бактылуу өмүр өткөрүшүн тилеп, Алымканды киргизишти өргөөсүнө.

Төргө эки канат кылып жыйылган жүккө сүйөнүп, тизесин кучактап, жүзүн коюп, жүрөгү зар кагып, отуруп калды Алымкан. Кечке жуук жеңеси кирди. Алымкан тура калып, утурлай басты. Көзү ным. «Кабары барбы?» деген суроосу, жеңесинин ындыны өчкөн кабагынан көңүл отуна кайра суу себилгени дароо сезилип, кайра терс карай жүккө чекесин сүйөй калды.

– Болжошкон суу боюна бардым, көө-өп отурдум... Жок...

Кыз өзүнчө үнсүз солуктап ыйлады.

– Кагылайын ай... – деди жеңеси. – Кептер куштай кылактаган көңүлүңдү кыя албай, кызыл көйнөк буластаган кыз күнүңдү тыя албай жолуктуруп

ашыгыңа балакетти үйгөн окшойм сенин дагы, өзүмдүн дагы башыма?! «Кой» деп койсом бир ооз, бу куру кайгы жок эле...

Алымкан кайра отуруп, тизесине чекесин коюп, акырын үнсүз ийин кага солуктап ыйлады.

– Куда күтмөй – кыз түтмөй, кадыр күтмөй – мүлк түтмөй адат тура, ак бийкем, зыркыраган кыз ыйы эч алынбай көңүлгө жө-өн эле санат тура, ак бийкем... – деп, өз күйүтү бар жеңеси өзү бышактап кошулду. – Жылан соргон чымчыктай чыркырасак кыз байкуш үчүн тыңшар ким чыгар, көз жашы көкүрөгүн суу кылса көзүнүн жашын ким сыгар, о дүйнө ай, көкүрөк арзын ким угар?!

Ошол тапта Макмал келип калды. Кашы капкара, көзү балбылдаган, «бийбиче» атанганы менен али келин сыны бузула элек керилген жуван. Кызынын жанына коомай отура көзүнүн жашын сүртө жубатып:

– Кой, кагылайын, кой... – деди акырын... – Бирөө көрсө эмне дейт, кагылайын?! Кыз журту башка илгертен. Эми өз журтуңа барасың, кудай берсе аркаңды мал басып, алдыңды бала басып, өз алдыңча болосуң, кагылайын... – деп эркелетти, беш көкүл чачынан сылады. – Ыйлагыдай барар жериң бир жайсыз жер болсо экен?! Улагасынан май аккан кайнатаң бай адам...

Кызы, эрке эмеспи, энесинин колун кагып, кабагын үйрүп туйтуңдады, сөзүн укпаска эки кулагын басып, бул дүйнөдөн азиз көргөн апасы абалына, көңүлүнө

карабай жатканына астейдил таарынып, айласыз дагы шолоктоп ыйлады. Дагы эмне айтып соороторун билбей, кызынын ой-санаасын болжой албай мең болду энеси. Күйөө десе өөнсүгөн, чоочуган жаштыгыбы, же бир көңүл азгырыгы болуп калганбы?

Кызы:

– Апа-а... – деди акырын муңкана, айтпай коё албай турган бир жашырын сыры бардай. Жо, бул күйөөдөн чоочуган жаштыгы эместей, Макмалдын жүрөгү селт дей сезди, кызына жайындагы Кетмен-Төбөлүк жаш ырчынын көңүлү түшүп кеткенин, баягы Женижок акундун кеп тартканын кулагы чалган. Кызын эки ийнинен өйдө кылып, жаш мөлтүрөп толуп турган көзүн тиктеп, башын чайкады:

– Кой,– деди акырын, – кой, балам... Боло берет жаш чакта, о-оюнга кумар мас чакта. Мунуңу эч ким укпасын, ушул өргөөдөн тышка чыкпасын... – деп, акырын бирөө тыңшап турабы дегендей эшик жакты, керегенин түбүн бир сыйра тымызын көз кыдыртып алды. – Кой...

Жанагы кымырылып чыгып кеткен келинин чакыргысы келди, чакырып, «сенсиз болгон эмес бу кеп» деп, кинээлемекчи болду. Кеп эле ырбайт! Кайра токтолду.

– Апа-а... – деди кызы ындыны өчө, дагы ийин кага үнсүз солуктады.

– Кой каралдым, балалык ойго алданба, ата наркы, кыз баркы деген башка да көп иштер болот жалганда, эреже бузуп, ырк бузуп, кийин кинээ сөз угуп, өмүр

бою өкүнүп оозуң карманба?! Өз күйөөң деле өлө көр жамандын бири эмес, жашы деле өткөн киши эмес...

Көпкө үнкүйүп отуруп калды кызы. Макмал «көңүлүнө жүйө салдым окшойт» деди. Бирок, өзүнүн ичи тымызын сыйрылды, те бир Уй-Үңкүр деген ээн коктунун ичинде жүргөн чала жабайыга берилип жаткаңына макул эмес, көңүлүнүн тереңинде өкүнүчү бар сыяктуу эле.

Кыздын көз жашы тыйылып, кызылы кызыл, агы ак гүлдөй тамылжыган иреңи куупайып, мелтирей улутунду:

– Кантейин, апакем жаныма жардам деп жүрсөм... – деди. – Эми... токтото тургула мени... – Кайра жашыды. – Оюмду... боюмду жыйнап алайын...

Макмал чыдай албай:

– О, кудай ай, жүрөгүмдү канталатты көз жашың... айтайынчы атаңа, айтайынчы... – деп, үйдөн чыгып кетти.

Кыз сеп жүгүнө сүйөнүп, көзүн жумуп, санаасы миң бөлүнүп отурду. Те Шумкар-Уя жайлоосундагы кыз-оюн, көз карашы көңүлдү тап жылдырбай арбаган кызыл чийкил ырчы жигиттин эргиген куштай көк тиктей шыңгырап ырдап отурган келбети көз алдына тартылып, алдыртан башкага байкатпай серп сала ага тымызын арнап, каймана сүйлөшүп:

...ак чардак конгон, куу ойноп,
ак ирим дайра суу бойлоп,
асыл бир ышкы жарашса

өтсөкчү ай
аз өмүр түбүн бирге ойлоп...

...көк чардак конгон, куу оинон,
көк ирим дайра суу бойлоп,
көңүл бир ышкы табышса
кетсекчи ай
көрөр күн түбүн бирге ойлоп...

деп муңканганы азыр кулагына кайра-кайра жаңырып турду. Кийин айлуу түн койнунда ээнден жолугушканы, жигиттин колунун табы, алпыккан деми сезилип, эстеп, дал кылып ойлонтту.

...жүр, учалы, жарыгым,
ай-жылдызга жанашып,
жүр, качалы, жан үзүрүм,
агала тоону нары ашып...

Кыз «макул» дегенге жараган эмес анда, бир эриген-ден, бир жүрөксүгөндөй тула бою чымыран, акырын башын гана ийкеген. «Кана, эми өзүңүз жоксуз го?..» – деп азыр армандуу көңүлү, ушул бойдон бир көрүнпөй күйөөгө атказылып, түбөлүккө айрылып, жат болуп кетүү сезими жүрөгүн мыжыкты. Ушул азыр эшиктен кызыл чийкил жигит кирип келе тургандай, келсе кол кармаша көздөн кайым болордой, бул кыйын кыстоо күндөн дароо кутулардай бир жылуу балалык кыял, үмүт кылактап, үлбүрөп үзүлө албайт.

Тыштан шаша келе жаткан бирөөнүн шарпасы угулду. Кыз башын көтөргөн жок. Үйгө Суван кирди. Кымкап тону желбегей, жүрүшү салабаттуу, жүзү токтоо, «ак сандык оозун шарт ачып, кыз узатып, зар

чачып» дегендей ошол күндөрдөгү кубанчына, тагдырына абдан нааразы түрү бар. Атасы экенин билип эле нары эрке, нары кайгы басып отурган кызы былк этпей койду.

– И?.. – деди Суван үнү муңайым. – Жүзүңдөн муң, көзүңдөн жаш көрүп турам, йе кызым, бул эмне?..

Кызы үндөбөй, тиктебей, баягы кезиндей атасынын мойнуна асылбады. Сувандын аталык мээри сууй калды. Кызынын капалыгы эмнеден экенин өзү билет. Жөн эле жооткото колун кызынын чекесине тийгизген болуп, «табы айнып калбады бекен» деген болуп койду, ал зайыбынан угуп, кызын аталык баркы, сөзү менен жубатып койгону келген:

– И? Көгүмдөгү жылдызым, бешенемдеги нур кызым, ыя, неге ыйлагыдайсың, кагылайын? Же күйөөң жайсыз жерденби? Же ырайышы келбеген, күлү додо болбогон, ынтымаксыз, тойбогон тосур элденби?

Тыяктан эрине кошомат кылып, Макмал сөз кошуп калды:

– Көп айттым го, садагам...

Кызы апасын күйүнө бир тиктеп, анан көңүлү бирото-ло чөккөндөй, «эми жүзүңдү карабайм» дегендей жүзүн терс айлантып кетти.

Кызы макул эмес, муну да билет Суван. Бирок, кыз көңүлүнө ким караган, кыз тынар жерине ыйлап барат деген эски сөз анын өзүн жубатты. Тык этип, баягы Жеңижок ырчынын кыңырылган кеби эсине

келип, кызына улам ийигип турган көңүлү бирпаста сууй «азгырылып калганбы» деген ирепин мостойтту.

– Энеси... – деди акырын. – Мейли, кыз келинге уруксат бер, эмнеге күтмөк элек, мейли жаштар оюнун баштай беришсин. Шапар тебишсин, шаракташсын, көөнү ачылсын кызымдын...

– Ата... – деп, кызы сөзүнүн нары жагын айта албай көз жашын гана төгүп, Сувандын аягы алдына бүк түштү, титирей солуктады.

Суван эңкейип тиктей бир кур нес боло калды, эрди бек кымтылып, зайыбын тиктеди. Макмал бүжүрөп, өзүнчө шыпшынып, жер карай:

– Атасы... – деп, бирдеме айта турган болуп, кайра мукактанып токтоло калды.

– Немене-е, энекеси?! – деп, капаттан жиберди Суван көзүнөн заары төгүлө. «Кызыңдын көңүлү жагышканы бар экен...» – деген сөздү угарын айттырбай сезди: – Эй?! Неменени келжиреген отурасың?! Эй?!

Суван мурдунан күңкүлдөй ызырына эшикке карай жулуна жөнөп, кайра алдастап басып келип, кызынын ээгинен өйдө кармап, үңүлүп тиктеп.

– Кана... айтчы, ал ким?.. – деди үнү калтырап. Кызы мелтирей көзүн жумуп алды, эки көзүнүн кычыгынан берметтей мөлтүрөп жаш сыгылып чыгып, унчукпай койду. Суван колун тартып, терс айланып, өзүнчө: «Ким? Кайда ошол бутка чалынган, кайда?! Киши баштап кун тартсам да, колума тийсе!..» – деп, тула бою калчылдап, зайыбын каарыды:

– Эй, эне сөрөйү... – деди акырын. – Тый муну бышактатпай! Карайтпа жанымды, э-эй, каада да тутпай, топуратып той да кылып отурбай, жетим кыздай атка учкаштырып жөнөтөм, э-эй!..

Дагы мурдунан мыңкылдап ызырынган бойдон үйдөн чыгып кетти Суван.

* * *

Улам күү шаңдуусун, не арман, муң, өксүгөн тилек толгон мазмундуусун улам бири чертип, «эми жагар, бу жакшы көргөн жалгыз күү ушул эмей кайсы?..» дешип, эки өнөрпоз экөбү тең сыңар тизелешкен бойдон эки улагада отурушат. Төрүнө тизе бою төшөк салдырып, башын бийик койдуруп, кокуй болуш кыңкайып жатып алган, кабагын чытый көзүн жумган, күү тыңшап, күү ылгап, күү мукамына көңүл-ою маарый карк болуп мемиреп жатканы, же үргүлөгөнү билинбейт. Баш жагына коюлган таш чыractын билиги түгөнүп, чогу кызарып, араң эле үлбүрөп, бирде өчө жаздап, бирде кайра жанданып жылтырайт. Кээде козголуп, «та-ап!..» деп, үнү уйку-соо арасында гана кышылдайт. Кээде күү жаңырып жаткан кезде эле «кыр-рк» деп, коңуруктап жиберет. «Э-э, көзү илинип кетти...» дешип, эки комузчу бирин-бири тиктей калышса, бир көзүн ыкшырайта «И?! Эмне токтоп калдыңар, ыя?!» дегендей жекире карайт, Ныязаалы унчукпай сүкүт тарта күү чертип кирет, а кокуй болуш кайра тынчтанып, көзүн сүзө жума баштайт.

Таң аппак атып, таш чырак биротоло күйүп очуп, биртке түтүнү көгөрүп көрүнүп калды. «Та ап!..» – деди болуш бир жамбашынан бир жамбашына оодарыла. Эмнени табат? Буга кайсы күү жагат? Деги мындан кандай айла менен кутулушат? Башын чай кап, ындыны куруп отурду Токтогул.

Ныязаалы өчөшкөндөй тырмалана берди. Комузун улам бир мукамга кыңгыратып, дагы кайсы күү калганын эстемекке тырышып, кайсаланып отурду.

– И-и!.. Таптың, кызыталак! – деп жиберди Осмонбек, күлө башын көтөрдү.

Ныязаалы тапырата чертип калды. Күү деле эмес болучу. Жаш балдарды сооронтондо, же эркелеткенде кайрылчу бир жеңил, тамашалуу биртке кайрык эле.

Кара теке бой бой,
кара теке бой-бой...
семизинде бултаң,
арыгында тыртаң...
семизинде сойбой,
арыгында койбой...
Кара теке бой-бой,
кара теке бой-бой...
бой-бой, бой-бой...

Ишене албай, «какшыктап, андан соң дагы, кыйыктап, жок шылтоо таап жүрбөсүн» деп, Ныязаалы алдыртан оңдоп карады. Жо, Осокеси уурту жымыйып, «бой-бойго» кулак төшөп калган экен. Ныязаалы ойкуштата, өзү да оолуккан кебете көрсөтүп,

бир кайрыктын ыргагын көбөйтө түрлөнтүп, үнүн кубулта кууланып, бирде куду жүгүргөн кара текедей тилин сала бакылдап, бирде комуздун капкагына сөөмөйүн текенин жер тепкени кылып түпүрөтүп, чебич талаша карс-карс сүзүшкөндөй кошуп, бир кайрыкты кадыресе күүгө окшотуп узартып чертти. «Э-э, кудай, ушу кара текенин кыялы жагып, кутулгай элек...» деп жатты ой-санаасы,

– Бал-ли-и,– деди болуш,– кайдагы бир чымчыкты чырылдатып, кайдагы бир «көкөй кестини» сыздатып, катындардын кошогун зыңкылдатасың экөбүң тең, мына күү деген!

Ныязаалы Токтогулду эширейип тиктеп койду. «Мына, күү билген?!» – деген шылдыңды туюп, Токтогул тымызын жымыя башын ийкеди. «Көпкөн кара текенин кыялы кыялына бап келсе кантесиң?!» – деп сездирди. «У-шунча да тайыз жумуру баш болот экен а?..» – деп, тиги өзүн бакылдаган кара текеден кем сезбей адырайып калган немеге астейдил таң калды.

– Сен черте аласыңбы? Черт! – деди Осмонбек Токтогулга. Сыпаа баш чайкады Токтогул:

– Болуш аке, бул өтө кыйын күү, мен муну эптей алчу эмес элем,– деди.

– А-а?! Черте алба-айсың, муну сетер кармаган киши эле черте бере алба-айт. А-а?! – деп, чаркылдап сүйлөп, жарпы жазылды болуш. – Жакшы-ы. Эми сетерчилерим, тойго барабыз.

Ныязаалы күйкөлөктөп жиберди:

– Кокуй, ак жолборс, ырайым кылып, мага тойду ким койду, жүгөрүм малга таланып кетпейби, ак жолборс?!

«Ак жолборс» деген сөз муютуп, бирок адатындай оозуна дароо сөкөт келип, аны кайтарбай, саал жумшагыраак:

– Ие, жүгөрүңдүн башын... – деп койду. Кыр-рыңдаба, бириң «бой-бой» күүн чертип, бириң ырын ырдап, мени коштоп барасың кыр-рыңдабай! Жети ууру элинде той болгону жатат, биз дагы ырчы-чоорчу алып барабызбы жокпу?! Ыя?!

Жети ууру элинде? Бу Сувандын айылы! Ныязаалы Токтогулду бир тиктеп, дароо түшүнүшүп, ичтен кымылдап, тышынан кыйылган болуп, болушту кый-баган болуп, өкүмүнөн өтпөгөн болуп:

– Мейли эми, жүгөрү мал таламактан жерге жексен болуп кетсин, сиз айткандан кийин кантебиз, баары-нан кечебиз... – деди. – А бирак, аттарды болсо союп жешип, Таркы менен Кекиртек сайга барып коюшту, кантип жөө барабыз, «ак жолборстун чоорчусу жөө келди» болуп, сиз жакка кеп артып калбас бекен ай?!

«Мунун кыялы кыл учунда турат, дагы ат бер деп турасыңбы деп, капааттап кирсе ким кой дейт?!» деген ой келип:

– Эмесе, Осоке, биз бара берсек, үйдөн ат току-нуп даярданып турсак, сиз өткөндө кошулсак,– деди Ныязаалы.

– Э-эй, бир жакка жылт коюп жүрбөгүлө, э-эй? – деди «ак жолборсу» обдула, эгер жылт коюшса

жазасы катуу болорун түйдура чакчу жыландай кабагын үйрүй.

– Э-э, өзүбүз ак жолборстун токоюнда жүрүп, жылт коюп кайда барабыз?!

– А-а?! Ошондой бекен?! – деп калды компоё мулуңдап «ак жолборсу». – Жөнөгүлө, эмесе, токулганарды көтөрүп!

Эки өнөрпоз токулгаларын көтөрүшүп, айылдан жөнөп калышты. Түндө бекер этке диң тойгон Кекиртек менен Таркы: «Ө-өй! Эмки жолу семизирээк ат минип келгиле! Ө-өй...» – деп мазактап чардаган бакадай баркылдап күлүштү. Ошо маалда «ак жолборс» чапаны желбегей, кепичи жалаң, ак дамбалынын узун сайма ычкырын кармалап, тиги токулгасын көтөрмөй жоругуна өзү да маашыр, мулуңдап карап, мурдунан «ата ганаңдын...» деп мыңкылдап сөгүп, табасы канып, дөбөгө карай басып калган. Токтогул кылчак-кылчак каранып, ыза боло да албай, те дөңдөгү «ак жолборсуна» да, Кекиртек менен Таркынын жабайы күлкүсүнө да, эптеп кутулуп кетишти гана көздөгөн кулагын жапырып бараткан өнөрпоздун кор күнүнө да таң калды.

* * *

Күн жайылган кезде эле сурнай үнү чыга баштады. Четки айылдарга кече күнү эле кабар кылынган болучу. Мурдатан кулакдар болуп турушкан жакынкы айыл сурнай үнү угулаары замат «кыз оюн башталган экен» деп, бала-чака дүрбөп, энелер

кыздарын башайы чымчыктай жасап кийинтип, кыз оюн деген жаштык зоогу, мындан калтыруута болбойт, жаш келиндерине кошуп жоното баштаптыы. Илгери үмүт ак ишке белине ак курчанган сурнайчы башынан бышкан мөмөсү маал-маал кыбыр эткен желден дыбырап жерге түшүп турган кош байтүп жаңгактын түбүнөн «топко чакыруу» күүнү тынымсыз тартып жатты. Туш-туштан кыз-улан топ тобу менен учкан кептерлердей кылакташып, көзү ойноктоп, көңүл шат, чогулуп келишти. Сурнайчы көк тиктеп, улам эргип, улам кубулжутуп, «келгиле салтанат тойго, келгиле, калбагыла» деген чакырык, сурануу ыргагын туйдуруп, улам күчөнүп тартты. Кылкандай бир кыл иргелген уландар, түркүн гүлдой ыргалган кыз-келиндер кош байтүп жаңгактын айланасына толуп, эки жагындагы кашатка жамыран чыгып, толуп келди.

Кош байтүп жаңгактын ортосундагы кең түзгө кыркалай улана кызыл-тазыл шырдак, төрбөлжүн төшөлгөн, капортосундагы калы килем үстүнө аардуу шайы төшөк салынган.

Бир убакта: «Күйөө келейатыры!..» деген кубана тутуланган үн угулуп, баары жаштар дуу бурула карашты. Орто бойлуу, денеси толуп, токтонуп калган жигит агасы, башында жара бөлө тилинген суусар тебетей, ак быязы чепкени желбегей, ички кара камзолуна курчанган кемери күмүш, көк булгары өтүкчөн, күйөө сөөлөтүн бузбай жай басып көрүндү. Эки жагында эки күйөө жолдошу, коштоочу

жигиттери артында. Кайын журт жагынан келиндер тосуп, жолуна боорсок чачышты. Бу ырым, колу жеткен бирден талап ооз тиймей ылазым. Төбөсүнө күмүш теңге чачып калышты. Муну да талап алмай адат. Күйөө шыптай кара жылтыр мурутунан жымыя ыраазылык билдире башын саал ийе ыракмат сездире, а күйөө жолдоштору ак үмүт ырымга ак үмүт ырым кыла «жолдук пул» беришип, «кана, мырза күйөө, төрлөгүлө, мырза күйөө...» деген келиндин сыпаа өтүнүчүнөн соң шайы төшөк үстүнө өтүштү.

Күйөө жактан күйөө жолдоштун бири, колуктуу жактан эки жеңесинин бири оюн-зоогуна келген жаштарды тескеп, алдыңкыларын отургузуп, улам арткыларын тике коюп, «жөөлөбөгүлө, чуулдабагыла» деп оюн ээлери болушкан соң сылык сураныч кылышып, зоокту башкара башташты.

Зоок башы күйөө мактоо. Жанагы сурнайчы сурнайын белине кыстарып, эми колуна комуз алып, «Күйөө мактоо» салт ырын шаңдуу салтанат үн менен ырдады:

Алты кылым илгертен
жезденин алты атасы бай өткөн,
этегине кут түшүп,
бешенесин ай өпкөн...

Жети кылым илгертен
жезденин жети атасы бай өткөн,
дүнүйөгө карк болуп,
төрт тарабы шай өткөн...

Күйөө жолдош:

– Бали, бали! Шаңшы, жарчым, үнүңдө ыргак, тилиңде шире бар экен!

Жарчы салт үйүтүн тутунуп, күйөөнүн Үй-Үңкүр сайын берекелүү кең, айылын телегейи тегиз деп, мактап айтты. Эч ким былк этпей, жымжырт боло кулак төшөп укту. Жарчынын үнүн, комузунун мукамын кош байтүп жаңактын зыңгырай ийилген көрктүү, мөмөлүү шактарынын байкалбаган желге асте-асте шау-шау эткен шоокуму гана коштоп жатты. Жашы өтө түшүп, мындай кыйгас жаштыктын оюнуна батынбай калган сөөлөттүү кишилер те алысыракта ар жерде бир топ болушуп, жымыйып тиктешип, «күйөө мактоо» ырына кулак салып турушат. «Бийеринен ашырып коюптур», «тийеринен кемитип салыптыр» деген сын айтылып, эл ичинде эртеңки күнү кыйла дүң кеп болот. Өз кулагы менен угуу андан кызык эмеспи?! Жарчынын шаңдуу авазы авада калкылдап учуп жатты.

«Кызды апкелейатыры!» деген үн көпчүлүктүн назарын шарк башка жакка оодарып кетти. Үн чыккан жакка дуу карашты. Эки келин эки колтугунан аста сүйөй, артында кызыл сары тоо гүлүндөй бурала жасанган үч курдаш кызы, баары бирдей уяң, баары бирдей ызаттуу, же салт эрежеси ошобу, каалгый асте басышып, колукту көрүндү. Улам алды жагы дуу-дуу умтула жардап тиктешип калышты. Эми колукту жолуна күйөө тараптан чачыла, теңге чачылды. Колукту жүзү муңайым, күмүш шөкүлөнүн үстүнөн чүмкөлгөн ак үлпүнчөк үлбүрөп, эч жакка

көз көтөрбөй, эч кимге назар бурбай мелтирейт. Күйөө ордунан туруп, тосо басып, жүзмө-жүз келди. Суу кундуздай караалжын өз чачынан, кашынан өзгө ирөңинде да, жасалга кийиминде да чымындай кара тагы жок экен, колукту күйөөнүн көзүнө тоо суусунун шаркыратмасынын күнгө чагылышкан көбүгүндөй, көк асмандын кол жеткисиз жайкы бир түрмөк булуту суйсалып жерге түшкөндөй болуп сезилди. Үйрөтүп койгон салт үйүтүн өтөп, колукту ага саал таазим кылгандай нышана байкатканда кыраа күйөөнүн жүрөгү жымырап ысып кетти. Эки жеңенин бири колуктунун жүзүн салт эрежесин кыла бир эле колу менен калкалай, өзү да жаңы эле келин болгон жаш жуван жаркырап жылмая:

– Көрүндүгүңүз кана, мырза күйөө?.. – деди, акырын уяң. Күйөө жолдош дароо эле «жар көрүү» жолдугуна дагы жалпыга күмүш теңге чачты. Ушундан соң күйөө колуктунун үлпүнчөгүн кош колдоп акырын асте ачып, кыйгай тиктей берди, жүрөгү дүкүлдөп согуп, эми мындан нары эмне кыларын билбей, акылына эчтеме кирбей, тилине эчтеме күрмөлбөй бир пас дал боло калды. Колукту же баш ийген ыйбаасы, санаа касырети, кабагы мунду, былк этпейт, дем тартпайт.

Жарчы кубулжуган назик үн салып, комуз менен коштоп, «кыз мактоо» айтты:

Жарыгым, келбетиң артык пендеден,
тагдырың периште түсүн бергенби?
Жарыгым, акылың жетик жергеден,

теңирим оң көзү менен көргонбу?
Жарыгым, жигиттер көзү жылтылдап
суктанат, ышкының өртү сендеби?
Жарыгым, кыз-келин телмип кылтылдап
көз артат, сулуулук көркү сендеби?..

Ыр коштоосу менен кыз-күйөө төрдөгү калы килем үстүнө өткөрүлдү. Жарчы эми ата салты, кыз баркы, тарбия-үйүтү туурасында эски термеден айтып келип, колуктунун кайгылуу келбетин кошуп өттү:

Жарыгым үлпүнчөк ачпай муңаят
жүрөккө кайгы толгонбу,
өмүрүн өлчөп түшөр жер
өрүшү жайсыз болгонбу?..
Жарыгым жаркыраң күлө тиктебейт,
көңүлгө зары толгонбу,
кол кармашып бирге өтөр
же курдашы оңсуз болгонбу?..

Күйөөнүн кабагы кирдей калды. Күйөө жолдошу жаяптап кетти:

– Э-э жарчым, ким үйрөткөн бул тамашаны сага?! Кыз тынар жерине ыйлап барат, ыйлаганы сүйүнгөнү, томсоргону күлгөнү, арадан алты күн өтпөй кирпигин тарап жүдөтпөй, өзгөдөн өнтөлөшүп, эки күн көрүшпөсө энтелешип, кудай кошкон эки жуп бирин-бири сыйлашып калат. Ыя, жарчым, бул ырды сага үйрөтүп койсомбу? Ушул жагын айт, жарчым...

Кекетүүнү сезди жарчы. Тойго атайы жарчылык милдетине жалданган неме жаакташып отурмакпы?! Комузун шаңдуу күүлөп, жалпыга белгилүү «Жар айтуу» нуска ырын баштап жиберди.

Эй, жар эй! Жар, жар эй!
тоту куш түздүү кара каш, жар эй!
токтоно элек али жаш, жар эй...
тотудан үкү тагып ал, жар эй,
толукшутуп багып ал, жар эй...
тотудан үкү жарашсын, жар эй,
толгон эл жардап карашсын, жар эй...

«Жар айтуу» ырын билбеген чанда чыгат. Кыз оюнга биринчи жолу келген кыз-улан да үйрөнө келишет, башкалар жадырай «жар айтууга» кошулуп жатышса оозун кымтып туруп калуу ыңгайсыз эмеспи. Оолуккан уландар, ээликкен эрке кыздар, оштонгон желдүү келиндер дуу көтөрүшө «жар айтууну» коштоп кетишти.

Күйөөнүн кабагы ачылып, колуктуну аста кыя тиктей берди, а колукту тартылган сүрөт сыяктуу дагы эле суз, дагы эле кылдай көңүл бурбайт, же жүзүндө купуя кубанчы, же көзүндө кайгынын жашы жок, бу күйөөнүн жүрөгүн тымызын кайра сыздатты.

Эй, жар эй! Жар, жар эй!
сары алма жыттуу кундуз чач, жар эй,
сактана элек али жаш, жар эй...
үкүдөн үкү тагып ал, жар эй,
үлпүлдөтүп багып ал, жар эй...
саңоор үкү жарашсын, жар эй,
сан көздөр жардап карашсын, жар эй...
Эй, жар эй! Жар, жар эй!
Эй, жар эй! Жар, жар эй!

Улан, кыз үндөрү айкалышып, комуз мукамы коштоп, «жар айтуу» дуулдап дүңгүр кагып турду.

Эй, жар эй! Жар, жар эй!
Эй, жар эй! Жар, жар эй!

Кош байтүп жаңгактын бир четиндеги өскөн бакубат бутагына узун аркан селкинчек салынган. Түзгө атайы эки када орнотулуп, ортосуна бекем кары устун тартылып, эки киши бирдей күүлөнө турган «алты бакан» курулган. Булардан башка да кур таштамай, такыя бекитмей, керек болсо уландар «ит тартыш», түркүн оюндары бир четте кызуу боло бермек. «Жар айтуу» токтолору замат жаштар убакытты бош кетирбей дуулдашып, оюн түрүнө карай тез-тез бөлүнө калышты да, жаңы гана ыйлаган көздөй саал кызаргансып саргарыңкы боло тоо башынан көтөрүлгөн ай алдында бака-шака оюн куруп калышты. Кыз оюн деген жаштык зоогу өз көңүлү келишкенин ар кыз, улан жандоо, оюнга чакыруу чектен тыш делинбейт, биртке чекилик кетип калган күндө да кечиримдүү, артынан кинээ айтылбайт, албетте оюнду таштап буйгага жылт коюу чеки, ар ким өз абийрин өзү сактоо ылазым, бирок четтей каалгып, жөн кезде ыгы болбогон көңүл сырын, же суранычын, же жообун айтышып калууга шарт болору болот. Ошон үчүн кыз оюн дегенде элеттин жаш атпайы үйүндө кала албайт. Бир сыйра оюн аяктаганы улам кыз-күйөө айланасына үйрүлүп, ашыглык ырлары ырдалып, бир кыз бир улан болуп алым-сабак айтышып, эки кызды акыбей салдырышып күлүшөт. Кайра кыз-күйөө урматына «жар, жар» айтылат, кайра дагы оюн улана бермей.

Тыяктан эле шаңгыран ырдап келе жаткан ырчынын авазы шатыра-шатман зоокту суу жайпап өткөндөй тып басып кетти. Бул тааныш, көбү канып, көбү укпай калып ындызар болуп жүргөн аваз! Оюнун ташташып, бир тарабы дуу жөнөй ырчынын алдын тосо, бир тарабы арттан дүрдүгө калышты.

Кара күрмө, шайы кийип,
бойлогула, кыздар ай,
кадыр көңүл бар чакта
ойногула, кыздар ай...

Колукту үлпүнчөк ичинен нестейип тиктеп, ордунан тура кала тургандай болуп барып, не уяты, не чарасыздыгы, не атаны жер каратпоо көйү этегинен басты белем, ошол бойдон селейе түштү. Муну бир сыр билген жеңеси, бир байым басып отурган кылдат күйөө гана сезди.

Кызыл күрмө, шайы кийип,
бойлогула, кыздар ай,
кызык өмүр бар чакта
ойногула, кыздар ай...

Жаш ырчынын баягы толукшуган шаңдуу үнү эмес, канчалык көтөрүңкү кылайын деген өз кайратына болбой саал каргыл тартып, этеги өксүгөн ыйга окшойт.

Оңунда ойноп күлө албай,
оюндун баркын биле албай
ойрон жашты өткөрүп
койбогула, кыздар ай...

Жаштар курчап, ал тааныбаса да, аны бир коруп калгандары: «Ке-ли-иң, Токо, ке-ли-иң» дешип, откөрөр төрлөрүн, отургузар сыйлуу орундарын онтолоп калышты. Бирок, жаш ырчынын кулагына эчтеме даана угулбай, айлана баары бир шар суунун боюнда тургандай күүлдөк гана болуп сезилип, ким эмне дегенине көңүлү да бурула албай кыз-күйөө отурган чок ортого беттеп келип токтой, жардаган зоокчуларга бир сыйра көз чаптыргандай боло үлпүнчөктүү колуктуга бир назар сала өттү. «Кантип отурат болду экен?..» деген ой ошол күүлдөк арасынан жылт этип келип, көңүлү кайра чөгүңкү тарта калды.

Мындай учурда кыз-күйөөгө ырчы ырдап салам айтат, куттуктоо ыр ырдайт, а жаш ырчы ой-санаасын жерге түшүрүп алгандай, нес болгондой карбаластап, көз көрүнөө кайсаланып калды. Тымтырс, ырчыдан бир да бирөө ооз ачпай ыр күтүп, дем тартпай калышкан. Бирөө «отуруң» дедиби, же өзү эле отурмак болдубу, өзү биле албай жаш ырчы ошол эле чөп жерге тизе бүгө малдаш токунуп отура кетти, кайсаланып комузун күүлөй баштады. Комуз үнү эсине келтире калды белем, жакын жопарада турган кыз-келиндин акырын шыбырашканы кулагына илине түштү. Дагы эле эки жакты тиктебей, бүт аалам алдында уят болгон сыңары, өзүнөн-өзү корунган сыңары баштагыдай элире албай, оштоно албай мүңкүрөп отуруп комузун күүлөдү. Кыя карай жек тиктеп, өзүнчө көөдөн толо улутунуп отуруп, акырын күү баштады. Күү кыз оюндун салтанатын куттуктоо эмес, бир өксүгөн кошок, өзөк сыздаткан арман болуп чыкты.

Үн кошпой көпкө майышып, көпкө толгонуп, кайгы үстүнө кайгы, жетпеген ой, арман үстүнө арман үйүп, үч кылды муңкантып чертти. Бир убакта өзү да буулдап ыйлап жибере тургандай болуп, ыйлап жибере албай, араң-араң тыйынып, каралай көздөн чыгар ысык жашын комуз кайрымына, үн мукамына шилеп, өксөп-өксөп үн кошту.

Көр дүнүйө жогунан, келер жер алысынан, кара өзгөй тосуп кармап жолунан болжошкон күнүнө жетпей өксүп калган ашык жар жөнүндө баян айтты жаш ырчы. Ким билет кайманы?! Бир өзү билет, бир үлпүнчөк алдында мелтиреп отурган капестеги чымчыктай чарасыз жан билет!

Ырчы сыр алдырбаган соң күйөө көңүлү биртке тына түшө атайы кабак жарып отуруп, эл катарында ыр тыңшаган болуп калган. Түтпөгөн көңүл ай! Түтпөй асте көз кыйыгы колуктуну карап, жүрөгү кайра тыз дей дүк-дүк согуп, алдынан жер көчкөндөй башы айлана калды. Бала кезинде чечек салган эки бетинин отунан саал өйдө билинер-билинбес ар-ар жеринде акчыл тагы жараткан өзү каухардын күкүмүнөн көркүнө көрк кошулсун үчүн атайы себелеп койгон сыңары бир түркүн тымызын жылтылдагансып, сулуунун үрөйүнө асем болуп жарашып турчу эле. Эми ак жүзүнүн наары ан сайын жукарып, көз жашы эки бетинин отуна сарыгып турган! Күйөө чекесин мыжыга кармаганын өзү билбей, бир кур маңыроо болуп, бир кур кыйкырып ордунан тура калчудай абалга кабылды. Те тереңден, «Эй... өз тоюңду

өзүң бузасыңбы?.. Кимди келеке кылмаксың өзүңдөн башка?!.» деген өз үнү кайгы, мас ачуудан эсине келтирип салды. Кыялы албуут жаш беле?! Колу калтырап турганын ошондо өзү сезди. Эми ал колуктунун көз жашын эч ким көрбөсүн деп тиледи, кокус бирөө, кыз болсо да, ыктап келе калса аны жекире тиктеп, кимди да болсо колукту жактан алаксыта оолактатышка аракет жасады.

Өз көңүлү, өз кубанычы, өз жаштыгы менен муңканып коштошту жаш ырчы.

Ачылган кызыл гүлдөйүм,
атка салган дүрдөйүм,
караса көздү талдырган
калы килем түрдөйүм...

Кашкардын тоосу кайрылыш,
кайыгып ашат улуу куш -
кайрылып бери карай кет
карыпка салбай кыйын иш...

Көлөкөлүү майданым,
көөнү жакшы жайдарым,
бетегелүү майданым,
пейили жакшы жайдарым...

Букардын тоосу бурулуш,
буюгуп ашат улуу куш –
бурулуп бери карай кет
мүндүүга салбай кыйын иш...

Ырга кумар жаштар дуулай сүрөөн кылып жатышты. Жаш ырчы кыздын ысмын атабай, ачык сөзгө өтпөй, өтсө табары эмне, ал өзүн корубай,

өзүнөн коркпой кыздын кадырын коруду, анын эртеңки күндөгү көрөр тагдырынан коркту, ошон үчүн каймана ырдады, өз жүрөгүнөн кан сарыкты...

* * *

Туланы кызыл козунун көрпөсүндөй уюлгуп жаткан Бурананын-Бели аталган кыраңга чыкканда артын бир карап, кабагы ого бетер салынып, ою ыргылжың болуп, атынан түштү Токтогул.

Кошо келе жатышкан Жеңижок, Ныязаалы да аттарынан түшүп, Токтогулдун көңүлүнөн өтө алышпай аттарынын узун чылбырынан кармашып, чөп чалдырып туруп калышты. Бирине-бири айтпаса да, «кыя албай турат байкуш...» деген пикир экөөнө тең келип турду.

Жолдон тышкары басып, дөңгө барып, Токтогул туш тарапты айланта серп салып, эми бул жакка экинчи келбей тургандай, ыйык жер менен ичинен кош айтышкандай, бирок көңүлү кыра, бул жаркыраган аалам көзүн жумса деле, ачып турса деле ымырт, күңүрт, ар өзөнүнөн күкүктөп бирден дайра аккан кеңирсиген жер алакандай тар, ырайымсыз, жат сезилет. Кана?! Жаркыраган ааламдын жаркыны, кутман жердин куту кана?! Жаңы көз жарган, дүйнөнү да, адамдарды да өз көргөн ак көңүл, баёо байкуштун адегенде эле ташка тийгизди го тумшугун?! Жанын, өмүрүн, мындан нары көрөр күнүнүн маңызын, бир ырайымсыз көз көрүнөө көөдөнүнөн жулуп алып, Уй-Уңкур сайды өрдөп кетип калганга эч түтө албай, артын карабай кете берүүгө эч чыдай албай

көңүлү жипсиз байланган. Деми кетип, бели бөкшөрүлүп, ырп этерге алы калбай, өзүнөн өзү мууну титиреп, чөпкө көчүк басты да андан тула бою талыкшып, бүк түшүп жатып калды. Качан турат ордунан? Өзү билбейт качан турарын, чылбырын сүйрөгөн аты бир жакка кетип калса да, тиги көңүлдөш адамдары канча күтөөрү да оюнан чыккан, бүткүл жан дүйнөсүн чарасы табылбаган касырет чүмкөгөн эле.

Кыйла убактан кийин Ниязаалы менен Жеңижок жанына келгенде да сулап жатканынан былк эткен жок. Жеңижок эңкейип, колунан тартып тургузмакчы болуп, кайра тим коюп, Ныязаалы экөбү эки жанына отурушту. Эмне дешмек?! Кандай жүйө айтып жубатышмак?! Чукулдан сөз тапкан, нечен түркүн алымсабак, табышмак айтышкан, ыр менен түш жоорушкан эки жүйрүк бирин-бири тиктей албай, экөбүнүн тең оозуна эчтеме кирбей отуруп калышты. «Мейли, биртке жатсын, өзү ойлонсун...» – деди Ныязаалы. Тамашага саптырмакка өттү Жеңижок. Өзү Көксулууну кантип алганын «аял оңой эле табылат» деген маани чыгарып, биртке жеңил баа кылып, арман-дуунун көңүлүн ушуну менен да болсо көтөрмөккө ырдап айтты. «И-и!..» Ошо күнү жаңы угуп отургансып, деги эле кызык окуяга жолуккансып, Ныязаалы атайы шагдам күлгөн болуп, сүрөп, коштоп отурду. О кезде Жеңижок да Таластан тербип келген бала эле, ушул Токтогулдай өзүнөн-өзү бакшыдай буулуга кумарланып, ооз ачса ыры төгүлүп жүргөн кези эле. Бир жолу Сулайманкул баш болгон топко аралашып, Кызыл-Жардан чыгып, Ак-Суу, Ак-Жол,

Малкалды, Кара-Суу аркалуу тиги эле Таласка тутумдаш чоң жайлоо Миң-Бугуга келгенче жолмо-жол үч күнү тынымсыз жер көркүн сыпаттап ырдаган. Миң-Бугуга келгенде ырчынын өнөрүнө таң берген Сулайманкул бир айылда: «Түшпө аттан! Сени аттан түшүрүп катын алып берсек бааңа биз жетпей калабыз, түшпө аттан, Жеңижок! Түшсөң бизди кем баа кылганың!» – деп аттан түшүрбөй ошол айылдагы өзүнүн бир жакын туугандарынын сулуу кызына куда түшүрүп, калыңын өзү айтып, өзү төлөп, кызды жасалгалуу атка ошол замат аттандырып алып, жүрүп кетишкен да башка айылга жаңы өргө көтөрүп, тоюн, кыз оюнун ошол жакка беришкен.

Ныязаалы:

– Ту-ур, Токо, баш көтөр,– деп, Токтогулду эки колтуктан өйдө кылды. – Сенин өмүрүң бир эле кыз мененби?! Э, айланайын аа отургандыр атасынын төрүндө сүзүлүп, бактыңа жолугар кыз?!

Эки көзү кызарган, көзүнөн жаш сарыгып калганын өзү эми сезип, беркилерге байкатпай алаканы менен баса сыйпап үшкүрүп алды Токтогул.

– Көрөсүң, эл кыдырабыз,– деди Жеңижок атайы шатман,– Сувандын кызынан сулуусун табабыз! Өзүм мактайм эшигиндеги итин...

– Ие, кой, ушу Сувандын бир чаар кызына ушунча эсиңден таясыңбы, айланайын?!

«Сулуусун табабыз», «чаар кызына» деген сөздөр Токтогулдун дилине камчыдай тийди, көңүлү катайсын деп жатышат, муну сезип туруп эле эки бурадарын ичинен жаман көрө да түштү. Өйдө тиктебей,

бир жооп да айтпай, шалдыраң отуруп, башын чайкап койду. Жеңижок менен Ныязаалы тиктешип алды. «О, акелерим ай... ат беле, тон беле, сыйлыкка кантип жар алам, акелерим ай?!» дегенди баамдашып, күлкүлөрү тыйыла калышты.

Эртеси күнү Кара-Суунун башынан ашчу ашууга узатып келишти. Ырсайып күлгөн болуп, не ыракматы, не кейиши экени белгисиз, илдирең гана баш ийкегилеп, коштошууга араң эле жарады да, андан нары ээн жерде балача энтиге-энтиге көз жашы төгүлүп, өзү жалгыз кетти Токтогул...

Төрө үйүнүн эшигинен бери басып, дайымкысындай кабагы жаркып, тосуп чыкты:

– О-о, кел, Токо, кел... – деди, атты тизгинден алды.

Эрди кеберсиген, көзү чанагына чөккөн Токтогул бир гана алдыртан тиктеп алды да, ушул азыр сырдана курдашына адамы да, күнү да капкара болуп турган бул ырайымсыз дүйнөгө өктө кылып, көңүл өкүнчүн, кайгысын төгүп айткысы келгендей, бирок аны шолоктоп ыйлап жибербе деп сактаган сезим гана муунтуп, жер каратты.

Сезимтал Төрө колтуктан сүйөп аттан түшүрүп:

– Кана... үйгө... – деп, башка сөзгө өтпөй үйгө баштады. Ушул тапта такыс, «кокуй ай» лап кейисе, шыпшынса ал курбалынын кор болгон көңүлүн аны сайын кор кылат болучу. «Аттиң, өзүм кошо барсамчы ай!» – деген өкүнүч өзүн сыздатты. «Жолдон тарттырса келтек жейт эле, жо, жетпей, жетсе да бир тоскоол болуп, айрылып кайткан...» – деп болжоду.

Ушул азыр Токтогулдун сүйлөшүү эмес, бирөөнүн көзүнө көрүнүүдөн заарканып турганы сезилди. Кантсин анан?! Сыз боортоктоп жатса, кайгыдан тутанган көөдөнүндөгү жалын от кайтса, муздаса, бир күнү көзү ачылып, өзү турат. Бирок, ушундайда өбөк болмок да эп, алаксытмак да абзел.

Төрөнүн зайыбы төрүнө төшөк салып, улагасына келип тосуп, Токтогулдун Аксыга эмне үчүн кеткенинен тымызын кабары бар неме жал-жал тиктей калды. Токтогул түшүнүп: «Э-э, аяш ай...» деп койду касыреттүү жылмайып, чарасыз баш ийкей. Аяшы бирдеме деп сурайын деп ооз жасап келатканда Төрө:

– Оу, Толгонайым,– деди купуя токтотуп,– союштун камын көр, Толгонайым.

Толгонай «оозуңду жаба көр», дегенди түшүнүп, сыртка казанына кам урууга жөнөп, бирок «союш кайдан» дегендей эрине кайрылып тиктей калды.

– Мен да чыгам азыр, наркы Тапыраң акеңи чакырта бер, эртелеп союшту эптей бергидей болсун.

Зайып Тапыраң акесине эшиктен бала чуркатып коюп, кайра кирип, дасторкон жайып, четине жалгыз уйдун сүтүнөн уютулган биртке айрандан эки кесеге куюп жалгыз жапма наны калган экен, аны бычак менен кыя-кыя туурап койду. Төрө билет, дан чукак, нан жалгыз, а жалгыз нанды жөн билги зайып кыя туурап карасын көбөйтүп коюп отурганын сезди. «Кайраным,– деди көзүнө көзүн урунтуп,– көз тойсо көңүл тоёт» көңүл тойсо карын тоёт, көзгө ноомай көрсөтүп отурганың, акылгөйүм ай...»

Биртке айран ууртагыча тыштан Тапыраңдын үнү угулуп калды. Толгонай «келди» дегенди түйдурүп тиктей берди. Кылдат Төрө зайыбынын көзүнөн «эми союшуңуз кана?..» деген таңыркоону, жогун билген дендароону да көрүп алды да:

– Токоңдун чыканагына жаздык кой,– деди да, кадыресе шаша тышка жөнөдү.

Толгонай адептүү, эстүү, нары да Төрөнүн көзүнөн «сураба» деген тыюуну сезип калган, тиш ачпай, дасторкон бетиндеги үзүрүнөн «алсаңар», «ууртасаңар» деп өнтөлөп, Токтогулга астейдил зыяпат көрсөтүп, ошого катар «эмнени соёт?» деген өкүнүчтүү күдүктү көңүлүнөн эч кетире албай өзүнчө кейип тартып отурду. Тыштан Төрөнүн чакыргансыган үнү угулар замат лып туруп жөнөдү.

Төрө менен Тапыраң ат казыктан төмөнкү кашатта турушкан экен, Толгонай барып, мууздалып жаткан жылкыны көрүп, «ай!» деп чоочуп, эки көзү чекчейе калганда:

– Кана, Толгонайым,– деп алдын ала күлүмсүрөп жиберди,– ич этин жуу, тез, Толгонайым, мейманың куру ооз отуруп калды го, Толгонайым?!

Жалгыз ак жал жээрде жорго даңкайып жатып калыптыр! Төрөнүн көзүнөн да, үнүнөн да: «Толгонайым, кадыр көңүл табылбас, ат табылар, Толгонайым... – дегенди баам кылды зайыбы. «Төрөм ай... уялдың коңшуңдан союш сураштан, чөгүп келген курдашыңдын алдына толо дасторкон жая жакшы ниет көрсөтүп, көңүлүнө жөлөк болмок үчүн кыйдың

жалгыз атыңды, жоомартым ай...» деп, эртеңки жөө калар күнүн сабыркап эстеди.

Үйгө бөлөк киши чакырбай, жыт алып салам айтып келген бирди-жарым коңшу-колоңго тыштагы кемеге башынан шам-шум эттирип, ыраазы кылдырып кайтарды. Не үргүлөгөнү, не өз кум саңаасына эзилип, көзүн жуумп жатканы, арада аста үшкүрүп коюп, төрүндө кечеги шайыр ырчы курдашы бүк түшүп жатат. Кимге көрсөтөт?! Көрсөтүп, дагы кандай түркүн күбүр-шыбыр кепке аралаштырат?!

Бир убакта:

– Ту-ур, Токо, – деди Төрө, атайы баягысындай тийише, какшык жылдыра, көңүлүн көтөрмөккө,– ырчыны көрсөң эле урушчаак бөдөнөдөй чукчуя калчу элең, Токо, ту-ур, айтышабыз экөөбүз! Түндө түшүмдө менин да оозума бир чал бир такыя кум куюп кетип, мен дагы ырчы болуп калгам, Токо, сен келгенче. Ту-ур, айтышар болсоң мен мында-а!

Токтогул жылмайбай коё албай башын көтөрдү:

– Э-э, асылым, Төрө, ынагым, менин акылы жетик курагым, анда мага жол кайда, кай тирилик кыламын?!

– Ту-ур, жол жок бекен күлүккө, жандап-жандап өтпөйбү, туу башына жетпейби?!

«Эй, бала, айтчы, эмне болуп кетти?..» деп сурамак түгүл сурашка каш-кабак да көрсөтпөй койду Төрө. Байкады, байкап туруп эле байкамаксанга салып, атайын көңүл жарасын ырбатпайын деп жатканын Токтогул да сезди, ал да ошону каалады, кадыр билги

курдашына ыраазы болду. Көңүлү ансыз да сыздап, кара башка бир келген бактынан ажыраган мүшкүлгө ушул азыр да ишене албай, моюнга ала албай, алда кайдан жүлүндөй көк түтүн болуп сызылып касирет сөз өзүнөн-өзү уйкалышып, муң каккан ыр болуп, көкүрөгүнө толуп, көбүрүп ташып, аны бакшыдай буулуга сайрап ийүүгө такап турбайбы?! Эс токтотуп, чарасыз көнүү, кайыл болуу алдын торош, ыйлап да, сайрап да жибере албай муунуп отурбайбы?! Кыйышпас курдаш көңүлүн атайы жубатып, атайы көзүн карап, атайы кашкайып тамаша сөзгө чакырып отурса, анда өчү бардай көгөрө бермекпи, Токтогул да дилгир курдашын көп кыйнабай атайы кабак жазышка аракет кыла:

– Э-э, кадыр билги Төрөм ай, кандай айтсаң көнөм ай, сырды билги Төрөм ай, сынасаң да көнөм ай... – деп, шаңшып үн сала ордунан өйдө болду.

– А-а, аяш ай, ушинтсеңиз, аяш ай!.. – деп, Төрөдөн мурда Толгонай жарк эте сүйүнүп кетти.

– А-а,– деди Төрө күлө,– жалынсын деп жатпайбы аяшың?!

Ал түнү Төрөнүн оту өчпөдү. Ширин сүйлөшүп, чүйгүндөп дасторкон үзүрүн көрүшүп, таңга жуук гана биртке көз илинткендей болушту.

Төрө Токтогулду бир жума бою үйүнө аттандырбады. Сыр терендеп, мааниден маани уланышып, аңгеме дүкөндүн багыты керт баштын көйүнөн өйдө чыгып, жалпы журттун алакасы, көргөн күнү жагына өтүп, ошол жылдай узун, түндөй оор бир жума

аралыгында Токтогул көз көрүнөө кадыресе боор көтөргөнсүп калды.

– Жүр эми,– деди бир күнү Төрө,– энем да камтама болуп, а түгүл дейди баласы быякта чардап жүргөнүн укса, жарыктык кейип да жаткандыр, Токо?

Жылмайып гана башын ийкеди Токтогул.

Токтогулдун арыган аты биртке тыңайып калган экен, аттанды. Кошо барам деген Төрө жөө тизгин жандап басты.

– Йе, Төкө, атты минбейсиңби? – деди Токтогул. – Же эрке аяш барба деп койду окшойт а, Төкө? – деп, тийиштик кылды.

– Өгүнү агытылды эле, ак жал сертеңдеп балдарга карматпай коюптур, мейли кууп жүрөбүзбү ошону?! Ушу турган карыш жерге бир паста барып калабыз... – деп жаяптады Төрө. -Энемин төрүндө экөөбүз дагы бир жума жатсак аттын кереги жок да...

Токтогул ишенип калды. Өзү сороюп ат минип, а Төрө жөө баратканы кандай?! Биртке жүрө түшкөндө эле Токтогул аттан түшүп:

– Төкө, сен минип алчы, Төкө, – деди.

– Кой, кой,– деп, нары кача басты Төрө,– өзүң эле минип бастыр, Токо. Сен алыс жолдон келе жатпайсыңбы, а мен тыныгып алган кишимин го?!

Эки курдаш жалгыз аттын чылбырын узун таштап жетелеп, өзүлөрү катарлаша кай бир жерде токтоп төбөсү бириге кала дүйнөнүн түбүн аңтарып

жатышкандай көпкө сүйлөшүп калып, кайра калкамандап басып келе жатышты. Теребел кең, жол ээн.

Жүзүнө бирде сабыры суздана колоко түшө, бирде үлбүрөй кыйгач тийген нурдай жылуу, бирок баары бир касыреттүү асте күлүмсүроо кылтайып, кантсе да биротоло беките албай турган, көөдөнүнө баары бир сыйбай турган, бир убакта оргуп, ташып төгүлүп чыгар сыр, арман көңүлүнө жыгжыйма болуп, өзү элирген куштай көк тиктеп, анан наристе «сүйүү сезими, бул жарыктыкта жашоонун кубанычына көз ирмемдей биртке болсо да балкып үлгүргөн үзүрү, көңүлгө кош канат байланткан жакшы үмүтү, анын ташка урунган суудай быркыранып сынганы эң акыркы не кара күүгүмдү кучактап, не ал кара күүгүмдүн ичинде жылчыксыз, алсыз, чарасыз мүңкүрөп калган өз абалы кайра көз алдынан саналып, эми өзүн токтото албай илхам толкуну бүт оюн, бүт тула боюн болкулдатып, акырын үн тарта муңканып кетти Токтогул.

Уядан талпынып чыккан жаш туйгун, бул кеңирсиген кең дүйнөгө кере канат кагып, алгач чабыттап, таңыркап, эргип кубанып, бактыдан көзү алачакмак болуп, тээ кара жер боорунда кош аяктуу кара ниет жолуна тартып койгон торго байкабай чалынганын, сасыган кара ниет боорун чеңгелдей кармап, күмүш канатын кайрып, жаркын көзүн тирдеп, башына караңгы түн чүмкөп, дагы караңгы, дагы ээн, сыз бир бурчка камап таштап койгонун, анын арманын ырдады. Ким сурайт жаш туйгундун зарланган үнүн?! Ким сыйрып салат башына чүмкөлгөн кара түнүн?!

Ырчы өз абалын ырдады, дилгир Төрө түшүндү, бирок жубатары эмне?! Мындайда айла жоктук, ал жетпестик соолуктурат.

– Тагдыр! – деди Төрө. – Тагдыр менен ким таймашат, ким доолашат?!

– Төкө, – деп, маани талашты Токтогул, – бу «тагдыр» дегениң киши болсо тойгон жеринин кулу окшойт анда, Төкө! Байлыгы, бийлиги, тууганы бардын эле улагасында кызматын кылып жүрөт турбайбы?! Бирөө «тагдыр» дегенди камырдай жууруп жасап алып, а биздейлердин тагдыры арман ганабы?!

Ой туюмуна муюп, күлө башын ийкеди Төрө. Саал күн эле мурда бул дүйнө бет алдында төшөлүп жаткан шат көңүл шайыр курдашынын дили өзгөрүп, тумшукту ташка сого түлкүдөй мант берген турмуш жагдайынан көңүл калуу, таарыныч, кейиш, акылашуу сезимдери аралашып, жан дүйнөсүндө өзгөчө бир кымкуут болуп жатканын баамдады.

Айылына жакындаган сайын Токтогулдун жүрөгү дүкүлдөй баштады. Тигине, четтеги боз төбөл үйдүн эшигинде ак жоолук бирөө селдейип тургансыйт. «Ай, байкушум ай!..» – деп жиберди Токтогул. Ошол байкуш энеси Бурма! Шарактап, ат коштотуп, үлпүнчөк ичинде үлбүрөтүп, келин апкелет деген уулу темтейип жөө келатканын көрүп, не ойдо болуп турганын өзүнчө болжоп, Токтогул үшкүрүп, иреңи капилет булуттун көлөкөсү жаба берген тескейдей күүгүм тарта түштү. Муну сезген Төрө:

– Ой, – деди жалынгандай күбүрөй, шүмтүрөп, энеми капа кылбай, эми, өй, деги эле эчтеме болбогондой кашкайып барчы, кудай жалгагыр, ай...

Токтогул баш ийкей да алган жок.

Жетип, Төрө амандык сурашып учурашып калды. Кесеге толтура суу камдап турган экен, Бурма уулунун башына үч айлантып, сууга түкүртүп, «бар балээ ушуну менен кетсин» деп, күбүрөп үмүт кылып, тилек кылып, ишенип ырымдады. Көзү уулунун муңканган көзүнө урунду. Түшүнүп, ал дагы өз ичинен касырет кага «кантели, эми, кантели...» дегени сезилип, асте башын ийкегилеп турду. «Төрөнүн үйүндө жатат экен дегенде эле билдим эле...» дейин деп, бирок айта албай, кымырылып эле тим калып, акыры «Каралдым, жаның эсен болсун, каралдым...» деп күбүрөбөй коё албай уулунун маңдайынан сүйдү. Не өкүнүч, не эне сөзүнө макулдугу, Токтогул бир аз майыша, бирөөдөн кагуу жеп келген көөдөктөй энесинин көкүрөгүнө үңкүйүп тумшугун салды. Эне жыты ай! «Жаның эсен болсун жалгызым...» деген жылуу илепти дагы укту. Бу да болсо көңүлгө кубат го! Жан кубанчымды тартып кетсе, жанымдын эсендиги неге өтмөк, апакем ай?!» деди көңүлү, бирок көтөрбөскө, эсен болбоско арга барбы, кадыресе катайып, атайы күлө эркелеген болуп койду. Күлкүсү эне жүрөгүн – кубантты. «Ошент, каралдым, жаман ойду ойлонбо, жакшы ой, күлкү – өмүр, каралдым...» деди эненин мекиренген басмырт үнү.

III

Жокчулук жоомарт эрдин демин кесе береби?!

Демек, байыртан эле бирөө бай, бирөө кедей, бары барпаң, жогу калтаң болуп келе бергенби?! Оозу кыйшык болсо да, бары өтүп, а жогу колунан көөрү, тилинен мээри төгүлүп турса да, ойлогон оюна, кааласаган мудаасына жетинбей өксүп кете бергенби?!

Токтогул бул байыртан чечилбей келе жаткан эски чийе түйүнгө өз өмүр жолунда дуушар болуп, ойлонуп ой түбүнө жете албай, өзүнчө бир учугун чыгара чече албай, же «тагдыр деген ушул экен» деп, моюн сунуп отуруп кала албай миң толгонуп ой толгоо тартты. Кана саал жылдар мурдагы кызыл-тазыл кең дүйнө?! Киши деп эсептебей, көңүлү сүйгөн жарга жеткирбей койду го байлык деген?! Минген атын көз алдында кызылала кылып союп таштады го зордук деген?! Те жети эмес, жетимиш атадан калган элчилик, адамгерчилик дегендин миң түрлөнтө күндө үч убак кайта-кайта сайрап отурса да, «мына акыйкат» деп көрсөтүп, жалбарып ыйлап отурса да мизбакпаган, тескөөсү, коркору, ийменери жок, кааласа караны «ак», акты «кара» дедирген, жалгыз өмүрүңдү бөөдө кар кылган карөзгөй «бийлик» деген бар турбайбы?!

Же ооруган жери билинбей, же соодой шатыра-шатман эмес, кышы бою үйдөн карыш чыкпай иреңи керсары болуп жатты, Токтогул. Бир өз энеси Бурма, бир сырдаш Төрө гана билет, «сары ооруу болду кайран балам» деп, эне жүрөгү тымызын убайым жейт.

Кийинки жай алдында бир күнү Төрө келип, болбос оюна койбой аттандырып, бет алган жакка ат бастыртып, өзү коштоп алып чыгып кетти.

– О, кокуй, ай, Токо, өлгөндүн азасы болсо да бүттү го?! Өзүң бил унутпасаң, көңүлдө жүрө берер бир арман, а тышыңдан эми көп байкатпа да, Токо, тууган ушак айтпайбы, душман таба кылбайбы?! - деди, бу сапар өмгөктөй, милдеттендире сүйлөдү Төрө. – Эл кулак түрүп жатпайбы?!

Өзү да көк сагынган куштай болуп калган экен, биринчи жолуккан айыл Сары Устанын айылы эле, күүлдөгөн көрүгүн, күрсүлдөгөн барсканын кошуп, тыяктан эле ат үстүндө эргип, ырдап коё берди Токтогул.

Айыл ичи дүргүй түштү, ойноп жүргөн балдар чуулдабай, тирилигинде карбаластаган катын-калач селдейе карай калышты. Сары Уста буйдалбай сыртка чыгып, локулдап чуркап алдын тосуп:

– О-о, ке-ел, Токо! – деп ырчынын атын тизгинден алып, жетелеп, эшигине жетери замат колтуктап сүйөй аттан алып, кучакташып көрүштү.

Көптөн бери үн тартпай буулугуп калган белем, Токтогул тааныган ар кишинин атын атап, баланы бетинен сүйүп, зайыпка баш ийкеп, баарын берметтей чууруган көркөм ыр тизмегине алып, амандык сурап, учурашып, үн баспай тышта көпкө ырдап турду.

Сары Уста үйгө баштап, өзү боз үйдүн кыша эшигин түрө көтөрүп ачып, ичкери кирүүгө суранды.

Төргө чыгары замат Токтогул комузун колуна алды. Сакалым, кадырым бар дегендин баары улагага дейре шыкалып, сыртта эл улам көбөйдү белем, дуу-дуу болуп, үй тегеректеп тыңшаган элдин өбөгүнөн керегелер кычырай майышып баратты. Нары дегенди ким угат?! Мындайда ууктар дабыраң түшүп, каланган чий жабылган туурдук шара-шара тилинип калары бышык, тезинен боз үйдү кызыл кереге кылып сыйрып жиберишти. Тыштан тегеректей тизилген ар түркүн элдин көздөрү жайнап, ырчынын комузу, азем үнү аны сайын айлана кыйырга шаңкылдап тараң угула баштады.

Ал түнү Сары Устанын оту өчпөй, ырчынын үнү басылбай үй айланасына кулак тийише жамырап отуруп тыңшаган элден бири кетпей таң агарды. Саал эле мурда эски күйгөндөн, ашыглык зардабынан түркүн овоң кошуп, шыңкылдатып наздуу күүлөр чертчү, бу сапар ырчы чоң атадай токтоо, үнү коңур, турмуш каабы, заман түрү, зорлуктун мүнөзү, акыйкаттын чеги, талабы жөнүн санаттап маани айтты.

Кишини башына түшкөн жамандык эсейтет белем?! Төрө:

– О зирегим ай, өмүр курагынын да, ой-санаанын да, дагы бир жаңы белесине чыгып калган тариздесиң го, зирегим ай?! – деп болжоп, санат маңызын да, коштогон коңур үнүн да, элирген куштай сынын да баамга алып, ичтен толкуп, ичтен кубанып, ыраазы болуп отурду. Йе, ырас эмей?! Не кыңкылдап күйгөндөн, не мыңкылдап чала жамактан башы чыкпай,

кара оокат үчүн атты, итти, ниети пас бүрөөнү караманча жаңкылдап мактап жүрө бергенде ырчылык нарк, касиет болмокпу?! Ырчы болсоң ушундай бол, нуска, маани чуба, жол-жобо көрсөт!

Көп өтпөй Төрө алыскы Анжиян шаарына түшүп, уезд төрөсүнүн өз алдына жетип, жакында жаңы болуштар шайлоолору болорун, ага тектүү деген тукумдарга карама-каршы болуштук талаша турган эл ичинен жарамдуу адам эмитен камдана бериши керектигин, мындай аракетке эч ким тоскоол боло албай тургандыгын, бул мыйзамдуу экенин билип кайтты. Оюн бекемдеп, орус төрөлөр кийген тик жака көп топчулуу ак камзол алып кийип, эл көзүнө дагы кадыры артып, жаңы шайлоодо болуштук талашууга биротоло бел байлап келди.

Дуу-дуу болуп, ар айылдан таптандан жыйын курулуп, «жети ата» жаатына биригип, ураан бөлүнүп чыга баштады. Жыйын башында Төрө, Сары Уста, а Токтогул те байыртан көөнө замандан бери келе жаткан элчилик, журтчулук, элдин коругу, данакери, жакшы күндө да, жаман күндө да төбө бириктирген ынтымагы деген ыйык чектерди ого бетер көтөрүп, куюлушкан ыр кылып, аны сайын ар кишинин көкүрөгүнө сыйымдуу, көңүлүнө жагымдуу, өзүмдүк ою сыяктуу жан дүйнөсүнө түшүнүктүү кылып, санаттап, шөкөттөп, ошого жандай эле элге карамсыз, өз очогуна күл тартма, кара жемсөө, зордукчул, ырайымсыз болуш-бийлерди ачык сынакка сала баштады.

Ошол күндөрдүн арасында бир жай адам жалгыз уулунун урматына колдо барын чачып, көп эл чакырып, агыл-төгүл той берип жатып калбаспы?!

Той ээси Токтогулду тизгиндеп:

– Айланайын, тегибиз бек болбосо да, уругубуз көп болбосо да, бектей, көптөй айтып, укеңин тоюна жарчы болуп бер, айланайын! – деп калды.

– Ырчы көп келди го, абаке, жашы улуулар турат, кантип өтүнөм, абаке?! – деп кыйылды Токтогул.

Турган эл той ээсин кубаттап:

– Жашы улуу деген эмне?! Жиликти мурда алат, акылы болсо элчи болот, а өнөрү бар өргө чабат, ырчы жарчы болот. Кана, ким өтөт өзүңдөн, Токтогул?! – деп, жаалап жиберишти.

Биринчи жолу! Дилинде бул ишенимге кубанды Токтогул. Ошол замат шаңгырай үн салып, жыйын аралап ат бастырып, той эрежесин, тартибин, ынтымак жөнүн жар айтып баштап кетти. Не дөңгө үй мүйүз тарта, не капталга жантая отурушкан карыларга барып, салам айтып, нарк-нускадан терме айтып, не кыз жандуу кыл мурут жигиттердин тобуна аралаша шыңкылдата комуз чертип, назик добуш салып жаштык назын ырдап, көңүл жубантып жүрдү. «Бал-ли!» дешти кары да, жаш да: «Бал-ли!» Ырында маани, үнүндө шаани бар экен, эки жактан бирдей берген экен буга кудай!» дешип аңыз кылышты ыраазы эл.

Бир убакта чабарман келип:

– Ырчы, – деди, – баш өргөөгө келсин дейт!

Баш өргөөгө?! Жүрөгү селт дей түштү Токтогулдун. «Баш өргөө» дегени тиги бийик тектирдеги бейчеки киши жолоттурбай туш-тушуна жигит коюлган, «каранын каны» аталган Дыйканбай түшкөн өргөө! Дыйканбай илгерки «бий», «датка» аталып отушкөн аталарынын салтын сактанып, алдыда туу башы баштатып, өңкөй куралдуу жанжигиттерге курчатып, оозунан чыккан сөзүн, сөөлөтүн эл үстүнө бийик көтөрө мактап айтар ырчысын жандатып, оор топ болуп той жыйынынын ири алдында келип түшкөн. Той ээси минтип ашкере дөңгө алейне «баш өргөө» тигип, «баш табагын» эл агасына тартмай адаты боюнча ал дагы кысыр эмди тай союп, кымыз менен арагын агыл-төгүл кылып, бар жакшы көңүлү да, бар жүрөк сестенүүсү да, кыйды кошоматы да жүзүнө чыгып, үч бүктөлүп баш уруп жиңкилдеп жүгүрүп, өзү кызмат кылып, өзү зыяпат көрсөтүп жаткан эле.

Токтогул кыйыла түштү. Барбай коё алабы?! Бирдеме акылга чүргөлгөнчө Жантөрө келе калды. Жантөрө «каранын канынын» тегерегине кошулуп калган бийлерден, өзү Төрө менен аталаш тууган болучу.

– Жүр, – деди Жантөрө акырын. Токтогул кошо бастыра берди. «Эмне керегим тийип калды экен? Макта дейт да, мындан башка эмне керегим болмокчу?!» деген ой келди. «Кантип мактайсың? – деп сурады өз ары. – Залим, кара жемсөө деп, жамы эле бий атпайга болуш атпайга кинээ айтып, күнөө коюп жүрөсүң. Эми барып, «ак жолборс» деп, алдына үч

бүктөлсөң, эл эртең эмне дейт, эмне кунуң калат?!» Каяшачыл кашкөй сезим дүр эте тула боюн каптап, «көрөйүн» деди дили, мына ушул «көрөйүн» деген сөздө кагылышка келбеске арга издөө да, куланып келип урунган таштай болуп өз эркинен тыш кабылып калса каяшага даяр кайрат да бирге.

– Кокуй ай... – деп күңк этти Жантөрө, кадыресе жан тартын кейий. – Ушу Төрө экөөңө не дейин, кокуй ай?! Ой, үйдүн эшиги бар, төрү бар, элдин аягы бар, башы бар! Ушуну билбей, ой кокуй ай...

«Э, Дыйканбайды мактап баштабай дегени го?!» деп, даана сезди Токтогул.

Башка сөз жалгаганча ат алынып, Жантөрө:

– Мага көзүңү чакчайтпай эле кой, айланайын... – деп, шашыла күбүрөдү өргөө алдында. – Салам бер... салам... өзүңө жакшы, өзүңө...

Босогону аттап, өргөө ичин бир айланта тиктеп алып, токтой калды Токтогул. Тиги капшыты менен бу капшытына сүйлөшкөн сөз угулбай турган он эки канат кең өргөөдө кырка тарта «мен бактылуумун», «мен барктуумун» деген өңкөй текту, өңкөй бай терилип отурушкан экен. Эң төрүндө кош куш жаздыктын үстүндө баарыдан бийик, баарыдан сөөлөттүү, Дыйканбай. Мына, бүткүл Коңур-Өгүз, Кетмен-Төбө, Сары-Камыш, Суусамыр, Жумгал тоолорундагы көп саяктын уругун айла менен да, күч менен да чарк имерген «каранын каны» атанган адам. Кабагы жылуу, көзү ырайымдуу, ошол тапта оюнда бир шойкон тургандай уурту асте күлүмсүрөйт. Бир

да киши ордунан козголбоду, бир да киши «кел» деп сыпайкерчиликке да үн бербеди, күлүмсүрөгөн «каранын канынан» баштап эле не тоотмоксон, не атайын көңүлгө алмаксан болушуп кемсинтти, не бу аты дуулдаган желдей тараган ырчыдан сыйкырдуу бирдеме күткөндөй баары тымтырс. «Салам бер... салам...» деген Жантөрөнүн жанагы үнү кайра күбүрөдү Токтогулдун кулагына. Салам берүү?! Бу те төрдөгү «каранын канын» көктөгү ай менен күнгө, жердеги күркүрөгөн дайра менен зыңгыраган зоого, баатырдан жолборско, каардуудан алтымыш кулач ажыдаарга теңеп, ашырып мактап ырдап, эң акыры «сабасаң кулуңмун, сапырсаң пулуңмун» деп, мөгдөп баш уруу эмеспи?! Дендароо боло түштү Токтогул. Кара кылды как жарган сынчы менен, нускалуу ыроочулардын ыйык салты менен шор баскан кошоматтын ортосунда кыпчылып калгандай болду. «Жаш эмеспи, сүрдөп калды...» деген үн чалды Токтогулдун кулагы. Бу кимдир аксакалдын кыйын абалдан жакшылыкча чыгарып коймокчу болгону. Жо, эмнеден сүрдөмөкчү?! Зардеси эрегише түштү, өчөшө үн көтөрө баарысына карата дайымкы саламды айтты Токтогул.

– Ие?! – деди оң капшыт жактан бирөө кергичтеп. – Ырчы дегенибиздин саламы ушубу?!

Бу «каранын канынын» каарына жол берүү. Бирок, «каранын канынын» кабагы баягы жылуу бойдон, не саламга алик алганы, не «сүрдөгөнгө», ыйгарган кечирим, не ырчынын өчөштүгүнө тымызын

ызырынганы – ишти кылып, акырын башын ийкегилеп, тим.

Токтогул орун карай берди. Жок! Бири дагы көчүк ыкшабады. Оң капшыттын эң акыры болуп, так босогого далысы тийип, ырчысы Арзымат отурганын эми көрдү. «И,- деди Токтогулдун дили өкүнө, – менин ордум сол капшыттын акыры экен го?!» Чын эле ошерге бир киши кычылса боло тургандай. Эч ким отур деген жок, өзү тизе бүгө калды Токтогул.

Эт жесин деп чакырылган эмес го?! Ырчынын парзы, буларга жакпаса да бирдеме айтмак керек! Токтогул токтолбой комуз күүлөй баштады. Баары мелтиреп, Дыйканбай да карап, кунт коё калышты. Токтогул салт санат коштоочу токтоо шаңдуу ырчы күү баштап, эки кайрып, анан коңур басмырт үн кошту.

«Карысы нысаптуу, жашы уяттуу биздин эл, жакасы жайык, төбөсү жайлоо улуу тоо, кеңирсиген биздин жер» деп, эл наркын, жер көркүн сыпаттап, те илгерки көөнө замандан бери жакшысын терип, айкөл Манастан баштап аттарын атап өтөгөн иштерине даңаза айтып ырдады. Мына, «каранын каны» көп эле ырчыны кол алдынан өткөргөн, билет, кошоматын көргөн, оозуна батпай калышынча айткан мактоолорун уккан, бирок да эл, жер, эл агасы, жер энеси туурасында мындай орундуу, салмактуу, маңыздуу жуп-жумуру сөз саркелдесин укпаган. Мурдатан жаттап алгандай эч такалбай, шаңданган мукамына төп келиштире маани салып, шурудай тизилте куюлуштура уйкаштырып айтканын

кара?! Дыйканбай не өнөргө тең бергени, не эл агасы жөнүндөгү албан сыпатты өзүнө мактоо катары туйганы – иши кылып, жүзү аны сайын жылуу тартып, асте баш ийкеп да отурду.

– Бал-ли! – дешти, бул сезимдин ичинде ырчынын өнөрүнө тең бере өрөпкүү да, «каранын канынын» кабагына жараша жалпылдап кетүү да бар эле.

– Ой! Мына! Булбул чыккан турбайбы кан Дыйкандын багынан?! – деп, ушул жерде да булбулдун өзүн эмес, Дыйканбайдын зоболосун көтөрө чалып калды бирөө. Ким чеки дей алат?! Кайта кынтыксыз баадай коштолуп кетти:

– Ак сөз! Багбаны болбосо бак көгөрчүбү, бак болбосо булбул жумурткалачубу?! – дешип кетти.

Бу дуу-дуу бир гана Арзыматтын көңүлүн тебелеп жатты. Өзүнөн өзү нымшып, алагар көзү жалтылдап, кабагы бир үйрүлө, бир жазыла, улам Токтогулду тиктеп алып, обдулуп, билегин түрө, комузун кайта-кайта оңдонуп, байгеге кошууга жайдакталган учкаяк сыңары тынчы кетип кетти. Ал «каранын канынын» көрөр көз ырчысы эмес беле?! Ошон үчүн дымактуу, ошон үчүн байбатчадай жасантып коюлган. Муну байкадыбы, уурту дагы көбүрөк жымыйып, «каранын каны» не ырчысынын абалына күлгөнү, не «айтарыңды айт» дегени – ээгин саал көтөрө көз кырын асте сала берди. Ошол замат Арзымат оолуга комузун шартылдата, өтө шаша, өтө эргий жабырап жамактап, түз эле «Сен кимсиң?!» деп жакалашчудай баштады:

Ой түбүнө жеткендей,
көл дайрадан өткөндөй,
баш-аягын карабай
бакылдаган сен кимсиң?

Качанкыны термелеп,
кайсаланып жөрмөлөп,
кайдагыны баатыр деп,
калптын баарын акыл деп,
кадырын билбей, көзгө илбей
төрүңдөгү төрөңдү,
кашыңдагы беренди
жакылдаган сен кимсиң?

Өрөпкүй, андан нары «Менин жайым билип ал!» деп, өзү мактанып кирди.

Башымда кызыл бөркүм бар,
байманалуу көркүм бар,
кан Дыйканбай бегим бар,
төрт тарабым кыбыла –
эминеден кемим бар?!

Кыл торко менин кийгеним,
кызылдан жорго мингеним,
жая, карта, казы жеп,
жыргал күн менин жүргөнүм –
айкөл Дыйкан айдыңы
армансыз доор сүргөнүм!

Эми «Сенин жайың мен билем!» деп, мыскылга өттү.

Үрүп чыккан ити жок,
үйүнө кирсең куту жок,
жарыбаган жакырдан,

ным жетпеген какырдан
жалгыз дарак байкушсуң
жайыңа карап айтышкын!
Жамаат жакын конушпайт
мушташсаң бирөө болушпайт
мүлк кылып санап өзүңө
ырыңы барктап тыңшар ким,
көтөрүп душман көзүңө
урмат кылып курчар ким?!
Арып келсең сый болбойт,
ажалың жетсе ый болбойт...

«Ой-бо-ой!.. ? – деп, дуулдап кетишти. – Жаман жеринен алды го кексе ырчы?! Ой-бо-ой, калети барбы?! Жарды менен жалгыздын акыры көрөрү ушул эмеспи, аттиң ай?!» Мейли эле, Арзымат гана жабышса мейли эле, айтышта ар нерсе дейт, ушул жаакташкан кыйын учурда атайы басмырлай, белдүү тууганы жогун, жакыр уруктан чыкканын атайы сездиргендей дуулдоо Токтогулга өтө оор келди. Бирок өчөшмө, эрегишме кашкөй кыялы дароо дүргүп, ал кайра чыңала октолуп, эми Арзыматка эмес, ушу өңкөй барлыгына манчыркаган топко багыштап, токтоо жооп айтты.

«Жарды», «бай» деп ылгадың –
жарчылык салтын булгадың,
жалгыздыкка сын тагып,
жарамсыз айтып турганың...

Жакырсың деп кордодуң,
жакыр да болсом Токтогул
жандан озгон жоргомун...

Тексизсиң деп кордодуң,
тексиз да болсом Токтогул
теңимден ашкан жоргомун...
Өз алыңды билсеңчи,
көзүңө карап жүрсөңчү,
башка чапса кетпеген,
манапты ээрчип эт жеген
мадырайган соргогум...

Жарды дейсиң – зардем бар,
жалгыз дейсиң – дармен бар,
каяша кылар демим бар,
кадыр билер элим бар...
Жаман тууган көрө албайт,
жамак эшип бере албайт,
акмак тууган көрө албайт,
акыл кошуп бере албайт...
Бир кишинин дөөлөтү
миң эссизди көптүрөт,
желиктирип, эсиртип,
жамагатын сөктүрөт,
кепке кемтик келтирип,
жамы журт арын төктүрөт...

«Айдыңында» бирөөнүн
жүргөнүнө мактанган –
айдактаган ит болуп
үргөнүнө мактанган...
Тайды жарган бөрү дейт,
тайраңдаган жору жейт,
тарп экенин билбеген –
ошол таз жорунун шору дейт...

Бири да былк эте албай, быш эте албай селейип, отуруп калышты. «О-о, бу да балакет экен го?!» деди

купуя кай бири. Кай бири «Ыя, жорусу го жорусу, а бөрүсү ким болот?..» деп, «бөрү» ким болору даана айтылып турса да, ал жакка оюн да, оозун да өзү даатпай, тиги «каранын канынын» алдында эриндери кеберсип тымпыйып, эми кандай шойкон башталып кетерин гана күтө нестейди. Ушул жерден Арзымат кычаштырып, «каранын канына» туйбай калса эсине салмакчы, анын каарын тигил жакка бурмакчы болуп, а өзү «каранын канынын» жанында «жору», «ит» аталса ага кайра мактанар таризде чакчырыла үн созуп калды.

Э-э, мейли,
кан Дыйкан «бөрү», мен «жору»...

«Тарт!» деген үн төрдөн зекиди. Селт дей берди Токтогул. Дыйканбайдын уурту кымтылып, турган экен «Сени айтып жатат го?!» дегендейби, Арзымат Токтогулду бир карап алды да, жо, бегинин эки көзү чап салчу жырткычтай анын өзүнүн мандайын тепчип турбайбы, ошол замат эмелеки кабагында жаркылдаган дымагы сыйпалып жерге түшүп, далдырап калды.

– Бал-ли! – деп жибериштн көбү жарыла. – Бал-ли, кара кылды как жарган кан Дыйкан, бал-ли!

Бу сапар да ыры маанилүү ырчыны эмес, кошомат даты Дыйканбайды көтөрө чалды.

– Бали, – деди акырын Дыйканбай өзү, Токтогулду муңайым тиктеп,– ырчыны айт, ырчыга бали. Жакшыны «жакшы», тууранн «туура» деп койгондун эмнеси кыйын, эмнеси бали, мага эмес ырчыга бали.

– Бал-ли! - деди бир кошоматчы Дыйканбайдын өзүнө да көнбөй, оолуга. – Жакшыны «жакшы», туураны «туура» деп, кишинин баары эле айта алат бекен?! Бал-ли!

Кай бири күлүп, кай бири ынанып, эми ошого «бали» айтышып, баары дуулдап калышты. Сөз маңызына барк бергенге ыраазы болгон – теги келип, сөздүн өзүн айтканга мактоо. Бу баарыга, Дыйканбайга да, Токтогулга да дайын. «Каранын канынын» алагар көзү менен тең имерилген той ээси айттырбай тойдун сарпайынын эң алды болгон кымкап апкелип, таасын ырчынын ийнине салды. Те жанагы тиктебей кабактары терс үйрүлө манчыркаган топ эми тең көргөндөй, эми кадыресе жакынсынып, дуулдаша «кут болсун» айтышты. Жылуу кабак, жылуу сөз кимди ийиктирбесин?! Дыйканбайдын мамилеси Токтогулдун көңүлүн да ийиктирди.

Той тарап, эл үй-үйүнө кеткен күнү Токтогулга Дыйканбайдан орточу киши келип:

– Балам, башыңа бак конду! – деп сүйүнчүлөдү түз эле. Элтейип карай берди Токтогул.

– Каранын каны «айлыма көчүп келсин, теңир коңшу отурсун, арам жесем да, адал жесем да шыбагалаш болсун» деди, Токтогул!

Токтогул эрдин кымтып, ойго бата түштү.

– Үстүңө үй тигип, астыңа аргымак ат тартып, казаныңа аш, төшөгүңө кыз салып берет, Токтогул! – деп, уурту кубангандан жыйылбай күбүрөп арбады орточу.

Жаш ырчынын даңкы Дыйканбайга алда качан эле жеткен. А түгүл, Аксылык кызын бербей койгону да угулган. Баарыдан Жети ата менен жакын болуп кетиши жаккан эмес. «Кайда, кимге аралашып тамтаңдайт бу томаяк сарттардан чыккан жалгыз бакшы?!» деген ою күнүгө чайлап өнүгүп, астелеп кыжырга айлана баштап жүргөн. Тойго жөнөрдө «ээнбаш ырчы баланы тегин, чегин бетине басып, эки жагын карантып, эсине келтирип койбосо, адисинен ашып барат ко» дегенчелик кыйытып, өзү «ордо ырчы» атандырган Арзыматын жумшак көкүткөн. Эң акыры экөбүн бет келдирип, «ээнбаш ырчыга» «жакыр», «какыр», «жалгыз», «байкуш» деген сөздү ашкере угузуп, ага жетим Төрө ачуу сөз түгүл көк келтектен арачалай албай тургандыгын, дагы болсо каранын каны Дыйканбай калка болорун ачык туйдурган болучу.

«Э-э... – деп, аны не урунар буюм, не минер ат сыяктуу мамиле кылганына астейдил көңүлү сынды Токтогулдун. – Бая күнкү «кара кылды как жарганы» ушул үчүн белем, аттиң ай?! Капесине отурар, ал каалаган убагында сайрар бакма булбул кылып алганы жаткан экен го?! Жарык кабагы жайган тору турбайбы?!» Чакмак тарткандай көңүлүңө капилет жанган бая күнкү жылуу сезим асте сөнө, «жериңди ырдаганың – мени ырдаганың, элиңди көтөргөнүң – мени көтөргөнүң, канат как, эркин чабытта, эркин сайра дебейби аныкжурт агасы, тон жакасы болсо...» деп, таарынычка, андан нары жек көрүүгө обушуп баратты.

Ырас, орус мийзамы болуштарды, «элге салып шайлоо» эрежесин киргизип илгеркидей бийдин баласы бий болуп кала бербей калган болучу. «Бир ата», «жети ата» делинген эки топтон эки «кандийлат» көрсөтүлмөй, эл кайсы жагына көп оосо, ошол жактын кандийлаты болуш болуп шайланмай. Мурдатан бийлик түтүп келген манап өзү «бир ата», а жону жука, ар кошкон, демек букара эл «жети ата» атанып, эки жак болуштук талашышат. Беш болушка бөлүнгөн жалпы Кетмен-Төбө аймагында илгерки белгилүү манап Ырыскулбектин балдары бири калса, бири жетип, элге алынмактан кудайга алынып кетсе да башкага кыяр ойлору жок, алдыртан тузактап, алдынан ушактап, а түгүл жакын деген адамдарын куда болгон болуп, жайыт бөлүп берип имерип алып, кайра андай бак талашкан тынды өзүн жалгыз калтырып жыгып кетишет. Бирок, күндөн-күнгө эл бөлүнүп барат, аны да билишет, «жамандыгы чыга элек» деген улам жашыраак балдарын көптөп көтөрө беришет. Акыры келип эле «эл камын ойлойм» деген «жети атанын» кишиси быякта калып, урууга таасири бар, жаатын көп курап жиберген манап өтүп, болуштарды эл эмес, байлык «шайлап» коёт.

Ошол тапта Ырыскулбектин балдары Арым болуштугуна Атаканынын он тогуз жаштагы уулу олчойгон Керимбайдын кандийлатын «бир ата» жаатынан көтөрүшүп, «жети атадан» Төрө шайлоого коюлган. Мына, «теңир коңшу» дегени «биз жакка өтсүн» дегени эмеспи, кара башы гана түгүл анын ырын

да, арын да сатып алып коюшканы жатышпайбы?! Үнсүз башын чайкады Токтогул. Өзү «элге кайрымдуу башчы» көксөп жүрсө, байлык менен зорлуктан жаштайынан жапа тартып отурса, мындай ыгы келген күнү эле өзүндөй жардылардын жаатын куш жеминдей гөр оокатка алмашып баса бермекпи?!

– Ай, балам ай,– деп кейип, бир чети коркутуп да кетти орточу,– бу кежирлигиң түбүнө жетпесе экен, ай, балам ай?!

Сары Устанын дүкөнүнө «жети ата» жыйын куруп калды.

Те этектен түрүлө дүрдүгө бир топ атчан чыкты. Башка айылдан жыйынга келаткан эл го?! Жок, арасында ак сакалдуу, байсалдуу киши көзгө учурабайт, баары бир кылка сабоодой шайдоот, кызыл ээк жигиттер, эң алдында, аты кара тер, албуут жасоол.

Келип эле, саламы жок эле:

– Эй, бакшы! -деди үзөңгүсүнө тура обдула, жорудай мойнун көтөрө заардуу тиктеп, кекээрдүү. – Бас, алдыма түш!

– И?! Каякка?! – деди Төрө. Бүт «жети атанын» кулактары делдейди. Чын эле каякка?! Эмне үчүн?!

– Каяккасын сурап эмне кыласың?!

Бу Дыйканбайдын жасоолу. Токтогул дароо түшүндү. Баягы «бу кежирлигиң түбүнө жетпесе экен, ай, балам ай...» деген орточунун эскерткен күңкүлү азыр кулагына кайра угулду. Ары да, кыжыры да келип:

– Колум бош эмес. Кан Дыйканга айтып кой, колум бош эмес, кана болбосун кан Дыйкан,– деди Токтогул, сөзүндөгү да, үнүндөгү да дирилдеген мыскылын өзү жаба албай.

Эй, кан Дыйкан чакырганда кимдин колу бошобогон?! Ким минтип сөз кайрыган?! Көпкөн жасоолдун эки көзү маңдайына чыга чакчайып кетти. Бу дагы жөнү жок ала салмадан эмес ко?! Буйрук алып жатып, «болбой койсо эмне кылайын?» деп сурап «айдап кел», «сүйрөп кел» деген жаагы карышкан катуу кошумча ала чыккан сыяктуу. Темине, эңиле:

– Бас быякка... – деп, күркүрөй Токтогулдун жакасына кол сермеп жиберди.

Жакын турган Сары Уста ойдологон аргымакты тизгинден алды:

– Эй! Токто сен! Эй! – деп, заматта көзү кантала-лап, бек кымтылган эриндери титиреп, ушул азыр адисинен ашкан жасоолду дагы аттан оодара тартар баштанды.

– Кокуй, Сары аке,– деп жиберди Төрө ортого түшө, – кокуй, кол тийгизе көрбөң, иш бузулат! Жаңжал чыгарыш орус мийзамына туура келбейт. Мына, өзүлөрү жасоол жиберип, жаңжал чыгарып, куп болду. Пристав төрөгө эми биз айтабыз.

«Ыкыс берсем эле жүрөгү түшкөн «жети ата» чилдей дыркырайт» деп ойлогон жасоол соолуга түшүп, бирок көөдөнүнөн ок тийген жырткыч баш көтөрүп, эмне жаңжал чыгарса да ал жооп бербей турганы эсинде бар, кайра кычашып, атын дагы камчылап:

– Тара! Тара дегенде тара! – деп, ызырына эки көзү Токтогулдан өтүп, кантип четке сүрүүнүн, кантип эл ортосунан бөлүүнүн амалын ойлонуп, артындагы өңкөй кызыл ээк жигиттерин шыкап, кайра камалады. Жигиттер үйрүлө такымдарындагы көк союлдарын колго алышып, булгалап, теминип, топко ат сала башташты.

Эл дүргүдү:

– Кокуй, бул эмне? Ыя, чындап эле чапканы келгенби булар?

Ошол көз ирмемде өмгөктөп келе жаткан аттан буйтай качкан бирөө жер сыйпалап, колуна кире түшкөн кесек менен атчанды карай шилтеп калды. «Ур!» деген эч ким болгон жок, тосмосу жырылган суудай көпчүлүк күүлдөп, баары жабыла жер сыйпалап, баары кесек, таш алып, бир паста атчандардын үстүнө дыбыратып жибериштн.

– Ата ганаңдын!..

Эл кыжыры заматта буркан-шаркан түшүп кетти.

Төрө аңкайып эле туруп калды. Кимисин кой дей алат?! Ушул азыр коркутуш да, мийзам да элдин бул толкунун токтото албайт болучу. Таш, кесек дабырап урулуп, ызырына сөгүнгөнү үн, сүрөгөн кыйкырык сестентип жиберди белем, желиккен жигиттер эми жүрөксүп, башына таш тийген аттар кежеңдеп жалтанып, топко кире албай калды. Эми соолуга калган көпчүлүк каткырык сала күлүп, өзүлөрүн дайыма ичтен кетенчиктетип, жүрөксүтүп, тартынтып келе жаткан бир тоскоол туңгуюк сезимди кокустан бузуп

өтүп, кандайдыр бир эрдик чегине жетинген сыяктуу, коодон толгон кубаныч, эми эртеңкиге болгон тобокел ойго термелип кеткендей болду.

– Ата ганаңдын!..

– Жалганат экен го булар деле?!

Эл толкунуна кошо толкуп, Токтогул шаңгырап үн салып, ыр төгүп коё берди. Ырыс алды – ынтымак, күч – биримдик деп, элдин демин, рухун даңаза кылып, каяша кылбаса зорлук өзү кетмекпи, талашпаса эл мурадына жетмекпи, ушуну көңүлгө туюнтуп, кай бир «эртең эмне болот» деген ойдо калтылдап тургандын да колуна таяк карматкандай кайрат, жүрөгүнө төтөк берди Токтогул.

* * *

Бир жакын төркүнү зайыбы, бойго жеткен кызы болушуп, айылдап келип калышты. Кайра кайтышарында Бурма: «Мага каралашып турсун, синдими мага таштап кеткиле, бир аз күндөн кийин өзүм жеткирип берем» – деп көшөрдү. Токтогул энесинин оюн дароо сезди. «Көнүшүп кетер бекен, эки бакыр – бир тукур, нике кыйдырып коём» дегендей. Үй тириликке камбыл, жүрүмү токтоо, түсү ийги, аты Тотуя экен. «Үйлөнсө, жалгыз бала өзүнөн көбөйсө» десе эненин түн уйкусу беш бөлүнүп жүргөн кези да Токтогул энесин аяды. «Апа, кагылайын... – Коюңуз, бара берсин азыр. Эр издеп тийген деген сөз калбайбы кызга, апа?! Мейли сизге жакса бир айдан кийин өзүбүз барып алып келели. Калыңсыз кыз

болсо да каадасыз кыз болбойт дешет ко, каадасын кылабыз, апа...» – деди. «Апаң сенден кагылсын, каралдым...» – деп, сүйүнгөндөн көзүнө жаш алды Бурма. Бир айдан кийин Төрө күйөө жолдошу болуп барып, жакшы эле тойчук кылышып, Токтогул үч күнү ырдап, кыз оюнун байдын кызыныкынан шаңдуу өткөрүп Тотуяны алып келишти.

IV

Шайлоо өтөт деген кең жайыкка үч күн мурда эле «бир ата», «жети ата» жактан эки тарапка үйлөр тигилип, эки тарап «таш» боечу «мейман» күтүнүп, а уездден келген шайлоо өткөрүүчү төрөгө алейне ак өргөө көтөрүлгөн. Күнүгө үч маал эки кандийлат кол куушура саламга барышып, берер сыйлыгын, тартар тартуусун ар бири кымырылып жылдырып жатышкан убак туш тараптан «шайлоочу эл» келип, киши кумурскадай көбөйгөн.

«Бир ата» Ырыскулбектин балдары мурунтан боло келген бийликтин ата мурастыгына, эл ичинде кынк этилбеген сүрүнө, эски кадырына сыйынат. А «жети ата» көптүгүнө, жакшы болуш керек эле болсо эл «ташын» бизге берет деп ишенет. Уездден келген пристав төрө муруту калкайып, эки колун артына ала кенен тайтайып эки жааттын ортосунда, өзү да салабаттуу киши экен, акыйкаттын заңкайган сөөлөтү окшоп көрүнөт журттун көзүнө. «Таш» таштамай башталган.

Эл акырын шыбырашканы эле бал аарынын уюгундай тунгуюк күүлдөп, калыс төрөнүн алдында бири

дагы бейчеки сөз катпай үн көтөрбөй, жакынырак турган, а түгүл кабагын да өз алдынча бүркөй албай ырсая күлгөн болуп, эки көзүн араң кыбыратып, тынч турушат. Ар бирине катыран тизме боюнча саналып берилген «ташы» колун ысытып, бу «ташын» бир жагына оодурса ошол жакка бак обо тургандай көңүлү мардемсиген, өзүнчө эле манчыркаган көп. Пристав төрөнү Ырыскулбектин балдары бир жагынан жандап, бир жагынан «жети атанын» «кандийлаты» Төрө да калышпай ыкташып алган.

Бир убакта таза ак камзол кийген, кабагы жаркылдап, жамы журтка саламдашып ырдап, ат бастырып келди Токтогул. Эл капыстан түбүнөн жаян жиреп чыккан көлдөй тереңден толкуй, түйшөлө калды. Илгертен элдин четин кайтарган, жоонун бетин майтарган баатыр, элге карамдуу башчы, кысталышта жол көрсөткөн көсөмдөр боло келгени жөнүндө ырдады. Мына, орус мийзамы калыс болуп турган чакта баштагыдай залим манаптардын куу чеңгелинде жүрө бербей жамы журтка камкор адамды башчы көтөрүп алмак абзел экенин саласал кылды. Эл улам дуулдап, ар кайдан мааниге тен берген эл коштой үн чыга баштады. Эми Токтогул Ырыскулбектин Дыйканбайы баш болуп турган тобун тайманбай карап туруп, мукактанбай, такалбай шаңкылдап, булардын илгертен элге карамы жоктугун, кара жемсөө, кайрымсыз залим болуп келишкенин ашкере айтты. Улам арткы ырчынын сөзүн укмакка алдыга жыла айланага эл кулак тийише толуп кетти. Тилмеч акырын приставдын кулагына: «Тиги жаатты

жамандап жатат...» деп, ырчынын ырының маанисин айтты. Буркуйган пристав калкайган мурутун бир бүлк эттире: «Мейли, өз үгүтүн айтып жатса боло берет...» деп койду.

– Бали! Тайманбаган эр турбайбы Токтогул?! Бали, Ырыскулбектин балдарынын бетине ким чыккан?!» дешип күүлдөй башташтыэлдин бир тарабы.

– Токтот! Улуган ит, токто-от! Көрөсүң, тилиңдин азабын тартып каласың! – деп, күрпүлдөп согүндү бир тараптан. Аны сайын оштонуп, аны сайын шерденип, ырдай берди Токтогул:

Акмат, Дыйкан – алдамчы,
Атакан, Миңбай – жалганчы,
Эгемберди, Бактыяр –
эл жегенге жардамчы...

Ырыскулбектин беш каман
пейили бузук башкадан,
илгертеден бери жакка
жакшылык ишке баспаган...

Көрө албайсың бирөөнүн
жаңы кийим кийгенин,
топ аралап шартылдап
жакшы ат минип жүргөнүн –
нысабы жок туулган
көркоолугуң бул сенин...

Күндө жейсиң айыптап,
мүлдө журттун баарысын,
жетим менен жесирдин
сурабадың арызын,
бириң калбай куу тырмак –
тукумуң кантип жарысын?!

«Токтогул» деп кекенсең
тонуму сыйрып аларсың,
тогуз айып саларсың,
үйүтүңү карматсаң
үй оокатым таларсың,
өлтүрсөң каным жаларсың –
андан эмне табарсың?!

Кутурасың кол кыран
мурункудай чапмакка,
эми короодогу кой турмак
коргоол бербейт Жети Ата...
Жети Ата кылган ташпарак,
ташпарагга батпаган,
чаап, талап, кор кылып
букарадан айрылган
эси жарым беш жаман...

Эл дуу-дуу. Ырыскулбектин балдары эл алдында ырчынын кебине уугуп, абийири төгүлүп, бирок күлтүйгөн пристав төрөнүн сүрүнөн өтүнө алышпай кайсактап турушат.

Эл колундагы «ташын» «жети атага» көп таштап, үкөгү үймөлөнүп чыкты. «Бир атанын» үкөгү калың түп эле араң болгонсуду. Керимбайдын атасы Атакан шылкыйып отуруп калды. Дыйканбай бир айла ойлоп таба албай жаткандай терс айланып басып турат. Керимбайдын көзү чакырайып, канталап, иреңи көк боордой көгөрүп, ушул азыр Токтогулду өзү барып төбөгө чаап, аттан оодарып таштагысы келип, ниети биротоло карайган. Бир убакта «жети ата» дуулдап: «Болду! Болду! Биздики болду мөөрөй!» дешип, ачык кубана баштады.

Керимбай өзүндөй албуут жигиттери менен тоорулуп басып келе берди. Бир шойкон баштаарын сезген «жети атанын» желиккен азаматтары да үйрүлүп калышты. Баары унчукпайт, эки бүктөлгөн жоон булдурсун баарынын артына алган колдорунда карышып турат.

Пристав төрө үкөктөрдү жыйната турган болуп калды. Айласы кеткен Керимбай:

– Мына! Мына! – деп, эки үкөктү көңтөрө-көңтөрө тээп жиберди, ыйламсырай, күлө: – А-ал, таламай... талама-ай... – деп, аралашып жатып калган «шайлоо ташын» кош чеңгелдей кочуштап алып, алактап өз үкөгүнө кайра сала баштап калды. – А-ал... талама-ай...

– Эй?! Бу эмне?!

Карса-курса булдурсун шилтенип кетти, заматта эки жактан тең бет айрылды, бирок эч ким кың эткен жок, эки жак тең качырып кирип, дүпүйүп, сүрүшүп, «шайлоо таш» чачырап тебелендиде калып, бирөөнү бирөө бука челгендей башынан алыс ыргытып, бирөө бирөөнү төбөгө чаап, эки жактан тең киши кыйрап, сулап жыгылды. Тарс! Тарс! Пристав өзү сүрдөөдөн качып, көккө мылтык атты: «Токто-от! Токтот!» деп, эки көзүнөн чаары чыга катуу кыйкырык салды. Тарс! Тарс! Уккан эч ким жок, өчүккөн эки жаат бири да онтобой, бири да четтебей карышкырдай алышып, былчылдашып жатты.

Эки жактан тең аксакал ортого түштү бир убакта. Бирин сөгүштү, бирин жемеге алышты, иши кылып,

капилет чыккан өрттү этек менен баскандай, Дыйканбай эл көзүнчө Керимбайга камчы тан кылып: «О! Болуш болмокчу болгон сендей болобу?! Чоң болмокчу болгон сендей болобу?!» деп, сөгүп, каарып, ошол жерде каран турган жалпы журттун көңүлүн жаяптан жиберди. «О-о, кан Дыйкан калыстык кылды, канткен менен!..» – дешип калды көп эл.

«Шайлоо бузулду» деп жарыялады пристав төрө, Керимбайды солдаттарына ортого алдырып, уездге айдатып кетерин айтты. О-о, – дешти ыраазы болгон эл,– адилет экен төрөң, адилет экен!» Бирок, көп уванч[6] бөктөрүнө барып, «калыс Дыйкан» кечеги эл көзүнө өзү айыптаган Керимбай инисин суракка кириптер кылдырмак тургай «шайлоодо ташты көп алган» дедиртип, болуш шайлатып келди бир айдан соң. «Оо... акыйкатсыз турбайбы ал төрөң?!» – деп, элдин аңы учту.

«Жети атанын» Төрөсү нечен ирет уездге арыздаңып барды, нечен сакалы бир кучак карылардан күбө жыйнап көрсөттү, бирок эчтемени далилдей алган жок. Кайра «томаяктардын шектүү башчысы» делинип, өзү такыкка алынып, «шайлоону бузууга аракет кылган» болуп эсептелинип, эскертүү алып кайтты.

Кайда акыйкат?..

Керимбай да өзү ар кандай ыплас иштен кайра тартпаган кара өзгөй болуп чыкты. Баягы «шайлоо» убагында же өзүнөн четтеген, же карама-каршы болгон адамдарды ачык эле куугунтуктап жай жайытын,

---

[6] *Уванч* — каражат, дүнүйө.

жакшы атын тартып алып, жок шылтоо, жалаа жаап айыпка жыгып, кыябы эле келсе тепкилетип, өзүн колдогон уезд төрөлөрүнө таяна өз болуштугуна караштуу элди күнүгө аңдыды, жоосундай күнүгө талады. Ким кой дейт?!

Кайда акыйкат?..

V

Жер талаш, барымта, жетим акы, аялдын башын ачуу кун сыяктуу илгертен эл ичинде боло жүрчү доолор ошол убакта дагы эле «Датка» атагы очүрүлбөгөн Курманжандын алдына келип бүтөрүлгөн кездери болчу. Буга падыша акимдери тарабынан атайын тагылган вазийфасы деле, укугу деле болбогон, бирок илгерки жосуну, өз аброю боюнча эле кетилип, буга акимдер жолтоо да кылбайт кайта муну «третейский суд» дешип, кандайдыр бир деңгээлде алардын элди башкаруусуна элдин өзүнүн ичинен чыккан көмөкчү сыяктуу эсептелчү. Адамгерчиликтин чийинине салып шарияттын жоболоруна ылайыктап, дайыма тынчытуу, жараштыруу жагына ыктатып иш бүтөрүүгө аракет кылган калыс гана эле.

Жарым ай жол жүрүшүп, Төрөлөр кең Алайдын Гүлшаа аймагына келишти. Курманжандын айылы жаздоо конушунда отурган кези экен. Не жүйө сурашка, не батасын алмакка, не жөн эле салам айтып жүз көрүшүп коймокко келген эл көп. Баш өргөөдөн кыйла обочо жерге үйлөр тигилген, мал ошоякка союлуп, казан ошоякка асылып, келген мейман ошол

үйлөргө күтүлөт экен. Төрөлөр да кезек күтүшүп, ошол мейман үйлөрдүн биринде бир жумача тыныгып жатып калышты.

Бир күнү датка айымдын бир уулу Асанбек кабыл алуучу алейне өргөөгө баштап барды.

Өргөө жасалгалуу – улагадан төрүнө дейре талдырма ала кийиз, кызыл төрбөлжүн төшөлгөн, үстүнө шайы төшөктөр эки бүктөлө салынган, он эки канат керегесине сыйралай калы килем тартылган.

Көп өтпөй тышка бирөө басып келгендей шабырт угулуп Асанбек леп тура өргөөнүн тоту куштун канатындай кооз түр салынган чий эшигин асте көтөрүп ачып калды. Үлбүрөп карыган кара чүйкө кемпир илдирей басып үстүлөрүнө киргенде баары дуу орундарынан тура калышты.

– Арыбагыла... арыбагыла, балдарым... – деп, бир сыйра сыдырып тиктеп, акырын салам айтты кары.

– Бар болуң...

– Бар болуң...

Чочун сый кишилер эмеспи, баары адеп сакташып, аяр, сылык алик алышты. Таза, сыпаа кийинген, сакалдары таралуу эки ак сакал адам коштоп келишти. Эки аксакалы кошо, колтуктан асте сүйөтүп, кемпир төргө чыгып орун алды:

– Кана... орун алгыла, балдарым...

Ушундан соң баары кайра отура башташты. Баары таң! Ыя, иреңи суз, кабагын ойлуу бырыш баскан, бул дүйнөдөн көңүлү калган сыяктуу мүңкүрөй карыган

ушу алсыз кемпир «казып койгон ору жок, жайып койгон тору жок, куруп койгон дары жок, умай эне пейли кең, кабагында каары жок, жүрөгүндө заары жок» делинип, даңазасы жалпы журтка ырдалып тараган айтылуу Курманжанбы?! Жал-жал тиктеше отуруп калышты.

Асте сөз баштады Төрө:

– Биз датка эне, тээ күңгөй тоолук болобуз. Жол боюнан Миң-Дөбөгө кайрылып, сизге кол куушура азиз жүзүңүздү көрө кетели деп, датка эне, атайы келип калдык. Кандай күүлү жүрөсүзбү, жарыктык?..

Курманжан унчукпай мүңкүрөп сөз тыңшап, акыры саал улутуна баш ийкегиледи:

– Ыракмат, жаранларым, ыракмат. Мени эске алсаңар, силерди теңирим өзү эске алсын, теңирим өзү жалгасын, жаранларым – деп ыраазылык айтты. – Шүгүр, күн көрүп жатабыз, эптеп теңирим көрсөткөн күндү көрүп жатабыз, ушуга да каниет...

Төрө уруусун, тегин, ысмын айтып, отургандарды бир сыйра тааныштырып өттү. Күн сайын алдынан киши үзүлбөйт эмеспи, баарын эле такыктап отура алмакпы, баарын эле эстеп жүрмөкпү нарыда өзү илдиреп карыган адам кийинки кездерде кишинин ким экенин көп сурамжылабай калган. Бу өз боюн сөөлөт бузбай тутунган, көк көгүчкөндөй кылайган сыпаа, үнү арбагандай жылуу, мунайым, кабагы жаркын Төрөгө баам салып, ичи ийиккендей баш ийкеп:

– Болсун... Болсун... – деп отурду Курманжан.

Бу балаңыз, датка эне, өнөрпоз. Теңирибиз чалкыган дил, ширин тил берип койгон ыроочу[7], датка эне... – деп, Төрө Токтогулду атайын өзгөчөлөй айтты.

Сары чийкил жүзү куба тартып, бу даңазалуу адамга жүзмө-жүз келгенге эмне дешин өзү биле албай, оозуна кирер сөзү өзүнө барксыз туюлуп, ой-кыялы түркүн түмөн алдастап, чукчуюп отурган Токтогул ичинен кынжылып: «Оппо-о Төкөм ай, коё турбайт да мактабай, бул элде ырчы көп өткөн, уят кылсам кантти мактаганын актабай?!» деп, жер тиктей майыша күлө бакты.

Курманжан назар салды.

Токтогул мелтирей, бир паста көз көрүнөө тунжураткан бир оор ой басып, акырын комузун күүлөй баштады. Эмне айтар экен? Төрөнүн жүрөгү эми опкоолжуп, эми камтама болуп, кудай бир жалгаса экен, уят болбосо экен деп кыпылдап тиледи көңүлү.

Ана айтар ойдун учугун тапты белем, Токтогул эми бир жеңилдене улутунуп, өйдө эргий карап алды. Ырас, ал бирөөнү мактап тон кийгени, ат мингени жүрөбү?! Ыя, кең дүйнөнү куу алакандай тар кылган ач көздүк менен зорлуктан жапа көрүп, арыз айтып, акыйкат издеп, ат арытып тон тоздуруп жүрбөйбү?! Ичтен толкундап, иреңи тамылжый өксүгү менен арман санаасын коштогон коңур жумшак ыргактуу «Ырчы күү» кайрып, анан салмак менен үн кошуп жиберди:

---

[7] *Ыроочу* – ырчы, нускоочу, байыркы айтылган түрү.

Ыргай болуп атыбыз
буудан сурап келбедик...
торгой болуп өзүбүз
туугансырап келбедик...
Акыйкат кайда, ар кайда,
кембагал кайда, бар кайда?
Улуу тоонун учуна
ыроо чалып келебиз,
калың журттун кыйрына
суроо салып келебиз...

Жер тиктей кулак төшөдү Курманжан.

Нары өкчөсө да, бери өкчөсө да колго оңой келимдүү майда манапчалыштардан көтөрүлгөн жаңы болуш, амин, бий падыша акимдеринен колдоо алышып, эми бир кездегидей туугандын көмөгүнө муктаж болуу жок, аларды эми кимден гана болбосун падышанын мылтыгы коргоп, бөтөн уруудан түгүл өз аталаш тууганын жалчы кылып жумшоо уят эмес болуп, акырында баягы бир уруу журттун малын жаяр жайытын, аштык айдар шүдүгерин[8] бай ээлеп, соода, сүткорлук күч алып, караламан калайыкка эки колтуктан кыскан эзүү ашынып келе жаткан эмес беле?! Ошол кысымды, «өз элин жоодой аңдыган», «нан ордуна киши жеген», «букарадан тың чыкса, мал ордуна кишендеген» кайрымсыз, акыйкатсыз билермандардын түркүмүн айыптап ырдады Токтогул.

Ким ыйлаган журт ыйын,
ким көздөгөн журт камын?
Телегейге бир тегиз

[8] *Шүдүгер* – жыл сайын айдалып жүргөн жумшак жер.

ким жүргүзгөн мыйзамын?'
Ирееже, жобо болсун деп,
ким билген пайгамбар, зааба кылганын?..

Бабалар кылган иш бекен,
баатырлар баскан из бекен?
Же болбосо акыйкат
туурдан качкан куш бекен,
шарданы бар, өзү жок
эңсесең кирер түш бекен?..

Ырчынын ар сөзүн, муңканган добушун, аны шыңгырап коштогон үч кыл комуздун мукам ыргагын тыңшап, жүзү мостоюп, көзүн сүзө ойго батып отурду Курманжан. Ырас, булар кара курсак тойгузуш үчүн жүрүшкөн эл эмес, заман түрүн алдына коюп, «не дейт, керээттин санаасын туюна кетели» деген эл. Чак түштө сыйпаланып таппай отурган акыйкатты жоктоп келип отурушат. Эмне дейт? «Тигине издеген акыйкатың!» деп, бирдеме менен жооткотобу, не «түбүндө жок болсо издеп, сурап, доолап кайдан тапмаксың?!» деп, жаакка чапкандай кылып түңүлтөбү, не дейт?! Нары үстүнө, билбегенинен сурамжылап отурабы бу зирек бала, мезгилге да, «журт энеси» атыккан ага да кинээ коюп, тап жылдырбай этектеп отурат. Ичтен улутунду Курманжан.

Токтогул:

Не жерден чыгып келеби,
не көктөн түшүп келеби,
кайсы жолун карайбыз,
качанга чыдап самайбыз,
не жалбарсак теңир береби,

кылактаган акыйкат
же талашып алар немеби?..

Өйдө карай берди Курманжан. Чап салчу ургаачы жолборс сүрлөнүп саргылт көзү үйрүлүп, оозунан бирдеме кеп чыкчудай өңдөнүп кайра токтоду. А Токтогул тил кайрап, акылга акыл эгей, мукамга мукам жалгай, көзү көзгө такат кыла эргип, өрчүп, ырдап турду. Ошол жерде турмуштун оомал-төкмөлүн көп көргөн, көп каржалган, көп сынып, тузакка үч илинип бошонгон куштай айласыз аяр болуп калган кез менен азыр баралына келген, дүйнөнүн түбүн аңтарып, бу бири ак, бири кара, бири ашык, бири кем, бири жарык, бири түн болуп жаралган дүйнөгө ыраазы болбой акылашып маңдайлашып чыккан өрт кез бетме-бет келишти. Курманжан ойлой болжой бу акыйкат деген нерсени ушул эле жерден олжолоп, канжыгасына байлана кетчүдөй дуулдаган азаматтын демине, дымагына тең коюп отурду.

Башка чөйрө, башка учур болсо башта жүз жолугуп, жүз угуп жүргөндөрү да бул ой маанисине чалкып, ырчыны кубаттап, дуулдап жиберишмек. Бул даңазалуу адам эмне дейт?! Бири да чук этпей, былк эте көчүк копшобой дым болуп, отуруп калышты. Курманжан көпкө тунжурап, не өкүнүчү, не чарасыздыгы, үнсүз башын ийкей отуруп, бир убакта:

– Жамандыкты амандык жеңет деген... – деди да, саал үшкүрө дагы тунжурап калды, бир убакта: – Бир кудайдан тилемек ылазым... – деди акырын.

«Киши пешенеге жазылганын көрөт» деген ишенимден ашып түшө алмакпы?! Нары дагы өзү өкүмдарлыгына ыкрар болгон, адилеттигине ишенген ак пашасына каршыккан ой санаасына кандай келсин?! Келген убакта да ачык айта алмакпы, айтканда эмне тапмакчы?! Мүңкүрөп отурду Курманжан.

«Эмне үчүн бирөө бай, бирөө кедей?! Эмне үчүн бирөө чоң, бирөө анын алдында кор, эмне үчүн?!» деген кашкөй ой сүрөп жүргөн Токтогулга Курманжандын бул мүңкүрөшү биротоло басынганы, мунун деле колунда жок менен кор болгондун көксөгөн акыйкатына кайдыгерлиги болуп туюлду. Буйтаган кудайга шылтайт. Алы жетпеген «а кудайчы!» Дили сына түштү Токтогулдун.

– Э-э, «акыйкат» дейсиң ыроочум, – деди Курманжан басмырт, – бу акыйкатың түшкүр же алмустактан бери эле изделип, эч убакта жанында турбаган, кысталган чакта сыйпаласаң колуңа кире бербеген кир кайып, бирак бирөөгө болбосо бирөөгө кабылып, бир заманда болбосо бир заманда табылып, кудайдын гана каалоосу сыяктуу – ошентсе да адам жолуна шам, дүйнөгө өзөк болуп келе жатканы анык...

Баары жамырап угуп отурушту.

Курманжан:

– Өз акысын, укугун, шыбагасын талашуу, адилетсиз бийлерге каяша кылган ой-санаа эч качан чеки эмес, жаранлар. Ырас, өзү келе бербеген, талашып алчу неме бу акыйкат. Бирок чаманың калай, акылчың ким, жолбашчың ким, убакыт калай, шарт калай

– ушул жактары эске алынмак ылазым. Мына, көптөн бери төмөнкү арык боюнан Миң-Дөбө кыштагына бир эшен пайда болгон, ошол дагы өзүнчө «акыйкат издеп» жаткансыйт.

Бирин-бири алдыртан тиктешип, бир маани күтүшүп кут этпей кулак түрүп калышты.

Курманжан акырын жөтөлүп кебин улады:

– Бул адам мусулмандарды орус акимиятына көз көрүнөө каршы үгүттөп жүрөт. Мындан бир коога чыкпай койбойт. Кан төгүлөт. Өзү, мейли, эшен деп эле коёлу, бир жактан ооп келген келгин. Кимди аяйт?! Баягы бир «мусулман заманы» дегенге азгырып, элди чапкынга айдап, максатына жетсе «калыйфа» болуп кеткиси келип жүргөн селсаяк. Ушул кезде мылтык түгүл белине узун бычагы жок элге мунун азгырына кириш – зыян, бөөдө чуу, бөөдө мүшкүл болот. «Акыйкат» деп, мылтыктын оозуна азиз жанды дирилдетип кептеп бериш бул акыйкат эмес. Бул учурда, жаранлар жаакка чапса кыңк этпей кайра бөркүңдү алып, төбөңдү тосуп бермек акыйкат дээр элем. Бул акыйкаттан үмүт үзүппү? Жогуңар, жаранлар. Бу жан сакташ, чыдаш. Акыйкатты күтүп алыш – акыйкат. А акыйкатсыз өкүмдүн өмүрү кыска эле болот...

Жүйө баарын муютту.

Иреңи ак куба, кара каш, жылтыраган кундуз мурутчан, зыптай сыйда мүчө Касым сыпаа копшолуп:

– Ал эшенди көрүп келе жатабыз,– деп, акырын кепке аралашты. – Биздин элге да дуваналары ак уруп барышкан эле. «Казаны өзү кайнайт» деп,

«дасторкон озү жайнайт» деп, даңазасы таш жарып угулган. Ырас, жүз көрүштүк, ошол үйдө жаккан оту жок, же түтүн булар мору жок, бирак туюк кемегеде палоо дем жеп турган экен. Таң калдык. Мен «аттарды карап коёюн» деген болуп, тышка чыгып тамынын түш тарабын абайлап, андан соң этегирек кашат жакка бастым. Кичине, күйгөн май жыттангансыйт. Кашаттын түбүнө түшсөм, бир жер төлөгө кабылдым, те төрүндө даулдап от күйүп жатат. Бир ийрейген, курмушудай кара сарт маал-маал эшиктөрдөй жердеги отко бир чеңгел чигит ыргытып коюп, отурган экен. Сарт көрбөй калды, мен акырын кайра баса бердим. Казаны ошол оттон кайнайт окшойт. Ушунусун байкадык, датка эне...

– Баамдуу бала турбайсынбы, жарыгым, а түзүк, – деди Курманжан иреңи эми саал жылмая. – Казаны ошол эле оттон кайнайт! Мейли, казанын кандай кайнатса ошондой кайнатсын эле, бирак ал эшен ошол туюк кемегени көрсөтүп, элдин башын маң кылып, азгырып, кандуу коогага дүүлүктүрүп жатат. Мейли, «сыйкырын» көрүп көкшүнүңөр сууптур. Эми, жаранлар, бул адамдын күйгүлтүгүнө аралашпай, балээни бөөдө башыңарга үйбөй кайра тартканыңар абзел...

«Ырас, ырас...», «кудай азгырыктан сактасын...», «Асыл акыл бердиңиз, датка эне...» дешип, баш ийкешип, астейдил кобурашып калышты.

Токтогул жука ак камзолунун оң жеңин чечип, билегин түрүнүп комузун жың-жың кага «Санат күү»

мукамына толгоду. Бир укмуш уккулуктуу ыргак, куунак мукам зыңгыраган салмактуу, жай толкуган бай көлдөй кең, тереңден күңгүрөнө коңур жумшак башталды. Те не жүз, не миң жылдан келген азиз көкүрөк, мейрим, адамды түркүм капилеттен корчологон кам көрүү, алдын ала, жетектей, сүрөй акылман атанын «бу кара, бу ак», «бу жок дүйнөдө сен жоомарт бол», «бу тар дүйнөдө сен кең бол», «ноюба, бул азоо дүйнөнү сен ноктолоп мин» деген насыйкатын кайрый-кайрый, толгой-толгой кулакка сиңирген асыл санат. Бул эл кубанчын күү менен чыгарат, өлгөнүн күү менен угузат. Күү, каймана накыл дилине мүрөк болуп, булардын ой-санаасын чалкытат, аруу кылат. Курманжан былк этпей мелтиреп, жер тиктеп отуруп укту.

– Ыр, күү – акыл өнөрү, чиркин. Кудай муну миңдин бирине берсе берет, бербесе жок. Жакшы ырдоочу элдин даңкын көтөрөт. Кара кылды как жарган тике адилет сөздөн ар качан тайбоо, элдин жакшы салтын, азаматын дастан кылмак бирден-бир парызы. Бирак, бир «аттиңи» бар... – деп, Курманжан өзү өкүнө баш ийкей кеп маанисин улады. – Кара кылды как жарган адилет сөздү айтуу өтө кыйын иш, аттиң ай. Күчү барга, мансабы барга, аларды жандай чапкан көр оокаттын көйүндөгү кошоматчыга жакпайт – былыгына тиет. Ошон үчүн душманы көп, ошон үчүн адилеттин жолу катаал...

Баары элтейип калышты. «Тарт тизгининди ушунчаңда» демекчиби?!

– Бу коркутуу эмес эскертүү, жараным. Эми кайыл бол, катуу багыт жолунда жакшылык көрсөң көпбө, жамандык көрсөң ноюба...

Дуулдап, «ырас, ырас», «ак сөз» дешип, жеңилдене дуулдап жиберишти үй ичи. А Токтогул нестейди. Ага баа, кыйыр айтылган насыйкат болду го?! Эки көзү чекчейип, кубана албай, кызыл чийкил иреңи ак куба тарта, оозуна «ырахмат» деген кичине үзүр айтыш да кирбей нестейди. Чоң милдеттен жүрөксүдү Токтогул...

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

I

1895-жыл...

Жыл мезгили күзгө таяп, эл чоң жайлоолордон ылдый тарта көчө баштаган кез.

Улу шашке, эртелеп жүк койгон көч ушул убакта кыйла жол арбытып, эми унаа бели да талый, жай. Мал көрүнбөйт топураган, бейчеки чуулдаган бирөө жок, көч жез буймалуу чиркелишкен төөлөрү, үй уванчы артылган шаа мүйүз жүкчүл өгүздөрү каалгып, те кайдадыр алыстан туу чоңколдогу жармысы куураган жалгыз арча жактан күкүк бейпил үн сала термейт.

Көч баштаган Курманжан.

Дагы эле тың, бүт өмүрү ушул көк мелжиген улуу тоо үстүндө, ат үстүндө өтүп. келаткан киши дагы эле тизгинин өзү кармап, дагы эле омоктуу чапчактай кара бээ минип, кылт этпеген жоргонун жол аяңы менен, дагы эле кадимкисиндей көч алдында жүрөт. Жашы сексен ашып калган убагы. Бу улуу тоо кыйрындагы бир жери бир унаа араң сыйган тар кыя, бир жери тайгак кечүү, бир жери көк муз ашуу көч жолу жыл сайын бирде кеңирсиген кең төр жайлоо башына көтөрөт, бирде төмөндөгү эгиндүү, мөмөсү жерге төшөлгөн, коону балегинде чарт жарылган

берекелүү асыл өрөөнгө жакалатып түшүрөт. Бири өз өргөөсүнүн чамгарагы, бири ыйык очогу, нечен кылым бою эч ким жолун торобогон, эч ким тескебеген өз ата конушу.

Эл ичи, чек ара тынч болгон соң биртке гана бакылоочу отряд уу кылышып, давла[1] атышып, айына бир жолудан гана Кызыл-Суу тараптан көрүнүп калбаса, же бакылоо ишине шылтоолоп, өзүлөрүнчө сейил тамаша куруп келишпесе, көбүнчө Дараут-Коргондо эле жатышчу. Ушул чек ара бакылана баштаган күндөн бери бир да мерте опурталдуу бир окуя болуп кеткен жок. Бакылоочу отряд жергилик элге биротоло үйүр алышып, көнүшүп, көп учурда эл жайлоого толгон мезгилде кадимкидей айылчылашып, кымыз уулашып, аралашып бейпил жүрө беришчү.

Түн жамынып, бир кара көлөкө акырын дубал түптөп жылып, бакылоочу аскердин турагына келди. Эки көзү чекчейген, кара сакалы уйпаланып кеткен, үрөйү учуп, оозу жарым ачыла акактап алган.

Поручик Коршунов чала уйкулуу көзү менен бир нече жолу имере тиктеп, бу кытай жактан ооп келген кишиби деген ойго да кабылып, бирок «быкылдаган көп кытай тиши ырсайган арык, көзү жапкак, миң жылдап жарым курсак жүргөн алсыз, итиреңдеген кыялы чукул» болушат деп уккан, мунун кебетеси андай эмес – кымызга курсагы керилген, жылкынын тери жыттанган өз кара кыргызы эле окшогонун баамдап, бул эмне мынча түн катып жүргөнүн

[1] *Давала* — бута, мишень.

ойлонду. Уйкусу бузулганына гана өкүнүп, итиркейи келип, тикендей биртке сары муруту түктөйүп, тарапарандай көкмөк көзүнө каары чыгып:

– Айда муну! Эмне кылып жүрөт бу?! Түн ичинде биздин айланабызда, ыя?! – деп, үйрүдү кабагын. – Ну, көрбөй турасыңбы, бу ушердеги эле өзүбүздүн кара кыргыз го?!

– Куп болот, төрөм! – деп, саланданган көк мурут кары солдат тиги эки колун бооруна ала бир да жолу өйдө карабай кымырылып отурган кара кыргызын желкеге түртө баштады. – А ну, жөнө-ө!...

– Кайра дагы имерилип келсе, бул жерди аскер турагы дейт, биз жооп бербейбиз, атып сал,– деди поручик. Ошол замат кымырылган кара кыргыз алдына бүк түшө:

– Сөзүмдү ук, төрөм... – деп жиберди, кыя көзүн кылыйта өйдө карап, эки уурту ырсайып, бир купуя сыры бар сыяктуу. – Сөзүмдү ук, төрөм... Силерге жүда керек сөз...

Кабагы да, муруту да аны сайын саланданып, кыжырлана:

– Ту-ур! – деди солдат аны желкеден алып. – Ту-ур, сага сүйлө деп буйрулган жо-ок!

Поручик Коршунов токтой калып, эки көзү бир түркүн жымыңдай кишини арбаган бир сыр туйдуруп турганына кызыгып:

– Ну, эмне? – деп сурап койду. Тиги мелтейип, солдат жакты бир карап алды. Поручик сөз жашырын

экенин сезди да, күзөтчү солдатын нары жиберип, чылым ороп чекти:

– Ну?..

Кара түн жамынган кара киши кышылдап, эки көзү чанагынан чыга бүрүшө күңкүлдөп, күйкөлөктөп көп сүйлөдү. Поручик Коршунов бул эл ичинде көп иштеген, чала-була тил билген киши болучу. Кадырлуу «кара кыргыз каныкеси»[2]Курманжан датка айымдын балдары чек арадан бермет алып өтүп жатышканын туйду. Карап туруп, кара кыргызга башын чайкап койду. Империянын бул жердеги акимдеринин атайын макулдугу болмоюн мындай түркүн кымбат баалуу асыл буюм соодалоого тыюу салынган, бул аймак чек ара, а жашырын алып өтсө аткезчилик[3] болот, андай империя закүнү боюнча жазага тартылат. «Кайда-ан? Бу бир сандырактаган неме! Ошол бермет деген эмне экенин өзү билет бекен?!» – деп, ишенген жок поручик Коршунов.

– Не? Бермет? Не? – деп, бүшүркөдү ал күлө. Кара кыргыз эки көзү аны сайын алайып, демиге, бермет эмне экенин төрө түшүнбөй койсо өзү ушул жерде бөөдө күйүп кете тургандай туталанып кетти:

– Бермет... Те Индстандын көк деңизинин түбүнөн гана алынат. Же, төрөм, ал көк деңизден учуп чыккан ак куунун жумурунан гана табылат, бир табылса!.. – деп, шашыла акактап, демигип шыбырады. – Жөн

---

[2] Орус акимдери Курманжанды ушундайча «кара-киргизская царица» деп аташкан.

[3] *Аткез* — тышка жашырын дүнүйө чыгаруу, контробанда.

учурда эч тута албайсыңар, төрөм! Убагы келди – бүгүн өзү көч баштады Курманжан, эртең улуулата балдарынын көчү көчөт, Камчыбегинин көчү бүрсүгүнү өтөт. Мына ошол Камчыбектин көчүндө, төрөм, жүк үстүндө кызыл килем жабылган дөбөдөй кара нар көч ортосунда келет, мына ошол дөбөдөй кара нарга эки кичинекей темир сандык теңделген, жүз азамат эрдин кунуна турган асыл дүйнө ак бермет мына ошол эки кичинекей темир сандыктын ичинде, төрөм...

Поручик Коршунов кунт коюп угуп, тигиле тиктеп, ушул тери тондуу кара кыргыздын бермет деген асыл мүлк кайдан табыларын билгенине астейдил таң калды. Дагы башын чайкап койду. «Ак куунун жумурунан» дегени кызык баарынан! Мындайды асти укkан эмес. Ушул азыр тиги күбөгө ычкыр кашатынан бир бермет алып көрсөтө тургандай туюлуп, те көңүлүнүн түпкүрүнөн лабизи акырын өрттөнүп турду.

– Ну, сен өзүң кимсиң? – деп, кызыгып сурады.

Тиги тымпыя эрдин кымтып, көзүн жумуп, безелене башын чайкады. Мунусу «өлтүрсөң да айтпаймын» дегени эмеспи, такыбады поручик Коршунов. «Да-а, ким айтып келгенин билип калышса «кара кыргыз каникесинин» балдары муну оңдурмакпы?!» деди ою. Эми түн жамынган кара кыргыз башын нечен ирет ийкегилей кайырлашканын түшүндүрүп, ошол кымырыла өңкөйгөн бойдон, таманы шырп дебей, тыпшыйган мурдунан жели да чыкпай жыла

басып, көлөкө сыяктуу акырын көздөн далдаланып кетти.

Эмне кылуу керек? Бул кабар уңгулуу сыяктуу. Ыя, ушунча баркы, ушунча «кара кыргыз каникеси» атанган сөөлөтү боло туруп, кантип эле ушундай бир кымбат баалуу олуү дүйнө күтпөй калсын?! Бул аныкталса, империя тартибине коошпой турган иш, энесинин кадыр-баркына каралбай балдары тийиштүү айыпка жыгылып калат. Поручик Коршунов ойлонуп калды. Ишенбей, маани бербей калтырса, бу жымырылган кара кыргыз дагы кайда барып айтарын ким билсин?! А ишенип алып тополоң чыгарса, издеген бермет колго түшүп калса го жөнү башка, колго түшпөй калса, кудай уруп, «кара кыргыз каникеси» менен мамиле кирдеп, ал үчүн жогору жакка жооп берип отурмай. Эмне кылуу ылайык?

Чек ара бакылоочу сегиз атчан аскер айтылган күнү Камчыбектин көчүн утурлап, мерчем жерге чыкты.

Поручик Коршунов отряддын ортосунда туш тарапка дүрбү салып, ар жерге токтоп, кармашып калуу деген эч оюнда жок, кармашып калса көчтө курал барбы, камырабай аңгеме салып келет.

– Мына, бүгүн биз бул элдин илгертен барктуу, тектүү бектеринин көчүн кармайбыз. Илгертен Кашкар, андан нары Кытай, Тибет, андан нары Индстан менен алака кылышып, соодалашып, керектүү оокат, асыл дүйнө алыш-бериш жүргүзүп келишкен. Дагы эле ошондой экен деп жүрүшөт. Эч андай болбой калган! Ушул күндө баягысындай кылган соодасы,

алакасы Россия империясынын талабына төп келбейт, аткезчилик болуп бааланат, кармалат. А бул элдин караламаны түгүл беги караманча кабарсыз, нары жагына бир өтүп, бери жагына бир өтүп, баштагысындай жайлап-күздөп жатышат. Мына, көчүн токтотуп, сандыгын аңтарабыз, бүгүн билишет...

Баягы муруту саландаган карт бакылоочу:

– Э-э, бул эмне?! – деп эрдемсиди. – Катуу жазалап коюу керек турбайбы!

Наркы көк шагылдуу каптал жактан майда таш кылдырт деп, көп кийик экен, атчандардан биртке чоочуп үркө кыраңга карай бийиктеп жөнөп калышты.

– Кийик! – деп, эки көзү чакчайып, бакылоочулардын бири бүйрөсү кызый мылтыгын камданып, тизгин буруп калды.

– Кой,– деп тыйды акырын Коршунов, – жүрө турушсун бу байкуш макулуктар, кийиктен башка да кымбат нерсе көп бул тоолордо, мына ошонусун кууп көргөнү келатпайбызбы?

Поручик Коршунов кайра ат үстүнөн дүрбү салып, те бирине-бири кабаттала кыналышкан, биринен-бири шыңкыя көк тиреген, ак мөңгү көк муз кылда чоку кыйрын сыдыра тиктеп, көптү көрүп, бирок түбөлүк бир түйшөлбөй, бир оонабай, бир онтобой, түбөлүк өзгөрбөй ың-жыңсыз жаткан улуу тоо сөөлөтүнө шыпшынып, тең, өзгөчө баа коюп, ой чаргытып турду.

Көч алды көрүндү бир убакта. Өз көчүн Асел айым өзү баштаган экен. Элирген тору кашка айгыр минген. Көч үстүндө да ак шайы үлпүнчөгүн албай,

өзүнчө бир ширин кыялга берилген, андан нары үргүлөп да кетип, кайра сурмалуу кара көзүн кылгырта араң ачып, араң ойгонуп, талыкшый ныксырап келет. Көч шаанисн коңгуроо шыңгырайт, көч арасында тайлагы адашып келаткан каймал боздойт, жай каалгый көч бейпил.

Поручик Коршунов отрядын экиге бөлдү. Көч кашка жол тең жарган кичинекей сары түзөңгө келген ченде бир тобу алдынан, бир тобу артынан бакылоочу отряд курчап чыкты.

– Токто-о! – деп кыйкырды поручик Коршунов камчылуу колун көтөрүп. – Текшерүү! Текшерүү кылабыз!..

Ак шайы үлпүнчөктүү айым көңүл бурбай, карап да койбой ат үстүндө оолжуп, токтолбой өтө берди. Поручик Коршунов жалаң жүз, кишиге ымаласы бат келген илбериңки адам болучу, бул айылга көп келип жүргөн, Камчыбектин өзүн да жакшы таанычу, анын жаш зайыбы бар экенин укkан, ошол экенин болжоп, айымдын жолун тостурбады. Жүктүү унаалар шыкалып келип, ири алды токтоло калды. Поручик Коршунов чакчарыла ат бастырып:

– Текшерүү! Текшерүү! – деп, жанына не себеп экенин сурамакка ат желдирип жеткен жигитбашы кадимки Акбалбанды андан нары ээрчите кыдырып келди да, чын эле үстүнө кызыл килем жабылган дөбөдөй олчойгон кара нарды камчысы менен көрсөтө берди. – Ну-ка, ушул төөнүн жүгүн карап көрөлүчү» ну-ка!

– «Издегениңиз эмне, кадырлуу төрөм, өзүбүз айталы?..» – деп, Акбалбан арага түшө калгыча, төрө ага бирдеме жооп айткыча аны сайын шеги күчөп кеткен бакылоочулар чөгөрүп отурушпай шарт-шарт кылычтап, арканын кесип, эки темир сандык томолонуп түштү жерге. Экөө тең кулптануу экен, бакылоочулар кармалашып, мылтыктын кундагы менен ургулап көрүшүп, ача алышпай туруп калышты. Поручик Коршунов Акбалбанды карай чаңырып жиберди:

– А ну-ка! Тап ачкычын!

Акбалбан жакында эле Камчыбек менен ууга чыгып ойноп кеткен бу төрөнүн эмне минтип каарланып, кыялы терс айланып калганына аңтаң калып:

– Кичи айымда... – деп, акырын күбүрөдү. «Ушуну айтуу керек беле?» деген кооптуу күдүк ой кайра басты өзүн.

Эми көңүлү жайланып, адамдын иреңиндей, көңүлүндөй миң бир кубулган асыл дүйнө ак бермет эми өзү чууруп колуна түшөрүнө ишенип, көз көрүнөө толкундап, өзүнчө кыртылдап күлүп, өзүнөн да айрыкча өрөлкүп турган карт бакылоочусуна буйрук кылды:

– Тез! Тез, көч алдына кеткен ак үлпүнчөктүү катынды көрдүң го, чап, ачкыч ошондо экен, алып кел. Тез! – деди поручик.

Жеткенинче кошо барган көччү жигит аркылуу шашылыш сурап, темир сандыктын ачкычтары чачынын учунда экенин билери замат жоо кыйратып

жаткандай оолугуп кеткен солдат Асел айымдын кош өрүм колоң чачын үлбүрөй чубалган чач кабын кошо тутамдай карман, курч кылыч менен чарт кесип алды да, саландаткан бойдон кайра артына адыраңдата чаап келди. Ыргып түшүп атынан, башчысына да карабай солдат зайыптын кош өрүм кара чачын бутактата учундагы көп ачкычтын улам бирин сандыктарга салып кирди. Баары үймөлөктөп, баарынын көзү көгала чыттын гүлүндөй чакчайды.

Кесилген чачты көрүп, Акбалбандын жүрөгү болк этти. Майып кылган белем, кокуй! Көч алдын көздөй чапты.

Эч качан Акбалбан акесинин көзүнчө бетин ачмак түгүл ооз ачып сүйлөбөгөн келин Асел айым үлпүнчөгү сыйрылган, иреңи кыпкызыл болуп кабагы үйрүлүп, бир эсе ыза, бир эсе таң, кабарып:

– Бул эмне! – деп жиберди. – Ыя, жанагы орус ачкыч суратканынан «чачымда» десем, тукумуң кургур, чачымды кесип кетти го? Бул эмне, баатыр аке, алты жашар балаңардын алдында али бетимди ача элек кезимде чачымды кестирип, бул эмне, Камчыбектин тузун таткан эр азаматтын баары кырылып калганыбы?!

Жигит башы Акбалбандын энтелеп чапканы, Асел айымдын ыйлаган үнү көчтөгү жигиттерди дароо дүргүтүп, аңтарылып жаткан жүктүн айланасына ийриле калышкан эле. Эки сандыктан тең зайыптын майда буюму, кийиминен бөлөк эчтеме табылбай шеми тая түшкөн поручик Коршунов:

– Ну, эчтеме жок экен, эми кете берсеңер болот, – деп, тыяктан катуу келаткан Акбалбанды тосо бастырды.

Эчтеме жок экен? Эчтеме жок болсо, демек күнөө да жок! Бул сезим Акбалбанды аны сайын эрдемситип, ошол таптагы ызасын, жаалын өрт алдырып жиберди.

– Тиги эмне?! – деп, ал жерде уйпаланып жаткан зайыптын чачын демите булдурсун менен көрсөтө берди. Поручик Коршунов балекеттин болгонун эми байкап, солдатын жекире карай бергенде, аны күнөөнү мойнуна алганы катары сезип, аны сайын албууттана Акбалбан өрүмүнө коргошун өзөк кылган чоң булдурсун менен жон талаштыра тартып жиберди. Поручик Коршунов сөзгө келе албай аттан чокусунан сайылып түштү.

– Карма-а!.. Со-ок!...

Карс-күрс камчы урулду. Тарс, тарс мылтык атылды. Жөө турушкан бакылоочуларды үлгүртпөй атка омуроолотуп, туш-туштан тобу менен каптап киришип, желкелеп тартып кетишти.

Ушул көз ирмемде болуп өткөн кейиштүү окуя ичинде көч айдаган жигиттердин бирине ок жаңылып, поручик Коршунов кан жөткүрүп жыгылды, сегиз бакылоочу сегизи тең тепкиленип, колдору байланды. Эмне болот эми? Өз эл ичинен бир тентекти жыга чапсаң куп болуптур дейт, жөнү башка. А бу төрө, ак пашанын бакылоочусу! Өтө капилет иш болуп кетти го Камчыбек жокто? Акбалбан эми эсине келип, маң болуп туруп калды.

Көч күздөө конушуна жетти.

Акбалбан арттан барганда Асел айымдын өргөөсүн биринчи тигип жатышкан. Жаңжалдын бир четин көрүп, бир четин көрбөй калган катын-калач, бала-чака Акбалбанды элтейип тиктешип, бири да ачык сурашка батынбай тымтырс болуп калышты. Асел айым үлпүнчөк астында үңкүйүп отурган экен, өргөөсү көтөрүлүп бүткөн соң ичкери кирип кетти.

Акбалбан улага ченге сыңар тизелей отура калып:

– Кичи айым, болуп кетти болор иш, айланайын... – деп, акырын жайды айтты. – Бизден бир жигит жарадар болду, бакылоочу аскердин төрөсү кан түкүрүп жатат, сегизи тең келтек жеп калды. Эми эмне кылалы?..

Ушу менен көкшүнү сууйт деп ойлогон Акбалбан. Асел айым өңдүү-түстүү, тетик, бир жагынан эркелиги да бар, бир айтканын бербеген өктөм, бул урукта мындан мурда келген келин көп, бирок ал «эрине жагып, элине алынып» дегендей, кайненеси Курманжан датка айымдан соң эле «кичи айым» атыга баштаган дымактуу зайып болучу. Мына ушундай көкүрөгү көктө жүргөн кезинде, жаштыгына да, багына да кызымтал чагында тал түштө көч үстүндө чачы кыркылганы ага өтө катуу тийди. Муну иштеген төрө эмес, кудайдын тун баласы болсо да, анын куну үчүн бир уруу журт тумалай чачылып кетсе да, тилинен эмне келсе, ошону менен, колунан эмне келсе, ошону менен кайрымсыз бир катаал өч алыштан аянбай дили карайып отурган.

Асел айым:

– Эмне кылалы дейсиз, баатыр аке?! – деди катуу мокото. – Эмне кылалы деп отурасыз, өз бегим аманында, өз бегимдин баатыр агасы сиз карап туруп, минтип эл көзүнчө менин чачым кыркылып отурса?! – деп, акырын үлпүнчөгү бүлкүлдөп, бир солуктап ыйлап алды. – Кыр! – деди жаал менен. – Кырып салгыла бирин эмес, баарын!

Акбалбан ойго чөмүлүп, же туруп кете албай, же бир карама каршы сөзгө өтө албай, ошол сыңар тизелеген боюнча отуруп калды. Аягы эмне болорун ойлобогон, намыс десе жан берип көнгөн Акбалбан айымдын сөзүн чеки дей алган жок көңүлүндө. Эми муну тууган ичинен ким тышка чыгармак эле?! Датка айымга кабар кылса карыган адам кападар болот. Камчыбекти күтсө күн өтөт. Болору болгон соң эми биротоло «ким көрдү» кылын тыңгандан оңу жок окшойт?! Акбалбан ушул ойго келип такалды.

Ошол түнү жанына үч гана ишенимдүү жигит алып барып, баягы жаңжал болгон жерге жакын бир колотто солонуп жаткан бакылоочуларды баарын өлтүртүп, сөөгүн өрттөтүп жиберди. Нары шашып, нары дараксыз жерде от жакшы болбой, нары адам сөөгү оңой күйбөйт экен, ошол чала күйүндү болгонунча көмүскөгө тарта баарын бир жерге көмдүрүп, үстүн жайпатып таштады. Калган ат да, токум да, курал да убагы келсе көзгө түшсө айгак эмеспи. Токумдарды дагы отко жактырып, аттарды сойдуруп, куралдын бирин калтырбай өзү дайрага ыргытып – баарын жок кылды.

Ушул бойдон дымдым болуп, улам күн өткөн сайын кулак түрдүргөн үркүү сезим басаңдап, айыл кадыресе бейгам болуп калды. Орус акимдери издей баштады. Курманжан датка айымга чейин айтып, эл арасына кеңири суроо салуу, ким кайдан көзү чалганын иликтөө жагын өтүндү. Жазга чейин да «көрдүм» деген бир киши эл ичинен чыккан жок. Кашкардагы консул аркылуу кытай кол алдындагы эл арасынан, жер кыйрынан издеп, эч бир оң кабар алыша албады. Кандай ишке, кайда барышарын бакылоочу отряд күн мурунтан кабарлап кетишкен болсо, ошол багыт боюнча шектүү адамдарды карандай катаал суракка кириптер кылып да, эптеп бир изге түшсө болмок, бирок отряд андай кабар кылбаган. Эң акыры «кийик уулап чыгышып, атматы менен баары муздун жарыгына түшүп кеткен» деген аргасыз жыйынтыкка келишип, түңүлүшүп да калышты. Жыл маалына ооп кетти.

Ошол жыл маалына ооп, чек ара бакылоочулар Асел айымдын көчүн капилеттен тоскон күнү дагы түн жамынып, дагы аягы шырп дебей, дагы тымызын дубал түптөй жыла басып, баягы кара көлөкө Новый-Маргалandагы областтын аскер губернатору Повало-Шыйковский төрөнүн алдына жашырын келди. Дагы эки көзү алайып, кара сакалы уйпаланып, оозу жарым ачыла үрөйү учкансып алган.

– Мен билем... – деп, акырын күңк деп, ошол аскер губернаторунун идарасында да аны акмалап аңдып турган бирөө бардай эки жагын көзүн аңтарылта бир чаргып, тиктеп алды. – Чек ара бакылаган төрөлөр

кайда жоголгонун билем, бирок... – деп, дагы акырын кыңырыла мыңкылдады.

Тилмеч эки жактын айтканын маанилеп которуп турду.

– Ну-у,– деди Повало-Шыйковский төрө кызыга, – билсең айт! Кана...

Тиги эңиле калып, акырын:

– Курманжандын балдары өлтүрүп коюшкан...– деп, тула бою калчылдагандай шыбырады, сөзүнүн артынан эки көзү чекчее көпкө башын ийкегиледи.

Повало-Шыйковский уккан кулагына ишенбей мелтейип тиктеп, отуруп калды. Шумдук го бу?! Ушунчалык кадыр-сый берилип турган датка айымдын балдары ушундай каршылык ишке барышабы? Бу жалаа болуп жүрбөсүн?! Тиги да оңой кыйды эмес, бул оюн төрөнүн жүзүнөн окуп, тымпыя башын ийкеди:

– Көмгөн жерин көрсөтүп берем...

Повало-Шыйковский төрөнүн ишенбеске чарасы калган жок. Тигил эми кайта кыйылып, көзү агына тегерене кайра жер тиктей берди.

– Көрсөтүп бересиң! – деп, төрө карс эттире столун бир муштап жиберди.

Чоочумак тургай тиги ушундай бир катыраң кыстоону болсо экен деп күтүп турган, эми:

– Төрөм, бир гана шарт,– деп, сөөмөйүн чочойтту, – менин көрсөтүп бергеним өтө жашырын калсын, төрөм! Бул элдин кеги, кудай урсун, атадан балага

өтөт, бир шеги билинип эле калса, анда менин тукумум куруп кетет...

Повало-Шыйковский төрө оозун буртуйтуп, ал дагы ойго батып, бу сай сагызгандай сак кара кыргызды чактай имере тиктеп отурду. Сурабады кимсиң деп. Эң акыры:

– Мейли, сенин айтканыңдай болсун! – деди Повало-Шыйковский төрө.

Тиги эми батыл сүйлөп:

– Төрөм, тыякка адам түгүл жарым түндө чычкан жорголосо билишет, төрөм...– деп эскертти. – Ошон үчүн ал жактагы элди түрө жыйнап, өзүңүз баш болуп, тоо ичин коён жатагын калтырбай тинттириң, эл катарында мен да болом. Менин артымдан эч калбай, башкага эч байкатпай бир орус акмалап жүрсүн, мен бир убакта бир жерди үч тээп өтүп кетем – өлүгүңөр так ошол жерден табылат...

Көп өтпөй, ушундан жарым айдан кийин эле Повало-Шыйковский төрө жанына бир рота солдат алып, Алай багытына чыкты. Дараут-Коргон чебине турук кылып, эң оболу Курманжан датка айымдын ошол тараптагы балдарын башына алып, бүт элди жыйнап, «таштан учса сөөгүн табалы» деп, жарыя кылды. Көп элдин ичинде айтканындай баягы кара киши жүргөн, те ыраактан бирин-бири көрүп, көзү көзүнө учурап, тим болду.

Үч күн бою жамыраган көп эл тоо арасын жергуй, таш коңулу калбай кырка тарта аңтарышып, сыйпалап тинтип чыгышты. Зоо жарыктарын, үңкүр

болуп калган мөңгү алдына сойлоп кириштн, аркан байланып көк касаба муздун жаракаларына түшүп көрүштү. Жок. Үч күн бою көптүн арасында бирде алдыда, бирде артында кошо илешип, кошо чарчап, кошо кейип, кара киши жүрөт. Көп да жанына жуубай, көп да аны көздөн үзбөй бир солдат көзөмөлдөп алган. Эл дуулдап, эчтеме таппай кайра келет. Повало-Шыйковский төрө кайра издөөгө буйрук кылат, кайрып кайра артына салат. Көпчүлүк бир шыбактын түбүн үч айланып карашты. Жок, эч бир калдыгы колго кирбейт. Ийне болуп кетсе не болду?!

Кара киши да көлшал. «Э-э, бизди бөөдө кыйнап атышат. Кайдан тапмакпыз, кокуй?! Кытайга өтүп кетиштиби, Индстанга өтүп кетиштиби, ким билет, кайсы кара көргө кирип кетишкенин?!» деп, көп ичинде бакылдайт, сөгүнөт. А тигиндейректе бир солдат мылтыгын таянып, тегерене караган болуп, аны көздөн качырбайт. Жадаган окшойт, «маалкатпай көрсөт эми» дегендей, солдаттын көзү кыжырлуу. Кара киши бир нече жолу өлүк жаткан жерге имерчиктеп келди, бирок жанаша жүргөн кишилер баары эле аны бакылап жүрүшкөндөй, солдатка берер белгини аңдып эле турушкандай, бир нече жолу көрсөтө албай кайра тартып кетти. «Йе, кокуй көрсөтпөй койсом мени кудай алабы?!» деп ичинен, кайра жүз толгонуп ой-санаасы: «Бу бектерди көгөнгө тизгендей оруска байлап бермейинче бизге бак тийбе-ейт!» – деп, көгүнө таянат.

Төртүнчү күнү күн жайылган чен эле. Көптүн ичинде баратып, ал баягы жерге келип, кейип отура

калың, өтүгүн чечип, карбаластап кайра кийип, көпчүлүк жанынан суюла түшкөндө ордунан туруп, кагынган болуп, үч мерте тээп өттү. Нары ченде мылтыкчан солдат мурутун саландатып, көз кыйыгын салып, чылым ороп турган.

Түш ченде солдат ошол жерди мылтыктын найзасы менен сайгылап көргөн болуп, жыт алган болуп искеп көрүп, анан тарсылдата эки жолу көккө мылтык атты да, эл дуулдап келгенде ошол жерди каздырды. Сегиз бакылоочунун кара күйүндү сөөгү ошол көмүлгөн жеринен табылды.

Курманжан датка айымдын балдары Маамытбеги, Батырбеги, Асанбеги, тун уулунан калган небереси Мырзапаясы баш болуп, жыйырма үч киши камакка алынды. Сурак катыран, бирок кармалгандардын бири да мойнуна албай, куранга коюп карганып жатышат. Ким өлтүргөн? Эмне үчүн өлтүргөн? Бул жагы али белгисиз, көрдүм деп күбө өтө далилдеген киши жок.

Ушу беймаза бир түнү баягы кара көлөкө дагы түн жамынып, дагы аягы шырп дебей, дагы дубал түптөй жыла басып аскер губернаторунун идарасына келди. Повало-Шыйковский төрө аны көрүп, кадыресе кубанып, дароо тилмечин чакыртты.

– Дос,– деп кеп баштады губернатор,– сен бизге, урматы улук ак паша атабызга баа жеткисиз зор кызмат көрсөттүң. Биз сендейди дос дейбиз,– деди жумшактап, сурар сөзүнө ыктата. – Карачы эми, урматы улук ак паша атабыз сый-урмат дегенди эч аяган эмес

булардан, а бул сур кемпирдин балдарынын жоругун карачы?! Бул эмне?! Урматы улук ак паша атабыздын ак көңүлүн, анын айкөл жоомарттыгын баалай алышпайт. Бул сый-урматты дагы эле атасынан калган тонундай көрүшөт. Мына эми ал тон сыйрылат.

Тиги дагы эле аяр, төрөнүн сөзүн дагы эле кымырыла тымпыйып угуп, кубанып да кетпей, анын «дос» деген сөзүнүн канча астейдили, канча баркы бар экенин өз ичинен тымызын калчап, «керек кезинде алдыртан болсо да бир көмөгүн көрсөтүшөт экен» деген ойго көңүлү жылып отурду. Ал ошол кымырылган түрүндө:

– Ыя, эмне үчүн Камчыбек али камалбады, ушуну сураңчы? – деди акырын тилмечке, ыраазы болбогондой суз кейпи ушундан экен.

Повало-Шыйковский төрө башын ийкей отуруп:

– Кыйын болуп жатат, дос, баарын эле камап салышка. «Бу жалаа, бирөө өлтүрүп алып, бизге оодарып жатат» дешип жатышат. Нары үстүнө өткөн жылы чек ара бакылоочулар жоголгон учурда Камчыбек ал Алай багытында жок экен, ошон үчүн камакка кириптер кылынбады,– деп, чынын айтты. – Бирок, аягы кандай болуп кетерин ким билет, сурак бүтө элек.

Тиги дагы тымпыйып, мисирейип, жер тиктеп, өкүнүч туйдура башын өзүнчө чайкап, айласы кургансып кыңырылды. Повало-Шыйковский мындан дагы бирдеме чыга турганын сезип калды. Тиги да төрөнүн көңүлүн байкап, убагын кетирбей, суратпай:

– Э-э... өлтүргөн так ошо Камчыбек...– деп, күңкүлдөдү туталана, кейий. – Өлгөн төрөлөр ошо Камчыбектин көчүн кармаган. Бермет издептир дешет ко. Э-э, адисинен аша көпкөн, мыктысынган немелер кимге берип коюшмакчы андай алыстан алдырган асыл дүйнөсүн?! Анан...

– Дос, мен өзүм билем, Камчыбек ошол учурда мейман үй салдырып, ушул Ошто жүргөн. Ушул жери саал калпыс эмеспи? – деп тактады төрө.

– Вай, төрөм ай... – деп башын чайкап, ордунан бир тура калып, кайра отура калды тиги. – Кудайдын көөдөй түнүндө кайда жүргөнүн билесиз, вай, азиретим ай?! Кылгылыкты кылган соң кайра Ошто болуп калбай жаны жокпу, кокуй?! Ишенесиз а, вай, төрөм ай...

Повало-Шыйковский:

– Дараут-Коргон менен Оштун ортосу эки жүз чакырым жер!

Тиги төрөнүн ишенбей койгонуна шагы сынып, дагы мисирейе жер тиктеп, дагы жыйрылган таш кирпидей кымырылып, аярланып отуруп калды. Кайра түтпөй:

– Айтың,– деди тилмечке бир убакта,– айтың төрөгө, сынамакка Камчыбектин жоргосун бир калыска алып берип көрсүн. Бул жол боз жоргого жол эмес. Бир түндө эки барып, эки келсе болот...

Аскер губернатору тилмечи экөбү өзүлөрүнчө көпкө сүйлөшүштү. Бир убакта:

– Мейли дейт төрө, баарын текшерип көрөбүз дейт,– деди тилмеч. «Мунун баары менин сөзүм»

деген сыяктуу башын ийкеп турду Повало-Шыйковский төрө.

Кара көлөкө акырын артына кетенчиктеп, акырын улам баш урунуп, дагы аягынан шырп эткен дабыш угузбай, идарадан чыгып кетти.

Түн караңгы, ал короонун чоң дарбазасындагы күзөтчүгө бир жүгүнүп, анан тездеп, дагы дубал түптөй караңгыга житип кете турган болуп калганында артынан:

– Карасакал, – деди бирөө акырын. Ал селт дей түштү. Ээрчип чыккан эки уурту эки кулагынын түбүнө жете тартыла сырдуу жымыят, эмелеки эле төрөнүн тилмечи.

– Ой, айланайын... мени кайдан тааныйсың, айланайын? – деп жиберди Карасакал.

Тилмеч башын ийкеп койду.

– Ыя?! Төрө да билеби менин атымды?

Тилмеч башын чайкап койду.

– Айта көрбө, айланайын, мусулман турбайбызбы...

Тилмеч:

– Курманжан датка айымдын балдары билип калса...– деп томсоруп койду.

Ушул жерде нес боло сендиректей түштү Карасакал. Ошол! Баягы Ионов төрө менен барган неме ушул. Бир кочуш алтынын бөөдө шыпырып кеткен неме ушул. Жалынганың да, мусулманчылыгың да өтпөйт. Жан арга бирөө гана мындайда! Эки көзү чакчайып, акактап.

– Эми, мырза, оозуңду эки алаканың менен жап, куру жалынбайм, оозуңдан май кетирбейм, кармаганыңды карк алтын кылам...– деп, тула бою калчылдап, тилмечтин жакасына жабышты.

Тилмеч:

– Биз эски таанышпыз, – деди, атайы тактап, бул жаңжалдын тегин атайы бүшүркөп, аны темир казыкка атайы байлап, анан бир сөзгө келишсе боло турганын сездире атайы күлүңдөп койду.

Карасакал:

– Эми, мырза, ошент, оозуңду жап, айтып коёюн, ыраазы кылам...

Тилмеч кылтыя эки ийнин кысып койду.

Көңүлү биртке тына калды Карасакал: «Э-э, үргүлөп жаткан жолборско катылган башым, келип ачкарак сары мышыктын куу чеңгелине кабылды-ым...» – деп, сыйпаларга чарасы калбай өзөгү сыздады, бирок «Эми мени бүкүлү жеп коёт...» – деп ындыны өчө. Оңойлук менен муну ыраазы да топук да кылдыра албасына ошондо эле көзү жетти.

Повало-Шыйковский төрө эртеси күнү эле Камчыбекти идарасына чакырды. Өңдү көрсө жүз таят, нечен сыйын көрүп, бирге туз даамдашып жүргөн, катуу кете албай:

– Бу, бек, иш создугуп кетти го, кандай кылдык эми?..– деп, Камчыбектин кабагын акмалап, асте кеп баштады.

Камчыбек орусча сабаты чыккан адам болучу. «Силерден башка ким батынат, кылгылыкты

кылган сен, көп карышпай албайсыңарбы мойнуңарга» дегенди түшүндү. Ой басып отуруп:

– Төрөм,– деди улутуна,– өз колуң менен кылбасаң да өз элиңдин ичинде, өз жериңдин бетинде ушундай иш болуп отурса, өзүңдөн өзүң күнөөкөр экенсиң. Мен Алайга барып, өзүмчө иликтеп келейин, а балким эр өлтүргөн тышта жүрүп, күнөөсүздөр бөөдө абакта жатпасын. Жо, чын ушулар колдуу болгон иш болсо, мейли, кайра келип көшөртпөй моюндарына алдырайын. Убада ушул болсун, төрөм...

– Качан жөнөп, качан келесиз?

– Бүгүн кетсем, кел десеңиз бүгүн келем, эртең десеңиз эртең келем, мейли.

– Боз жоргоңузду минесиз го?

– Боз жоргодон бөлөк, төрөм, бул жолго жылкы баласы эмес, кош канаттуу куш да жарабайт.

Ушул жерде Повало-Шыйковский төрө баягы сөздүн нугу бардыгына ишенип, Камчыбекти имерип тиктеп калды.

Ошол эле күнү кечки салкында Камчыбек боз жорго менен жолго чыгып, эл аягы тына электе Дараут-Коргонго жетип, күз конушта отурган өз айлына кирип барды.

Кичинекей Кадыр, Азиз деген эки уулун эки карысына алып көтөрүп, өөп, эркелетип, анан кайра жерге түшүрүп, ойнотуп койду. Курманжан датка айым ошол айылда экен. Өзүнчө өргөө тигип, «чоң айыл» атагы боюнча өз айылы бар. «Эмне келди экен?»...

– деп ойлонду Камчыбек, азыр эле барып болгон сөздү ортого салгысы келди, кайра тартынды, карыган адамдын түн тынчтыгын бузгусу келбеди. Акбалбанга кеңеш салды. Акбалбан үңкүйүп жер тиктеп, эрдин кесе тиштеп, лам деген жок.

– Эрте менен айылды тез жыйнаң, Акы,– деди Камчыбек,– байбиче да келип калыптыр, ортого салып сүйлөшөлү, бу бизге катуу мүшкүл болуп калды, кеңешели, эгер аралашкан бирөөбүз болбосо жалаадан «жан берип» да болсо, кутулуш ылазым.

Башын ийкеди да, унчукпай Акбалбан чыгып кетти.

Жан бермек?! Оозго оңой, кыларга кыйын иш. Бирөөгө бирөө доо коюп калса, берки киши «актыгыма жан берем» дейт кара өзгөйдөн жадап, айласы түгөнүп мукураганда. «Жан берген» кишини тирилей ак кепин кийгизип, анан атчан артынан түшүп кууп, «жан кеттилеп» кыйкырып, улам кыстап кыйкырып, казганактаган көп элди бир аралатып, бир тегеретип айдап чыгат. Кай бирөө күнөөсү боло туруп эле «жан берген», андайды «жан кечти» дейт. Байыртан калган ишеним боюнча кара болсо «жан берген» киши өлөт же бир кырсыкка учурайт, а жок ак болсо, каралаган адам өзү өлөт же кырсыкка учурайт дешет. Ушундан соң доо токтойт. Бирок, эл көзүнчө ким тирилей кепин кийип, ким айдакчынын алдына шөлпөңдөп түшөт?! Көп учурда жан берүү ордуна ак болсо да, «ха-а, сени кудайга койдум» деп, доого жыгылып берип, кара өзгөйдөн кутулуп келишкен. Кудайдан коркпогондон өзүң корк!

Камчыбек бул балакет кайдан келип жабышканына акылы илишпей, кыркылышкан душманын ойлоп таба албай, бакылоочуларды ким өлтүрүп, ким мунун жерине көмүп, кайра ким өзү айгак болуп отурат – биле албай тунжурады.

Асел айым эки көзүн тизесине басып, өпкө кага солуктап ыйлап отурду.

– Кой, айым,– деп жубатты Камчыбек сүйүктүү зайыбын,– ак ийилет – сынбайт, өзүбүз ак болсок, чоң кудай өзү көрүп тургандыр, неге камтама болгудайбыз?!

Асел айым аны сайын солуктай:

– Бегим ай,– деп, кош өрүм колоң чачын ийнинен ашыра алдына алып, уч жагынан чоё тартып койду эле чач жылбыша эки бөлүнүп, түшүп калды,– муну караңчы...

Чачтын түбү чолтоюп калды.

– Э-эй, эмне болгон сага? – деп жиберди Камчыбек үрпөйө.

Асел айым төшөгүндө бегинин мойнуна асылып жатып, көз жашын көлдөтүп, болуп өткөн окуяны айтты.

Камчыбек:

– Ырас кылыпсың! – деп, ордунан өйдө болуп, отура калды. – Немене?! Сенин чачыңды кесип таштаса, жалынышың керек беле? Ыра-ас кылыпсың!..

Түнү бою толгонду Камчыбек.

Эртең менен эрте Камчыбек энеси Курманжандын алдына саламга барды. Датка айым бүкчүйүп отуруп

алып, намаз окуп отурган экен. Тышта бирпас басып турду да, качан энеси бирөөгө сүйлөгөн үнү угулганда үстүнө кирди. Сыңар тизелей калып, кош колдоп колун алып, өөп тоop кылды:

– Эсен турасызбы, эне?..

– Кудайга шүгүр...– деди Курманжан акырын.

Эне бала бирин-бири акмалап, кимиси сөз баштары билинбей, көпкө дым болуп отуруп калышты.

Бир убакта:

– Сөз уктуңбу, балам, Асел айымдан? – деп сурады Курманжан.

Камчыбек жер тиктеп отурган калыбында башын ийкеди.

– Мага да өзү айтты. Курчтук кылышкан турбайбы, балаң кургурлар,– деп, кейиш билгизе башын ийкегиледи Курманжан. -Эми болор иш болуптур, боёгуна каныптыр, кана, эмне дейсиң эми, балам?..

Тигил үйдө эне, тигил үйдө бала түн терметип, ой терметип чыгышкан, ар биринин оюнда өзүнчө келген тыянагы бар болучу, Камчыбек көпкө унчукпай, бир убакта өзүнчө улутунуп алды да:

– Эми, эне, эмне демекчи элем?! – деп, айтар оюна энесин көндүрмөк көөнү менен. – Ырас, болор иш болуптур, кудай алдында, өз абийирибиз алдында эми тана албайбыз, эне. Кармап да бере албайм айымды. «Баягы Алымбек менен Курманжандын баласы өзү эрдемсип эр өлтүрүп алып, койнунда жаткан бечара катынын кармап берген» деп, укумдан-тукумга сөз

калат. Не мүшкүл болсо да мейли, өзүм көтөрдүм, эне, өзүм мойнума алам, эне...

Курманжан бир ууч болуп бүрүшүп, бала кайгысы оңойбу, мүңкүрөп, көпкө унчукпай отуруп калды. Камчыбек дагы тунжурады.

Бир убакта Курманжан канагаттангансып башын ийкегиледи:

– Эми бага тике кара, өкүнбө, балам! Жүргөн бирөө болсоң, «жан алмай», «жан бермей» болуп чырылдаша берсең чырылдаша бермексиң. Сени бек дейт, сага ушул адилеттин ак жолунан башка жол жарашпайт, балам. Туура кыласың!..

Түнү бою ой терметип, эне да, бала да келген тыянагы бир чыкты. Курманжан уулунун бул бүтүмгө айттырбай өзү билип, өзү келгенине, ушуга акылы, кайраты жеткенине астейдил көңүлү жибиди. Уулунун эртеңки тагдыры кыйын. Муну эне жүрөгү сезип, бирок эне кайгысын купуя эне ыраазылыгы, эне мактанычы жеңип, өзүнө ушул төтөк, ушул кайрат болду.

Камчыбек ошол эле күнү кайтып, токтолбой Повало-Шыйковский төрөнүн алдына келди. «Кылмышка аралашкан болсо, анда мени алдады, ошондон нары Кашкарга өтүп кетет» деп ойлонуп калган эле Камчыбекти көрүп, кадыресе кубана жүз көрүшүп:

– Ну?.. – деп, Камчыбектин салыңкы кабагын абайлап, өзгөчө бир кабар болорун сезип, аны күтүп, муруту түктөйүп карай берди Повало-Шыйковский төрө.

– Төрө, Маамытбектерди бошотуң...

«Йе, не деп келжиреп отурат бу?! Коркуткусу барбы?!» – деп, кабагы түктөйө:

– Эмне үчүн бошотот экенбиз, билсек болобу, бек? – деп, кытыр сүйлөдү губернатор.

– Мына, мен өзүм келдим, мени камап ал, төрө! Жети атам– дан бери эч ким тоспогон көчүмдү токтотуп, бокчомду аңтарып, анысы аз келгенсип, катынымдын чачын кыркып, кордук кылганы үчүн бакылоочуларыңызды мен өлтүргөм.

Повало-Шыйковский төрө элтейип тиктеп калды.

– Ушундай, төрө...– деп, Камчыбек башын ийкей өйдө карай берди.

Не уйку көрбөгөн, не башына түшкөн мүшкүлдү көп ойлонуп ноюган, эки көзү кыпкызыл, эрегиш, тажаал кастык көрүндү Повало-Шыйковский төрөгө. Бу датка айымдын балдарынын ичинен орус акимдерине айрыкча ынак, ар дайым ийкемдүү, ар дайым кепке үйүр, нары да сыпаа, иреңи башка болучу, кылмыш кылган кишидей кейпи көрүнгөн эмес.

– Түшүнүп коюңуз, кымбаттуум,– деп, Повало-Шыйковский төрө башын чайкады,– орус закүнүндө бирөөнү бирөөгө алмаштырбайт, ар ким кылган күнөөсү үчүн өзү гана керт башы менен жооп берет. Сиз агаңыз Мамытбектин ордуна кетмек болуп жатасыз. Эмне кереги бар?! Күнөө кылган өзү тарта берсин...

– Чыны ушул, төрө... – деп, көшөрдү Камчыбек.

Ошол күнү Камчыбек камакка алынды. Үч күндөн кийин түрмөчү колу кишенделген Акбалбанды Камчыбектин үстүнө айдап келип киргизди.

– Ой, сиз эмне келдиңиз?! – деп чоочуду Камчыбек. – Мен айткан жок элем го?! Сизге эмне кеп?! Сиз, бар болгону, шилтеген жакка тийген камчы. Ыя, сизде эмне кеп, жарыктык?!

Жаңжалдын башында болгон, кылмыш баары ошонун колу менен иштелген? Акбалбан ойлонуп отуруп, өзүн күнөөкөр сезип, «кой, жаш эле, Камчы ак кетпесин, не болсо да башка түшкөнүн өзүм көрөйүн, буйгада калбай бул дүйнөдө эл алдында, тигил дүйнөдө кудай алдында жүзүмдү жарык алып кетейин» деп, губернатор төрөгө өзү келген болучу. Губернатор төрө көк мончоктой эки көзү чакчайып, катуу жини келип, сөөмөйүн кезеп, ага дароо кишен салдырып: «Сен?! Ушул колуң менен а?! Жообун тартасың, сен жырткыч кул! А, бектер бошотулабы, жокпу, сен күйүкпөй эле кой ага!» – деп, оңурандап сөгүп, айдоочунун алдына салып берди. Акбалбан унчукпай бурчка келип көчүк басты. Те илгери мунун агасы Абдылда бек менен жүргөн убагында да булардан көңүл калды кеп укпаган. Оогандан Абдылла бектин жүрөгүн алып келгенден кийин ушул Камчыбектин айлына кошулган, Камчыбек аны «сен» дебей, жигит желең катары эмес, жашы улуу ага катары мамиле кылган. Көптү көргөн, кылган жакшы ишине кубанбаган, кетирген катасына өкүнбөгөн эр көкүрөк Акбалбан ушул азыр Камчыбектин туталана кейигенин таназарына алган жок, кайта жеткилең билбей сүйлөй берген боз бала сыяктуу аны кага токтотуп коёр дили каткан абалында болучу. Ал өзү эл алдында да, кудай алдында да актык иш деп айткан

кебине акимдин караманча көңүл салбай койгонуна катуу мустарап.

Бир ай чамасы болуп кетти. Өзү келип, кылмыш ишти мойнуна өзү алган Камчыбек түгүл окуяга эч катнашы болбогон инилери менен Маамытбек да камактан бошотулган жок. Күнүгө бир маал катыран суракка алып келишет, бир маал бир кезде Камчыбек өзү аскерге турак болсун деп салдырган бийик кыш коргон ичинде колдорун артына алдырган бойдон нары-бери бастырып сейилдетет.

Бир күнү Камчыбекти бөлүп, Акбалбанды өзүн жалгыз бир абакка камап коюшту. «Бошотушканы калышкан го Камчыны» деп, ниетинде ушундай болуп кетишин астейдил тилек кылып болжоду Акбалбан.

Бир күнү суракка айдап барышты. Тилмеч өзү жалгыз күтүп турган экен. Иреңи жымыңдап, көзүнүн төбөсү менен карап тиктеп, жука эрини кулак түбүнө жеткенче чоюша жылмайып, утурлай каршы алды. Кокустанбы, биле туруп кылган иштенби, иши кылып, оор мүшкүл түштү го башка. Акбалбан ойлонгонду койгон, айдаса айдоого, өлтүрүлсө өлүмгө кайыл. Бул дүйнөдө бүтүрөр иши калбаган сыяктуу, бул дүйнөгө ашык баш сыяктуу бир кетерман сезим башкарып, андан улам көңүлү бир жаңсыл, андан улам кыялы кызуу кишидей шатыра-шатман. Ал алыстан эле жадырап:

– Ассалому алейку-ум,– деп, үн созо салам айтты.

«Йе бу не чакчаят?! Мойнуна сыйыртмак түшүп турса, ыя?!» деп, тиги эртеңки тагдырынын эмне

болорун ойлобогон кем акылга боору ачыгансып, башын чайкап койду тилмеч.

Үнүн акырын, жымыйганынан жазбай, жумшактап:

– Кана, не деген адамсың, Акбалбан? – деп, сурак салды тилмеч.

Эмне деп жооп айтарын биле албай, кайра тилмечтин өзүн тик теп калды Акбалбан. «Не деген адаммын?! Суректын баарында өзүң ортодо болбодуң беле, билесиң го?!» – дегенди туйду тилмеч.

– Нең болгон колуңда?

Бул суроо да түшүнүксүз болуп калды Акбалбанга. «У, маңыроо!» – деди ичинен тилмеч, анан акырын:

– Жыйган алтын барбы? – деп, эми ачык айтышка мажбур болуп, көзү кыбыңдап, үнү арбагандай күңкүлдөп, артынан эрди бек кымтыла жооп күтүп мелтейди.

Акбалбан чалкалай керилип, көптөн бери жерден жылбай отуруп уюган далысынын курушун жаза керилип алып, башын чайкады. Ал «жок» дегени эле болучу, а тилмеч андай түшүнгүсү келбей, «айтпаймын дегени» деп, шек санады.

– Неге жок? Ыя, Акбалбан! Көп жортуулда болгонсуң...

Ушул жерде Акбалбан башын ийкеди:

– Э-э, буйруган ишти көргөнбүз, дос! – деп, эрдемсий бир түркүн мактаныч кыла башын ийкеди. – Ордо таламайга эки кошулдум.

– И-и...– деп жиберди тилмеч жадырай.

– Бирак, кереги ташка тийсин ошол алтын дегениңдин, кызыталак, андан да кымбатын алып көргөнбүз! Э-э...

Тилмечтин эки көзү чөөнүкүндөй чекчейип кетти:

– Жакут...

Тула бою чулу Акбалбан лүкүлдөп күлүп, анан:

– Ал эмне? – деп сурап койду. Тилмечтин шагы сына түштү. Андан нары Акбалбан көзүн сүзүп, качанкы бир өткөн окуясын көз алдына келтирип, улутунуп алып, башын чайкады:

– Кудаяр-хандын бир катыны тийип ошондо?

Бу өмүрүнүн бир кызык мерчеми болгон Акбалбан «муну сүрөп кетет» деп ойлогон, көкүрөгүн кере өйдө карап, тилмечтин сүрөбөй эле жука эрини чоюша тартыла, бир жагы «у, катындан көзү каткан айбан» деген мыскыл, жана да итиркейи аралаш келип тиктеп турганын көрдү.

– Бирак,– деди оозу бошоңдой, – ал алтындан кымбат асыл дүйнө колума кутайган жок, он беш гана жашта экен, «анам» деп ыйлай бергенинен Шарихандагы авладине жеткирип берип койдум...

«Йе-е, бул адам жабайы ушул мени алаксытып кеткиси келип турат. Карачы, катынга чаргыткандын карачы?!.» деп, ниети карайып, кабагын үйрүй ойлонуп кетти тилмеч. А Акбалбан күңкүлдөп, бирде башын чайкап, бирде ийкеп, астейдил өзү айткан окуяга өзү эргип, толкуп кетти:

– Э, түндүгүң түшкөн ордого же бир тектүү, же бир ирендүү кыз жыйналган эмеспи. Өтө көрктүү, кыргыз

менен өзүбектин ортосунан чыккан аргын жан эле, чиркин. Ордого зордук кылып алышкан, биякта наристе көңүлү табышкан кишиси калган окшойт нары да, бир күлө, бир муңкана ырдагыдай болсо байкуштун жанына киши чыдап тура алчу эмес...

Кел, үмүтүм, кечикмегил, кербен башлап,
суу болуп чаң жолуңа себилейин,
көз йашым билан...
Күзөтөйүн, шыпырайын күндө үч убак
кара сачым билан...
кел, медерим, туу жайкалтып, ат ойнотуп...

Асте, басмырт коңур үн салып, ушул бир айтым тилек ырды эскерди да, артынан ошол эле кабагы ачык келбетинен жазбай саал улутунуп койду Акбалбан.

Тилмеч муну эсинен ажырап баратабы деп ойлоду. Эси ордунда болсо, минтип эшикте алдынан дар күтүп турган кезинде качанкы бир жылт этип көз алдынан өтүп кеткен сулуу катынга кез болгонун бир эрдик кылгансып, сөз кылып отурмакпы?! Жан айласын кылбайбы?! Тилмеч башын чайкады.

– Жан сеники, Акбалбан, ойлонуп бак! – деп эскертти ал. – Мойнуңа сыйыртмак түшүп турат. Бирдемең барбы? Сурагыңды бери ийе тартып, «мында эмне, бегинин буйругун гана аткарган» деп жазып коём кутуласың өлүмдөн, а көшөрө берсең «бул бир убакта Абдылда бек менен жүргөн эски каракчы, орусту жек көргөнүнөн, өчүгүштөн атайы өлтүргөн» деп жазып коём – бекиткен алтының сага жан болуп

бербейт, бекиткен жериңде аркаңда калат. Жан сеники, жакшы ойлонуп бак, мейли... Мага эмне?!.

Ал күнү тилмеч кетип калды. Түнү бою уктай албаган окшойт, эртеси эле кайра келди.

– Ну, баатыр, айбан болбо, эмне деп жазалы? – деп кыстады. – Өз жаныңды көздөсөңчү, бекти эмне кылат экенсиң?!

– Ой, – деди Акбалбан, – менин аргымак атымдан, жоон камчымдан бөлөк эчтемем жок. А сыйпалгырың бар болсо ушу сага көп тыталантпай бекер эле кармата берип, кара жаныңды тындырып, өзүм өлүмгө эле кете берет элем, кудай акы!

Акбалбандын сөзүн ичинен экчеп, кабагын абдан байкап, «бу ийнеден да жылаңач малай турбайбы» деп, кыжыры келди. Бир мири тыйынга арзыбай бөөдө кеткен убактына кейип, артын карабай кайра кетип калды.

Тергөө бүткөн белем, суракка алып барышпай калды. Күнүгө бир убак коргон ичине нары-бери бастырып коюшат. Маамытбек менен кошо камалгандан бир киши көрүнбөйт, «сейилден» көрүшүп калчу Камчыбек, ал да жок. Капилет үн угулуп, короо ичинде суракка алып бараткан убакта капилет жолугушуп, үн алышып, деги бир айыл конушкан сыяктуу бирине-бири эш болуп турушчу. Өзүнчө эле коңултактап, каңгырап ээнсирей, жалгызсырай баштады Акбалбан.

«Ыя, эмне үчүн деп, себеби суралбайт экен го?!..» – дейт ою. Бу сыз жербайда ооналактап жатса да,

тизесин кучактап ыңжыңсыз отурса да, эки колу артына кайрыла кишенделип, эки аягы качаган аттай тарыта чидерленип, пенде бою бойлобогон бийик кыш коргон ичинде үңкүйүп баскан кезинде да кетпейт, чидери шалдырттаган өз шарпасын өзүнө угузбайт.

Эми түңүлдү деген тилмеч бир күнү дагы келди. «Эчтемем жок» дегенге караманча ишенбей, «кантип эле бирдемеси болбосун, ба-ар, алдап, өлүмгө баратып да өз жанынан аяп, көшөрүп жатат бу адам жабайы...» деп, дүнүйө азабы жүрөгүн өйүп, күндүзү кынжылып, түнү бою түйшөлүп чыккан. Ызырынып келген, бирок дагы баягы акырын алдап алмакчы болгон куураган үмүтү буландап жазгырып, өзүнө байкоосуз жумшарып:

– И-и, баатыр, эс алып отурган экенсиң? – деп, саал кер какшык айтып, жымыйып, имере тиктеди. – Куунак ко көңүлүң? А?

– Кудайга шүгүр, – деп койду Акбалбан.

Бул киши орус ичинде «биз билебиз го буларды, булар жарым жабайы тайпа, тигиниси менен бу каршы, бунусу менен наркысы каршы» деп, бул элдин ичинде орустун артынан кылапат айтып, эки жакты бирине-бирин жамандап, биринен сый, чин алып, биринен бир жанкеп алтын өндүрүп, бул кыйын кезең мезгилде эки ортодо көр оокат термелеп жүргөн топуксуз бир пенде болучу. Жүйө табыш, эки эл түгүл эки адамдын арасындагы алаканы оңдош, оңго тартыш, жардам, жылуу сөз, данакер болуш сыяктуу азиз сезим анда жок эле.

– Эй, – деди ал, – тергөө бүткөнү калды, эй. Кана, жакшы ойлоп бактыңбы, кана, эмне кылабыз? – Колун чөлмөктөнтө экчеди. – Эй, сенин жаның мына менин уучумда, эй...

Кеч күзгү жалбырактай сары алаканды бир тиктеп алып, эти жыйрылып, нары жылып койду Акбалбан.

– Эй,– деп, тилмеч дагы жылды, – эй, мына, жумсам жаныңды сактап калам, а ачып эле койсом пыр-р учуп, – деди атайы кордош үчүн, – дозокко түшөт да кетет,– деп кошумчалады.

Ындыны куруп, кыйлага үңкүйүп отуруп калды Акбалбан.

– Ну?..– деп, көшөрө жабышты тилмеч.

– Ырас, менде мүлк бар,– деди бир убакта Акбалбан үшкүрө,– бирак, дос, аны мен сага алып бере албайм, сен ала албайсың, дос.

– И? – деп жиберди тилмеч жилбиси кайнай. – Не ал? Айт, кайда, таап алабыз аны...

– Дос, – деди Акбалбан олуттуу, артынан арман-дуу улутунуп, дагы тилмеч мелтейип кулагын төшөй калганда башын ийкей кеп улады,– менин жаным пыр-р деп учуп кеткен соң, дос, минген арабаң арыганча жер кыдыр, сура «Акбалбан кандай киши эле?» деп, «кайран эр шилтенген кылычтай, атылган октой шар, күүлөнгөн комуздай көңүлкеш, чала тоют жүрсө да макирөө оокатка эңилип түшпөгөн бир бийик тоонун шумкары эле» деген даңаза уксаң, дос ай, ошол менин балама таштаган түгөнгүс асыл дүнүйөм...

Эки көзү азыр секире чап салчу ач чөөнүн көзүндөй чекирейип:

– Ух, жабайы!..– деп сөгүп жиберди тилмеч. – Ойнотмоксуң го, маскара этмексиң го?! А-а?!

Аскер-көчмө соту Камчыбекти, Акбалбанды асуу аркалуу өлүм жазасына өкүм кылды. Курманжандын Маамытбеги, Баатырбеги, Арстанбеги, небереси Мырзапаяс «биле туруп, жашырып калуу жагын көздөшкөн» деген айып жүктөлүп, ар бири үч жылдан Сибирге сүргүн болуурга кесилди.

Кеч күздө Ош шаарынын көк таш тоосунун түбүндөгү эски базарга эл кулак тийише толду.

Теребелдеги даректардын башына суудан качкан уюктуу жылаан сыяктуу киши деген бутагы сайын болуп чыгып кетишкен. Кең базардын кап ортосуна бийик сөөрү курулуп, үстүнө сыйыртмактуу эки дар орнотулган. Кызыл шапке, ак күрмө – көк кытан өндөнүп көрүнгөн тыкан солдаттар дарды үч тегерете жылчыксыз курчап турат.

Жардаган журт кыбыр эткен кыймылсыз, күңк эткен шоокумсуз, жел дымыгандай дымып, көл тунгандай тунуп турушат. Кай бирөө: «Эми эмне болор экен?..» деп, оозу ачылып, жүрөгү дүкүлдөп, кай бирөө: «О чиркин ай, ушундай да болуп кетеби?!» деп, акылга сыйдыра албай жүрөгү ченсиз сыздап, кай бирөө: «Э-э, кыдыр даарыган Асан бийдин наслинен дөөлөт кетпейт дечү элек ко?! Эми чындап кеткет келген белем буларга?!» деп, мындай туруксуз, бапасыз дүйнөгө таң болуп, маң болуп, кай

бирөө: «Кумурсканын оонап турган шарпасын билет деген керээт айым неге бул мүшкүлдү жаздым кетирип алды экен, а? Же бир амал ойлоп койду бекен алигече? Куткарып кала алар бекен кара чечекейин кыл чылбыр сыйыртмактан?..» дейт, дагы эле датка айымдын бир айла табарына ошол дар түбүндө турушуп да үмүт үзө алышпайт.

Бир убакта дарак башында отурган эл чоочуй козголгон топ таранчы чымчыктай дүүлүгүшө: «Тигине... датка айым өзү...» дешип калышты. Кулагы тийишкен көп эл дуулдап карай беришти. Эч ким катуу сүйлөй албайт. Катуу үн чыгаруу каршыккан болуп, аны сайын төрөлөрдүн кыжырына тийбейби, жаза аны сайын оорлошуп кетпейби, ал мелтирөө, мүңкүрөө балким төрөлөрдүн жүрөгүн жылымдатып жүрбөсүн, бир кудай алардын көңүлүнө капилет ыракым салып койбосун?!

Курманжан кош акбоз ат чегилген үлпүнчөктүү араба ичинен колтугунан Повало-Шыйковский төрө өзү сүйөп, жерге түштү. Элдин шыбыры шыбакты шуудураткан майда желдей желпине жүрүп барып, кайра дымый калды. Курманжан кадимки ак пашанын Ташкенге койгон санжыргалуу төрөлөрүнүн кабыл алуусуна келген сыяктуу башында ак илеки, жакасынан бүт өңүрүн тегерете кундуз кармаган кызыл кымкап тон кийип келди. Сылыктык үчүн төрөгө ооз учунан ыракмат билдирип, ошончо көпчүлүккө өйдө карап бир тиктебей, жарыла салам айткан элге үнсүз баш ийкей баягы жупуну, саал эңкейе

баскан сөөлөтүндө жай өттү. Дардын утуру бет маңдайына эшик төрдөй жерге катар секи коюлган экен, дайыма төргө өтүп келген көнүмүшүнөнбү, же төрөгө атайын дымак көрсөткөнүбү, ортодогу чоң орунга келип отурду.

«Керээт айымдын дагы эле бир билгени бар окшойт?! Ак тилегинин белгиси кылып, акбоз ат чегилген араба менен келди го? Көңүлү да тынч окшойт, кабатыр кейпи көрүнбөйт, же төрө көзүнө мүңкүрөбөйүн, сыр алдырбайын дегениби?..» – деп турушту кай бир кыраа ичинен.

Те дарак башынан: «Айдап келе жатышат!..» деген үн жарыша чыгып, дагы кулагы тийишкен көпчүлүк дуу-дуу болуп, күбүр шыбыр аралап, жапырт толгоно карап калышты.

Колу артына кишенделген, аягы чидерлүү, шылдырттата акырын басышып, мылтыкчан солдаттардын капортосунда Камчыбек менен Акбалбан келди.

Күйөрман туушкан белем, ошол тапта кимдир бирөө:

– Ө-ө-ө!.. деп, өксөп жиберди. – Ө-ө, садага кетейин-ин ка-раанын-да-ан...

Курманжан датка айым үн чыккан жакты жалт карады. Өз баргысы[4] Карасакал бай бышактап турган. Датка айымдын үйрүлө түшкөн кабагын көрүп, ал оозун баса калды, аны ээрчий чур дей түшкөн эл дым болду кайра.

---

[4] *Баргы* – урук наамы.

Өлүмгө өкүм кылынган эки кишини дар түбүнө алып чыгышты. Кордук кимди басмырлабайт?! Чач өсүп, сакал иреттелбей кадыресе жүдөп калышкан экен.

Камчыбек кылкылдаган көп элди кыдырата тиктеп, мостоюп турат. Үч кыдырата тиктесе, үч жолу Карасакал кыйгачтай ыкшырайып көзүнө учурады. Сырт кейпи оор кайгыны көтөрө албай майышып тургандай, көзү жаштуу, бирак уурту тымызын жымыйгансыйт, жаштуу көзүнүн түпкүрүнөн сөөк өчтүн жашыл оту жылтыргансыйт. «И, өтүп баратасыңбы, бегим, бул байманалуу, бактылуу дүйнөңдөн?!» – деген кыбасы канып турган кыязы сезилгенсийт. Көз жашы тууган кайгысы эмес, табасы окшойт. Төрт имерип караса, төрт жолу көзүнө көзү кадалды. Камчыбектин жүрөгү солк эте түштү. «Ушул белем айгак?..» – деген ой капилет келип согулуп, кайра тиктей берди. Жок, Карасакалдын ыкшырайган көзү түгүл турган жеринде өзү жок, тыгылышкан көпчүлүк элдин аягына жөрмөлөп кирип кеткен белем?! Камчыбек шалдырай түштү. Айгагы ошол болсо да, эми барып жакалаша алмакпы?! Карасакал тууганы деле бир топуксуз пенде эмеспи, өзүндөй пенденин не алына өктө кылмакчы?! Камчыбек тунжурай түштү.

Акбалбан иреңи аккуп, шишиген белем, мурдагысынан да дыдырап толоюн болуп, эрини бопбоз. Жашы барып, буурул болуп калган кишиге абактын сызы сөөгүнө өткөн. Ошол тапта өзүнөн-өзү элире күлүмсүрөй тиктейт.

Повало-Шыйковский төрө өкүмдү өзү окуп, өкүм аткарылар алдындагы акыркы каалоо сөздөрүн сураган болду.

Өлтүрүлөр алдында эмне сураса, сураганы орундатылат дешет. Эмне сурайт? Эмне деп сурайт? Жаңылган жерин айтабы? Жалынабы? Ошондо төрөлөр жибип, өкүмүн өзгөртүп жибереби? Эл жымырай кулак төшөп калышты. Повало-Шыйковский төрө да ормоюп тиктеп, Курманжан датка айым жер карап отурган калыбында былк этпей мелтиреп күттү.

– Жаныңды сура-а, Камчыбек! – деген кыйкырык чыкты. Эл дуулдап кетти. Сураса сурап көрсө не? Эмне бар жандан артык?!

Бул кыйкырык төбөгө чабылган камчыдай тийди Камчыбекке, «айланды айт эми» деген маани угулду. Ошол замат Карасакалдын жанагы кымырылган кейпи, шыкырайган табаалуу көз карашы кайра жанагыдай көз алдына тартыла түштү. Тула бою дүркүрөп, жүрөгүнөн дароо эрегиш дүрт тутанып, чыйралып кетти.

– Жок! Сурабайм жан соогат! – деди Камчыбек катуу.– Эмне?! Жан соогат сурагыдай не жаңылыштык, не уурулук кылып, өлүмгө кетип баратыпмынбы?! Мен көчүмдү тоскон, көч үстүндө ак никелүү катынымдын чачын кескен зомбулук менен жакалашып, укукташып өлүмгө кетип баратам! Өлбөй турган темир өзөк барбы?! Өкүнбөйм, арман кылбайм, билип кал, тууган элим, мен тепселип кирдеген баркымды, бек сөөлөтүмдү каным менен жууп таштап, кетип баратам!

Эл дуу-дуу болуп, түйшөлүп кетти. Курманжан датка айым не уулуна ыраазы, не таң калганы эчтемеге теңегис оор кайгы менен мактаныш сезим кабагынан бирдей көрүнүп, бир элтейип тиктеп алды.

Повало-Шыйковский төрөнүн буйругу боюнча кызыл кийинген желдет сыйыртмакты биринчи Камчыбектин мойнуна сала баштады. Тике маңдайга келген өлүм сестентти белем. Камчыбек суурга кокустан түшүп кеткен бала сымак апкаарып, шашып:

– О, элим ай...– деп жиберди үнү кардыга. – О, элим... Мага бересең болсо кечтим, аласаң болсо...

Ушул тапта Курманжан дар жакка ээгин көтөрө жүз буруп, кош бөйрөгүн мыжыга таянып, бүткөн бою калчылдап, кош айтканы болгондой үнсүз башын ийкеп, бирок оозунан бул оор касыреттен такыр башка кеп чыкты:

– Уулум! Кайратыңдан жанба, уулум! Сал сыйыртмакты мойнуңа. Карызыңды төлөрүң жокпу артында?! Калдайган калың тууганың турбайбы?! Сал сыйыртмакты мойнуңа. Өлүм алдында майышты дебейби?! Таба кылбайбы душманың?! – деди, ичтен өксөгөндөй үнү калтырап кетти.

Камчыбек башка сөзгө өтө албай калды.

Үч желдет чыгырыкка коюлган чыйрамы катуу ничке жибек арканды белге сала күчүркөнө тартып кетишти. Чыгырык үнү чырылдап, Камчыбектин тула бою середен өйдө дардын кары устунуна дейре көтөрүлө барып, муунуп, буралып, бир убакта жерге күп эте кайра сулап түштү.

Эл чур дей берди. Жибек аркан бир чыйрамы түлөй келип, чырт үзүлүп кеткен экен. Ким билет, не көкө теңир жан соога кылдыбы, не кантсе да бир күйөрман тууган жанагы жулуңдаган тилмечтей көр дүйнө издеген бирөө аркалуу аркандын бир чыйрамын кестиргенби, не болсо да аркан үзүлгөнү үзүлдү. Эми эмне кылмак эп?

– Кайра! – деди Повало-Шыйковский.

Эл чуркурап, Курманжан ордунан тура калды:

– Кайра тартылбайт! Күнөө бир, жаза бир. Бир күнөөсү үчүн бир мерте тартылды, өлбөй калды – кудай ага жанын соогат кылганы. Болду. Өкүм салты ушундай.

Өлбөй калса «күнөө бир, жаза бир» делинип калып калары орус салтында да бар болучу. Ушундай абал болуп калганын, датка айым ошону кармап арага түшүп турганын төрө тилмечсиз эле туюнду. Бирок, ал антип Камчыбекти өлүмдөн куткарып жибере албайт, анткени мисал катары сөзсүз өлтүрүү туурасында генерал-губернатордон катуу көрсөтмө бар. Ал кабагын үйрүй:

– Кайра! Тез! – деди катуу, датка айымдын ааржүзүнө карабай, салт жүйөсүнө кулак какпай, кайра каршыга, эрегише.

Шашышып, өзүлөрүн күнөөкөр сезип калышкан желдеттер буйдалышып арканды улап, Камчыбектин да, Акбалбандын да мойнуна сыйыртмак салып жибериштн. Чыгырык чыр-р, чыр-р тартылды. Эл туңгуюк дуулдап, кай бирөө эки көзү чанагына

чыгып, кай бирөө жүзүн басып үңкүйдү. Чыр-р, чыр-р тартылды чыгырык дар.

Не бир замандарда не бир чакчарылган генерал төрөлөрдү салт жүйөсүнө, сөз маанисине ийгерип келген датка айым ошол жерде түркүн тууган, түркүн ичи жаман көпчүлүк ичинде көз көрүнөө сынды. Кокустан, капилеттен бир кудай өзү бир карманар аралжы берсе аны жаздым кетирбей айтарын айтып, бирок сөзү арык аттабай, кайта кагуу угуп, уулунун жанын өз колунан пыр-р эткирип уча качырып алгандай мустарап болду. Тыякта дар чыгырыктын чырылдаган үнү да, эл арасындагы өксүү, шолок-тоо да кулагына кирбей, тиги асылып, узуну чыгып, акырын теңселип туруп калган эки бирдей каралды кайгы боз чалдырган көзүнө бирде экөө, бирде төрттөө көрүнүп, былк эте албай, ырп эте албай нес болду.

Эл чуу тартып, өкүрүп жиберишти.

– Токто! – деп, бир катуу үн салды Курманжан. – Токто... – Үнү дирилдеп, кайыккан кишидей калчылдап кетти. – Экөөнүн тең сөөгүн арабага салып, Мадыга алпаргыла, ариетин кылып аласыңар ошол жерде. Кың дебе азыр бириң да...

Эл дым болуп калды.

Курманжан жөнөп, тиги бирдеме көңүл айтмакчы болгонсуган Повало-Шыйковский төрөгө токтолбой, каршыга жүзүн үйрүп, нары кимдир бирөө аза белгиси окшогон чымкый кара бээни алдына тарта бергенде унчукпай минди да, коштогон кишилеринин алдына түшкөн бойдон артын каранбай жүрүп кетти...

II

О, илгери 1860-жылдын боз кыроолуу күзү болучу.

Ташкен беги Канаат-ша он беш миң ашуун аскер баштап, Сары Өзөн Чүй боорун этегинен түрө кайтап келди.

Түнү аяз, боз кыроо, таң эрте менен баш аягына көз жетпеген керилген өзөн күмүш чапкан сыңары көгүлтүр акчыл түрлөнүп, ар кай жери жылтырап, бирткелеп кыроо эриген сайын көздүн жашындай мөлтүлдөп тамып, сарыгып, жер нымыгып, жер бети алтындай саргаймактап, күн жылымдаган ченде көзгө илеше илешпей булаңгыр чырым көк буу көтөрүлүп, ава да мемиреп, бир түркүн кеңирсий дымып турат. Саз, сай жээктей арасына тобу менен төө кирип кетсе табылбагандай шыкала өскөн кара камыш, миң түрлүү чөп чайлаган, калың чий те алыстан ак каймалдын чуудасындай үлпүлдөйт. Коён сереңдеп, бир тартым жалын болуп чубала кызыл кыргоол учуп, түркүн куш үн алышып, тири маглугу бейпил. Суу бою жакасында кыштоо аз, кышкысын бети ачык жалаң жер сыдырым суук, кези менен сөөктөн өткөн карандай шамал, адам түгүл малга да катаал болуп, көбүнчө жер уун билген эл ылымта кууп, жайы салкын, кышы жылуу тоо койнуна ыктайт. Жаңы келген жат көзүнө бу кең өлкө ыңгырап бош калгандай көрүнөт да, те көк тиреген улуу тоо башы ак кар көк муз, берки булуңгур адырмак өтөгү боз чаңгыл туман өзгөгө туңгуюк сырын, эзелки дымагын, кубатын тымызын катып, өзгөчө бир сыр, айбат сездирет.

Кең Сары өзөн Чүйдүн бейпил коңур күзүн каптап келген көп кошундун дүбүртү сестентти.

Канаат-ша те Оулия-Ата шаарына келгенде эле алдын-ала атайын чабарман чаптырып, бу Сары өзөн Чүй боорун мекендеген кыргыз кыпчак бийлерине казатынын максатын айтып, «эртеңки орус менен бетме-бетинде көмөк болуш үчүн элден каракелтек жыйнап, алдынан тосо чыгып, кол куушуруп туруштарын» катуу буйрук кылып, кушкат жиберген. Тосуп чыккан бирөө да, жооп да болбой кокон ордосунун манчыркаган дымактуу аскер башчысы кабагын үйрүйт.

Чүйдөн төмөнкү бөксө тоолордун наркы-берки бетин жайлаган, кыштоологон кыргыз казак төрөлөрү тосуп алышты.

Жылуу оорун, жумшак кеп, сый даам үстүндө да Канаат-ша көп ийиге койгон жок. Мунусу тышынан төрөлөргө да сес, ичтен кыргыз кыпчак бийлеринин али кабарсыз болуп турушун жамандыкка жооруп, кекеничи күчөйүп, өзү да кылар катыран жазасын көңүлүнө камдап, өзүнчө асте күрсүнөт.

«Йе, бир алла өзү бул жоо бетинде шери азирети Алинин ыкыбалын берип салса, жакынкы Үч-Алматы аймагын, андан нары Арал боюн, Ак-Мечит чебин бошотуп кайткыдай болсок, а мына ошондо бул өлкөгө көп күн өргүп, тамаша сайран куруп, ыйык гази[5] атанган бир өзүмө гана эмес, жамы аскерге «кыз таламай» салтына жол берип, тоң моюн кыргыз

[5] *Гази* – газы, дин үчүн күрөшкөн эр.

кыпчакты кызыл кереге кылып чаап өтсө азирети хан чеки демекпи?! Бул өзү нары кетсе адил жаза, бери кетсе шарият ирежесине ыкрар[6] этиш, ордо өкүмүнө тескеш гана болбойбу?! Ким арачаламакчы?!» деген ойдо.

* * *

Жыламыштын түзүнө атайын он эки канат жумурткадай ак өргөө көтөрүлгөн.

Бир жагы бул элге тууган, бир жагы ордонун аталыгы болуп эсептелген кадырлуу да, оозунда эми, кабагында сүрү бар датка, мейманды жандай турган жергилик бийлер, кидирбей кызматына жүрө турган сыйда, элпек адамдар иргелип чогулушкан.

Өргөө жылчыксыз калы килем каланып, кийиз, шырдак төшөлүп, төрүнө аюу талпак, ошол жылдагы эрте келген күздүн ырайына жараша жылууланган. Күнүгө биртке арчадан от жагып, түнкү сыдырым аяздын тумшугу сындырылып, адамзат байырлашка ылымта кылынган.

Өргөө ээси Жангарач бий байбичеси экөө түндөсү келип түнөп, күндүзү караан көрсөтүп, ак тонун күпүйтө эшигинде басып турат. Жер таза болсун деп, үйлөрдүн жакабелине бейчеки мал жолоттурбайт, ат байлаттырбайт. Сөз учунбасын үчүн, ар түркүн айыңдан какас болуш үчүн бөтөн киши башбактырбайт. Мунусу келе турган кадырлуу мейманынын да, күтүнгөн өзүнүн да аброюн аны төрт көздөп

[6] *Ыкрар* — баш ийүү, көнүү.

караган каралай көз журт көзүнө көтөрмөк. Журт агасы саналган Жангарач бий өзү ушунчалык күтүнгөн соң бийлер түгүл караламан журт да дүүлүккөн.

Тиги көчкөн уюктуу аарыдай түтөгөн көп сарбазын баштап Ташкенден келип, кабагын үйүп, сыртын салып, ошонусу менен болор катуу мамилесин сездирип, алдына тизе бүгө кол куушурган кошоматты, эзелкидей сулуу кыз, күлүк ат, тай туяк жамбы тартуу талап кылып жаткан Канаат-шага теңдешер, бул элге арачы түшөр кадыр, күч мына ошол Алымбек датка гана болуп турганы аяр Жангарач бийдин өзүнө да, жамы журтка да дайын.

Үч күндөн соң Карабалта ашып, наркы Куртка, Кетмен-Төбө чептериндеги кокон аскерлерин кошо алып, башы-аягы он эки миң кошун баштап, Алымбек датка Сары өзөн Чүй бооруна ашты. Элет мыктылары ашуудан тосушту. Өргөө ээси баарынан жашы улуу Жангарач бий өз эшигинен күтүп алды.

Керней тартылып, теребел бир түркүн чуу шаңга толуп, мындайды эзели укпаган үйүрлүү жылкы үркүп, калың эл таң калып, казганаттап жарданды.

Кучак жая, жан тууган салтын өтөп, төшкө төш тийгизе кучакташып көрүштү Жангарач бий, астейдил кубанып алган:

– Кел, журт агасы, кел төргө... – деди.

Алымбек узун бойлуу, арык чырай, иреңи кара сур, кашы керилген, кишини мелтейип тик карашынан өз баасын билгени, өз дымагы сезилген, сыйда чертилген чокчо сакал-муруту эми гана бирин-серин

буурул кыл аралаган, мырза сөөлөт адам экен. Өз уруусу адигине атпай, амири астындагы бүт Анжиян багытында жашы кичүү да, жашы улуу да бирдей тегиз аны «журт агасы датка ата» дешет. Бирөөнүн жакынсынганы ага көнүмүш, Жакшы сөзүнө бышы кулак. Чүчтөдөй ак сакалдуу жүзүнөн жадырап ырайым гана төгүлгөн Жангарач бийдин кучак жайганына датка эт-бетинен түшө да койбой, бой да көтөрбөй сыпаа ийкем тутунуп көрүштү. Кең өргөө төрүнө кашкары килем үстүнө жая салынган аардуу шайы төшөккө өтүп, ийнинде жаннат ичиги желбегей, кайруусу кере карыш акчыл сур кундуз кызыл бөркүн албай, али бирдемеге ык, мамиле сездирбей, бул элдин теспенин ташындай улуулата бирден жыла кире салам айтышкан жакшыларына акырын баш ийкей алик алып, бирок баарын сыдыра тиктеп, серп салып олтурду.

Төбөсү түндүк тиреген, отурса бир улага бүт толуп, нылдай кара сакалы бир кучак, даңкы ага алыстан угулган баатыр Байтик сөөлөтү өзгөчө. Байтик жашы улуу өз агасы Жангарачтан, кадырлуу Жантайдан оозунбайт, кут этпей сөзгө ирет, маани берип гана былк этпейт. Бирок, кыраакы ордо адамы бу нары меймандос, нары тууганчыл аксакалдарга караганда баатырдын тымпыйышында чие түйүн турганын, акыры келип, айтылар сөз да, бүтүшөр бүтүм да ушунда экенин баамдады.

Салт билги Жангарач бий кадырлуу датка тууганынын урматын аны сайын көтөрүп, те Кокондун

өзүнө угулсун, ичи жакшы тууганга сүйүнүч, ичи арам душманга күйүнүч болсун кылып, ырымдап, тиги эле өкүмдарлардын өзүнө кылынчу урмат белгиси акбоз бээ чалдырып, колунда эмне бар болсо, ошонун баарын төгүп, жайнатып, ага кошумча астейдил жадырап кубанып, жүрөгүн ачып, өлчөмсүз ыклас менен тосту.

Көп кошун кече күнү эле келери менен кош жаюуга даткадан буйрук болору замат, ар бир паңсат өзүлөрүнчө үйрүлө төмөн түзгө тарта жамырата жеңил чатырларын тигип, аттарын кашекке коюп, куурай, тезектен от жандырып, жылым оокатына кам көрүп, өргүп калышты. Жангарач бий көтөрткөн он боз үйдүн сегизине датканын өңкөй аскер саркерлери бештен бөлүнүштү. Калган эки боз үйдө элет бийлери ырташты.

Өргөө эшигине куралдуу эки күзөтчү түнү бою тик туруп, эртең менен гана башка эки күзөтчү келип, күзөт алмашты. Үй ээсилик салтын өтөп, элет бийлери орундан таң эрте турушкан. Күзөттү көрүшүп, али тымтырс турган өргөө жакка аста серп салышып, бирок ар ким адеби менен адам эмеспи, унчукпай, акырын кыбырашып, өз конок үйлөрүнүн эшигинде өзүлөрүнчө ой жоорушат. «Йе, бирдемесин ууру алмакпы?!» – дейт кай бири. Кай бири: «Тартиби ушу го...» – деп, макул болуп, бирок бул саксынган тартиптин нары жагында ишенбөө жашырынып тургандын купуя болжойт.

Күн чыгыш кызарып келатты. Ким ойготот? Элет бийлери бирин-бири акмалап, тымызын суроолуу тиктешип, ар бири өзүнчө тунжурап турушту.

Жангарач бий акыры тамагын кыра жөтөлгөн болуп, өргөө эшигине келди да, ичкери кирмекчи болуп басты. Ынды окшойт экөөбү тең, иреңдери жылтыр кара, көздөрүнүн агы кызгылт сары тарткан үрөйү чоочун кишилер экен, күзөтчүлөр кылычтарын кайчылаштыра Жангарач бийдин алдын тосуп калышты. Бул эмнеси?! Ыя, бул эмне, өз өргөөсүнө өзүн киргизбейт?! Жангарач бий кабагын чытып, эрдин кымтып, күзөтчүнүн бирин кадала тиктеп:

– Эй, кара кул, сен немене, мени тааныбай турасыңбы? Же... – деди бушута. – Ыя-а?..

Ичкериден шак алакан урулганы угулуп, мелтейген кара күзөтчү леп өргөөгө кирип, кайра эле дароо чыкты да, төбөсү менен тик сайылып, Жангарач бийге жол бошото таазим кылды.

Эрте туруп, дааратын алып, намазын окуп, төшөккө жатпаган сыяктуу кечеги сөөлөтүнөн бузулбай Алымбек датка төрдө отурган. Иреңи дагы жымсалдана алагар көзү толуп, көп күндөн берки ат үстүндө келген жол азабынан биртке тыныга калган. Жангарач бий салам айта электе эле:

– Келиңиз, бий... – деп, бийдин босогодо эле саал кирдей түшкөн кабагын бир чаргый тиктеп, тизе кага ордунан копшолгон боло берди.

Жангарач бий салам айтып, кол алышып көрүшүп, датка тууганынын ийкемине дароо ичи жылып, кабагынын кири дароо күбүлүп:

– Э, козголбоңуз... отура бериңиз, отура бериңиз... – деди сылык сыяпатка сыяпат кеп уруп, анан

өзү: – Кандай, жакшы жатып, жай турдуңарбы?.. – деп, жылуу жүз, астейдил ыклас менен сурап, бери жагына коомай көчүк басты да, эми датка жактан мындан наркы не кыларга бир ооз пикир аярлап, бирпас унчукпай калды.

– Бий, не жаңылык бар? – деди Алымбек датка, бийдин кабагын кайта тиктей.

– Кудайга шүгүр, тынччылык, – деди Жангарач бий.

Бу бейбапа дүйнөнүн улагасы менен төрүнө, башталышы менен акырына өз ою, өз кайгысы бар, эгер ошонун айтканы менен оңолсо, ошонун колунан келгени менен бүтсө, ал каралай көз калың журттун кабак түрүнө, мүдөөсүнө гана, журттун жалпы пайдасына гана жүрүү жагын көздөп, эми минтип сакалы куудай болгон чагында бир элге чоңсунуу эмес, бир кишиге акарат кылуу эмес, жыланга кол көтөрбөй турган санаага келген чагы. Бойлуу эти арык, куш мурун, бүркүттөй кабак үйрүп тиктеген тик көз, бирок бекер сөз оозунан чыкпаган адам экен. Элге алынып, «укурук моюн, узун акыл» атанганы Жангарач бий көр дүйнөгө да, бийликке да токмейде болгон. Мына, атчан турган киши менен бою тең, дайыма каары, катуулугу түктөйүп үрөйүнөн чыгып жүргөн, бир жагынан тил билги, ачык кол сала кирбесе да, астыртан эл ичинде барк талашып чыккан токолдун жулунган баатыр уулу Байтиктин ишиндеги ыгына, сөзүндөгү жүйөсүнө акырындап көнө баштаган эле.

Бүт солто уругунун жакшысын жанга тарта ийрүү, жаманына кабак түйө катаал камчы үйрүү ошол тапта эле «каранын каны» атанып калган Байтикке өтүп калган.

Ошол эрте мененки жеңил сый дасторкон убагында Алымбек датканын үстүнө иргелген баягы элет бийлери чогулушту. Үй ээси эмеспи, баарынан жашы улуу болсо да Жангарач бий өзү сол капшыт этегине отурду.

Кол беришип учурашкан соң Байтик босого ченге кайра кетип, өргөө ичин те түндүктөн бир имере тиктеп, анан алдында үңкүйүп от ичкериштирип жагып отурган малайды акырын көчүккө бутунун учу менен түртүп, ал карай бергенде көзүн шилтеп, тышка чыгарып жиберди. Керегеде кулак бар, кеп айтмак болсоң, ыраак бар, сырдашканың көбөйсө, эртең тышыңа жаяр ооз табылар! Мунун баарын көз жаздым кылбай байкап турган Алымбек датка Байтиктин көзү көзүнө учурай түшкөндө «туура кылдың» деп, тымызын башын ийкеп, бу дөө чалыш адамда айбат гана эмес, аяр акыл да бар экенине тен берди. А Шабдан жылдызы жылуу, кимди да болсо имере сынай тымызын тиктей билген, өзү чакан, арык чырай, сыпаа жигит агасы экен. Өз адеби менен, өзүн көзгө түшүрүшкө эч умтулбай, кайта кымырылып, бирок бар ынтаасы азыр ортого түшөр сөздө болуп, бир нече мертебе же таң калганы, же аңдыганы билинбей, жанагы жагымдуу жымыйган үрөйүндө датканы акмалап отурат. Түзү ийгиден түңүлбө! Алымбек датка али бир ооз

сөз алышпай отуруп, бул адамга мээри түшүп, ичи жылып калды.

Жангарач бай астелеп кыргыз кыпчактын оңу, солу, эзелтен боло келген биримдиги, жана да башка тайпа журт менен кылган алакасы, тамыр-сөөк байланышы жайында жылдырып кеп тегин алыстан тооруп баштап отурду. Ким билет, ичине кирип чыкпаган соң?! Не дейт, датка эгизиңдин түгөйү болгон күндө да, өзү ордонун экисинин бири, анан төргө отургузуп алып, жаакка тарткандай кылып, көзүнө ордосун жамандап кирсең, чоочуп чыргыйттап кетиши ыктымал эмеспи?! Сөзмөр бий деги атайын эмес сөз арасында эле кыстаргансып, а түгүл бир буун жакын тууган ынтымаксыз бийлерине каймана кылып отургансып, жылымдап кеп салып отурду.

Тиги эки жагына тең ташталган куш жаздыкка чыканактабай, тизе бүккөндөн бери мандаш бузбай, туурдагы куштан бетер чукчуюп, эрдин бек кымтыган бойдон дит коюп, ээгин саал көтөрө ормоюп тиктеп, Алымбек датка бир да жолу сөзүн бузбады, же кубаттоо, же жаратпоо сездирбей бир кунунда мелтейип, сөз акырын күткөнсүп тиш ачпады.

«Э-э, бу да соо болбой калган экен го ордосунун шум оорусунан?! Сөз, же сөзгө болгон бир пейил карматкысы жок турбайбы мунун да?!» деп, баамчыл Жангарач бий астейдил таң калды. «И-и, бул өйдөсүнгөнү эмеспи?!» деп, тууганына өктө да ойлоп, таарынып, акырында чочулап, сөз маанисинен чалыштап, андан нары көңүл түпкүрүнөн жатыркоо сезим

ойгонгонсуйт. Фарси үйүтүн тутунган, деги шайыдай үлбүрөй шарият жобосунан сөөм жылбай турган окшогон ордо адамдарына эч качан аралашпаган. Бүгүн бир табактан даам сызып, мээрлешип сүйлөшүп, а эртеси турмуш өзүнө карама-каршы койсо, бирин-бири жымыя отуруп желдеттин алдына салып бере беришкен мүнөзүн алыстан укkан. «Пай-пай, жаман ниетин кантип жашырып отура алышат а?! Кечеги эле жанаша жүргөн үрөйү жакшы адам уулун кантип кара көзүн жалдыратып жайнатып туруп, өлүмгө кыйышат а?!» деп, астейдил эти үрккөн адам. Бу коңшулаш кыргыз казак төрөлөрүнүн аңкылдашып айтышкан ачык кармашы, бирин-бири таамай сөзгө, доого жыгышканы, кези келсе ачык эле көк союлга кирип карсылдата сабашып алып тынганы – дегиси элет адамынын байыркы кезден касы менен да, досу менен да тике бетме-бет келген эр көкүрөк жосуну бийдин дилинде жогору.

Жангарач бий ошол таптагы датканын ордодогу акыбалынан кабардар болчу. Мала-хан муну «датка ага» дейт. Бирок, кийинки айларда «датка агасын» баягы «улук увазир» деген куру шардан наамы менен коюп, ордонун ойлугунан тышкары калтырып, дегиси мындан биротоло кутулуп алгысы эле келип, бирок ачык ажырымга барышка батынбай жүрөт. Алымбек датка качан болсо шилтеген жагын жарып түшө турган жалаң өз кыргыз кыпчагынан тандамал жан күйөр кошунун жигин бузбай багып келе жатат. Хан ар бирине казынадан алейне пул төлөп, ордо аскерин бөтөн элден көбөйтүп, мерчемдүү шаарларга

ошондой эле кара башына дүнүйө гана термелеп жүргөн бөтөн адамдардан бек коё баштады. Ушул эле перс Канаат-ша – Ташкен беги, теги арап Шатман кожо – Түркстан беги, бадахшан калчасы Рахматулла – мына Бышкек беги. Мунун баары ордого тең ата Алымбектей кишилердин таасирин, беделин пастатуу болучу. «Мейли, куйтуңдап көрсүн! Тыякта ордо үч арааң, быякта орус элди күндө колдон талашып турган чакта бу куйтуңдашы өз башын жейт. Кана, ар кимисин бир кучактап, үч жаатты дагы мен ийгерип берем, оруска ыктап калган бул элди баш атташпас туугандыгымды ортого көлдөлөң коюп, дагы мен кайра кошом. Ыя, а мен бөлүнсөм, мени ага ким ийгерип, ким кайра кошуп бере алмакчы?!» дейт дымактуу Алымбек датка, азирет ханын көз көрүнөө тоотпойт.

Жангарач бий үн көтөрбөй, кыжырланбай, демикпей, жайма-жай маани тереңдетти:

– Те илгери Каркыра ашып, Текестин калмагы үч каптады – анда калка болгон жок ордобуз. Кийин орус менен кагышып, аргасы түгөнгөн соң «кыргыз кыпчакты элкин тоодон сүрүп, жер бошотуп алам» деп, Кененсары бир каптады – мында көмөк болгон жок ордобуз. Э-э, кечеги ишти айталы, не таршыганыбыз, не кедерибизге кеткенибиз, иши кылып, өз ичибизден иригенибизде Кылжырдын эки баласын койкойлоп акыл маслахат кылгандын ордуна алдыртан аны сайын кычаштырып, аны сайын өчүктүрүп, жаңжалды аны сайын ырбатты ыйык ордобуз...

Алымбек датка эрдин бек кымтыган бойдон, алагар көзү чоң ачыла элтейип, башын акырын ийкеп, унчукпай тыңдап отурду. «Ушуну айтышмак! Баары ырас. Ишенип, мени туугансып айтып отурушат...» деп, айтылган өктө акыйкатына да тен берип, өзү да көңүлү жибип отурду.

Билермандардын бири:

– Э-э, не жоругун айтып түгөтөсүз, бий? – деп, кошто сөз кошту. – Эми келип, өзүлөрүнөн башканын баарын айбансынтып, «кошун жыйна, дин мусулман жерин тазалайбыз каапырдан» деп, дагы журтчулук парызыбызга такап турганын кантесиз?! Ошол «каапыр» деген орус келип калыстыкка түштү го, «кырылышпа, бир эл» деп, табыштырып кетти го?!

Жангарач бий:

– Мына бу Канаат-ша кызылбашын Ташкенге бек койгонунан бери кысымы дагы күчөйүп барат. Ушу биз тараптагы чептердин бардыгы Канаат-шанын амирине карап калган дейт, азирет хан буга айрыкча эрк берип койгон дейт. Канча салык салам десе салат экен, бирөө менен жарашам десе жарашат экен, бирөө менен урушам десе урушат экен. Быякка чыгарында ушу отурган бийлердин баарына атайын кушкат жибериптир, «кошун жыйгыла, ыйык казатка чыккыла» дептир. Биз али орустун амирине моюн сунуп кала элекпиз, бирак, кече ыйык ордобуз келбеген калыстыкка түшүп, ичибизди тыныштырып койгон оруска не деп курал көтөрмөкпүз? А макул, – Канаат-ша орусту бекеттен кетирип жиберсин,

анда бизге кандай түркүн күн туулмак? Канаат-ша кайрылып Ташкенге өтөр жолунда бизди майкандап тепсемекчи...

Бул датканын баасы, ордодогу салмагы жөнүндө кеп болгондо бүт Анжиян журту оозун караганы баарыга дайын, бу кут жактагы тоолук кыргыз кыпчак дайыма эстелип, булардын деми датканын пайдасына эсептелип жүргөн. Бирок, Алымбек датка өз вилаятында[7] талаш-тартышка көп эле болуп, нары да жер обочо болгон соң булардын тирилигине аралаша албай, сыртынан өзү да бел тутканы менен, оңдуу сырдана эмес болучу. Өз колу менен таажы кийгизген селсаяк Мала жерий баштаган чакта жалпы кыргыз кыпчактын биримдиги ал үчүн зарыл болуп турган. Эгер Канаат-ша чын эле орусту Ак-Мечит жеринен сүрүп кайтчу болсо ордо көзүнө да, журт көзүнө да Мала-хандын аброю асманга чыкмак. Ыгы келе калганда бу кыргыз кыпчакты «кызыл кереге, кыз талоо» кылып чаап, түбүндө келип Алымбек датканын бир таянган бийик тоосун уратышмак, бир дөңкөйгөн бакубат белин бүктөшмөк. Муну Алымбек датка да жаздым кетирмекпи?! Ал дагы «каапыр менен кармашуу» дегенди бетине тута Мала-хан менен жоопташуп, өз кошунун баштап, жолдон Куртка, Кетмен-Төбө чептериндеги сыпайларды кошо алып, кыргыз кыпчакка карата болгон арам ойго атайы бөгөт болом деген жашырын эрегиш менен келген. Мына ушундай күн ашкан сайын абал оорлошуп, күн ашкан

[7] *Вилаят* – область.

сайын жалган көшөгөнү сыйрый тике маңдай өлөрчө кармашуу жакындашып калган мезгилде булардын ордого болгон ачык кинээси Алымбек датканын көңүлүнө жакты. Ордонун бейбаштарынан коруп ала турган болсо бул эл ага ар кандай заман селинде ноюбаган кубат, майышпаган бел болуп берерине бекем ишенди.

– Жо, кадырыңар жам болсун, бийлер, эми жалгыз аяк Канаат-ша эмес, ханыбыздын өзүнө да тепсетпейбиз! – деди Алымбек датка.

«Ыракмат!» «Тууган деген ушул эмеспи?!» «Бир кудай өмүрүңүздү узак кылсын!» Бийлер дуулдап кетишти.

– Түзүк, тепсетпейбиз дегениңиз түзүк,– деди Жангарач бий,– бирок, «хан» деп көтөрүлгөн соң хандын өкүмү жүрөт, ошон үчүн ханга акыл да, ал да жете турган болгон соң, бирөөнү «хан» деп, аны ичинде сыйлабасаң да, «азирет» деп, кол куушуруп, жалган эле жылмаңдап отуруштун, датка, не кажаты бар?

Баары мостоюп, мелтиреп отуруп, сөз акырын күтүштү.

– Кажаты жок,– деди өзү Жангарач бий,– өзүбүздөн хан, өзүбүздөн азирет кылсак болбойбу? Куп болот! А ордо эгеси өзүң болсоң гана тепсетпейсиң, өзүң болбогон соң «тепсетпейбиз» деген куру кайрат, куру дем бойдон кала берет.

Баары кут этишпей, бул сөзгө бир ооз экени сезилип, бийлер мелтиреп калышты. Алымбек датка алдыртан сыдырып тиктеп, бул астейдил ой-санаа

экенин туюнду. Бирок, оозуна сөз кирбей, тиги ордодогу экөбүнүн бири айгак болгон шарты сак кылган адам көңүлү балкылдап кеткенин сыртына чыгара албай иреңи гана тамылжып, бир эси чыккандай элейтип, отуруп калды.

Жангарач бий:

– Нүзүп бий не тапкан?! – Мусулманкул миңбашы не болгон?! Өзүнөн хан көтөрүлмөйүнчө кыргыз кыпчактын көрөр күнү ошол. Ар кимиси ар жерде ар кимге таламай болуп кала берет. Мына ушуну ойлонуш ылазым, датка. Болбосо, биздин эл кечет бу жаман төөнүн жабуундай боло албаган ордодон.

Кечип кайда барышат?! «Орустун карамагына өтүп кетебиз» деген маани туюп, Алымбек датка чоочуп калды.

– Э-э, кечип кайда бармакпыз?! – деп, жаяптай кеп урду Алымбек датка. – Битке өчөшүп, жалгыз тонубузду отко салганыбыз туура боло койбос. А көрө, жети өлчөп бир кес дегендей, башка бир аргасын издеген ылазым го, Жаке.

Өз өздөй сырдашуу уланды.

Бу кыргыз кыпчак журту те байыртан эки канат болуп биригип келген. «Оң», «сол» делинет. Оң – адигине, тагай, моңгуш, отуз уул ичкилик; сол – кушчу, мундуз, саруу, басыз, кутай, он уул кыпчак. Мындай «оң», «сол» болуп кайра биригиш бул элге өзүнүн алыскы теги оңгар менен соңгар эрежесинен кала келе жаткан салт. Оң – оң, соң – сол, кар – кары, кол.

Тышкаргы журтка оңгар – гунн же хунгар, сонгар – зюнгар же жунгар делинип тараган.

Теги бир уруулар бир заманда кыргыз, бир заманда моңгол, бир заманда түрк, бир заманда токсон боолуу өзүбек курамына кирип, андан соңгу кылым арасында кыргыз кыпчак, өзүбек, кыргыз казак болуп бутактаган. Кийин кокон ордосу куралган кезде кут жагы Арал, күн чыгыш жагы Кашкар, күн жүрүш жагы Бадахшан аймагындагы отурук кылган өзүбек, тоо таяна жашаган кыргыз кыпчак, чөл талаа жакалаган кыргыз казак баш койгон. Бирок, ордо өкүмдарлары ар дайым ошол кол алдына бириккен үч тайпа журттан эмес, «ата мурасы» эске алынып, бул эски жобо шарият эрежесине да ылайыкталып, качанкы бир кезде жок болуп кеткен «хан тукумунан» табылып, көтөрүлгөн. Эң оболу бир тайпанын күчү менен көтөрүлгөн хан ошол тайпанын гана мүдөөсүн көздөп отура албаган, үч жакка чойгон үч жааттын ортосунда аргасыз жылмаңдаган күн карамага айланып, же бул үч тайпа журтка бирдей кам көрүш, үчөөнү кайра ыркташтырар акыл, калыс саясат, баарына тең бир улуттук чийим табышка ой туюму жетпей, акыры бирине-бирин тымызын тукурмай, бирине-бирин кагыштырмай, алсыратмай, ошону менен өзүнүн амандыгын сактаган оңой, бирок макирөө жолго өтө беришкен. Үч тайпага тең түшүнүксүз фарсиче иш кагаз жүргүзүп, колунан келгени фарсиче казал да жазып, ордосунда өзү башкарган журтка бөтөн маданият тутунушкан. Тагдыр чечүү, бүтүм бүтүрүү

кездеринде үч тайпанын тең байыркыдан келген салтын, адатын эске албай, ага атайын негиздебей, атайын ислам шарияты боюнча эреже карманып, дайыма эле ислам эрежеси да туруктуу болунбай, көп учурда салттан да, шарияттан да тышкары өз башына кандай пикир келе калса ошондой ойлук кыла беришкен. Демек, Кокон ордосу кол алдындагы үч тайпа журттун биринин да улуттук мүдөөсүн, өнүгүүсүн көздөбөгөн өзгөчө бир бөтөн сымак акимчилик, мамлекет катары эскирген, тарки кеткен байыркы амир Темир улусунун кеткетинен[8] бытыраган, майда, ырксыз, алсыз акыркы көйүндө калган сары журт болгон.

Жыл өтө берген сайын бу бир кезде түбү, теги, тили бир журт өзгөрүлүп, күнүмдүк тирилиги, күткөн мүлкү, урунган буюму бөлөктөнүп, ажырымдалып, ар бири өз алдынча бирткелеп болсо да өнүгүп, өзүнчө улут түркүмүнө айланып, эми өзүнчө улут мүдөөсү, улут биримдиги зарыл мезгилге келип такалган. Өзгөчө өз алынча эр көкүрөк, оңойлук менен бирөөгө баш уруна койбогон, рухунда кайберен сыяктуу элкин тоолук кыргыз кыпчак тайпасы бир кооганын ичинен чыгары анык. Саал илгери эптеп өз ичи арасынан мураскор таба коюп, ордонун бийлигин басып алуу көздөлсө, мына бул учурда, ак паша абайлап – бир колу Хазар көлү жактан, бир колу Шыбыр жактан сунулуп, акырындап капшырып, Ак-Мечит, Капал чептерин алып, андан бери

[8] *Кеткет* – уроо, жакшылыктын кетиши.

бу Ысык-Көл, Сары өзөн Чүй бооруна дейре таасир өткөзө баштаган учурда кыргыз кыпчак шарттан утмак – көптөн көксөгөн «ордону колго алуу» ишин биротоло түбүнө жетмек, же чыры башынан түгөнбөгөн кан ордодон кечип, орустун аркасы менен өзүнчө өз ордосун көтөрүп калмак табында турган.

Үч күн бою ак жаан болуп, ошол 1860-жылдын 15-октябрь күнү тушардан чыгара карлап басылды.

Бул жерде туулуп өскөн адамга бул көнүмүш нерсе ава ырайынын ар кандай кубулушуна камдуу болушат, а жылуу Ташкен айланасынан чогулган, нары да жай мезгилки жеңил кийимин алмаштыра элек кошунга күтүлбөгөн катуу жапа болуп калды. Ылдыраган жука чатырларынан токтолбой жамгыр эленип, көчүк басар кургак орун калбай, өтмө катарынан өтүп, сууга түшкөн чычкандай шүмүрөйүшүп, ак жаандан соңку чыкыроонго көк тумшук болуп тоңушуп, тынымсыз бир беткей ырылдап жүрүп турган шамалга өпкөлөрүн кактырып, алды көз көрүнөө ич ооруурга чалдыгып, сасыган токулга жамына бүк түшүп жыгыла башташты. Ээрге тартынган талпагын ичине ороп таңынып алып, биртике селтапкыч кылган курама[9] баягы күнү эле кабатынан кымкап кие буластаган сарт бурадарынын ийрейип ич өткөк болуп жатканын көргөндө: «Э, айланайын ай касиетинден, артык турбайбы тогуз катар тонундан токтучагым териси?» деп тообасы оозунан түшпөйт. А тоңгон сарт: «Э-э, ушул айларда дагы ушундай

[9] *Курама* — уруу наамы.

алаамат суук болчу беле, бу бир мүшкүл кудайдын өзү жиберген, көрөсүңөр-өр, бул казат оңго журбөйт...» деп, коркунучтуу кеп уруп, көпчүлүктүн аңы уча баштады.

Сары өзөндө туугандарынын жылуу үйүндө мейман болуп жаткан Алымбек датка атайы жиберилген чабарманга келер-коёру качан экенин да айтпады. Дагы ушинтип бөрүгө байланган улактай учу кыйырсыз кең талаада жата бере турган болсо, кошундун деми сууйт, тарки кетет. Канаат-ша кернай тарттырып, күрсүлдөтө дабыл соктуруп, бүт кошунду шашылыш козгоп, өзү алдына түшө: «Йа, алла!» деп, ат жалына өбөктөй чаап, ошонусу менен дем кайрат берип, жолго чыкты. Кошун уюткусун Жирен-Айгыр суусунун боюна түштөнттү. Чубаган кумурскадай көп аскер шамалдан буйга аң-сайларга өрүп өңүп киришип, көк жылгындан кыйратып кыркып от жагышып, суук күздүн алсыз нуруна чубакташып калышты. Иргеп, кол алдын дагы алга умтултуп, Жирен-Айгыр жеринен нары созулган Кара-Кастектин күн батыш тарабына өткөрүп салды. Өзү түштөнгөн Жирен-Айгыр боюндагы кошунга текши көрүнөө дөңгө кош тиктирди. Мына, аттын башын бир дыр койсо орус бекет кылган Узун-Агачка кирет!

Таздын башындай такыр дөңгө Канаат-ша бир колу тарабына бир кыл ак таш, бир кол тарабына бир кыл кара таш, ар жерге топ кылып, улам бир тобун алга жылдырып, бир тобун артка шылгай сүрүп, кара таштарынын бир кыйласын ак таштарынын те

арт жагына алыстан имерилтип өткөрүп, Канаат-ша өзүнчө мыңкылдап, башын чайкап, ийкеп, өзүнчө күйгүлтүк тартып отурган. Паңсаттары баары аны тегеректеп алган, тизелерин таяна өңкөйүп карашып, аскер-башысынын ой-санаасын түшүнө бере алышпай аңыз кылып турушат.

– Вай! – деп жиберди капилеттен бири.

Канаат-ша чочуп, «орус кайдан чыга калды?» деген ой заматта көңүлүнө келип, ордунан тура калды да, эл караган күн жүрүш жакты карап, каптап жүрүп келе жаткан көп кошунду көзү чалды. Ири алдында көк туу кылкылдайт. Канаат-ша колго оңдуу илинбеген жылбырскы кыркма кара сакалын уучтай сылай: «Ие, буга да бир ажайып икая көрсөткөн белем кудурет!» – деп, күбүрөнүп жиберди.

Бул Алымбек датканын кошуну болучу. Ири алды кош канат болуп жайыла келип, Канаат-шанын ар тобу ар жерде жайнап, томурайып жатышкан аскерине жете бербей токтоду. Жүздөй атчан Канаат-ша турган дөңгө карай тизгин бурду.

Жакындай келгенде эң алдыдагы Алымбек датканын өзүн тааныды Канаат-ша. «Э, мунун оюнда не жамандык, же жакшылык келе жатты экен а?..» деген күдүк көңүлүн курттай өйүп жеп турду. Бөйдөй кара макмалдап көөлөгөн көйкөлгөн ак көрпө тон кийген, сыртынан белбак курчанбай жылуу тондун сеңселген кара көрпө жакасы өңүрүнө дейре ачык, ички кызыл манат камзолу көзгө илешет, башында кайруусу кере карыш сур кундуз бөрк датка урушка эмес, той

кызыгына келгенсип, кабагы жарык экен. «Жакшы эле окшойт...» деген үмүт Канаат-шаны жубатты. Не деген менен Алымбек датка «улук увазир», «хан агасы» делинет, Канаат-ша азирет хан өзү берген бу казаттагы аскербашылык сөөлөтүндө датканын бет алдында тура албай, ага руху жетпей, бир жагы куру сыяпат кылгысы келсе да, бир жагы баягы малай үйүтүнө өзүнөн-өзү жеңилип, тосо барып, датканын элирген кызыл буурул жоргосун тизгинден алды, колтугунан сүйөп түшүрдү:

– Келиң, келиң... – деп, өзү оозунуп кол алышты.

Баамчыл мырза Шабдан алдыртан Байтик баатырды тиктеп, «көрүп коюңуз, биздин агабыз арбагын тебеледи го мунун» деген маани туюнтуп, жумшак жымыйып койду. А Байтик баатыр буудан ат үстүндө зоңкоюп, заары эле сезилип турган кызыл көзүн тигип, ушул азыр датка тууганы «карма» десе Канаат-шаны үзөңгүгө басуудан таюу тартпай турган өңдүү өрөпкүп алган.

Канаат-ша:

– Келиң, келиң, – деп, аппак тишин кашкайтып, сүйүнгөн кейпин кийип, жанагы өзү таш тизгилеп отурган жерге ык көрсөтүп лыпылдады,– келиң, биз жаң[10] кылыш жайын ойлонуп отурган эдик, кана, көрүңчү, датка...

Түз эле тизген таштарын атайы тепсей барып токтоду Алымбек датка:

---

[10] *Жаң* — уруш.

– Немене,– деп, дөңдөн эки жакка имере көз чабытын таштап, ныктай собол кылды,– топташ ойноп отургансыз белем, бек? Пай-пай оңгон экенбиз!..

Канаат-ша аңкайып карай берди. Мынчалык орой мамиле кыларын болжогон эмес. Дирт деп заматта анын да кыжыры ойгонуп: «Өзүңүз? А өзүңүз кайда жүрөсүз!» деп, беттен алмакчы болуп, бирок кайра дагы руху татакайлашпай, кайра бөөдө чатакты ырбатып албайын деген аяр ойго чалынып жыгылып, нары да азирет хан казат тагдырын ага жүктөгөн, биерде арзыбаган сөзгө кыжыңдашып отуруп ишти бузуп алса өзүнө эле күч келери бөгөт болуп, аргасыз ырсайды.

– Не күтүп отурасыз мени?! Колуңузга бүт Ташкен аскери, менин курама туугандарымдын кошуну, Түркстан, Оулия-Ата, Мерки чептеринин баатыр аскерлери толук берилген. Урушта туруш жок! Сиз минтип, ак таш менен кара ташты кагыштырып коюп, дөңдө далыңызды күнгө кактап отурган чакта, ыя, тыякта орустар камылгасын катыра көрүп алган жок дейсизби?! Биз го алыстан тоо ашып келдик, а сиз быяктан түз жол менен келдиңиз го, келери замат камынтпай каптап кирсеңиз алигиче Узун-Агач бекетин азирет хандын баатыр кошуну алып коймок. А биз Кашкелең ашуун ашып, тиги эле Үч-Алматы ченинен жолгошмокпуз! Эми мына баары жок, сиз дөңдө төлгө тартып отурасыз, биз сизди ителеп ала кетели, деп, минтип кайрылып Кордойго салып, артыңыздан келип отурабыз! – деп,

сүйлөтпөй кейиди Алымбек датка. Канаат-ша жаакташышка үлгүрбөй калды.

– Немене бу?! Кошунбу, бу, ар жерде тырайып, немене, же бир кыргындан тарки чыгып, өлөтала бозгон элби?! – деп, зиркилдеп какты датка.

Канаат-ша:

– Эми, датка, көп сарсан болбоң, ишке өтөйлик! – деди кайраттана. – Үч жактан кысып жаң кылабыз биз, а сиз мына ушул жаң учурунда, датка, тоо тарептан айланып күн чыгыш жактан артынан пайда болуң – орусту алакандай кичинекей бекетине таш очокко камагандай жылчыксыз кылып ортого алабыз!

– Тез! – деди Алымбек датка.

Ушул жерде кимге-ким буйрук бергенин эки жактын тең коштогон кишилери түшүнө алышпай маң болуп калышты.

Узун-Агач бекетинде бир рота жөө аскер, бир жүз атчан орус казак, жана да бекет кызматчылары болуп, бар болгону үч жүз элүү киши турган. Эки гана жеңил замбиреги бар болучу.

19-октябрь күнү эртең менен бекеттин айланасындагы кырлардан кокондуктар кырка тарта жамырап көрүнүп калды.

20-октябрь күнү тоо түбү менен имерилип, Алымбек датканын колу келип, кокон аскерлеринин карааны аны сайын көбөйүп, Узун-Агач айланасын туштарабынан жыш курчоого алды.

Шатман кожонун сыпайлары, сынашып көргүлөрү келдиби, дуулдата бир мерте чабуул коюп, эки

замбиректен удаама-удаа атылган чачма окко кабылышкан соң кайгып кайра тартышты.

Шатман кожого дем берип, кызуусун суутпай Канаат-ша аскерлерин бетме-бет урушка өткөрө баштады. Көптүн иши көп эмеспи, көптүгүнө салып, кара селдин суусундай бир жайпап кетерине ишенет. Кара-Кастек өзөнүнөн көп колду күргүчтөп айдап, улам жакындатып, араны тарыта кысмактап кирди.

Бирок, керектүү учур байкоосуз жылып өтүп кеткен болучу. Күн менен, саат менен, мүнөт менен эсептеле турган жайма-жай учур беле ошол учур?! Өчүгүшкөн, кекенишкен, бир алланын аты менен кызыл кыргын кан төгүшүүгө бел байлаган, бу да болсо кудайдын башка салганы деген көктүккө кабылган, кан тамыр үзүлгүдөй муун калчылдаган өтө кыска, өтө кысталыш учур эмес беле?!

Ал бир тутам учур согуштук көз караштан да колдон чыккан. Түнү бою жүрүп, таңга жуук Узун-Агач бекетине бир жарым миң ашуун аскер менен полковник Колпаковский келип жетип, тегерене коргонууга жайланышып үлгүрүп, ылайыктуу мерчемдерге кошток замбиректерин коюп калды. Өзү ыргыштаган аргымак үстүндө дүрбү салып, тиги туманы күндүн биринчи нурларына чагылышкан керилген талааны бир баштан көздөн өткөрүп, улам бир четине барып, коргонуу мерчемдерин тескеп жүрдү.

Биринчи жолу башынан өткөрүп жатпайбы, болуп жаткан кандуу окуя жаш прапорщик үчүн өзгөчө. Бүт көңүлүн дүүлүктүрүп жиберди. Те кырлардан самсып

келе жаткан душманды көрө шумдуктуу бир болмуштун ичинен чыгуу, кара жанга өтө кооптуу шартка кабылуу, а түгүл көргөн-уккан таң кала турган бир баатырлык өлүмгө атайы баруу көңүлүнө келип, аны астейдил эңсеп да алган.

Окуу жайын бүтүрөр замат Иле багытына аскер кызматына өзү суранып келип, жергилик эл адам жээр эмес экенине абдан өкүнүп, көңүлү кайт. Бу анын жергилик элге карата болгон кызыгуусун суутуп, эми аларга кайдигер болуп, тыякта штабда калган курсташтарынын көз алдында ал бир көңүлгө аларлык романтикалуу бирдемеге аралаша албай үмүтү алданып кала берген теризде.

Мейли деп өзүн жубаткан ал. Колунда көк келтегинен башка эчтемеси жок чала жабайылар менен кармашууну ал эрлик деп деле эсептебейт, а жалган эле жылмаңдашып, отурууну ачык эле жек көрөт, аны алчы-таасын жеген куу адамдардын көйкөйү деп эсептейт. Бир шойкондун ичинен чыкмакчы болгон зардеси дагы эле кайнап, ага тынч тирилик эмес, чагылгандын чартылдашы же күндүн жер теңселте күркүрөшү сыяктуу орошон бир окуя керектей. Ошон үчүн аскерлик кызматка өткөн эмеспи, ошол аскерлик гана аны көздөгөнүнө жеткирип, көкшүнүн суута алмакчы. Ырас, кумардан чыгыш үчүн бетме-бет чыгар кандайдыр бир душман керекко?! Тигине, душман, өзү жер жайнап келип берип турат. Душман дегидей душман, аянбайт да аябайт. Тымызын ыразы болду поручик, болсо ушундай душман

болсун, болбосо чала жабайы бирөөлөр менен жака айрышып отуруш өзүндөй тарбия-таалим көргөн элдин өкүлү үчүн өлөрчө уят иш дечү.

Поручикти ушул ойлор имерип турду ошол тапта.

Те такыр дөндө турган Канаат-ша да бет алдында жайылып жаткан жайыктагы биртке отрядды кандайча күмжам кылышты өзүнчө болжоп, орустардын «сүйлөшөбүз» деп алдашпай ачык салгылашууга келип турушканына аларга ыразы болуп, көздөн өткөрүп турду.

Мелтиреген түз талаа бейпил сыяктуу, бозомук туманы суюлуп, бир жакка качып тарап, мелтиреген түз талаа тынч. Бир аздан соң ушул бейпил талаа тополоң болуп, көп атчан дүңгүрөп каптап, удургуй чабышып, миңдеген адам заада адамдык кейпинен өзгөрүп, ар бири оозун ачкан ач жырткыч болуп, көйкаптан чыккан тажаал сыяктуу бирин-бири маашырлана бырчылдатышат деп ким ойлойт?!

Сөөлөт менен колун көтөрүп шилтеп, Канаат-ша Шатман кожонун кутурган сыпайларын чабуулга өткөрдү.

Капкара, ач кыйкырык, көздөрү чанагынан чыккан атчандар бороондой каптап кире барып, бир заматта тык токтолушуп, ошол замат эки жакка таруудай чачылып, ортого пайда боло калган бош аянтта ат, адам денеси күү эте асманга көтөрүлө кайра дабырап жаап түшө калды.

Жабыла атылган зимбиректердин чачма октору мөндүр сыяктуу бир сабап өттү.

Жайнаган атчандар улам бүйрөсү кызый, улам ийриле, улам эрдемсий, улам үмүт алдап, кайрадан кайра капталы.

– А-ат! – деп кыйкырат жаш поручик желиге, ал өлүм коркунучун такыр теңине албай, улам бир замбирекке ачыктан-ачык ликилдеп жетип, делөөрүп жүрөт.

Көптүгүнө салмакчы болгон атчандар өлүм чачкан мөндүргө кайрадан кайра кабылып, кайрадан таруудай дыркырап төгүлүп калып жатты.

Те күн чыгыш жактагы тоо өтөгүндө, берки кырларда камыштай шыкалган көп кол же каптап кирбей, же аттарынан түшүп жай отурбай өзүлөрүнчө эле нары-бери удургушуп, чыдамы, тынчы кеткенсип, чуулдап кыйкырышып, уруш майданын аваз кылып гана турушат.

– Ким булары? – деп сурады полковник Колпаковский.

– Бу кокон ордосунун көрөркөз адамы кара кыргыз Алымбек,– деп жооп беришти.

– Эге, кара кыргыздар бекен? Ушул бойдон тура беришсе, ким билсин, биз жакка тийишпесе, тура беришсин, аларды карай замбиректен гана эмес, бардеңкеден да ок чыгарылбасын! – деп, катуу буйрук кылды. – Көрөлү кантишер экен...

А Алымбек датка дагы эле кырдагы бир ордунан жылбайт.

– И-и, капта-а, мөңкөңдөгөн байкуштарым, капта-а! И-и, алган пулуңду эң акыры төгүлгөн каның

менен да актасаң ошентип!.. – деп, ат үстүнөн кыйкырып турду. Үч мерте алдына Канаат-шадан чабарман келди. «Эми каптасын дейт! Датка ага...» деп, буйругу кайдан, Канаат-шанын кансырагандагы суранычын ыйламсырап айтышты. Бирок, көрсө да көрмөксөн, укса да укмаксан, датка башка нерсеге алаксып, аларды тиктебейт, тыңшабайт.

– Э-э... Үч-Алматы, Ак-Мечит чептерин орустан бошотуп, газы болуп, анан Сары өзөндү түрө чаап, азирет ханына энеси өппөгөн кыз тартуулап бармакчы болгон селсаяк кызылбаштын бар алы, дымагы ушул экен го?! Э-э... – деп, эми табалап, тиги пулга келген кокон сарбаздары кандай абалда күзгү кара чымындай үймөлөктөй кыргынга кабылып жатканын, бир кур башын чайкап, көздөн өткөрүп тура берди.

Ава кара күйүндү жыттанып, теребел бырыксып, күндүн көзү көрүнбөй, анын үстүнө кечке утур боз туман сүйрөлө жер бетине төшөлүп, саал эле аралыктан кара бараан көрүнбөй ааламды кара күүгүм басты.

Колпаковский бекеттен чегинди. Кыжылдаган көп кошундун бу ымыратта капилеттен арасында калбоо камын кылды. Канаат-ша да, дагы кайсы замбирекке барып кабылмак, кырылгандан калган өз кошунун майдандан чыгарып, жөө тумандын арасына житирип кетти.

21-октябрь күнү Канаат-ша аскер кеңешин жыйды. Кечеги Колпаковскийдин чегинип кетишин кокон

кошунунун жеңиши деп эсептеп, эми дагы чымырканып, арабалуу жай жүргөн орус аскерин удургуган атчан кошун менен сары изине чөп сала кууп, эч жерге жайынча эс алдырбай кыйратуу, андан нары Үч-Алматыга камоол кылуу оюн ортого салды. Канаат-шадан мурда Ташкенге бек болуп келген Үрүстөм-бек, кыргыз кыпчактын сол канатына кирген курама уругунун Ныяскул, Керимкул сыяктуу көптү көргөн кол башчылары бар болучу. Ушул камылга, кошундун ушул абалы менен урушту улантууга Үрүстөм-бек, замбирек чачмасына көбүрөөк кептелген Шатман кожо макул эместиктерин жымсал айтышты.

Не деген менен эл көзүнө «улук увазир», «датка ага» аталат, төрдү тең жара бөлүп отурган Алымбек датка:

– Кадырман аскер башы, азирет ханыбыздын өтө ишенген көк мелжиген тоодой таянычы, кулак туткайсыз, – деп, Канаат-шага багыштап, атайын жылмайып, бирок ар сөзүн ныктап, не ызырынганы, не кейигени, башын ийкей кеп урду,– эгерим биз астейдил ак пикирибизди айта албай жаңылып жазып кала турган болсок кечирим кылып койгойсуз. Бу, кандай, Ташкен шаарынан бери чыкканда жоого аттангансызбы, же бу Узун-Агач бекеттен орустар менен көз таңмай ойноп тамаша көргөнү келгенсизби? Таң калып сурап отурабыз! Бу немене өзү, кадырман, азирет ханыбыздын ар биринин кара башына пул төлөп, көп кунава[11] жеп кураган кошунун жалгыз

[11] *Кунава* – кыйынчылык, кыйын аракет.

атчан, жалаң тончон айдап чыгыпсыз го? Жалгыз ат жолдо эле арып бүткөн, жайда киер жука тону бул жердин ысык-суугуна туруштук бермекпи, кайран азамат жигиттер ар бир шыбактын түбүндө ыйынып, урушу жок эле четинен боо түшүп ич өткөктөн кырылып өлүп жатат го? Мейли, кошунду бейкамылга айдагандыгыңызды мындайды башынан өткөрбөгөнүнөн деп коёлу, а кошундун бу акыбалын биле туруп, орустун замбиректеринин тажаалдыгын көрө туруп, анан дагы «урушту күчалтабыз» дегениңизди өзүңүз кайра ойлонуп көрүңүз. Маани ушул ки, мындан келди, сиздин азирет ханыбызда эскиден калган сөөк өчүңүз барга окшойт, кечеги жер жайнаган көп колун ич өткөккө жолуктуруп бир кырып, орустун замбирегине бөөдө айдап кабылтып бир кырып – түбүнө жетмек максатыңыз барга окшойт?!

Эч ким унчукпай калды. Көбү кеп жүйөсүнө ынанып, тиги өз салмагын айрыкча сезген Алымбек датканын күүлдөгөн демине, ыгын кетирбей Канаат-шаны талуу учурунан кармап, каарып, мүңкүрөтүп, көз көрүнөө кадырын тебелеп жатканына таң калып, ыраазы болуп башын ийкегиледи.

– Вай, датка! Вай, андай суук кепти оозанбаң, датка?..– деп жиберди Канаат-ша. – Тузу уруп кетпейби бизди азиретибиздин?! Вай, датка...

Ал кызылала болуп, андан нары оозуна эчтеме кирбей акактап токтоло калды.

«Эми чакмак таштай чарт этет!» дешип, баары элейип калышкан. Иреңи сурланып, алагар көзү

мекчейип бет алдына тигилип, эрдин бек кымтыган бойдон биртке ой термете калып:

– Эми,– деп зекиди Алымбек датка,– ушул өңкөй ийрейген ич өткөктөрдү дагы күргүчтөп уруш баштай турган болсоңуз, биз кошула албайбыз мындай кара ниет ишке, көмөккө келет деп асли ойлобоңуз, эсиңизде болсун.

Канаат-шанын датка башына үйгөн күнөөдөн үрөйү учту. Ыя, азирети хан эмне дейт!? Кыркма кара сакал жумуру ээгин мыжыга кармап отурган калыбында нес болду. Өзү эрдемсип, өзү азирети хандын көңүлүн ишендирип, өзү баштаган казат ушинтип эле шаңсыз, даңксыз бүтүп калабы?!

Шатман кожо эки жакты тең жайкай, эки жакты тең ошол тапта бөлүнүп-жарылышын эл көзүнө тереңдетпей, ынтымак-ырайыш жагына ык бере кеп уруп, эң акыры:

– Иши кылып, орус аскерин ордунан козгош, артына кетишке мажбурлаш жаман жумуш болгону жок, жаранлар. Бирак, кошун ичиндеги акыбалга көз жумушка асти болбойт, ушул ийгиликке каниет кылып, казатты кудайдын келерки жаркыраган жазына аманат токтоткон оң... – деди.

Бул ой жыйынтык болуп кеңеш бүттү.

Канаат-ша тарки чыккан кошунун илките чубата Ташкенди карай тартты.

* * *

Бул беттешүүнү Кокондо ордо жыйынында да жеңиш катары дүң кыла кабыл алышты. Казатынын токтолушун күздүн капилет түшкөн суугуна, азык-түлүк тартыш болгонуна таяп түшүндүрдү Канаат-ша.

Бирок, айтылган себептер ыраазы кылбай, анын үстүнө Канаат-шанын эки көзү жашылдана кыңырылган кейпинен элдин көзүнчө айта албай турган бирдемеси барын сезген Мала-хан кечкурун Канаат-шаны өзүн жалгыз чакыртып алды. Эми катаал суракка кириптер болорун билип, тула бою дүркүрөп, жүрөгү алдастап, Канаат-ша эки колун көкүрөгүнө ала бет алдына чөк түшүп отурган бойдон дагы бешенесин жерге ура бүгүлдү:

– О, азирети... – деп, балбалактап жиберди. – О, азирети, мен го баш бурбас кулуңузмун, о азирети... Сиз менен да эл талашкан, сиз менен да бак талашкан бейнысап бар экен...

Бул сөз Мала-хандын жүрөгүнө тикендей келип сайылды. Мала-хан кулунун солуктагансып кылчылдаган эки ийнин нестейе тиктеп, отуруп калды. «Ким? Ким болмок ушу күндө Алымбектен башка эл талаша турган, бак талаша турган?!» деп, түкшүмөл ою чарк урду.

– Айтың... – деди ал акырын.

Эми Канаат-ша тириле, кыркма кара сакал ээгин көтөрө, бирде эки көзүн чылк жумуп, бирде чакырайта чоң ачып, күйө-быша сүйлөп кирди:

– О, азирети, өзүңүзгө маалум ки, бирден ат, жана да башка каражат бүт ошол жактагы журтуңуздан

жыйналмак болгон. «Суук», «азык жок», «ат арыган» деп, айла жоктон айтып отурабыз. Мына, Алымбек Сары өзөн журтуна өзү чардап мейман болуп, кыл жылдыртпай жатып алып, кесепети ушул болду ки, кошун олжодон айрылып – аты арып, суукка урунуп, азыктан мукурап, акыры жоого жарамы начарлады – бул бир себеп. Мунусу аз келгенсип, кара ниет Алымбек биз орус менен бырчылдашып турган учурубузда «артынан каптамак» вазийфасын аткарбай, бир да кишисин көмөккө жибербей, кырдын башынан түшпөй туруп алып, бизди кыргынга атайы кабылтты – бул бир себеп. Тоо жолуна камдуу барышкан – кийими жылуу, ар биринде бирден мингич, бирден жүкчүл аты, жүктөнгөн азыгы бар эле – ошол онеки миң кошун менен бир алла жардамына сыйынып, урушту өзү улантса куп болот болучу. Бирак, чириген көңүлүндө жаман ою сасып жаткан Алымбек сиздей бир кудай сүйүп бак берген азиретибиздин диндемусулман калкынын көзүнө аброюн көтөрө урушту абжалдарыш ордуна бизди белге тээп, өзү көп кошунун самсыткан бойдон кайра тартты – бул бир себеп. Бул эмне? Бул Алымбектин бери болгондо көпкөнү, нары болгондо ыйык казатка атайын жолтоо, атайы бөгөт. Алымбектин сизден эл талашы, бак талашы эмей эмне?! Мына, айтарым ушул ки, азирети, ушул өңдүү арам ой саткын аралашкан иш оңуна кетпей казатты келерки жазга аманат кылып токтотушка мажбур болдук...

Бир да жолу кебин бузбай, бир жолу каш-кабактан жакканын же жакпаганын туйгузбай, дагы көпкө

былк этпей тултуюп отура берди Мала-хан. Не бир жакын деген ордо кишилери Мала-хандын көңүлүндөгү астейдил оюн сырт кейпинен баамдай алышчу эмес. Эми да же каары, же бир ырайым ойлоп турганы туңгуюк, «Э, сизге биз жүда зор ишеним кылсак, ишенимди баалай да албай, аткара да албай, кызыл дилде чачып кураган кошунду бөөдө ич өткөккө кырдырып, ыя, анан кайра келип өз кадырман датка агабызга жалаа кыласыз а!?» деп жибериши да мүмкүн. Өзү деле көрөйүн деген көзү жок датка агасын, бу казаттагы атайын кылган бөгөтүн билип эле туруп, бирок ал кубаттуу душманы менен убактысынча болсо да, көңүлүн бүркүткө чырга сүйрөткөндөй чаргыта алаксытып туруш үчүн да болсо, анын башына жалгыз аяк кызыл башты садага чаап коюшу толук ыктымал болучу. Канаат-шанын тула бою дүркүрөп турду.

– Жакшы тосуштубу туугандары? – деп сурады Мала-хан бир убакта.

– О-о! – деди Канаат-ша эки көзү чакчайып. – Акбоз бээ чалышты кадырына! Акбоз бээ!..

Мала-хан таарынган бала кейиптене чарасыз томсоро жер тиктеп, дагы унчукпай башын ийкегилеп, ойго батты:

– Кана, эмне кылсак оң болот? – деп сурады дагы бир убакта.

– Катуу жаза кылмак ылазым! – деди Канаат-ша, «башын алмак ылазым» деген сөз тилинин учуна келип токтоду.

Ал оюн Мала-хан анын кабагынан, те тереңден жалбырттап күйгөн аёосуз кектүү көзүнөн даана көрдү да, дагы өзүнчө башын ийкегиледи:

– Ыя, туугандары акбоз бээ чалып, аны хан көтөрүп алышкан турбайбы, көтөрбөсө да бу көтөргөнгө барабар иш эмеспи?

Жамы кыргыз кыпчактын башын бириктириш жолуна түшүшкөн турбайбы?..

Эми ачык эчтеме айта албай, мыңкылдап, баш ийкебей же ийкебей коё албай, кайгы касырет сездире көзүн үлдүрөтө жумуп калды Канаат-ша. «И, көтөрүп алышты» десе ашыкча айтылса, ханга жакпаса, «көтөргөндөн айлансын» десе кем айтылса, куралып жаткан коркунуч жеткилең туюндурулбай калса! Эмне дейт?!

– Башын алмак ылазым дейсиз го? – деди хан кекээр сездире, ээгин көтөрө тике карап, жооп күтүп калды.

Канаат-ша ачык мындай сөздү айтпаса да, атайын «айткан жокмун» деп актанбай койду. А эгер хан анын көзүнөн сезип отурса сезилгени ошо, дагы эски адатынча сынап жатса, кантмекчи, сынасын, оозунан эчтеме чыккан жок.

– Башын алып салмак кыйын эмес. Акыры эмне болмокчу? Бүтүн кыргыз кыпчак каршыгат бизге. Колдон талашып турган оруска өтүп кете беришет. Ушуну кылалыбы?

Оозуна эчтеме кирбей бирпаста көлшал терге түшүп кетти Канаат-ша. Эми анын кеңешинин да,

өзүнүн да кереги жоктой хан жүзү үйрүлө өзүнчө ойго бата калды. Муну сезип, жооп болсо тез чыгып кетүүнү гана самады Канаат-шанын санаасы. Хан акырын башын ийкей ишара кылары замат ордунан леп тура бүжүрөп кетенчиктеп чыга жөнөдү Канаат-ша.

Нары ойлонуп, бери ойлонуп, акыры Алымбек датканы көңүлүнүн тереңинде күнөөкөр деп эсептеди Мала-хан. Келери замат аны «саткын» деп айыптап, калкка жарыялап, мойнунан байлатып алып көчө-мө-көчө кыдыртып, анан башын алдырып таштаса кандай болмокчу? Мына бу куу шыйрак Канаат эмес экен Алымбек! Кыйын! Чарасыз бир абалга кабылып, өзүнчө күрсүнө онтоп, бул ниетин ачыкка чыгара албай хан башы менен кыйналып, бир ыктуу мезгил шартын тымызын күтүүгө ой бекитип, шалдырап отуруп калды Мала-хан.

Бул беттешүүнү орус тарабы да жеңиш катары баалады.

Саны жагынан алда канча ашып түшкөн көп кошундун кара селин токтотуу, өзү аз гана чыгым тартып, а душманды кызылдай кыргынга кабылтуу – жеңиш. Кыйын кыстоо түшкөн учурда аскерди эртеңки күнгө бүтүн сактоо үчүн туман жамынып майдандан бекем жерге чегинип кетүү – ык.

Бул беттешүү эки жакка тең сыноо болуп, орус отрядынын баягы туруктуу рухун кайра далилдеп, кайра бекемдеп, мындан наркы болор кармашууларга даярдыгы мыгымдыгын көрсөтүп, а кокондуктардын жинин кагып, арасы бейырк экенин ачык байкатты.

Кара кыргыздардын урушка катышпай коюшканын, аларды баштаган Алымбек датканын ошол тапта орустун пайдасына кеткен табышмак мүнөзүн аскер губернаторуна саласал кылды Колпаковский.

Күн батыш Сибирь аскер губернатору Гасфорд төрө ошол 1860-жылы 27-октябринде:

> «Мындан нары кара кыргыздарга карата бир дагы каршы аракет кылынбасын. Уруу башчы манаптарына дагы бирден кымкап чапан берип сыйлап, жанга тартып туруу зарыл...»

деп, кайра Колпаковскийге көрсөтмө кылды.

* * *

Мады кыштоосунан Курманжан шашылыш Гүлшаага көчүп кеткенин Алымбек датка Өзгөнгө келип түшкөн күнү укту. «Бул эмнеси,– деп кооптонду ал,– бир себеби болбосо мынчалык шаша көчпөйт эле. Себеби не? Кандай капсалаң болуп кетти экен?..» Курманжан дайымкысындай эле бийыл да Мады кыштоосуна кыштамак болгон, а Алымбек өзү Анжиянда калмак, не кылган менен бекчилик ордонун вазийфасы, огожо болуп өзү башында турбаса болмокпу?!

Ошко, Анжиянга кете турган кошундарын шылгап чыгарып, өз жолуна салып, а өзү өзүнө караштуу тандалма жигиттерин баштап, Өзгөндөн эле төтө белеске сала токтоосуз Гүлшаага бет алды.

Мына, өз өргөөсү, өлөң төшөгү демекчи, кызыл жалыны жалмандап күйгөн арча оттун кызылын тиктеп өз төрүндө отуруп да, Өзгөндөн бери жолмо-жол

көңүлдү эзген туңгуюк күдүк ой бастабай, кайра тиги бирде сөнө, бирде тутана көк жалындаган от сыңары кайрадан кайра жаңырып, аны сайын тынч алдырбайт. А тула бою өз түнөгүнө келген куш таризде, жымырап ныксырайт, таттуу эстендире керилечоюла жан тынчтыгына өтүүгө тартат.

Те бир убакта дасторкон артынан жүйүртө басып, Курманжан айым өзү келди.

– Келиң, датка...

Жана аттан түшүп жатканда тоскон туушкандардын арасынан не деген менен ыйбаалуу Курманжан көрүнгөн эмес. Ченей албай турган, болжой да албай турган бир тымызын эңсөө зарыктырып отурган Алымбек ордунан өйдө боло калганын өзү да сезбей калды, өйдө боло калганын ыраазы көңүлү эрен да кылбады. Кайта анын эт-жүрөгү делбиреп кетти. «Ыя, капкачан эле тыштан шыкаалап көрдү бекен бу керээт, анын кабагына серп сала көптөн көңүлүндө келген сөз менен жеткире албай турган назик самоосун, сагынуусун жазбай баамдап койду бекен?! Кайсы самоо? Кандай сагынуу? Муну Алымбек өзү да так айта албайт болучу. А оттун көк жалыны анын удургуй түшкөн көңүлүн жубаткансый, ага бирдеме дем шыбырлагансый, ортону да, көңүлдү да сыйкырлуу табы менен жылыткансый, алардын бири-бирине чексиз, болжоосуз мээр сездирген жүздөрүн азиз шам болуп аны сайын жаркытты.

Курманжан кубанган көңүл толкунунан бир аз демиге акырын чөк түшүп, кош колдоп бегинин

колун алып, тамылжый түшкөн жылуу бешенесине баса акырын ызат менен тоop кылды.

– Жигит пири Шаймерден колдоп, саламат эсен келдиңизби, датка?..

– Кудайга шүгүр, айым,– деди Алымбек датка. Курманжан мышыктай жумшак да, элпек да кыймыл менен куш жаздыктарды бегинин чыканагына дагы бийиктете коюп, астейдил кам көрүп имериле калды. Бу жылуу мамиле ансыз да көңүлү эрип төгүлүп турган Алымбектин тула боюн биротоло жымыратып жиберди. «Зирегим ай...» – деди көңүл толкуну.

Биринин дилин бири сезип, айттырбай купуя түшүнүп, ушул эле көңүлдөрүн толтуруп, алар ачык сөзгө шашылышкан жок. Бир мааниси, баасы боло турган сөз, зарыл сөз ар биринин көңүлүндө жаралып, эми айтылышы эле калган таризде тил учуна келип, бирок не үн көтөрүңкү, не дил оорутар кескин угулуп калбасын деген кыязда ооздон чыга албай турган сыяктуу.

Курманжандын көк кептердин куркулдаганындай басмырт жумшак үнүн Алымбек көз жумуп, капилет бир кубанычка баткандай дем тартпай отуруп укту.

А Курманжан да ыйбаа, адеп сезди жер тиктеп, кылт этпей, үн көтөрбөй, шашылбай ылайыгы менен сөз сүйлөп, ыгы менен сөзгө кулак салып, акырын баш ийкей маани экчеп, болжоп отурду.

Ар бири өз көңүлүн күүгө буралган комуз кылындай таблап, сырлашууда рухий бир лаззат көрүүчү чекке атайын күргүчтөшкөндөй. Ырас эмей, чиркин

ай, акыл маегинде белгилүү бир рухий лаззат алынбаса, кишилер кокустан бир той дасторкон үзүрүндө жолугушуп калып, уңгусуз, маанисиз кобурашуу менен бүтүшүп, а качан той таркаган кезде ойлорунда бир илим жук калбай, кайран өмүрдүн ошол бошко кеткен бир чымчым убагына кейиген учур болот эмеспи?!

Кеп ичинде экөбүн тең тымызын да, ачык да чоочуткан акыбалга келип тоголушту. Улам маани экчелип, мунун тамыры кайда, учу кайсы, чын эле кара башка күч келип, чын эле экөбүнүн бири, жаман айтпай жакшы жок, тагдырдын өкүмүнө чарасыз көнмөй чак болуп калса да, аттиң ай, айтпай калдым дебей тургандай болсун үчүнбү, эчтеме жашырылбай, коркунуч ашырылбай да, кемитилбей ортого коюлду.

– Мына, ушин этип, датка, сиз ордодо «саткын» деп аталдыңыз...

Унчукпай башын ийкеди Алымбек. Мындайча бааланарын ал те Жангарач бийдин өргөөсүндө болгон кеңеш убагында эле өзү деле болжогон.

– Бирак, датка, сиз ордо үчүн «саткын», а өзүңүз үчүн, өз элиңиз үчүн кыйын кезеңде жол баштаган эркечсиз...

Көзүн жума муюду ал. Курманжандын мунайым үнү ага тагдырдын өз оозунан угузулуп жаткан таризде жан-тенине жагып, жубатып, көңүлүн тынчытып жатты.

А Курманжандын өзүнүн ой-санаасы бир жаңсыл эмес. Улам дилине суроо туулуп, бири жооп алып,

бири төтөк кылар бир жүйө табууга кыйын болуп, эң акыры акылга да, күчкө да башкарыла койбой тургандай кумдай чачылып жатты.

Куттагы туугандардын орус тарабына багыт алышы, «ордону өзүң башкар, такка өзүң чык» деген кеңеши Курманжанды бир жагынан «ошондой эле болмокчу эле» деген кыязда көңүлүнө жакты. Жөнөтүп жатып, өзү «туугандарыңыз менен кепке келишиң, датка» деп өзү ошол жолго багыттаган.

– Кут болсун, датка... Те байыркы көйүңөр бир бөлөк, аны айтып отуруп не?! Ушул тапта да тигилер тыякта, силер быякта «бий», «бек» деп койсо, «тага», «ага» деп койсо корстон болуп, ошого алданып, ордонун бирде төрүнө өтүп, бирде улагасында улактай мууздалып калып, жан этин жеп күн көрөсүңөр. Качанга дейре бириң тоодо, бириң ойдо, не өлүктөн, не тириктен кабар алышпай, жалгыздап кор болуп жүрөсүңөр?! «Укурук моюн» акенин кеби кеп. Ордо ойрон болсун, аны алыш-коюш эртеңки кыжалат, а анын таламайына, чапкынына туруштук кылгыдай журт бириктирип ынтымак ырайышка өткөнүңөр өтө абзел иш болгон. Кут болсун, датка...

Ар нерсенин өзүнө жараша машакаты, милдети, төлөп берер карызы болот турбайбы?! Кылактап кызыктырып, а бирок суу түбүнөн аякка урунган таштар сыяктуу оркоюп чыга келди го мунун кыйынчылыгы, коркунучу. Мына эми, тымызын тартыш, алка жакадан алышкан кармаш, керек болсо кылчаңдабай бирөөнүн да, өзүнүн да канын жалбырттата

төгүшмөй башталат. А балким, али курала элек «өз ордосу», көзгө көрүнө элек «алтын тагы», ак кийизге салына элек «өз өкүмдары» бир ишке ашпаган куру үмүт болуп жүрбөсүн?!

«Өкүмдар болмок эле мателби?! Не көйдө болгондо да элге карамдуу, журт керегине жарамдуу болмок абзел...» деп, өзүн да, бегин да жубатты Курманжан.

Ким карамдуу болгон?! Курманжан касыреттүү санаага кабылып, жообун өзү таба албай ирең акчыл тарта калды. Элге ким гана карамдуу болом дебеген?! Мына, өзү өз бегине куратмакчы болуп отурган «өз ордосу» эле жамы журтка көптөн көсөгөн тынччылыкты, бейпилдикти көтөрүп келип бере алабы?! Анын беги эле кой үстүнө торгой жумурткалатып жибереби?! О, чиркин ай, өзүлөрү деле өз мезгилинин кырынан ашып кете албаган көп пенделердин бири эмеспи. Эмне келе алмакчы жалгыз анын жакшы оюнан?!

Эсил эл, кайран журт! Качанга дейре таш уйкудан ойгонбой, кылымдардын ыңжыңсыз катмарында жоголуп, кыйкырыктан башка укпай, зорлуктан башка көрбөй, ал зорлукка көнүп, аны кудайдын башка салганы деп, тизе бүгүп, кол куушуруп өтмөкчү?!

Ордонун да, өз бегинин да катаал жүзүнө каршы туруп, элдин көйү деген көңүлгө жылым машакат үчүн нечен ирет баш байлап да көргөн. А зор деген, зорлук деген көп экен, бирин жалынып токтотсо, бири жаңдап өткөн, бирин тизгинден алса, бирин төбөгө чаап кетет.

Кээ убакта бу жан этин жеген, чөйрөдөн көрө те илгерки Жапалактагы жатакчы атасынын күнгө күйгөн кара үйү бейиштей тынч, бейпил эмес беле?! Кара үйдүн ичи күндүз ынтымактуу, түнү тынч, колдо барына ыраазы, колдо жогуна кайыл, ток болсо эсирбеген, ач болсо арман кылбаган топугу бар болучу. Теңир ай, баягы балалык кезин кайра кайрып берсечи, ал саамайын сеңселте артын каранбай таскактап чуркап, ошол учкан уясы болгон жатакчынын кара үйүнө кире качкыдай. Жо, теңир эми ага балалык кезин кайрып бербейт, эми өзү да минтип нечен ой-санаанын, нечен жылдардын кубанткан да, кайгырткан да машакаттарын ашып келген бул учурунан кайра кайтып кете албайт.

Кеп балдары жакка ыкты.

– Абдыллаңыз биз менен ушул Гүлшаада, калган төртөөн төрт башка жерге койдум, датка...

Бири кармалса, бири калсын, бири өлсө, бири сактalсын дегени эмеспи?! Жүрөгү шуу дей түштү Алымбектин. «Ыя, ушунчалык эле кыйын болуп калганбы абал?...»

– Кудай сактасын,– деди ал кабагы үйрүлө,– ким батына алат?!

– Кудай сактанганды сактайм деген эмеспи, датка...

Алымбек датканы ой баса түштү. «Э-э, ордодо тигинтип күдүңдөшүп жатышса, ушуга дейре ага деген шамшарын койнуна катып жүргөн хан сөрөй ачык каршылыкка өткөн соң, о-о зирегим ай, балдарды корчолоп, тоого калкаланып келген экен го?..»

Иреңи кызыл тору, көзү самби талдын жалбырагындай саргылт көгүш, арык чырай, кагелес тараз бойлуу сыпаа зайып эле Курманжан айым. Өз баркын, өз ордун сезет, ошон үчүн эч убакта шашылбайт, кандай кооптуу шарт болуп кеткен күндө да эч калдастабай, үнүн көтөрбөй, кабагы үйрүлбөй дайыма токтоо, ар сөзүндө маани, кериле баса мен-синбей, кайра саал жер тиктей ийиле, дайыма көңүлү бир кунунда, бир ыкыласында.

«Дагы эмнеден кабары бар болду экен?..» – деп, өзүнчө ой имерди Алымбек.

Эл ичинде Курманжан жөнүндө «ал керээт – кишинин ойлоп барган оюн өңүнөн эле билип коёт, ал жер тыңшаар – шырт эткенди жаздым кетирбейт» – деп шыбырланып жүргөн сөздөр бар.

«Мына, ишим түшүп алдына барып, өз көзүм менен көрдүм – бир кеп айтарында оң тарабына өзүнчө эле көз кырын таштап-таштап алат, башка адамга көрүнбөгөн бирөө жанында отурган сыяктуу...» – дешет.

«Мунун жөлөмөсү кызыл жолборс имиш...» – деген да шумдукту айтышат.

Бу сөздөрдүн кайсынысы чын экенин билсе, Курманжан өзү гана билер. Ким сурай алмакчы өзүнөн?!

Кадыры күн санап аша баштаган айымдын алдына ар түркүн чоочун кишилер да келип кетишет. Же бай кербенбашы, же кербендин эң акыркы төөсүнө араң илешип жүргөн бир мусапыр, же «ак» урган дувана, же бул дүйнөнүн убайынан кечип жер кезген календер. Биринен да чийткебей, зерикпей алардын

күңкүлдөшө узакка айткан сөздөрүн өтө ынтаа коюп угуп, өзү да сөзгө аралаша бирдемени такташып, көпкө маектешчү эле.

Датка таназарына алчу эмес. А Курманжан айым кай бирөөнө абдан ыраазы болуп, алдына ат тартып, үстүнө тон жаап чыгарган күндөрү болгон.

Бухара, Хоразм, Кашкар ордолорунда, казак ичинде, а түгүл кытай, орус, ооган тарапта эмне оошкыйыш, эмне талаш-тартыш болуп жатканы ушундай кишилер аркалуу Курманжан айымга белгилүү болуп турганы шексиз. А кокон ордосунда Алымбектин өзүнө да айтылбаган жашырын адамдары бар экенин Алымбек туюгунан сезчү.

Мына, өзү келе электе Жангарач бийдин өргөөсүндө болуп өткөн сөз, Канаат-ша экөбүнүн ыйыктыйкысы, ордодогу ага каршы куралып жаткан кутумдук Курманжанга алда качан айгине болуп, алдын-ала камылга көрүп отурган соң эми эр көкүрөк датка баштагыдай кем баа кыла албай калды.

Түн бир убак, бирок бирткелеп жаңылап, ичкеришгирип, Курманжан отту өчүрбөйт. Жалын соймоң эткен сайын анын жылуу кызыл тору иреңи, саргылт көгүш көзү жылтылдайт. Аны сайын жал-жал серп сала көңүлү жымырап, кубанычы, ыраазылыгы артылып отурду даткасы. «Зирегим ай...»

* * *

Бек сарайын оболу Алике-палбан абдан тескеп чыккан соң кудайдын улук күнү делген дүйшөмбү

күнү Алымбек датка бекчилик вазийфасына киришкен күнү азирет өзү жазган, өзү мөөрүн баскан кат алып, чабарман келип калды.

Эмне кылмак ылазым? Бектин көңүлү уйгу-туйгу боло түштү. «Кадырлуу датка агасын» «хан үкеси» ордонун улук дуванына чакырыптыр го?!

Эки анжы болду ою. Барбай койсо «мына, ичи жаман, коркту ошон үчүн» делинет. Өкүмдардын буйругунан канткенде буйтап кала алат?

«Ишке, сыркоого шылтап да болсо, ордого барбай турганыңыз оң...» – деген Курманжан айым.

Бул сөз датканын көңүлүнө тык деп, анын муңайым үнү жанында отургандай кулагына угулуп, жылуу иреңи көз алдына тартыла калды.

«Эч шаша көрбөң, датка. Бир шыбыш чыкпай койбойт акыры, ордо ээсинин накта оюн билип алып, ошого жараша иш кылың, датка» – деп, зынарлаган болучу.

Кана, шыбыш?

Кечинде бир жүдөө адам көшөрүп суранып отуруп, датканын алдына кирди. Үжүрө ичин акмалап тиктеп алып, акырын:

– Бек,– деп аяр күбүрөй сүйлөдү, – уккан кулакта жазык жок, ордо сизди саткын эсебине чыгарып, өлүмгө өкүм кылып койду, бек.

Эки көзүнүн агы көбөйө элтейе тиктеп, буга бара албайт деп ойлогон, ошол тапта өтө чоочуганы көрүнүп, ошону менен бирге кыжыры, жүрөгүнөн катуу

кашкөй каршылык ойгонуп, Алымбек иреңи кумсарып кетти.

– Такбы бу кабар?

– Сиз менен так ээсинин ортосуна жалган жеринен от жаккыдай жаным экөө эмес. Бул өкүмдү бир өкүмдар өзү, бир азирети шайх-ул-Ислам билет...

«А сен кайдан билип жүрөсүң?..» – деп, ишене албай көңүлү толгоно калды Алымбек.

– Хан өзү сизди «кокус өлүм» кылып алып, ана өзү «агам ай» деп өкүрүп көммөк экен...

Кабагын үйрүй баш ийкеди Алымбек датка:

– Милдетдармын...

Тиги датка бермекчи болгон алтын теңгени унчукпай баш чайкап албай койду да, жанагы шырпсыз келгениндей шырпсыз кайра чыгып кетти.

Тула бою дүркүрөп отуруп кала берди Алымбек.

Кимге ишенишке болот эми?! Мүмкүн хан алда качан бир жанкечтисин жиберип, ал же ушул сарайда, же мечитте, же бир мерчемдүү бурчта акмалап жүрбөсүн?..

«Так ээсинин кастыгы ачык билинген соң сарайдагы бурадарларыңызга ишене бейгам жата көрбөң, датка. Киши кишиге жакшы күнүндө жакын, а башына иш түшкөн чагында киши кишиге калыс, алыс – кошо өрттөнбөйт, кошо өлбөйт. Буйдалбаң, сизди Анжияндын бийик сепили эмес, улуу тоонун койну калкалайт...»

Дагы Курманжандын муңайым үнү кулагына угулду. «Зирегим ай...» деди Алымбектин ошол тапта ноюй түшкөн дили.

Көп турбай Алымбек датка өзүнө караштуу кошунун алып, Анжияндан Ош багытына жол алып чыгып кетти.

Канчалык кууланып, канчалык бөөшсүнүп, канчалык «аке» «үке» дешсе да, акыры бу анын өкүмдарлык жеке бийлигине көлдөлөң туруп жаткан кубаттуу датка менен ачык бетме-бет чыгышарын чыгышмак Мала-Хан.

Тымызын бирөөнү жиберип өлтүртүп коймокчу болгон ниетинен нары экчеп, бери экчеп отуруп баш тарткан болучу. Буга бир туруп өкүнөт, бир тууруп абдан эле туура болгондой сезилет. Өтө эле журтка ашкере тектүү датканы мындайча оңой көзүн жоюп жибериш чатакты кайра ырбатып, анын хан башын «эр өлтүргөн» делинтип, абалды аны сайын татаалдантып жибериши ыктымал эле. Көзү тирүү турганында эле «саткын», «өкүмдарлыкка жутунган кара ниет» деп айыптап, эл көзүнө оозго батышынча каралап, колдон келсе элден чыгарып салыш абзел өңдөнгөн. А тымызын тындым кылынса датканын өлүгү «шейит өлүм» аталып, бөөдө өлүм кылган «кара өзгөйгө» каршы туу болуп кетмек.

Кудай жалгап, ишти ушундай жагына айлантып албаганына Мала-хан миң мертебе шүгүрлүк кылды. Мына, чыгар душман өзү чыкпадыбы ачыкка?!

Ар бир мечитте, ар күнү «каапырга сатылып кеткен шайтанга» дуулдап наалат айтылууга өтүлдү.

Ушуну менен тең катар Мала-хан ыкрарлыктан чыгып кеткен кыргыз кыпчакка капилеттен чагылган болуп тиймекке шашылыш камылга кыла баштады. Тизгин тарткан эр бүлөсүн кыйратып, айылдарын өрттөп, Алымбегинин көзүн ойдуруп, желдетке жөө жетелетип келмекчи.

Те баягы Мусулманкулдун өлүмүнөн да күзара кыйноо тарттырылган салтанат өлүм кылмакчы.

А датканы керилген айдың Соң-Көл боюна он эки канат ак өргөө көтөрүшүп, ыйык салт ишараты кылышып босогосуна көк айчык туу сайып, куттагы тууган эли атайын шаң салтанат кылышып дагы тосуп алышты.

Жакынкы Үметаалы бий, Осмон бий, Көл бетинен дагы Муратаалы бий, Сары өзөн Чүй боорунан баатыр Байтик, мырза Шабдан чогулуп, акыбал ара көзү чара кылынып ортого кайра таштalып, оруска таяна ордо бийлигин биротоло колго алмак болушкан баягы баталашкан акыл максатын кайра бекемдешип, кайра күчөй, өчүгө каршыккан демге өтүштү. Алымбек датка астыртан жай адамдар аркылуу Үч-Алматы жактагы орус акимдерине жылуу жүз байкатып, эртеңки ордо менен катуу кагылышы болуп калган күнүндө көмөк күтөрүн, аларга астейдил таянарын туюнтуп, бирок өзү дасыккан ордо адамы тапатандан сыр алдырбай, баштаган эле жеринен бир катуу укурукка баш салып албас айласын кылып,

«тумшугун батырып, канатын качырып» демекчи, этият, аяр абалды тутунду. А жергилик тоолук бийлер баш-отун аянбай Алымбек датка тууганына быяктан аскер кубатын курашып, Кокон ордосу менен бир убактагы кеткен кекти, өткөн өчтү бир эсеп-кысап-ташып алуу жагын катуу самай абдан дуулдаша аракет жүргүзө башташты.

Болуп жаткан окуяларга көз салып, өзгөчө ынтаа коюп, байкап, Күн батыш Сибирь генерал-губернатору болуп жаңы келген Дюгамель төрө 1861-жылдын 8-июну күнү империянын аскер министрине:

> «Биз менен оболу ынтымакка келип алып, Алымбек Ысык-Көл менен Кичи-Бухара жайыгы аралыгындагы Нарын дарыясынын башында тоо арасында жашаган кара кыргыздардын ичинде калып, бул элдин өзүнчө бир өкүмдары болуп алгысы келип жаткан окшойт. Муну менен жакындашуу биз үчүн бул жагынан пайдалуу – биздин кербендер бул жерлерден Кашкарга бейпил өтүп калат, ошон үчүн эгер чын эле Алымбек бизге ыктай турган болсо, анда биз тараптан да жакшы мамиле көрсөтүлүп, ымала кылына берилсин деп, полковник Колпаковскийге жолдомо жаздым...»

– деп, атайын кабарлоо жасады.

* * *

Жаркын-Айым мечитинде Мала-хан өзү алдыга туруп ымамдык кылып, кыбла карай астейдил кудайга кулдук келтирип, ордосуна ынтымак ырайым тилеп, мунажат кылды. Өңкөй иргелген билермандары – Шатман кожо, Кыдырбек датка, Кудайназар амин, Маргалан беги молла Алымкул кошо

бата кылышты. Молла Алымкул үнүн атайы көтөрүп, баарын тескеген улук кудуретке ыйламсырай коңур кобурап, атайы азирети ханынын каалоосун кайталап коштоду. Муну Мала-хан дилдин биримдиги, өзүнүн өкүмдарлык сөөлөтүнө болгон астейдил моюнга алуу, урмат катары туюнду, кудай жалгап ошондой эле болушуна өзүн-өзү ишендире жубанды. Бул кишилер ордонун төрт бурчунан көтөрүп турган алтын түркүгү эмеспи, ар кимиси өлкөнүн ар шаарында бек, калк ичиндеги уруу башчылары, булардын азыр баш кошуп турушканы – тарки чыккан ордону эптеп бириктирип турганы болот. Буларсыз азирет хан кирер башбаанеги, жатар оруну жок бир селсаяк. Кубаттуу, дымактуу Алымбек даткага ушулар аркылуу гана туруштук кыла алат кыла алса, жеңсе ушулардын биргелешиши аркылуу гана жеңет.

Намаз, андан соң ордо шаанисы кылып, бирткелеп чайлашкан соң ар кими өз шаарына, өз вилаятына тарашы зарыл эле. Бирак, иргелген билерман бири да кетишке үзүр сурашпай, кайра ардеме кепке үйүр тарта субхат[12] ырбатышып, хан жанына үйрүлүшө беришти.

Ушуну сезерин сезип, Мала-хандын жүрөгү болк дей түштү. Кимисинин ичине кирип чыккан, аттиң ай?! Кудурет үч нерсени бөлөк жараткан – адам жүзү ар башка, адам ой-санаасы ар башка, ар адамдын көрөр тагдыры ар башка! Ал эми ой-санаанын кече күнү бир, эртең бир, андан нары дагы башкаланып,

[12] *Субхат* — маектешүү, кеп-кеңеш алышуу.

өзгөрүлүп кубулуп, ченсиз, чексиз жаңыланып турганы кыйын. Минтип өлкө тыштан да тынбай, ичтен да бөлүштү болуп, бир кепке, бир мүдөөгө келе албай калган калпыс мезгил. Түшкү дасторкон үзүрүндө:

– Кана, не кылгайбыз,– деп, өзү кеп баштады Мала-хан,– айтыңарчы, бу бейнысап даткага карата не аракет, не мамиле кылгайбыз?

– Ынтымак! – дешти бектер бир ооздон.

– Ынтымак?! – деп, кайра сурап, ой басып, ичтен салмактай кыңырылды Мала-хан. – Ыйык сөз, ак сөз. Бирак, ачык айтышалы, ким бузуп жатат аны, өлкөнү четинен кесип, ким базарга салып, сатып жатат?

Бектер унчукпай калышты. Макул эмес экенин түшүндү Мала-хан:

– Же, мен өзүм бузуп жатамбы өз ордомдун ыркын? Ыя?! – деп, тарс жарылып кетти.

– Кудай сактасын, азиретим! – деп жиберди молла Алымкул.

Мала-хан күчөй көбүрө-жабыра кейип, күйгөн, таарынган кебете кийип, башын ийкей, отуруп күңкүлдөп, Алымбек даткага Кара-Кастек кыргынынан тарта койгон айыбын кайра башынан түшө айтып:.

– Макул, эмне деш абзел эди ушундан соң?! Карап отура бермекпизби кол куушуруп, ал бейнысап Коконго чейин базарга коюп, сатып бүткөнчө, ыя?! – деди аягында.

– Кудай сактасын, азиретим! – деди Шатман кожо.

Молла Алымкул:

– Таксыр... Эч ким датка тараптан эчтеме өткөн жок деп айтпайт, бирак, бир жактан Оро-Төбө вилаятын талашып амир Музафар, бир жактан Ак-Мечит аймагын тартып алып орус чыгып, мына ушулардын үстүнө Алымбек даткабызды кетирип алсак, таксыр, бул иш өлкөңүздү жакшылык күнгө алып келбесин ким гана болбосун калыс адам көрүп турат...

Мала-хан үстүңкү бир ууртун тарта кыжырлана үңүрөйүп тиктеп калды.

– Ынтымак! – деди молла Алымкул атайы кайталап. – Мындан башка акылга сыяр жол жок өлкөнүн эртеңки аманчылык күнү үчүн, таксыр!

– Жарашыш ылазим,– деди Кыдырбек датка.

Мала-хан нестейе түштү. Ошко, андан нары Алайга жоболоңдуу жортуул кылууну ортого коймокчу болуп турган. Башын чайкап жиберди:

– Жо-ок! Оруска сатылып, каапыр кайридин коомуна өтүп кеткен бейнысап шайтан менен жарашпайм! – деди туталана.– А көрөкчө, агаларым, бел кылар бектерим, ыракмат эле дейм силерге, мен баягы үйрөнгөн Бухара-и-Шариф ордосуна кайра кетип, кайра карыптын күнүн көргөнүм артык! Жок дегенде, мусулман ыманым бүтүн калат...

Бу кантишер экен дегени, сынаганы. Калт этишкен жок бектер, күн мурунтан ар кандай сөзгө, ар кандай боло турган чарс кыял жорукка камдуу болуп келишкен экен.

– Кудай андайдын бетин нары кылсын! – деген болуп калды молла Алымкул хан көңүлүн улай. – О,

таксырым, андай жаман кепти оозангыча ынтымак ыйык иш жолун ойлонмок абзел эмеспи?! Өлкө биримдиги, эртеңки бүтүндүгү кимибиз ким гана болбойлу баарыбызга бирдей, ал үчүн бар акылыбызды, күчүбүздү, кара башыбызды сайып коюп иш кылышыбыз ылайык, таксырым...

Мала-хан майтарылгыс бөгөткө такалганын сезди.

Жарашмак! Ушул бир убакта кылып койгон жакшылык ишин дамамат бетине бечкеч кылып, аны менен өкүмдарлык бийлигин бөлүшүп алып, тең ата, а көп убакта ага да ынсап кылбай боюн көтөргөн дымактуу Алымбектей ага атанган кишилерден кутулуш үчүн не гана аракетти кылбаган?! Эми келип, ордону өз жаныма ийридим, өкүмдарлык бийликти өз колума алдым деген күнүндө, Алымбекке жапса жамы журт кулак кагар орчун күнөө кудай берип өзү табылган чагында кайра ушунун баарынан жалтаңдап баш тартып, кечип, дагы баягы күнкөр көйүнө түшмөкпү? Дагы кимиси чүлүктөп жетелейт аны булардын?! Жексен кылса баарын, аттиң ай! Күч кана?! Мала-хан шалдырай түштү.

Көп өтпөй Мала-хандын кырк элчиси Тогуз-Тороо аркылуу Кара-Көө ашып, Куртка чебине келишти.

Алымбек датка өз уулумдан канын, кадырын кем кылбайын деп, асыранды уулу Карабекке тектүү Үмөтаалы бийдин Жибек деген эрке кызын кудалап алып, той тойлоп жаткан учуру эле. «Ордодон элчилер келди» деген кабар жеткенде: «Орго салып коё тургула!» деп, буйрук берип койду. Кече кырчылдашып, а бүгүн ордо жактан биртке эле жылуу шыбыш

болору замат леп этип жыгылып берсе, бул жактагы анын тарабын талашып, ордо менен ар кандай кагылышка кайыл болуп, ага ишенип, аны баш тутунуп турган журт не дейт?! Элчи менен сүйлөшпөй, кайткыс ниетин бул элге да, ордого да ажырым көрсөтмөк максатын көздөдү Алымбек датка.

– Эми эсине келген бекен кызыталак Мала?! – деди күчөнө. – Көргөнбүз алданып, бир жолу да эмес! Ташлап жиберсин менин төбөмө көтөрүп турган асманы болсо! Эмдиги кезек мына биздики, мына эми биз анын башына каран күн салабыз!

Элчилер Куртка зынданында бир жума жатышкан соң ичинен бир адам тынбай: «Менин мойнумда даткага айтар бир аманат кеп бар», деп кыйкырып, жалбарып туруп алды. Бул Алымбек даткага айтылды. Алымбек датка зындандан чыгартып алып сүйлөшсө ал адам элчи ичине кошулуп молла Алымкулдан тымызын келген адам экен.

«Эстүү жансыз, датка, ойлонуп багың. Битке өчөшүп, жалгыз тонун ким отко салмакчы?! Бул өлкө баарыбыздын жонубуздагы жалгыз тонубуз, а өкүмдар деген ошол тонубуздун жакасына чыккан бир бит, битке өчөшпөй, битке өчөшө жалгыз тондун жакасын айрып итке ыргытам дебей, датка, ыркка келиң. Сизди ыркка өлкөңүздүн эртеңки тагдыры чакырып отурат...» деп, молла Алымкул оозмо-оозго алдыртан кеп айттырган.

Бул жарашуу деген алакет хандан эмес экенин, өзүнчө бир ой-максат, күч топтолуп жатканын дароо баамдады Алымбек датка.

«Абалкы да, акыркы да койгон шартым, талабым – мейли, ошол туз урган Маланы ордодон кетиришсин. Мына ушуну, жараным, төкпөй-чачпай оозмо-ооз айтып баргайсыз кадырлуу молла Алымкулдун өзүнө! – деп, аткарылууга өтө кыйын талап коюп, «болсо ана, болбосо мына» дегендей жарашуудан бой качырды.

Молла Алымкулдун адамын киши кошуп узаттырып, ошол эле күнү калган зындандагы элчилерди бүт кырдыртып, Нарын дайрага таштаттырып жиберди.

– Ыя?! Бу туз урган миң тукуму далай элчибиздин канын ичкен. Келме кезек деген ушул! – деп, актанып койду.

Элчилери кырылганын угуп, тыякта Мала-хан кайгырмак оордуна аябай сүйүндү. Чакчарылып, тез диван жыйынын жыйып:

– Мына! Айтсам ишенишпейт, ал бейнысап Жангарач менен Жантайга кошулуп, ыманын оруска сатып койгон десем болушпайт! Мына, көрүп алсын калыстар, мына!.. – деп, буркап-шаркан түштү. Ушуну менен жарашуу акылын тапкан бектерге ачыктаначык күнөө койду.

Мына, не кылмак ылазим? Кайрадан бул суроо бектердин алдына коюлду. Ички чатакты тындырып, тыштан болуп жаткан кысымга туруштук кылып, өлкөнү өлкө бойдон сактап калыш үчүн не иштемек зарыл? Хан менен датка бир ымга келиштен өттү эми. Не азирет хандын айтканын кылып, бардык аскер кубатын бир жумшап, датканы тыйпыл чабыш

керек – бул каалоо гана, чабылып бермекпи, ушул бойдон датка оруска таянып, өлкөнү, элди бөлүп кете бериши айкын көрүнүп турат. Не датканын талабына көнүп, азирет хандан кечип тынмак абзел – бирөөнүн кайгы зарын, канын моюнга көтөрүш оңойбу, бул да кудай алдында, пенде алдында кысап берер мүшкүл. Кайсы жагы болсо да, убакыт күтөр эмес, тез болушун мезгил, акыл талап кылды.

Жыл ооп, 1862-жылдын 24-февралы түнү Шатман кожо, Кыдырбек датка, Кудайназар Түрк чала уйкуда толгонуп жаткан ордо эгеси Мала-ханды ойгонгуча басышып, өз ордосунда, өз төшөгүндө думуктуруп өлтүрүп коюшту.

Койгон шарты аткарылган соң Алымбек датка Анжиян вилаятына келди. Курманжан айым менен акылдашкан убагында:

– Мен эми ордону биротоло колго аламын,– деди шар.

«Өзүм хан болом» деген маанини Курманжан айым туйду, ойлонуп:

– Ушул тапта башкалар макул болуп бере коюшар бекен? – деп, күмөн оюн эскертти. – Ордо эгесинин өзүн тындым кылган кишилер кол куушуруп отурушпаган чыгар, датка.

Алымбек датка бул сапар абдан өзүнө ишенимдүү болучу Куттагы туугандарынын колдоосу, аскер күчү, эң түгөнүшүндө орустун ачыктан-ачык болор көмөгү ойлогон оюн жүзөгө ашыртарына күмөнү жок болуп келген.

– Ким? Шатман кожобу? Ал кожонун биздин үйтиричилигибизге кийлигишишке не акысы болмокчу?! Ошол алдына тартылган биртке табакка топук кылып, жөн жүрсүн! Кудайназар аминби? Миң-Төбөдөгү төрт кыштак түрк тууганын баштап чыгып, кайсы кырды ашмакчы?! Койчу даткабы? Ал өзүмдүн карабагыш тууганым, ымга келишет! Молла Алымкулбу?

Курманжан айым башын ийкеди:

– Бул жакта сиз барыңызда эле барктуу болуп калган эмес беле, азыр сиздин жогуңузда көп элге туу башы, ордодо экинин бири, анын алдыртан өкүмү болмоюнча колго аларлык бир түзүк иш бүтпөй калган, Маланын көзү барында эле. Сизди кара аламан эл «качкын» дейт, ордо ичинде «саткын» дейт, а молла Алымкул «кайрымсыз ханды жыккан киши» болуп турган чагы. Нары да, датка, дагы бир ишти эске алмак зарыл – молла Алымкул Малага кутум ишти өзү баштарын баштап, а жүзөгө ашырар күнү Маргаланга үйүнө бекинип, качан кабар укканда кадимкидей өкүрүп келиптир, ушунусу менен кара аламан эл көзүнө кутумдукту билбеген калыс киши болуп көрүнүп, ханга жаат ордо кишилерин, хан өзү кураган казына аскерин өзү тарапка ыктатып алып койгон.

Алымбек датка мекчейип ойлонуп отуруп калды. Мындан келди, ушул экен го ордо талашчу адам?! Он уул кыпчак уругу, хантагасы Кедейбай датка кошулуп демекчи, бүт сол бириккени калганбы?!

– Карап байкап көргөйсүз, датка, – деди Курманжан айым,– молла менен берки Шатман кожо, Кыдырбек датка, Кудайназар Түрк кандай алакада болушту экен. Ким билет, кыямы келсе молла Алымкул аларды «азирет ханга кол көтөргөн, канына забын кылган» деп, акыйкаты да ошондой, өзү түздөн-түз катнашкан эмес, «сен айткансың» деше албайт, далил таба алышпайт, беркилерди жазага тартып жибериш кообу да бар. Сиз, датка, ушул жагдайды эстен чыгарбаңыз, мына ошол кишилердин тамырын тартып, көңүлүн алып, колдон келишинче жанагыдай болуп кетер кокустуктан корчолоп, арачалап алыңыз. Сиз жакка оошсо, чоң жаат болуп беришет, жаман айтпай жакшы жок, алар жоюлуп кетти дегиче сиз жалгыз каласыз...

Алымбек датка ой басып, башын ийкей жер тиктеп отуруп калды. Иш кыйын экен, бирок кантип баш тартмак көптөн ойлогон оюнан, бийлик кызыгынан?! Катуу кармашка бел байлады.

Так талашуу күч алды ордодо. Ар жаат өз кишисин көтөрүп чыга башташты.

Кокон сепилинин кырынан удаама-удаа күрсүлдөтө кош замбирек аттырып, өзү Риштан дарбазасына чыгып, молла Алымкул Алымбек датканы салтанат менен тосуп алды. Жамырап аваз кылган көп элдин көзүнчө экөбү эки жактан аттан түшүшүп, жөө басышып келип, төшүн төшкө тийгизе бөтөнчө ымала көрсөтүшүп учурашышты. Молла Алымкул көзүнө жаш алып, аманчылык сурап, датканын «кайра уясын тапканын» куттук айтты.

Тез эле, ордо жакшылары менен жүздөшүү бапыр-тапыры бүткөн соң, эки бек жанына башка көз, башка кулак кошушпай өзүлөрү ээн-элкин отурушуп, бийлик ээси ким болот, кандай болот, аста ой алмашышты. Өлкөгө бир кожоюн керектигин моюнга аларын алып, бирок кайра да Миң тукумунан хан көтөрүү оюна Алымбек датка каршы ниет билдирди.

– Не кереги, не касиети бар булардын?! Булардан көрө не отуруктан, не тоолуктан, не чөлдүктөн – үч тайпа журтубуздан көтөрүп алсак ким кой демекчи? – деп көшөрдү. – Э-э, Нүзүп аталык болуп, не көйдү көрдү?! Мусулманкул миңбашы болуп, не тапты?! Өз тууганын өзү жыгып берип, ыя, Өтөмбай менен Нармамбет не болду?! Мал арыгын баксаң ооз майлайт, адам арыгын баксаң, төбө каңдайт! Зап сөз эмес бекен?! Ушул Маланы көтөрмөлөйбүз деп, акырында сиз экөөбүз не мүшкүлдү көрбөдүк, бек?! Кайырыбыз чайыр болуп жабышты го өзүбүзгө?!

Молла Алымкул көзүн үлдүрөтүп, жүйөгө макул болгонсуп, каршы айтар жообу жок сыяктуу башын ийкегилеп тим отурду. Бирок, мына арты өзүнө жамандык ишке айланып кетишке ыктымал болгон өтө кооптуу окуяга кара башын сайып кирип, шарият да, салт да колдоп турган так эгесинин өзүн тындым кылып отуруп, акыры аягында «баркы бар» деп, ушул көйрөң Алымбекке ийлеп-ийлеп итке салгандай кармата берип, өзү баягы эски бек тону менен шалпайып кала берер киши бекен?! Буга көнөр ою жок зарделүү молла Алымкулдун, бирок азыр көздөгөн купуя ниетин ашыкча коогасыз жылма гана бүтсө бүтөрүп

кетиш үчүн сылык, сыпаа жүздөшүп отурганы. Шарт талап кылса, башка бейпил жол түгөнсө, ал ар кандай кыябында ким менен болбосун тике маңдайлашат, колуна түшүп турган бийлик тизгинин оңой бере койбойт, кан төгүшө кармашат. «Майли, жети өлчөйлү, жети өлчөйлү, датка...» деп, кымырылып, ар түркүн маани туйгузган сөз менен токтолду.

Кокон шаарына бек делинип, Алымбек жалпысынан ордого баш-көз боло турмак вазийфасына өттү. Молла Алымкул мурда эле ордо аскерин өз кол алдына ийгерип алган соң аскербашы катары ошол бойдон козголбой калды. Бул бир жагынан сыртынан бийликти бөлүшүп алган ынтымагы болуп, бир жагынан абалкы өткөөл мезгил, бирин-бири акмалаган, ар кимиси өз кубатын тымызын чамалашкан убакыт гана болучу.

Шаарихан беги карабагыш тууганы Койчу датка, Кыдырбек датка, Кудайназар Түрк баш болгон бир топ ордо адамдары Алымбек датканын таасирине өтүштү. Бул жаат «өлкө биримдиги» дегенди өз ичинен өзүмдүк хан авледин көтөрүп, колдон келишинче орус менен жакшылык менен тынышып сакташмак. Бул көксөө Канаат-шанын ордуна Ташкенге бек болуп калган Шатман кожонун таламына төп келбей, ал астыртан молла Алымкул жаатына ыктады. Күн өткөн сайын ара жиктелип, кимдин жанында ким бар экени эки тарапка айкын болуп, айыгышуу аябай курчуп, кыйраша турган бир катуу кагылыш үрөй учура жакындап келе жаткансыды.

* * *

Ордо тараптан ар күнү ар түркүн кеп угулуп, кайсынысы нуктуу, кайсынысы каңырыш, биле албай Курманжан айым миң бир толгонуп, түркүн түмөн божомол сесин алып, ой-санаасы бир жерге токтолбой дүдала болуп турган чагы болучу. Жолдун оңуту деп, өргөөсүн Каблан-Көл жайлоосуна кондурган. Ошондой мазасыз түндөрдүн биринде эл кызуу уйкуга кирген мезгилде капилеттен те алыстан ат кишинеп калды. Түйшөлүп, али кирпик кага албай жаткан Курманжан айым: «Ошол...» деп аптыгып ордунан тура калды. «Ошол, карача аргымак эле, ошол!..» деди. Үйүр сагынган айгыр аргымак чаалыкканын унутуп, алчактай басып, алда кайдан улам шаңгырап кишинеп келе жаткандай. Курманжан айым эшикке кандай чыкканын билбей калды. Дагы шаңгырап аргымак кишинеди. «Өзү экен... датка келип калды окшойт, аксары башыл кудайы, о көкө теңир ай, не күн болуп келип калды экен?!» деп туталанды, не кубаныч, не кооптуу бир окуя сезгени белгисиз эт-жүрөгү болкулдап, алдастай басып, шабырт келе жаткан жакты көздөй бет алды. Улам коюу көбүргөндү шатырата нарылаган сайын жүрөгү опкоолжуп, тездей берди. «Ыя?!.. Келбейт эле, зарыл бир иши болсо киши жиберет эле!.. Ыя, куугун жеп калдыбы, ыя?..» деп, санаа аны кыстап, шаштырып, жүгүргөнүн өзү билбей баратты.

«Эне, кайда барасыз, токтоң?!» – деп айта алышпай, эсейген эки уулу тең ээрчип, бири каңтарылуу аттардын бирин жетелеп: «Эне, буга минип алыңыз» деген сөзгө жетише албай карама-карама логлоп

чуркады. «Ыя?!.. Не болсо да жай эмес бу?..» – деп, балдарынын ээрчигенин сезбей, артын кararга буямасы боло албай кетти Курманжан айым.

Бир убакта көп аттын дүбүртү, бышкырыгы тааСын угулуп, жакын эле алдыдан шыңгырап карача аргымак кишинеп жиберди. «Мына! Айтпадым беле?! Өзү экен...» деп, ал селейип токтой калды. О, санаадан учкул нерсе жок белем?! Ошол тапта Курманжан айымдын көңүлүнө «карача аргымакка датканын сөөгүн артып келатканбы, каран күн» деген ой зып дей, ошол замат коштогон көп атчан дуу өкүрүп жиберише тургандай сезим эңги-деңги кылып, тула бою дүркүрөп кетти. Курманжан айым дагы бой таштап, өз шабырты, коюу көбүргөндүн качыр-кучур болгону кулагына угулбай демиге катуулап басты. Аңгыча караңгы арасынан туңгуюк көзгө илинип, ири алдыда, атырыла басып, карача аргымак дагы шаңгырап кишинеп жиберди. Курманжан айым эл көзүнө да байбиче каадасын тутуна токтоно албай секелек келин сымак дуу эте чуркап, жеткенинче аргымакты тизгиндеп:

– Келгиле, келгиле, датка... – деп, үнү калтаарып, шыбырагандай басмырт күңкүлдөп, токтотпой кошо желе басты.

– Кандай, байбиче, тынчсыңарбы, мал-жан эсенби, байбиче?– деди эңкейе Алымбек датка караңгы ичинен, кабагы көрүнбөй, үнү шалкы. Жол азабыдыр?

– Кудайга шүгүр, элиңиз эсен – биз эсен, датка!.. – деди Курманжан айым, кош колдоп кармап, эринин

камчылуу колун өөп тоop кылды. Ошол бойдон аргымакты суулуктай жетелей:

– И-и?.. Ыя, неге мынча түн катып, датка?.. – деп сурады ошол Каблан-Көл айланасында караңгы түн жамынып кулак түрүп ээрчип турган бирөө бар сыңары жарым үн салып, өз көкүрөгүндөгү удургуган күдүк санаадан аны сайын кообу күчөйүп. – Ыя?..

Алымбек датка унчукпай, неден баштап, не деп айтарын биле албай, тунжурай калды. Сабыры кетип, ушу караңгы түндө да кабагын байкайм дейби, колу аргымактын суулугунан чыкпай, кетенчиктей басып, андан жооп күтүп бараткан Курманжан айымдын караңгыда кадалган көзүн сезди. «Бул эмне?!» деди Курманжан айым. «Бул эмне, биротоло баарынан кол жууп, үмүтү үзүлүп, деми кесилип бүтүп келгенби?!» деп, ордо талашып жүргөн датканын бул келишине эч ыраазы болбой, макул боло албай бир аргасыз кайгы, бир те тереңден кыжыры дүрт тутанып, жүрөгү дүкүлдөп кетти. Алымбек датка да бу кумурсканын түндө оонап кеткен жерин билген дегендей керээт айымдын мындай чоочулаганынан «дагы бир балекетти уккан экен» деген ойго дароо кабылып, дароо ордо, кымырылган ордо адамдары көз алдына бир тартылып өттү. Ал байкай албаган дагы бир мүшкүл бар белем?!

– Ыя, датка, дагы качып чыккансыз го?.. – деди бир убакта Курманжан айым баягы мунайым мүнөзүн сактанып, бирок анын деминен кескин зил угулду.

Алымбек датка өзүнчө акырын улутунуп, өзүнчө касырет тартып, өзүнчө өкүнө башын ийкегилей:

– Качып келгеним го жок, бирак абал жаман, байбиче... – деди чарчаңкы.

Ошол учурда өргөөгө жакындап, көк дөбөт күлтүлдөп эркелеп тосуп калган эле. Курманжан айым карача аргымактын суулугун бура тартып, кайра окчундай жетелей басты:

– Куп жакшы! Андай болсо аттан түшпөң, ырым болсун, датка. Качуу оюңузда жок болсо, маслахат үчүн эле келген болсоңуз куп жакшы, ат жалынан бүткөрөлү, датка...

Бир тынбай ат үстүндө келип, такымы тырышып, бели уюп, чаалыккан Алымбек датка ээрдин кашына өбөктөп, караңгы түндө акырын күңкүлдөп, ордодо болуп жаткан оош-кыйыш, бир жактан бир жакка түндө жорткон келемиштей жылып-жылып өтүп жатышкан ордо шумдарын, абал улам курчуп, улам кызып, тарс деп бир жарыла турган кооптуу күндүн өтө эле жакындап келип калганын айтты. Эн акырында «Эмне кылабыз?» деген суроону туйдуруп, ушул айсыз караңгы сыяктуу туңгуюк абалдан керээт айым дагы бир сыйкырдуу шам чырак акыл туттуруп, чыгарып кетерин гана сыйынып токтоду. «Кой, датка, ушул бийлик деле жетет бир башыңызга, кой, ордосу менен курусун, келгениңиз жакшы болуптур, ордо башы болбосоңуз беш чүрпөнүн атасы болуп, тынч эсен жүргөнүңүз ылазым, айланайын даткам»... дейт деген ойдон башка маңдайына келбей бүт тула бою ныксырап, эгер минтсе өзү буга кандай мамиле кылары даяр да эмес, талыкшып, түнжурап турду.

Жайлоо жердин сыдырым жели кайдандыр леп-леп келип, кайра кайдадыр шуу-шуу кайып учуп өтүп, кайра дымый калып турган. Те нарыда коштоп келген кырк жигиттин өзүлөрүнчө акырын кобурашканы, оттогон аттардын шабырты, бышкырыгы гана түн терметет. Курманжан айым карача аргымактын ыйык жалын кармап үңкүйгөн бойдон көпкө былк этпеди. Бироокумда Алымбек датка бир сүйөк кеп талап кыла дагы өзү түйшөлдү, «үйгө түшөлү эми» деген ою ооз учуна келип. А Курманжан айым орду-нан ыкшалбай:

– Ыя, датка, жүрөксүп калган окшойсуз?.. – деди акырын, ындыны өчкөнү, мындай жүрөксүнүшүнө макул эместиги деминен байкалып.

Алымбек датка ээрден өйдө боло берди. «Ырас» деп кантип айта алат эл агасы башы менен?! «Жок» десе калп болот, ал калпын баягыдай алдына туу көтөртүп дал түштө жол келбей түн катып жүргөнү, эки ийни түшө минтип шалдырап турганы ашкере кылып турат.

– О аттиң ай, жүрөксүнөр жөнүңүз барбы, даткам, жаман айтпай жакшы жок, бул иштен мертингидей болсоңуз артыңызда азамат беш Алымбек калып турбайбы?! – деп жиберди Курманжан айым үнүн кейиштүү да, кекерлүү да көтөрө.

Караңгыда айымдын тереңинен кайрат жалыны күйүп турган баягы жашыл көзүн Алымбек датка дили менен көрүп, мындай катуу кепти мурда укпаган, ошол табында күтпөгөн, ормоюп тиктеп, эрдин бек кымтыган бойдон селейди.

– Кайтканым оңбу, байбиче?.. – деп сурады бир убакта.

– Оң түгүл, датка, зарыл! – деди Курманжан айым туталана. – Өзүңүз ойлоп көрүңүзчү, эми качып кайда батасыз? Те куттагы ишенип отурган туугган эл эмне дейт?! Дагы качып, дагы кара башыңызга сыйынт сурап, дагы көмөк тилеп барсаңыз? Ыя, иренжишпейби?! «Кимге ишенип, ким менен тагдырыбызды канжыгага байланышып жүрөбүз?!» дешпейби?! «Өзүбүзчө ордо күтөбүз, өзүбүзчө бир тайпа журт болобуз» деген көксөөнөр, оруска ык салган жалгыз айла саясатыңар кыйрап түшпөйбү, бу өлүмгө тике карайт деген башчы кара башын корчолоп, жалт берип кетсе?! Жамы кыргыз кыпчак журту сизди карап турат. Мындай кезде, датка, кара жанды ала качкан айла эмес, көксөгөн максаттын кадырына кара башты тике сайып, жазатка өзү барып бериш – ошол айла, ошол акыл, ошол эрлик!..

Алымбек датка катаал сөздүн ыктуу жүйөсүнө тен берип:

– Ырас,– деп, чачылган санаасын жыйнап, кадыресе чыйрала түштү, – ырас!

– Тез, кылчактабай азыр кайтыңыз, датка. Минген буректан түшпөңүз, кармаган тизгинди коё бербеңиз – бул ырым, бул эртеңки минер тагыңызга, тутар өкүм тизгиниңизге үмүт, тилек, бурак үстүнөн суусун ичип, азыр кайтыңыз, – деди Курманжан айым.

Те нарыракта турган беш уулу – Абдылла, Асан, Маамыт, Баатыр, Камчы келип, улуулата эки колун

бооруна алышып салам айтып, акырын ыйбаа, ызат карманышып, көрүшүп калышты. «Мына, сен мерт болсоң бек каадаңды кылар, жолуңду улантар, ысмыңды туудай көтөрөр бул беш азамат калат артыңда – сен чайлаган бай терексиң!» дегенди кайра туйду. Алымбек даткага бул аны эки колтуктан сүйөгөндөй кубат, кайрат берди. Биринен-бири сөөлөттүү, биринен-бири көрктүү, биринен-бири калышпай кылка теректей бой керишип өсүп келе жаткан боз уландарынын деми аны көз көрүнөө көтөрдү, заматта ордо кыжаалатын, өлүм коркунучун унуттуруп, тебелетип жиберди. «Кудайга миң мертебе шүгүр, мендей пенде өлөм десе күнөө болот!» деген кыял көңүлүнө жаймаланып толуп чыкты.

Уландары менен учурашканы да, коштошкону да ушул эле болду. Карача аргымакка мейиз кошкон күрүчтөн жем илип, Алымбек даткага аргымак үстүнөн көөкөрлөп кымыз жуткуруп:

– Тез дегеним бул, датка, сиздин түн катып ордодон чыгып кеткениңиз «маслахатка кетти» эмес, «качты» болуп тарайт. «Качты» болгон соң кечеги жумшак тил, катуу сүр менен ийгерип кураган тобуңуз байкоосуз ыдырайт – качкынга ким кошулуп качмак, аргасыздан болсо да досуңуз касыңыздын тарабына жылып өтөт, кеткен досту кайра кайрымай жок, касыңдан аша каршыккан душман болуп кала берет. Сиз, датка, ката иш кылгансыз, эми ал катаны ууга чыгып келген өң көрсөтүп, Коконго шардан менен кайра кирип, кайра ордонун төрүнө өтүп

калганыңыз гана оңдойт оңдосо... – деп шаштырды Курманжан айым.

Жолго бата алды Алымбек датка. Курманжан айым аргымакты дагы эле суулуктап жетелеп, лепилдеп узатып басты. Эми шашыла күңкүлдөп сүйлөп:

– Абал кылычтын мизине, кылдын учуна келген экен. Мындай тапта озунган эле алат, кенебей жаткан алдырат, датка. Оңут күтүп отурбай тобокел кылып, озунуш кылазым, датка. Тез! Ойронун чыгарыш зарыл, датка. Кылчаңдаш болбойт! Арты эмне болорун ойлонуп отурушуңуз өзүңөргө кастык, арты эмне болсо ошол болсун, бир кудай өзү, ичи кең, жөндөйт... – деди. – Эми, дагы бир айтаарым – бой жүрбөй не бир көзүңүз түшкөн, не бир жакшы санаалаш бурадарлар акыл берген бир түзүк жубанга нике байлатып коюңуз – бою-башыңызга карайт, мусулман ордосуна баш болуп отурган соң тазалыгыңызга төп, эң жакшысы кылдан кыйкым, жумурткадан кыр издеген душмандарыңыздын ушак-айың кебинен какас болосуз – бул ушул тапта ашкере зарыл.

– Ылайыгына,– деди Алымбек датка,– ылайыгына карайлы, байбиче. Кош,– деп, эми өзү ашыгып, бардык ой-санаасы ордо кармашына ооп, өзү туталанып, кош айтышты. Курманжан айым эринин колун өөп тоop кылды да:

– Кош датка! Жигит пири Шаймерден колдосун... – деп, ак тилек кылып, караңгыда жүзүн сыйпап бата кылып, бу ортосунан кыл өтпөй калган өмүр менен өлүм кармашына биле туруп өзү жөнөтүп койгонун

айкын сезип, не кайгырбай, не кубанбай нестейип кала берди.

Кырк атчан кайра дүпүрөй Кокон көздөй тартты. Алымбек датка алдынан чыккан кишиге салам да айтпай, саламына алик да албай, ким экенин даршан кылбай түн пардасын жамынып, күпкөсүнө ач түлкү киргенин туюп калган карышкырдай алдастай сүрдүгүп, жаагы карышкан тажаал санаа куюктуруп, эч жерге токтолбой кетти.

* * *

Ушундай капилет жорук болуп кетерин ким болжогон?! Ордого башкөз болуп калуунун өзү Алымбек датка жааты өкүмдарлык бийлик колго өткөнү ушул дешип, көңүлдөрү жайланып калган убак эле. Кудайназар Түрк менен Кыдырбек датканы бир түндө жүздөн аскер барып, үй-үйүндө басып, а дегидей сөзгө келишпей экөөн тез кылычтап өлтүрүп кетишти. Жигитбашы Маматкан баатыр кызылдай кырылышып кармашып, нары беги, нары өз туушкан агасы Койчу датканы коргоп калды. Таң сүрө адам үрөйү тааныла баштаганда түн жамына тийген жоо кыргындан калганы кайра тартып, дүпүрөтө дүргүй чабыша бир жакка бой жашырып кетишти. Ким булар? Кайдан?

Ошол күнү бул шумдук окуя кабары Коконго жете электе Чотон деген адам Алымбек датканын эшигине келди.

Алымбек датка эртең мененки намазын жаңы эле бүткөн. Азирет Шайх-уль-Ислам Саги-заада, молла

Зия деген ордо адамы баш болгон төрт-беш киши салам айтып келип калышты. Шайх-уль-Ислам ордодо качан болбосун, кимге болбосун келсе жолу тосулбайт. Күн ырайы, эгилген эгин, жыйым туурасында сөз кылышып отурушкан.

Караулбашы кирди:

– Таксыр, Чотон баатыр келиптир, учурашып кетсем дейт, – деди.

– Чотон!? Чотон маңкабы? Коё турсун,– деп койду Алымбек датка. Көз алдына аюудай килейген тууралуу, бою пас, эки көзү кыпкызыл, мурду белбаскак, одурайган кара киши келди. Чотондун ашкере бой көтөрө эрес талашкансыган кейпи, бир да жолу сырдашпаган зардеси Алымбек даткага жакчу эмес, жылдызы каршы сыяктуу киши болучу.

Бир аздан кийин караулбашы дагы кирди:

– Таксыр, сабылып турат. Ноукенге өтүп бара жаткан экен, бир ооз сөзүм бар эле дейт...

Алымбек өйдө карай берди:

– Эмне сөзү бар экен ал ант урган маңканын?! – деп алды. – Мейли, киргизчи бери...

Чотон эшиктен араң сыйып кирип, камырабай чайпала басып, күркүрөгөн жоон дабыш, акырын салам айтты да, кычыгына эт өсүп кеткен кызыл көзү үй ичин бир чаргый отурган адамдар менен суз кол алышты. «Мунун кесири башынан ашкан!» деди ичинен Алымбек датка. Молла Зия иреңи купкуу болуп, башын араң ийкегилеп:

– Ие, келиң, Чотон баатыр, келиң, – деп датканын жанынан өз ордун бошото ылдый жыла берди,– төргө өтүң, төргө...

Чотон сынар тизелеп, коомай көчүк басты.

– И, кел, жол болсун? – деди Алымбек датка.

– Бир эртеңкиге калтырбай турган зарыл иш бар эле, датка... – деди мелтейип, үрөйү да суук, көзү да шумдук туйдура ойноктоп Чотон.

Ал убакта шырп эткен шыбыш жалган-чынына карабай керек болчу. «Э, бу отурган элден жашырын экен» деди, Алымбек датка кайтарып сураган жок.

– Кел, даам сызып, анан деле айтарсың ишиң болсо.

Чотон көзүнүн төбөсү менен дагы бир сыйра баарын тиктеп, молла Зияга келип, кадалып токтоп калды. Молла Зия аны сайын көзүн ирмешке жарабай, азирет Саги-зааданын ахлак жөнүн маек кылган коңур муңайым үнү да кулагына угулбай, нес болуп калды. «Иа, алла! Бул айбан неге тирмейет?.. Ыя, тууганын кыя албай, өңүн көрүп ырайдан кайтып, ыя, тууганына барлык сырды булайтып чубап таштаганы отурабы бу макоо?..» деп, өлүм менен өмүр аралыгы ал үчүн бир нукум болуп, заманасы куурулду. Аңгыча дасторкончу дасторконун жаяр алдында жез чылапчын тосуп, өзү жез чөөгүн менен колго суу куя баштады. Этектен башталып, төрдөгү шайх-уль-Ислам Саги-заада, молла Зия кол жууштү. Эми Алымбек датка эңкейип, жез чылапчынга кол тосуп, ашыкпай жууп, суудан ууртап, ооз чайкап жаткан мезгилде

килейген Чотон лап тура калып, койнунда катылуу келген шап кылыч чагылгандын отундай бир жарк дей төбөдөн шилтенип, көз ачып жумганча Алымбек датканын башы чылапчынга шалак деп түшүп калды. Шайх-уль-Ислам Саги-заада эки көзүн басып, кылыч эми ага шилтене тургандай, тез күбүрөп келмесин айтынып жиберди.

– Коркпон, азиретим, коркпоң... – деди молла Зия.

Кылычынан канды аптыга бир жалап алып, тажаал айкырык салды Чотон:

– Мен бекмин Коконго! Жайлайм былк эткенинди! Жай-ла-айм!!

Ким былк этмек?! Ошол жерде шайх-ул-Ислам Саги-заададан башкасы муну билип келген, Алымбек датканы шексинтпей ортого алып туруш вазийфасы тапшырылган өңкөй кутумдар экен. Көздөрү жайнап эле ликилдеген Чотонду мыңк этпей тиктеп отуруп калышты.

– Уа, бар-ракал-ла, Чотон бахадур, бар-ракал-ла!.. деп, мактап жиберди ачык молла Зия. – Энди, бахадур, тышта не окуя болуп кетет, тыштын камын көрмөк абзел, бахадур...

Желигип, ликилдеп, Чотон тышка жөнөдү.

Тышта Алымбек датканын күзөтчү жигиттери бар, иргелген жүз сыпай менен келген Чотон, не бар не жок, кымкуут кагылыш капшабына кабылып калбас үчүн кутумдар тамдан чыкпай бугуп отуруп калышты.. «Бири өлүп, бири калсын. Бир жаңсыл болсун...» деп ойлоду ар бири. Кокус датканын

күзөтчүлөрү үстөмдүк кылып кетишсе, өлтүргөн башка, буларга ким күнөө жүктөй алмакчы, кайра өлтүргөн кишиге наалатын жабыла айтышат, күйүнүп өкүрүп калышат, а ушул бойдон Чотон басып калса дагы жакшы, баягы көздөлгөн иштин оңуту. Бирок, алардын ортосунда ордонун билерманы сулап өлүп жатпайбы, акыры кандай түркүн өзгөрөрүн ким билет, иреңдери учуп, не деген кооптуу тагдырга баштары байланып калды. Молла Зия Алымбек датканын өлүгүн улагага алдырып, үстүнө жана эле желбегей ийнине салып отурган кымкап тонун айкарасынан жаптырып, башын жанына койдуруп койду да, эси чыга калчылдаган дасторкончуга дасторкон жайдырып, жалбырттап чачылган, коңурсуп жыттанган адам канынын ортосунда атайын ырым үчүн жайма-жай даам сыза бериштi.

– Э-э, жеткен ажал бул. Кырк жылы кыямат жүрсө бейажал чымын өлбөйт деген эмеспи жараткан эгем...

– Муну өз ниетинен өзү таап алды окшойт даткабыз?..

– Уа-а, ошону айтың, ошону... Бу ыраматылык датка жакшы адам эди-ю, ынсаптан кетип калды, ынсаптан... Бу баарыбызга тең ыйык ордону түрк баласына гана энчи кылмай болуп, аттиң ай, ордонун кат-кагазын нонок түрки менен жүргүзмөкчү болуп... О, илгери бир муштаидден сураган имишдур: «Кайсы тил ширин?» «аль-Араби-асел, фарси-шекар» деп, жооп кылган муштаид. «А түрки недур?» деп, такык кылган дешеди. «А түрки – өнөр» деп

койгон акылман. Маани ушул ки, түрки – тириликте бир кереги болуп кала турган, а мейли базар зарурратына жарай турган бир өнөр гана экен. Ыйык кат аль-Куран, арабиде, аны башка тилге таржима этиш күнөө, магнасы бузулар, а фарсиге беш ирекет намаз, жаназа окуш, жана да бир кат, казал жазыш ылайык болунган. Муну бузуш аз күнөө эмес эди даткага...

– Пай, пай... Кудайым сүйүп бак берген, дин-Ислам шарияты дува берген паша авладин жок кылгаймын деп, не өзүн, не башка түрк баласын хан көтөрмөк болгонун карап багың? Йе, алла, дааратын түзүк ала албаган кайсы түркөй өкүмдар болуп жарытмакчы?! Э-э, мунусу менен жамы мусулман бирлигин опат кылмак даткабыз...

– Ва-ай... Тиги кут жайдагы жабайы туугандарынын азазил тилине кирип, арам дилине ооп, мусулман жерин тартуу этип, дин-Исламдын душманы кайридин орус менен купуя алака кылышка батынган...

– Пай, пай... өз өлүмүн өзү сурап алганы бул эмеспи?!

Жайма-жай кобурашып, биринен бири ашыра Алымбек датканын күнөөсүн көбөйтүп, колдорун улагада жаткан өлүгүнө кезей-кезей кеп урушуп, баш ийкеше бирин-бири кубатташып, бирок баарынын кулактары тышта, даам сызган болуп отурушту.

* * *

Өзү ошого чейин Маргалан вилаятынын беги болучу Алымкул. Мала-хан тындым болунган соң

аскербашчылыкты алып, өзүнө өтө ишенимдүү Маргалан ичиндеги аскер ичинде турган. Тезинен Малахандын онеки жашар Султан-Сейид деген уланын ак кийизге салдырып, «хан» деп жарыялап, ордого колунан жетелеп киргизди да, өзү бала ханга аталык, ордого кеби эки кылынбас эге болуп калды.

Эми Кокон ордосунан эч жакшылык болбосун болжоп, баягыдай арачы түшөр күйөрман Алымбек туугандын көзү жок, аркада Байтик баатыр оозунуп аракетке өттү да, байкатпай Бышкек чебинин беги Рахматулланы сыяпатка чакырып алып, кырк нөкөрү менен түгөл кырдырып салды. Тезинен Жантай бий биригип, «орустун карамагына өтөбүз» деп, астейдил ниет билдирип, Верныйден Сары-Өзөн-Чүйгө орус аскерин чакырды. Көп өтпөй полковник Черняев 1863-жылы Коконго караштуу Токмок, Бышкек чептерин камоолго алды. Байтик баатыр, Жантай бийдин жоомарт уулу Шабдан мырза өзүлөрү кошулуп, элеттен жыйылган каракелтек кошундарын баштаашып, бул чептерди кыйратууга өтө ишкердүү көмөк кылышты. 1864-жылы Ниязбек чебин, Оулия-Ата шаарын алууга катышышты. Бул кызматы үчүн Байтик баатыр падышадан жакут көздүү алтын шакек, ыйык Станислав орденин сыйга алып, жашырын полиция капитаны чинине көтөрүлдү.

Ошол 1864-жылы жай мезгилинде Алымкул аталык көп аскер баштап, баягы Алымбек датканын жолун басып, кар жаабас кара Кочкор жерине келди. «Ыя, жалгыз Алымбекти гана тааныйт бекен кут эли?! Мен

кыргыз кыпчак эмес бекемин?! Мен да барам туугандыгымды ортого салып, мен да Алымбек тапкан тилди табышам, кудайга тилим жазыктуу болбоюн!..» деген үмүт, санаа жетелеп келди. Куду ошол учурда, эми Үмөтаалы бий менен жүзмө-жүз отура баштаган чагында «Букар амири Музафар Ташкенге чапкын кылат экен, баягы башынан багы тайган Кудаяр селсаягын кайра коштоп алып келе жатат дейт» деген катуу кабар артынан куба келди да, Алымкул аталык Шамшы ашып, Сары-Өзөн-Чүйгө түшмөкчү болгон оюнан баш тартып, тезинен кайра Коконго кайтууга аргасыз болду. Түркстан, Чымкен, Сайрам чептерин биринин артынан токтоосуз бирин алып отуруп, генерал Черняев 1865-жылы Ташкен шаарына жетип, камоолго алды. Ошол Ташкен дубалынын түбүндөгү беттешүүдө ич ара бак талашкан кутумдарынын тукурган кишисинин артынан аткан огунан Алымкул аталык өзү капилет өлүм болуп, мандайлашкан душманынын аяк алдына бүк түшүп жыгылды.

Мурда эле амир Музафар колунда жүргөн качкын Кудаярды бетине кармап, ансыз да ыдырап, ыркы тайып турган Кокон ордосунун ички талаш-тартышына кийлигишип, тындырбай чегарада кагылыш кылып, барымта, чапкын уюштуруп турган. Эми минтип, Алымкул аталык мерт болуп, бир жактан генерал Черняев өлкө үчүн өзгөчө мааниси бар мерчем жер Ташкен шаарын ээлеп, акылга дыйканмын дегендин аңы учуп турган мезгилде жолун торор эч ким жок, амир Музафар көп кошун менен Кокон ордосун келип басты. Илгерки атасы амир Насрулла

кылган сыяктуу «Кокон өлкөсү Бухара-и-Шарифдин бактыяр өкүмдарынын кол алдына өттү» кылууга дит бага албады, бул өлкөдөгү жашаган түркүн тайпа калк кыйла өзгөчөлөнүп, өзүнчө журт болуп көнүп калышкан, оңойлук менен ымга келе койбосун билет, «ордону тартып алган карөзгөйдөн бошоткон» болуп, «ыйык ата мурасын өз эгесине кайра алып берген» болуп анын көзүн карабаска чарасыз Кудаяр аркалуу өлкөгө өз өкүмүн өткөрмөктү көздөдү. Ким каршы Кудаярдын ордого огожо болушуна? Дагы баягы өчүккөн кыргыз кыпчак! Ким алардын ушул тапта биригип баш коёр адамы?

* * *

Күндү улактырбай ошол кеч күздө жанына Кудаярды алып даңазалуу Бухара-и-Шарифдин шаани-шөкөттүү амири Ош шаарынын күн чыгыш тоо жагындагы кичинекей Мады кыштоосуна келди.

Өргөө ичи элет адаты боюнча жасалган, күнүмдүк тириликке керексиз кылдай эчтемеси жок эле. Жай мезгилде салкын ак сарайында отуруп, кыштын күнү ак сарайдын тышкы кең майданына бышкан кыштан жарым кез бийик көтөрүп тегерек кылган журтка боз үй тиктирип, алдына зыгыр бакал төшөтүп, анын үстүнө килем-килче салдырып, керегесине кештелүү талдырма[13] калатып, ортосуна арчадан от жактырып жашап жүргөн амирге бул өргөө көнүмүш, бирок шашылыш тигилген сыяктуу көзүнө комсоо, өтө эле

[13] *Талдырма* — түр баскан кооз кийиз.

жупуну көрүндү. Түркүн түр салынып чырмалган чий гана көзүнө түшүп, көркөм буюмдун баасын билген неменин көңүлүн биртке бөлгөндөй болду. Бирок, үзүлүп караган жок, тек гана чийдин түрүн, көчөтүн, кештелерин сырттан кайдигер сыяктанып, а көңүлү тереңинен баам салып, баа коюп отурду. Шекчил амирдин көңүлүнө акырындап: «Ыя, бул не кылгандары, мал издеген бирөөгө жатар конок беришкен сыяктуу кембагалдын жакыр үйүнө киргизип коюшканыбы бу?..» деген кинээ кетти, бу булардын ымга келишпестигинин белгисиби деп ой жооруду. Кудаяр да сары санаа, жер тиктеп: «Эми не кыямат кеп болунар экен? О жараткан, бу катындын оозуна биртке алтын шилекей салып коер бекенсиң?!» деген күйгүлтүгү кошо агып, нес болгонсуп былк этпейт.

Бир убакта тыштан акырын токтоо кобур үн чыгып, өргөө эшигине шарпа жакындап жаткандай болду. Кудаяр леп эңкейип, жыш чийдин түбүнөн тыштагыларды көрмөк болуп, амир Музафар сунган бутун жыйып, мандаш урунуп, он тизесин таяна тагында отургандай келберсиген сөөлөтүн түзөп, тыштан келер адамды күтүп, томсоруп кыя тиктеп калды.

Кимдир бирөө акырын тооз[14] куштун түрүндөй кооз чырмалган чий эшикти көтөрүп, эки жактама сыр каалга ачылып, адеп сактай жүйүртө баскан Курманжан жесир кирди. Жана амир Музафарларды алдынан тосуп алышкан Жаркымбай, Осмон, Өмөрбек, Акимбай коштоп келишти. Курманжан жесир:

---

14 Тооз – бейиш кушу, павлин.

– Арыбагыла... Келгиле, азирети... – деп, муңайым, жумшак салам айтты.

– Бар болуң, – деп, ордунан тура калар түр көрсөтүп обдула копшолуп, алик алды амир Музафар. Ал тажылуу өкүмдар, ошол күндө дин-Исламдын кордуу очогу болуп турган даңазалуу Бухара-и-Шариф амири. Туруугa ылайык эмес! Ошол копшолуп койгону да Курманжан жесирге гана болгон чоң урматы болот. Курманжан жесир:

– Козголбогула, козголбогула, – деп жиберди, – беймалал отура бергиле, азиздерим...

Башка кепке өтүшө электе амир Музафар өзү кыраатын созо шаулдата куран окуп:

– Омийин, – деп, бетке бата тартты,– бир аллам өзү аль-кулум десин кайран датканы, жайын жанаттан кылсын...

Ушундан соң:

– Энди, бек айым,– деди ал жай, салабаттуу, коңур жумшак,– кайран датка кара ниет кутумдардын колунан бөөдө мерт болгон экен, ылайым жаннати болсун, биз укпай калдык дей албайбыз, жердин ыраактыгына карабай келип топурак салуу мусулмандык карызыбыз эди, чүнки ошол мезгилде Кокон ордосун ошол кара санатай адамдар ээлеп калып, ортобузда караманча кастык болуп, мына эми келип турганыбыз, бек айым. Кайрат кылгайсыз, бек айым. Эми, датканын калган өмүрүн, ооматын сизге, жана да угул балдарыңызга берсин бир аллам...

– Ырақмат, азиретим,– деди Курманжан жесир, жылуу сөз жумшартат, жакшы сөз жан эритет, ал астейдил баш ийкеп, көңүлү ийиге түштү. Өз кезегинде Бухара-и-Шариф элинин тынччылыгын, андан соң улук амирдин ордосунун бейпилдигин, мураскер угул баланын энеси каныке айымдын амандыгын сурамжылады.

– Шүгүр, шүгүр... ырақмат, ырақмат... – деп, сыпаа жооп кылып отурду амир, бул үзүр сурашуудан кийин:

– Энди, бек айым, сизге бир тартуу ала келген элек,– деп, тышка алакан уруп, дабыш кылды. Ошол замат жылтылдаган күмүш табакка салынган бирдемени үстүн үлбүрөгөн кара шайы жаап, нөкөр алып кирип келип, сыңар тизелей таазим кыла Курманжан жесирдин алдына тосо кармады.

Курманжан жесир элтейип, өлүмтүк жытын сезип, иреңи мостоюп тиктей берди.

– Көрүң, өз колуңуз менен ачып көрүң, бек айым,– деди амир Музафар.

Курманжан жесир кара шайыны чымчып, акырын ачып, чоочуп кайра таштап жиберди. Оозу кыйшайган, түктөйгөн сейрек мурут, белбаскак таңырайган мурун көрүнгөн. «Чотон!..» деди купуя. Иреңи кубула түштү.

– Көрүп көкшүнү суусун, өчү кансын деп ала келген элек,– деди амир Музафар муңайып. – Өтмүш мезгил калыстыгы ушул экен ки, бек айым, ар кимди пейилине жараша жолуна түшүрөт турбайбы?!

Чотон Алымкул аталыкка өтө ишенимдүү удайчысы болуп кеткен болучу. Бирок, кылган кандуу жоругунан тууган арасынан катуу кинээ угуп, кысым көрүп, акыры мындан не өз каны менен жуунуп, не башка дагы бирөөнүн канына сатып алмайынча кутулбасына көзү жетип жүргөн. Алымкул аталыктын артынан аңдыган кутумдар көбөйө баштаган сайын, дагы бир кооптуу учур жакындап келе жаткандын сезген сайын качар тешик издеген келемиштей алдыртан алдастай баштаган. Эң акыры ушул амир Музафар менен Кудаярдын кишилери менен жең ичинен кол алышкан соң ага күтүлбөгөн жагдайда жан арга тешик эмес кызмат көрсөтүп калчу кезмет табылып, баягы Ташкен алдындагы кымкуут кыргын кезинде Алымкул аталыктын өзүн артынан атып жыгып качкан ушул Чотон болучу. Качан амир Музафар Кокон ордосун алган кезде кайра сый эмес, аны желдет издеп жүргөнүн угуп, жанындагы жигиттери андан безип, ошондо кеңирсиген кара жер алакандай тарып, өзү жалгыз Ноукент үстүндөгү Кыргыз-Ата тоосун таянып кетүүгө аргасыз болгон. Сары изине чөп салган куугун Чотонду Кыргыз-Ата мазарын паналап, как таштын үстүнө тонун жая салынып, көзү ирмелип жаткан жеринен таап, башын кесип келип, быякка жөнөр алдында амир Музафарга тапшырды. Мына, амир Музафар Курманжан жесир менен бүтүшөр саясатына Чотонду «кылган ак кызматына» карабай садага чаап келген эле.

Кан куушкан касынын башын кесип келип берген бул өндүү тартууга кайсы гана ордодо болсун ыраазы

болмок. Курманжан жесир жийиркене жүзүн үйрүдү. «Өлтүргөнү го куп болуптур, а сасытып муну не көтөрүп жүрүшөт, неткен менен да адам баласынын дени эмеспи?!» деди дилинен. Амир Музафар астыртан кол учунан «алып кет» – деп ишарат кылды. Нөкөр ошол үңкүйүп турганынча кетенчиктеген бойдон тышка чыгып кетти.

Курманжан жесир журт агасы датка ордун жоксунтпай күтүүсүн мыктылап, бүт элеттин жакшыларын ийрип кол алыштырып, астейдил агыл-төгүл кылып мейманчылады. Мунун өзү даңазалуу Бухара өкүмдарынын өз зоболосуна жараша сый-урмат да, ошо менен эле катар кандай шөкөттүү мейман болбосун анын кадырына тете кылар өз эл салтын, өз журтчулугун туюнткан жосун кылды. Курманжан жесир өзү да дайыма кабагы жарык, дайыма сыпаа, дайыма жүйө сөз, дайыма жөн билгилик көрсөттү. Мунун баары чоочулап келген амир Музафардын көңүлүн жибитти. «Э-э, ушундай азадил адамдар менен ымала табыша алышпаган соң?!» деп, Кокон ордосунун билермандарына ичтен кейип да, табалап да ойлонуп, ошол тапта иш акырын күтө ыңкыйып отурган Кудаярды аны сайын кыртышы сүйбөй калды.

Кайра кайрып жүз көрүшүү убагында амир Музафар:

– Энди, бек айым,– деп, жумшактап, кеп-кеңештин ток этер жерине келди, – мына, Кудаяр бизге кыйышпас бурадар, силерге тууган, өз. Биздин оюбуз

ушул ки, байбиче, дагы терс кетсе оңго баштап, кыңыр басса түзөп, байбиче, акыры Кокон тагы ата мурасы экен, ичтен, тыштан көмөк, сүйөк кылып, башка даяры да, ылайыгы да жок өңдүү, бек айым, кайрадан ордоңорго огожо кылып көрөсүңөрбү деген тууганчылык ак санаа менен отурабыз. «Алдыңа келсе атаңдын кунун кеч!» деген го баарыбыздын илгерки көкүрөк бабабыз?! Мына, отурат, алдыңызга өзүм эргештирип алып келдим, байбиче. Кай учурда жумшак акыл, кай учурда катуу кагуу эсине келтирет эсирген пендени. Бу балаңар ушул эки жагын тең көргөндөй эле болду го дейбиз...

Курманжан жесир мелтиреп ойлонуп калды. Амир Музафар да, элеттин сакалы белине түшкөн кутман карысы да, эми гана топко аралашкан тетик уланы да кут этишпей калышты. Эмне дейт? Ырк кеткен, ырктын кетиргендин башы ушул чарс кыял, тез көпмө Кудаяр өзү. Эмне дейт. Бу го бу, ал Алымбек өзү ак кийизге салган Маласынын жоругу эмне болду эле?! Эмне дейт керээт айым?..

Курманжан жесир бир улутунуп алып:

– Азирети, ынтымак кыл деп ортого түшкөн калыска капачылык болбойт, азирети, – деп, жылым баштады, – өкүмдар башыңыз менен өзүңүз босогобузду аттап келип отурган соң буга маани койбой койбойбуз. Мейли, не шылтоо айтып, не доо айтып кыңырылып отурбайлы, мейли, азирети, сиздин ыйык өкүмдарлык көңүлүңүз сынбасын, биз макулбуз. Бирак, аттиң ай, пенде жылкы мүнөз болот,

жылкы арыгында мүңкүрөп кол карайт да, биртке эле тыңайтып койсоң кошкуруп, өзүңдөн үркүп калат. Буларыңыз ушундай, азирети! Мейли, биз ыкрарбыз, о кийин булардын жылкыдан жаман кыялына өзүңүз дагы бир күбө болосуз...

«Йе, эртеңкисине жарасак!» деди ичинен амир Музафар, ошол көз алдындагы макулдугуна:

– Ыракмат, ыракмат,– деп, ыраазылык айтып жиберди,– каниги эне сөзүн, эне камын кеп урдуңуз, ыракмат! Мейли, көпсө бир аллага койдук, эми мындан нары будан өтсө, не иштесеңер эркиңер болсун, мен арачы түшпөйм...

Кең өргөө толуп отурган кишилер дуулдашып, эки жактын тең жүйөсүн кубаттап калышты.

Амир Музафар баарын сыдыра тиктей отуруп, атайы өтө олуттуу сөөлөт, бой карманып, коңур жумшак кеп уруп, Курманжан байбичени «датка» көтөрүү туурасында Бухара-и-Шарифтин шаих-уль-Ислам-ынын ыйык фатвасы[15], жана да өзүнүн өкүмдарлык жарлыгы барлыгын айтты. «Датка деген даража эң оболу бир вилаяттын диний көсөмү, андан соң кеби эки болбой турган элбегиси, аскербашысы да болуп саналган. Амир Музафар муну бул отурган эл билерин биле туруп эле атайын такмазалап саласал кылды. Мындай улук даража катын затына эч качан берилбеген, бир вилаятка диний көсөм болуу эмес, катын кишиге бир айылга имам болууга шарият жол бербейт, сыягы шайх-уль-исламды да, амир Музафарды

[15] *Фатва* – шариятка ылайыкталган бүтүм, чечим.

да шарт, Кокон өлкөсүнө өкүм өткөрүү таламы ийгерген белем. Элет адамдары бирин-бири тиктеше да алышпай, былк этпей отуруп калышты. Курманжан мелтиреп жер тиктеп, кабагынан не кубанганы, не чоочунганы байкалбай тунжурай түштү.

– Азирети,– деди ал акырын,– мен бул элдин датказынан калган бир жесирмин, азирети. Мага ылайык келбейт бул улук да, ыйык да даража. Ырас, датканын балдары да баралына келе элек. Бирак, койчусуз кой болбойт, бул элдин билеги күчкө толо, башы акылга жетик азаматтары көп.

Амир Музафар оозунан кеби түшүп, нестейип токтоло калды. «Ыя, бу шум катын ноктону шыпырып таштап кетмекпи?! Ымга келүүдөн баш тартканы ушулбу?!» деген санаа кылт этти оюна. Курманжан жесир кыдырата тиктеди. «Кана, не дейсиңер? Мына, жол койдум, алгыла улук даражаны берсе бул амирдин колунан, алгыла!» деп, мокоткон көз караш. Отурган билермандардын көздөрү чекирейип кетти. Булардын ич арасында күңкүл-мыңкыл сөз жүрүп: «Бу катын кайран датканы өлүмгө өзү жумшап койду. Бу ондурбайт, дагы көргүлүктү көрсөтөт окшойт...» дешип, алдыртан бак, бийлик талаша башташкан. Мына ушул күтүлбөгөн кыйын жерде Курманжан жесир аларды атайын кысты. Ыйык Бухаранын амири акылынан адашпаса бул даражаны буларга кыя койбойт, бул бештен белгилүү. Ырас даткалык өзүнө аталган болсо, теңирден буйрулган болсо эч кайда кетпейт, не эркы менен, не эркинен тыш ушулардын көзүнчө таңуулатып туруп алмак болду. Муну

менен Курманжан жесир кийинки болор ушак, кинээ кеп-келечтин айыңын тороду. «Ыя, бул катын сыяктуу ысмы Бухарага угулган эркектанасы болсо, кана? Ыя, талаш болуп, иш бузулбайбы, бөөдө?..» деп, амир Музафардын чындап кабагы чытылып, эки анжы абалда кынжыла түштү. Муну көрүп; «Э-э, талашсаңар эч кимиңе берилбейт деп, этегин кагынып, туруп кете турган болду го бу?..» деп ойлоп, Жаркымбай:

– Биз ыраазыбыз,– деп жиберди,– биз ыраазыбыз, азирети, байбиче өз акылы, өз пейли менен датканын көзү барында эле бул элге алынып кеткен, журтка эне да, эге да болуп калган, биз байбичеге жол койдук... Биз ыраазыбыз...

Ыйык фатваны амир Музафар өзү окуп, өз жарлыгын Кудаярга окутуп жарыя этти да, миң кубулган жука кызыл кымкап тонду Курманжан жесирдин ийнине өз колу менен жапты:

– Кут болсун, датка айым,– деп башкадан мурун өзү куттук айтты, – кут болсун, үзүрлүү болсун улук даткалык даражаңыз! Дин-Исламга, дин колдогон азиз ордого ак кызмат өтөңүз, датка айым. Карала-маан калың букараны алланын, адептин кең жолуна баштаңыз, датка айым.

Берген кудайга жаккан! Курманжан эми иреңи кадыресе тамылжып, эки ууртуна асте жымыйган күлкү нышанасы келип, бирок эчтеме деп үн чыгарбай, башын гана акырын-акырын ийкегилеп, амирге таазим кылды. Элет жакшылары жабыла дуулдашып кут болсун айтышты, көздөрү бир сыйкырдуу болуп

көрүнгөн жылтылдаган кызыл кымкаптан жарылып өтүп турушту.

Ушинтип, амир Музафар Курманжанды эптеп ийгерип, тышынан Кудаяр үчүн күйгөн болуп, а акыйкатта күчтүү кыргыз кыпчак жаатын бооруна тартып, Кокон ордосунун өзүнө кыңк эткисиз көз каранды абалын аны сайын как тизесине баскандай болду. Ушинтип, кимге ким баш коёру ажырым болбой, элдин башы каңгырап турган чакта Курманжан жесир аксактын акырына карай амирдин көңүлүн алып, сыйын алып, «датка айым» атанып, тышынан Кокон тагына Кудаярдын кайра келишине өз шартын коюп ыкрар болуп койду да, акыйкатта өзүнө-өзү эге, тыяктан орус менен да, быяктан амир менен да өз алдынча Кокон ордосунун башынан ашырып алака кыла бере турган элеттин өзүнчө бир каныкеси сыяктуу саясий абалга жетинди.

Курманжан датка айым Кудаярды кайрадан ак кийизге салуу салтанатына баруудан үй тирилигин шылтоо айтып, баш тартты. Ийкемдүү Жаркымбайды кошту. Убада боюнча салтанатынан соң Кудаяр-хан Жаркымбайды Ошко бек кылды.

Амир Музафар Бухарага кайтып кетеринде Кокон шаарында канча замбирек болсо баарын жыйдырып, башка да анча-мынча жарамдуу куралдан койбой арабага солотуп, төөгө жүктөтүп алып кетти. Бул эмнеси? Мунсуз деле уруштун чыгымы деп, кап-кап кызыл дилде төлөнгөн. Эми азирети кан же бир мири теңгеси жок, же куру пеш кылар көндөй көсөөсү жок,

ички өз журтунун толкунун, тышкы каптаган оруştун кысымын не арга менен тосор экен; Бул амир Музафардын достугубу? же кастыгыбы? Өлүп гана көрбөгөн ордонун эски шумдары баштарын чайкап гана кала беришти.

* * *

Баары бир Кудаяр-хан кыргыз кыпчактарга баштатан боло келген ордонун кас мамилесин өзгөрткөн жок.

Үч жыл бою катуу кармашкан эл көтөрүлүшү 1876-жылы Кокон ордосунун кулатылышы менен аяктады. Бирок, падышанын аскер командованиясы катыран кийлигишип, көтөрүлүш да басылып салынды. Жолбашчысы Исхак дарга асылып, анын жакын кишилеринин бири болгон Абдылла бек Ооган тарапкан чыгып кетүүгө мажбур болду.

Элди тынчытыш үчүн генерал Скобелев жергилик журтка өтө кадырлуу Курманжан датканы тоо арасынан издеп таап сүйлөшүүгө өз штабынан майор Ионов баш болгон атайын отряд аттандырды. Жол көрсөтүп, эки жакка тең ишенимдүү орточу болуш милдети жүктөлүп, Жантай уулу Шабдан кошулуп берилди.

Эң алдына ак байрак көтөрүп, отряд бейпил чубап, тоо катмарын аралап, бул элге ысмы белгилүү Шабдан атынан Курманжан датканын турагын суроо салып чыкты. Гүлшаага келип, Сопу-Коргон багытына өтүп, бирок отряд «датка айым бул чөлкөмдө жок», «Саркол жакта болбосо», «датка айым Ооган

тарапка өтүп кеткен, сыягы», деген чаргыткан жооптон башка эчтеме уга албады, же жол тороп, айбат көрсөткөн бирөө кездешпеди. Жүк арткан улоо, минген ат күн өткөн сайын арып, адамдар чаалыгып, курулай жер кезе берүүдөн отряд жадай баштады.

Тоо эли бир кырдан көрүнгөн адамдын ат басты-рышынан эле өзбү, чоочунбу, жер чалып жүрөбү, мал издеп жүрөбү, баамдап турушат. Орус отрядынын көздөгөнү жамандык эмес экени байкалган соң, нары үстүнө бул элдин тагдырына тиешеси бар белгилүү Шабдан өзү баштап келе жаткан соң жолукпай коюшка болбой Курманжан миң катмар улуу тоонун бир көмүскө жеринде атайы аксакал кишилерди алдынан чыгарып, кадыр-сый сездирип тостуруп алды.

Отряд тыныгып жатып калды.

Шабдан күнүгө Курманжан менен жүз көрүшөт. Эмне сөз болуп жатканы белгисиз. Ионовдун кулагы түрүлүп, чыдамы кетип жатты. Шабдан да унчукпайт. Бир жаңсыл кеп жок окшойт.

Бирде жай, бирде чарпыш, бирде суроо, бирде жооп, бирде такык, бирде арман, бирде үмүт аралаш, өткөнгө баа, эртеңкиге божомол болуп, көп маани экчелип жатты ортодо. Кеп улам тереңдеп, ой-санаа улам ачыкка чыгып, күнгө жайылган кызыл-тазыл байманадай алдыга таштала берген сайын, маани кайрадан кайра толгонуп такталган сайын замандын ошол кыйын кезеңинде бөөдө каржалбай, бир колду ачып бирдемени берип, бир колду жумуп бирдемени сактап калуу абзелби? Кантсе да, орус узун чылбыр, кең тушоо экени көңүлдөн улам орун ала берди.

Тигине, эски ордонун мансапкор бийлери ушул азыр да ар түркүн ураан көтөрүшүп, караламан элдин башын маң кылып, кармашууга түртмөлөй башташты – эмнеге жетинишмекчи?! Кан ордодон өлө жадаган эл эч кимди ортого салбай өзүлөрү эле оруска букара болуп өтүп кетишип жатышат – ким тосо алат?! Кана, актын жолу кайсыл ушул чалкеш чакта? Кармаш – бөөдө кан төгүш, а күлө багыш – заман көчүнүн катуу багыт, кыйын бурулушунда элдин амандыгын, уюткусун, корушун сактап калыш болобу?

Иреңи да кара, сакал-муруту да кара, көзү алагар бир киши ыгы келе калганда акырын кымырылып, бу төрөлөрдүн быякка келгендеги максатын тилмечтен чекмелеп сурап, укkан соң иреңи кызаңдап, өзүнчө эле туталанып, өзүнчө эле башын чайкап, тымызын күрсүнүп, нары басып үңкүйө үшкүрүп, ошондон нары кете бере албай кайра кайрылып, көз көрүнөө тынчы кетип жүргөн. Бир жолу тилмечтин көзү көзүнө чалына түшкөндө ал «быякка чыксак» деген тымызын баш шилтей ишара сездирди. Тилмеч капилет шабырт алгандай чукчуюп тиктеп, ал дагы мындайды көп көргөн, «жашырын сүйлөшсөк деп жаткан окшойт» деп, бирок, «ким билет мунун ичинде кандай жыланы буралып жатканын, сүйлөшүүгө бөгөт болсун үчүн бу кузгундай болгон кара неме караңгыда ким көрдү кылдырып салса ким билет» деген ой аны токтотуп:

– Не? – деди суз мелтейип. – Не айтмаксың? Тил билбейт булар, ушерден эле айта бер.

– Бурадар,– деп, мукактанып, шилекейин жутунуп, жүрөгү лакылдап, демиге кеп урду акырын,– ыя, эмне, Курманжандан бөлөк бир эркек тана табылбайт дейсизби, бурадар?!

Тилмеч дароо кызыга түшкөн кебете кийип, «сүйлөй бер» дегендей башын экчей, тирмейип тиктеп калды.

Кара неме:

– Эмне, биздин бир жесирибиз Курманжан! Биз менен сүйлөшсүн төрөлөр, биз деле айтканына көнүп, айдаган жагына жүрүп, көздөгөнүнө жарап беребиз төрөлөрдүн...

Мунун ким экенин ошол замат билди тилмеч, мындай түркүн кишилердин далайын тоногон, дароо өтө ойлонуп калган кебете кийип, кайра тымпыя имерип тиктеп, бир убакта:

– Не, силер менен сүйлөшсө не жарабасын?.. – деп, аста мыңкылдап, кеп ээрчитип койду.

– Йа, айланайын,– деп жиберди кара неме чоң кара көрпө бөрк алдынан эки көзү чакырайып,– жанкебинди ысытам, айтып коёюн, ушул ишке жарап бер, айт азирет төрөгө, мына биз басабыз бармакты ал шартнамага!

Тилмеч тишин ырсайтып, купуя күлгөн болуп койду.

Кара неме:

– Баары бир бу куу катын орустун талабына макул болбойт, айласы жок бүгүн макул болсо да, кийин ак кызмат өтөбөйт, булар журт бийлеп көнүп калышкан,

эки тизгин бир чылбырды бирөөгө оңойлук менен бере коюшпайт. Мына ушундай, бурадар. Бир баласы Ооганга өтүп кеткен, оруска карап бермек тургай күнүгө жолун карап, качан Абдыллам көп аскер баштап кирип келет деп, күтүп отурат бу. Биз билебиз го, кокуй...

Жанагы кызыга түшкөн кебетеси өзгөрүп, сөзгө кайдигер болуп, а түгүл «бабырай берет турбайбы бу» дегендей, кыжыры келе баштагандай үңүрөйгөн кабак көрсөтө баштады тилмеч. Кыйды неме мунун көңүлүн эмне өйүп турганын баамдады:

– Ырас! – деп жиберди. – Ырас, куру аякка бата жүрбөйт, ырас, биз дагы сый билген кишибиз, бурадар, андан кадырыңыз жам болсун, бурадар... – деди да, ордунан карбаластап туруп:

– Баары даяр, макул, мен үйдүн аркасынан сизди күтүп алайын, макул, бурадар... – деп, кымырылып тышка чыгып кетти.

– Эмне дейт бу баятан бери? – деп сурап калды майор Ионов.

– Даткасын жамандайт.

– Мунусу жакшы,– деди майор Ионов.

Тилмеч жым дей түштү:

– Кеп тартышка сизден өтүнө албай турам.

Бул эшикке чыгуунун айласы эле.

– Сырын тарта бериш керек. Жигин таба бериш керек, – деди майор Ионов.

Бир аздан соң тилмеч сыртка чыкты. Чыдамы кетип, сийгелектеп турган экен, кара неме тилмечти

леп жандап, үй артынан нары дагы обочо баштады. Тилмеч кыйыктанган да болуп койбой, чоочуганы да жок, караңгыда бир ууртун тартып, тымызын жымыйып басты. Көп буйдалышпады, Ионовдун алдына кайра кириштн.

Кара неме улага ченге келип, от ичкериштирген болуп калды. Тилмеч акырын көпкө сүйлөдү, майор Ионов башын ийкеп, уюлгуган кара сакалчан кишини улам тиктеп коюп, өзү да бирдеме айтып, пикир алмашкандай отурду. «Йа, алла, барсыңбы? Бизди да алкулум де, йа алла! О жылы ордодон сый тон кийсе, кечээ эле амир Музафардан датка атагын алса, ыя, бүгүн орустан чен алып кетеби бу куу катын, ыя? Бизге кана? Биз да пендебиз, йа алла, теңшегейсиң!..» деп, кара неме тиги сыпаа сары мурутчан төрөнүн алдына бүк түшөр, балбалактап ыйлап берер абалга келип, сасык тер кетип, тула бою дүрүлдөп отурду.

Майор Ионов аны имере тиктеп:

– Ну, ким болосуз? – деп, орусча сурады. Тилмеч котордu. Кара неме чөк түшө калды, башынан чоң кара көрпө бөркүн шап колуна ала коюп:

– Ысмым Карасакал, таксыр. Эл бу сакалымдан улам да «кара сакал» деп коюшат... – деп, арбайган кашынын алдынан көзүн күлүңдөттү – Биздин тегибиз деле томаяктан эмес. Биз деле кызматыңарга жарайбыз, таксыр...

Тилмеч котордu. Майор Ионов Карасакалдын көгөртө кырдырган соксойгон башынан чыккан кара булоону таң болуп тиктеп:

– Шартнамага бармак баса аласызбы? – деди.

Тилмеч которду. Карасакал жалп этип чекесин жерге тийгизип, сабылып жиберди:

– Баспай анан!? Бе-еш бармагымды тең басам, улугум...

Тилмечтен «беш бармагымды тең» дегенин түшүнүп, астейдил бырс күлүп жиберди майор Ионов:

– Түзү-үк,– деди ал,– кана, сизди ким билет, ким тааныйт?

Тилмеч которду. Карасакал:

– Ушул эл бүт билет, тааныйт, «кара сакал» деп аташат!

– Ошто да тааныйбы?

– Оштун бери жагындагы «Асан чек» деген жайда тууган көп, баары эле билет.

– Маргалandачы? Кокондочу?

Карасакал оозун жарым ачып, эмне дешин билбей акактап токтоло калды.

Ушундан соң майор Ионов:

– Кадырлуу Карасакал,– деди,– өзүңүз ойлонуп көрүңүзчү, эч ким билбеген сиз менен шартнамага кантип беш бармакты басыша алабыз? Кадыры болобу ал шартнаманын? Эл баш коймок түгүл, мазак кылбайбы биздин ал шартнамабызды, ыя?

Тилмеч которду. Карасакал оозуна кан келе түшкөндөй тамшанып, нес болуп отуруп калды. Тилмеч эрдин тымпыя кымтып, мисирейип тиш ачпайт, ал

«өй, бирдеме дебейсиңби, эми эле үй артында бир кочуш алтын бердим эле го» десең да мизбакпай турган, не танып, не «жалаа» деп, кайра айыпка жыктырыштан кайтар эмес. Карасакал бөркүн башына кийгенди унутуп, ошол соксойгон бойдон эшикке сүйрөлүп араң чыгып кетти.

Курманжан эртеси күнү майор Ионовду өз өргөөсүнө чакырды. Түнү бою кирпик какпаган окшойт, көзү киртейип, иреңи керсары тартып, жүдөңкү экен. Майор Ионовдун жылуу саламына башын гана акырын ийкеп:

– Төрөм, сиз менен иш бүтпөйт,– деди акырын, – көрүп турабыз ниетиңиз жакшы эле бизге, бирак сиз бүтүргөн иш калпыс болуп калышы мүмкүн, себеби ушул ки, сизден чени да, бийлиги да чоң акимдериңиз бар, ал акимдер не жаратат, не жаратпай коё алат. Бүгүн биз кылган шартнама эртеңки күнү не жаратылбай, не кем баа болуп калса, орустай журтка эчтеме эмес, а биздин биртке журттун башына кыйынчылык түшүп калат. Ошон үчүн...

Тилмеч майор Ионовдун ийнине саал эңилип алып, акырын күңкүлдөп шыпылдатып которуп жатты. Майор Ионовго ыгына жараша убада кыла беришке, бүтүм бүткөрүшкө кеңири укук берилген болучу. Бул мелтиреген карасур зайыпты же коркутууга, же алдоого болбой турганын сезип, сөз ыгын күтүп, кут этпей башын ийкеп, угуп отурду.

– Ошон үчүн,– деп, сөз улады Курманжан,– бир береке эле сизди быякка жумшаган Искебүл-пашанын өзү менен сүйлөшсөк, төрө.

Тилмеч котерду. «Бу куу катын кепке келүүдөн баш тартты окшойт» – деп кошумчалады. Майор Ионов жүйөгө тен коюп, башка сөзгө өтпөй:

– Мейли,– деди,– сиздин каалооңуз болсун, урматы улук айым.

Курманжан дагы эле өйдө карабай кабагын же бүркөбөй, же жазбай, эрини кеберсиген жүдөңкү, суз абалында:

– Эми, тилмеч, менин коёр шартымды айт, толук айт,– деди. – Сүйлөшүүгө барган кезде «алдадык» деп, мени абакка кириптер кыла турган болушпасын – бул бир; сүйлөшкөн учурда биздин элге да, менин керт башыма да мазак сөз өтпөсүн – бул эки; сүйлөшүү бир тараптын үстөмдүгүн ашкере бекемдөө эмес, эки тараптын тең пайдасына ымга келишүү катары болсун – бул үч. Мына ушул үч шартыбыз бекем сакталса гана сүйлөшүүгө барабыз.

Бул шартты да орундуу деп эсептеди майор Ионов:

– Сиздин амандыгыңыз үчүн мен кепилмин. Өз сөзүбүздүн эгеси болобуз биз.

– Куп жакшы, – деди Курманжан, – эр жигиттин сөзү өлгөнчө өзү өлсүн дейт биздин эл.

Жолугушуу орус аскеринин Оштогу турагында өтмөк.

Кең короонун так ортосуна көк нооту жабылган узун стол коюлган, жанында эки гана орундук көрүнөт. Эшиктен төргө чейинки эки капшытка парад мундирчен ардак кароол тизилген. Өңкөй иргелген

офицерлер турушат. Бул окуяга атайын өзгөчө маани берилип, бул жергилик элдин көзүн ала чакмак кылсын үчүн, «бул кыргын эмес, тынччылык апкелген окуя» катары айрыкча даршан этилмекчи эле.

Мүнөт жакындап, салтанатка катышчулар коргондун эшиги жакка улам серп салыша, ошол эле учурда урматы улук генералдын да ичкериден шаңдана чыга келишин күтүшө көңүлдөрү бөлүштү боло башташты.

А урматы улук генерал Михаил Дмитриевич Скобелев эң акыркы ирет бою-башын каранып, сеңселген мурутун атырлап, «эми чыксам бекен» деген кыязда, али чыга элек.

«Токтоо болмок абзел!» – деди генерал өзүнө. Үлбүрөгөн жука пардеден тыш даана байкалып турган.

Те коргон оозунан аңгыча акбоз бээ минген, ак элечек зайыптын сөөлөтү көрүндү да, эки жагынан саал арттарак эки атчан киши коштоп, кабагы суз, бет алдын гана мелтиреп тиктеген боюнча, туш тарабынан аваз кылган көпчүлүктүн көз алдында төрдү көздөй келе берди. Алтын саймалуу кымкап тон кийген, жакасынан эки өңүрүн тегерете кере карыш кундуз кармалган, зайып затына ылайык ничке күмүштөлгөн кемер курчанган, белинде кыны ар түркүн асыл таш чөгөрүлүп кооздолгон кичинекей кыңырагы жүрөт.

Жай, жайкала басып чыга келди генерал да. Тике карашынан, өзгөчө эркин тутунган сөөлөтүнөн аны «ушул Искебул паша» деп, жазбай баамдады да, бээ

үстүнөн асте таазим сездире салам айткан кабак көрсөтүп, тизгин жыя калды Курманжан. Генерал бир көз ирмемде эмне кылуу керектигин болжоп, ошол замат кубана мейман күткөн үй ээси өңдөнүп:

– Келиңиз, келиңиз, аттан түшүңүз, өтүнөбүз, урматтуу датка айым,– деп, атайын кабак жаркыта тосо кадам басты.

Түшүүгө эптенбей, түшпөйм да дебей Курманжан бир аз ыңгайсыз абалда токтоло калды да, ошол бээ үстүндө турган бойдон эле белиндеги кооз кындуу кыңырыкты чече баштады.

Бул эмне каадасы?! Таң болгондой элтейип тиктеп калды генерал.

Көк ноотунун үстүндө мурдатан даярдалып коюлган шартнаманын болжол тексти, жана да кол коюлуп бүткөн соң сыйпат үчүн ооз тийилет деген биртке мөмө салынып, ак күмүш табак турган.

Бир аз аралашып, адат баамдай калган майор Ионов мөмөсүн көмкөрө төгө коюп, күмүш табакты кош колдоп, Курманжандын алдына тосо берди. Бирок, Курманжан кыңырагын табакка салмакчы боло өйдө кармаган бойдон генерал Скобелевди мелтиреп тиктеп, токтоло калды.

– Урматы улугум, муну сиз өзүңүз кабыл алууңузду каалап турат окшойт... – деди тилмеч генералга акырын.

Күмүш табакты генерал колуна алары замат Курманжан кыңырагын күмүш табакка секин койду да, чач учтугунан бир байлоо ачкычтарды алып, күмүш табакка шылдырт дедире акырын таштады:

– Тилмеч мырза, айтың, ыкыбалдуу төрөгө,– деди үнү басмырт,– не абалда болгонубуз менен, биз өлкө эгеси, үй эгеси эмеспизби, айтың, биз өз үйүбүздө тосуп алгандай бололу. Көп алыс эмес, мына бу Мады кыштагында, ошол жерде өз төрүбүздө жай көңүл менен бүтсүн калган сөз.

Кеп маанисин тилмечтен угуп, ойлоно калды генерал Скобелев. «Ну, бу кандайча каадасы? Же кол коюудан эптеп кетенчиктеп жатканыбы?» – деген түкшүмөл шек кылт деди оюна.

«...өз төрүбүздө жай көңүл менен бүтсүн калган сөз...»

Жүйөгө муюду генерал:

– Мейли, урматтуу датка айым, сиз айткандай болсун,– деди шар, сеңселген азем муруту былк эте жымыйып.

Тилмеч котордu.

Курманжан ырааазылык билдире саал таазим кылды да, үнсүз баш ийкеп коштошуп, акбоз бээнин тизгинин кайра тартты. Эч калдастоосуз, жанагы келген сынында жайма-жай, коштогон кишилери менен кайра коргондун чоң дарбазасынан чыгып кетти.

Бу эмне деген табышмагы? Стол үстүндөгү күмүш табакка салынган датка айымдын буюмдарына кызыга үйрүлө калышты офицерлер.

– Бу,– деп чечмеледи майор Ионов,– кичинекей кыңырак – куралды таштаганы, а ачкычтар, туптуура жетөө экен, Кокония өлкөсүнүн эң акыркы жети шаарынын ачкычтарын тапшырганы. Өзгөн, Ош, Анжиян, Маргалан, Кокон, Наманген, Кожон!

«О-о», «укму-уш», «акыл менен, акыл менен» дешип, дуулдап жибериштн баары.

Генерал жандап турган сүрөтчү төрөнү коштотуп, бир аз топ-топ бөлүнө басты. Ар кандай темада бул киши менен пикир алышуу кызыктуу болучу.

А сүрөтчү алда качан алеп-желеп болуп алган:

– Мына, не деген көрк, келбети эле бир баа, анык каныкелик сезилет, ыя, Михал Дмитрич! Мындай төп келишкен сөөлөт Парижден да табылбайт! – деп, генералды ооз ачырбай күжүлдөп кирди. – А сиз сулуулук, анык көрк мезгилди тебелеп өтүп келе берерин оюңузга келтире аласызбы?

Бу дайыма көңүл деми ташкындап турган адамдын шарданына генерал теңдеше албасын билет. Минтип учуп-күйүү өнөрдүн дуваналарына тиешелүү, а ал олимпиялыктардын ыйык эркин орундаткан Арес гана.

– Да! – деп күрсүнүп алды генерал, сүрөтчүнүн көнгөн ой чегине көп да сыйыша бербеген пикиринен бошоно. – Тек жайы сезилип турат, аристократизм. Туура байкагансыз, Василь Василич! – деп, мындай маани сүрөтчүнүн оозунан чыкпаса да, ага толук макул боло баш ийкеди. – Туураны туура дейлик! – Сеңселген кооз мурутун маашырлана сыланып койду.

«Да!» – деди өзүнчө генерал. «Аристократизм ак кайыптан, адам рухунун бийик чеги демекчи, кудай өзү берерине берген сөөлөт».

Михаил Дмитриевич кишиде боло берчү терс сапаттардын бири катары курулай жупуну тарта

берүүчүлүктү жактырчу эмес. Өз тукумун те кылымда орус өкүмдарларына кызмат кылган, сержант болуп, азаматтар гана жетчү орденге жеткен Никита Скобелевден сүрүп, өзүнүн бул жарык дүйнөдө өзгөчө вазийфасы, оруну барлыгына астейдил ишенген адам.

– Михаил Дмитрич,– деп оюн бузду сүрөтчү төрө, – айланаңда не деген асыл көрктөр бар экенин баамдабай, баамдоого аракет кылбай өмүр өткөрө берүүгө болобу деги?

Таң болгондой бир тиктеп койду генерал. «Болот, чырагым!» дейби?! Орунсуз..

Кыстап отурбай сүрөтчү маани улантты:

– О, шумдук ай, байкайсызбы жаратылыш көп убакта ажайыптарды өзү көз кубантыш үчүн жаратабы дейм?

– Мүмкүн,– деди генерал көңүлү ийиге, – мүмкүн! – Бул ой анын көз карашына биртке шайкеш сыяктуу. Бирок:

– Бу эмне үчүн эле жаратылыш «ажайыпты» так ушул жерге «жаратып» отурат экен?! – деп, ушул жагына кападар болду.

Аны сайын кызып кетти сүрөтчү:

– Сиздин ич күптүңүздүн себебин түшүнүп турам. Сиз бул жерликтерди цивилизациядан адашып калган эки аяктуу жапайы, варвар, а түгүл каннибал деп ойлойсуз. Түз айтканымды кечирип коюңуз, Михаил Дмитриевич. Бирок, Түркстан адам баласынын

алдакачанкы бешиктеринин бири! Демек, бул жерлерде да этникалык жагынан өңү, сымбаты кынтыксыз адам тиби бар экени шексиз. А кокус, ушул эле Курманжанда Тамерландын руху жүргөндүр? Же каныке Тамиристин?

Муюгансып калды генерал. Өзүндө кайсы бир улуу түпкү аталардын руху бар деген ою бар. Балким, князь Святославдан келиши мүмкүн.

– Кызык! – деди генерал. – Сиз, Василь Василич, чын эле ушул азыр да бизде байыркы улуу аталарыбыздын руху жүрөт деп эсептейсизби?

– Чын эле, Михаил Дмитриевич! Руху гана эмес, өңү, келбети кайталанышы мүмкүн. Сиз жанагы бизге экзотика болуп көрүнгөн айымды жакшылап байкаган болсоңуз, анын өң түспөлүнүн тегинен, албетте, улам бир мезгил катмарын сыйрып алып, кичине өзгөрө, бузула түшкөнүн өз-өз ордуна коюп, оңдоп отурса, бир убакта биздин жалпы энекебиз жаратылыш өзгөчө көркөм жараткан байыркы накта оригиналы чыга келет. Өзү үч уктаса түшүнө кирбеген те бир мезгилдердин шамы али жанып турбайбы көздөрүндө!

– Ну,– деди генерал күлө,– сиз, Василь Василич, идеалистсиз! Согуш көрүнүштөрүн тартсаңыз дагы...

– Жо,– деп сөз кайрыды сүрөтчү,– чынды «чын» деш керек, мен аралашып көрбөгөн кезимде согуш дегенди кандайдыр бир шаңдуу парад катары баамдачумун – ойнолгон музыка, султандары селкилдеген баатырлар, кылкылдаган туу, бир жактан замбирек

күрсүлдөп, бир жактан аргымактар алкынып, дегиси биртке гана элтеңдеткен кообу бар эрдемсүү... Ырас, бир аз набыт болгон кишилери да жок эмес... Көрсө,– деди сүрөтчү өкүнө,– согуш деген өтө катаал, ырайымсыз нерсе экен. Биле албайм, муну кандай деп актоого болот деги?

Көп да маани бербей турган, генерал кабагы үйрүлө тиктеп, сүрөтчүгө карата көңүлү биртке кыра боло түштү. Балким, анын ар тараптан кыйын адам экенин сезгениненби, генералдын жүрөгүнүн тереңинде тең көрүү, кадырлоо сезими жүрөр эле. Кайраты, атайы бой салбаган, атайы дарданбаган мүнөзү жакчу. Нары да, «Самарканды коргогондугу үчүн» деген аскерлик Георгий крестин да алган. Же уялганы, же жупунулугу – ал крестти башкаларга окшоп, жаркылдатып тагынып жүрбөйт.

«Ыя, ушул биринчи же эң акыркы согушпу?! Же согуш кансыз, кыйроосуз болмокпу?! – деп ой толгоду генерал Скобелев. – Эгер энекебиз Россиянын тарыхый миссиясын аткарып жүргөн баатыр адамды англис октору менен калбыр кылып жатышса, кайра аны, Скобелевди айыптап, үйдөн тышка чыгып көрбөгөн боорукерлер «куралсыз байкуш жергилик элдин абалын таң кылып жатат» деп чуу көтөрүшкөнүн кантесиң?! Эрдикти акыры баалайт урпактар, жергилик адамдар эң кубаттуу, пейили да, коюну да кең Россиядай держава өз көлөкөсүнө алганына бир убакта ыракмат айтышат, баарыга бирдей эрежеге баш ийдирип, тартипке салып койгону үчүн ыраазы болушат...»

Ушунун баарын өз колу менен тартуулап отурган-сыган сезимге батты генерал.

А сүрөтчү өзүнүн көйүндө:

– Сүрөтүн тартсам болмок!

– Ким жолтоо кылат?! Уктуңуз го, сиз «Тамерландын руху келип алган» деген кекирейген кемпир үйүнө чакырып жатпайбы?! Мына, барабыз бирге!

Кыштактан обочо кыртыштуу мейкинге кырка тарта кырк өргөө көтөрткөн экен. Те кыйла жерден ортодогу он эки канат чоң өргөөнүн эшигине дейре калы килем төшөлгөн. Жалаң иргелгени болуу керек, айттагыдай аруу кийинишкен ак калпакчан кишилер килемдин эки тарабына кырка турушуп, таазим кыла улук меймандарды тосуп алышты. Генерал Скобелевдин атын эки жактан сагакташып, сакалдары жайкала белдерине түшкөн эки кары адам өзгөчө сый-урматтын белгиси кылышып, калы килемдин үстүнө жетелеп бастырышты.

Улук генералды өзгөчө жылуу жүз, урмат көрсөтүп, бул элге таандык сыйчыл адат менен дасторкон үстүн дүйүм даамга толтуруп, ашкере зыяпаттап күттү Курманжан.

Дасторкон үзүрү убагында эле ынтымак жагына ыктатыла эки жактан тең баштала берди сөз.

Бул эл акылсыздыктан эмес, өзү кураган өз ордосу тынчсыз, жайсыз болгону үчүн, өз өкүмдары катуу кол, суук тил болгону үчүн түп көтөрө ага каршы аттанып чыкканын, а бирок ак пашанын акимдери

жапаа көргөн элге эмес, кайра ошол бапасыз ордого жан тартканынан орус аскери менен көтөрүлгөн журт ортосундагы кейиштүү кагылыштар аргасыз болуп өткөнүн эске салды датка айым. Муну генерал окуянын өнүгүш шартынан, алардын ордо эгеси менен анын букараларынын ортосундагы абалды жеткилең билбөөнүн залдарынан болуп кеткенин өзү тарабынан өкүнүч менен баян этти.

Курманжан:

– Биз бир кудайдын бирлигине ишенебиз. Бир кудайдын ар түркүн тайпа калк ичинде ар түркүн миң бир аты бар, маани ушул ки – ким кайсы атын айтып сыйынса, баарыныкы бипбирдей дейбиз; бир кудайдын түркүн пайгамбарлары калк үчүн түркүн жашоо турмуш ирежесин көрсөтүшкөн эмеспи, маани ушул ки – бир кудайдын кайсы пайгамбарынын ирежесин тутунуш ал бир кудайдын өзү берген эрки деп билебиз. Ырас, бир адам атанын тукуму болгон соң өңү-түсү, сүйлөгөн тили, тутунган дини, көнгөн адаты, күткөн малы бөлөктүгүнө карабай түркүн тайпа калк арасында аңдашпай турган ой-санаа болмокпу, келишпей турган кеп болмокпу, жылышпай турган ич болмокпу?!

Тилмеч колунан келишинче майдалап маани уламыштап түшүндүрдү генералга. Бу кудайдын бирлиги жөнүндө чыккан сөздүн себеби бар болучу. Илгери орус падышалары журт караткан мезгилде Эдил боюндагы түркүн тайпаны күчтөп күргүчтөп, христиан динине баш бургузган, Өзгөчө Сибирь жакта христиан

кечилдери өтө чаап, «язычниктерди» кыштын күнү ыраң суугa чөмүлтүшүп, кары дебей, жаш дебей тегиз чокунтушкан кезде, өпкөдөн кагынып эл боо түшүп кырылып кеткен. Мындан кабары болгон аяр Курманжан ушундай капилет мүшкүлдөн сактанып калууга далалат кылып, алдын-ала айтканы болучу.

Курманжан:

– Биз келишер шартнаманын эртеңки өтүмдүүлүгүнө орустун өз баласы сиз, Искебул-паша, жоопкер кепил болгойсуз, биз сизди гана карманабыз, урматы улугум.

Тилмеч которду. Генерал дин таратуучу беле, ал урушта ырайымсыз, өз падышасынын түпкү көксөөсүн мындай кеп менен өткөрөрүнө келгенде сылык да, жүйөчүл да боло алган эптүү саясатчы болучу. Ал башын ийкей отуруп:

– Кадырыңыз жам болсун, урматы улук канике айым. Бул сүйлөшүүгө азирети ак падышабыздын өзүнөн мага кеңири укук, бийлик берилген, – деп тактады. – Ишендирип коёюн, Россия өз кол алдына караган калктардын жашоо тирилигине, туткан динине кысым көрсөтпөйт, албетте, ал калктар империянын мүдөөсүнө каршыкпай турган болсо. Ушул кез – бүткүл дүйнөдө абал чалкештенип, жер бөлүштүрүп алып калуу кызыкчылыгы чоң өлкөлөрдү тике маңдайлаштырып салган кез. Мына, силерге тыяктан англистер көз артып, быяктан чириген кытай богдыханы беш салаасын сунуп турат. Ырас, ачык айтмак деркер, быякка келүүдө Россиянын да өз

кызыкчылыгы жок эмес, анын бири Россиянын өз тынччылыгына коркунуч боло турган англис-кытай кадамын тосуу менен түшүндүрүлөт. Эң биринчи силерге тиер көлөкөсү бул – Россия бытыранды өлкөңөрдүн ички пайдасыз кымкуутун тыят, тыштан, өзгөчө кытай тараптан тынымсыз боло келген кас экспансияны биротоло токтотуу вазийфасын өтөйт.

Бул Курманжанды муютту. «Ушуга каниет...» – деди ичинен.

Генерал Скобелев:

– Датка айым, Абдылла-бекти чакырбайсызбы? Биз жоокердин эрлигин кадырлайбыз, бизге душман болгонуна карабай. Ага деле биздин пейили кең азирети ак пашабыздын кечирими болуп калышын эсиңизге салам.

Курманжан көзүн жума акырын баш чайкады:

– Ал эми келбейт, урматы улугум. Себеби ушул ки, аны «кошун жыйнайм, көмөк алам» деген кыжаалат айдап кеткен. Бирак, эми ал баштагыдай дүпүрөгөн эли бар бекпи?! Эми ал бийлигинен да, элинен да ажыраган бир качкын. Качкынды ким ээрчийт?! А ээрчиген кошуну жок, көксөгөн көмөгү жок болгон соң, намыстуу бала кара жанын багыш үчүн быякка кайра кайтып келе койбойт. Камтама болбогула, урматы улугум.

Дагы наркы-берки мудаа, санаа ортого салынган соң эки жакка ийкемдүү бүтүмгө макулдук болунду.

ШАРТНАМА

1. Эски хан ордосун кайра, кандай абалында, болбосун калыбына келтириш эки жакка тең ылайык болбойт.

2. Жети шарлуу Кокония өлкөсүн Россия империясынын карамагына эки жак тең кошулду деп эсептейт.

3. Жергилик журттун жашоо тиричилигине, туткан динине Россия акимчилиги тарабынан кысым кылынбайт.

4. Көтөрүлүшкө мурунку катнашы үчүн өлкөнүн калкын жазалоо токтотулат; колго түшкөн же өзү келип кабылган көтөрүлүшчүлөр азат болунат; куугун жеп бозуп кеткен элге кайра өз жерлерине кайтышка, жана да тынч тирилигине өтүшкө шарт берилет.

5. Россия өз карамагындагы башка тайпа журттар катары бу жети шаарлуу өлкөнүн журтуна да кам көрөт.

Шартнамага генерал Скобелев кол койду. Курманжан «Курманжан датка айым» деп жазылган күмүш мөөрүн басты.

Генерал Скобелев өз колу менен Курманжанга кызыл кымкап тон жаап куттуктады:

– Кут болсун, урматы улук канике айым, биздин азирети ак пашабыздын улук ыракымы! Сизге орус аскеринин полковниги деген аскерлик чин берилерин, жана да өз өлкөңүздөгү эң бийик баркыңызды мындан нары да дагы көтөрүп, сизге «кара кыргыздардын каникеси» деп урматтоо ылайык табылганын көп алдында жария кабарлап коюуну өз вазийфам деп эсептейм. Жана да, мындан тышкары азирети ак пашанын казынасынан сизге жылына үч жүз сом өлчөмүндө көмөкчү каражат ыйгарылат.

Курманжан мелтиреп суз кабыл алды. «Кайдагы канике?! Өз алдынча журт сурайт канике деген?!. Бул шартнамага мөөр басып, анан каникемин десең

тууган уялбайбы, душман табалап күлбөйбү, кокуй?! – деп, тымызын көңүлү сынды.

– Эми мага атак зарыл эмес, урматы улугум... Мен эми пейили кең азирети ак пашабыздын аманчылыгын гана бир кудайдан тилеп, ушул – ыйык шартнамага ылайык журтум тынч болсо, журт ичинде өзүм бир кудайга кулдугумду өтөп, тынч өмүр кечириш жагын гана көздөйм. Ыраазымын, урматы улугум, көңүлүңөргө ыраазымын... – деп, Курманжан астейдил ыраазылык билдирди.

Шартнама бүткөн соңку сый тамакка «кара кыргыз каникесинин» дасторкону кеңири жайылган, эки жактан тең кадырлуу кишилер чогулган болучу.

Эшиктен акырын кирип, небереси Мырзапаяс чоң энесинин жанына кош тизелей акырын чөгөлөй отуруп, башкаларга байкатпай кулагына: «Чоң эне... сиздин үрөйүңүздү көчүрүп алып атат, чоң эне...» – деп, асте шыбырады. И, үрөйүңүздү көчүрүп алып атат деген эмне?! Чоң энеси небересин бир карап койду. Мырзапаяс улагада күймөнүп отурган кыркма кара сакалы бар сыпаа жүз орусту тымызын чоң энесине байкатты: «Оногу орус көчүрүп алып атат...» Курманжан түшүнө албай, орус жакты карап элтейди. А орус улам ага көз кырын салып, кайра алдындагы бирдемеге күймөнүп, колу ойсоңдоп, кайра көз кырын салып, кайра өзүнчө үңүлүп отурат. «Бул сыягы пашанын наиби окшойт... келген күндөн бери эле улагада ушинтип, ооздон чыккан сөздү жазып алгансып жүрөт ко...» – деди ою.

Муну байкап генерал Скобелев:

– А киши сүрөтчү Верещагин төрө, канике айым,– деп калды,– сиздин сүрөтүңүздү тартып отурат, камтама болбоңуз, канике айым.

Тилмеч которду.

Эки көзү күлүңдөй башын ийкеп койду сүрөтчү төрө, негедир шашкансып, көңүлү толкундагансып, өз ишине дагы карамыга үңүлө.

Курманжан «кандайча?!» дегендей, көңүлү уйгутуйгу болгондой таң калып, бир кур кейиштүү ойго кабылгандан, эмне дээрин билбей калгандай нестейди. «Үрөйүнө кошулуп адамдын руху сүрөткө өтүп кетет» деген кооптуу сөз эсине келди. Бирок, эми эле шартнамага мөөрүн басып, амирине моюн сунуп берген акимдерге каяша айта албай дендароо болуп отуруп калды.

– Жакпай калды,– деп түшүндүрдү генералга Курманжандын абалын тилмеч.

– Көрбөй туруп эле жактырбай калабы?! – деди генерал Скобелев, бери апкел дегендей сүрөтчүгө ишарат кыла.

Өтө жооптуу сындан өтө тургандай өзүнчө эле апкаарып, сүрөттүн ар кай жерин бир тиктеп, кармалап, кайсаланып калды сүрөтчү. Мына, отургучтай бирдемеге коомай отурган, жука кызыл камзолдун тышынан белине кооз кындуу кыңырак байланган, башында үлпүлдөгөн жаңы кар сыяктуу ак илеки чалынган, буудай иреңи суз, акылы, кайраты ачык

сезилип турган орто жашап калгансыган зайыптын сөөлөтү. Сүрөтчү ордунан туруп, төргө келип, сыңар тизелей сүрөттү бери карата берди.

Көзүнө чалына электе Курманжан көзүн акырын жумуп алды. Генерал Скобелев:

– О-о... Эң сонун... – деп жиберди. Курманжан жумган көзүн ачпай үнсүз башын чайкады. Жаш Мырзапаяс сүрөттү эки көзү бакырайып, апкаарып тиктей берди. Элет аксакалдары үлдүрөй жүз үйрүй калышты.

– Көргүсү келбеди,– деп түшүндүрдү тилмеч.

Кубанычы заматта күбүлүп түшүп, сүрөтчү ордунан шып туруп, сүрөттү абайлап кармаган бойдон өргөөдөн чыгып кетти. Эми көзүн ачты Курманжан. Төрөлөрдүн таң калып тиктей, кабактары кирдей түшкөнүн көрдү да:

– Капа этпеңер, урматы улук төрөлөр... – деди, кечирим сурагандай үнү басмырт, – Те илгери да, биздин пайгамбарыбыздын түшунда да, ушундай адамдын үрөйүн көчүргөн өнөр болгон дейт. Пайгамбарыбыз сыркоолоп калганда бир күнү жанындагы ишенимдүү чар яры[16] ушундай өнөрчүгө анын ыйык үрөйүн көчүртмөкчү болушат. Өнөрчү келип, көчүрө баштаганда пайгамбарыбыз жүзүн калкалана койгон дейт. «Э-э, расул илла, кийинки үмөттөрүңүз үрөйүңүздү көрүп, кыяматка дейре медер кылып

[16] *Чар яр* – төрт дос, Мухаммед пайгамбардын жолун улантуучу төрт досу.

жүрүшпөйт беле?!» дешкен. «Баарыбыз адам атанын баласыбыз, андай болгон соң мага окшогон бир үмөтүм үрөйүмдү карап отуруп бир кыйкым табат, бир үмөтүм сулуусунат, бир үмөтүм сөөлөттүүсүнөт, маани ушул ки, үрөйүмдөн көрө сакы үмөттөрүмө жакшы ишим, акыл сөзүм калсын» деген экен пайгамбарыбыз...

Түшүндүрө которду тилмеч. – Төрөлөр өзүлөрүнчө кобурашып калышты. «Мейли, ар кимдин өз үйүтү өзүнө жакшы...» – деп койду генерал Скобелев.

Бир жактан көтөрүлүштүн отунун кору өчө койбой, бир жактан ошол кезде чет өлкөлөрдө «орус Түркстан элин ырайымсыз басып жатат» деп ашкере болуп жаткан. Ушундай шартта, иштин кыйыны бүтүп оңою калган убакта бул өлкөнү кандай жол менен болсо да тынчытып калуу өзгөчө зарыл иш болуп калган болучу. Же ыгы келсе чууну дагы күчөтпөй бул элдин дагы кимдир бирөөсү менен шартнама түзүп жайгаруу керек эле. Ким кепилге өтүп бермекчи?! Кан ордонун эски эгелери жарайбы? Жок, алар бул элге жек көрүнүп бүтүшкөн, алардын шартнамасы бул элдин кыжырын гана кычатат, нары да көтөрүлүшкө мурда жеңдирип, тагын алдырып койгон соң өлкө атынан сүйлөшкө акысы да болбойт. Абдыракман абтабачы «мансапкөр», «саткын» атыгып, жамы журт алдында ыйманы кирдеп калган, ага эч ким муюбайт. Тегеренип келип, өлкөнүн түркүн тайпа журтуна бирдей барктуу Курманжан датка айым менен кепке келишүү ылайык болуп табылган.

Бул шартнама эски Кокон өлкөсүн толук бойдон орус мамлекетинин карамагына өткөнүн жергилик калктын өзүнө да, Россиянын тышкы дос-душманынын көзүнө да мыйзамдаштырган саясий документ болгон эле.

III

Те төмөндө төө боздойт. Жалгыз муңканып, эки көзү чачырап, бир жерден чыга кала тургандай ал чөлкөмдү айланта асте каранып, куду киши үшкүргөн сымал улутуна үшкүрүп, бирок, кеткен кайра келмекпи, төгүлгөн кайра толмокпу, боточугу арык бойлорунда жок, андардын кычыктарынан да эч көзгө чалынбай, наркы сеңселген балаты талдын айланасынан да табылбай, эми табылбасын түшүнөбү, «бу-у-у...» деп, ындыны өчкөнсүйт. Үмүт гана, баланын өлүмүнө эч макул эмес, келишпес эне көңүлү гана айдап, «бу-у-у...» деген сайын, өксүгөн сайын бышкан кайналыдай эки көздөн мөлт-мөлт жаш агып, тентиреп жүрөт.

Кечке жуук болчу. Курманжан өргөөнүн сыртында керегеге такай коюлган күрсүдө отурган.

Жылуу жабуу жаптырып,
телчитпедим ботойду ай...
Жибек нокто каттырып,
ээрчитпедим ботойду ай...

Ушул «ботосу өлгөн төөнүн боздогону» деген арман кошок Курманжандын оюна өзүнөн-өзү жылжып агып кирип, ал дагы күйүттүү эне, ичтен эски

кайгысы козголуп, ичтен боздоп, акырын эрдин күбүрөтүп алды да, башын аргасыз ийкей өзүнчө улутунду. Бала түшкүр эне үчүн дайыма бала, эси болобу, эси болбойбу, бою болобу, бою болбойбу, ичтен чыккан ийри жылан эт-жүрөктөн жаралып, дайыма түзү ысык болот турбайбы?! Эптеп тукум дегилик ичтен чыккан ийри жылан эмес, а Курманжан эл агасы болуп калган уландарынан ажыраган эмеспи. Бала үчүн эне жүрөгү көөнөрбөйт экен, те баягы Абдылла-бектин ак кийизге оролгон кол башындай жүрөгүн алдына коюп, Акбалбан арман күү чертип угузган күн, кече үч жылы мурда Камчыбектин мойнуна жыландай муздак сыйыртмак салынган күн ушул азыр да күнү бүгүнкүдөй, ар биринин үрөйү көз алдында, үнү кулагына угулат. Ошондо өзү: «Тарта ыйла! Кудай ыйга ый кошот, кайратка кайрат кошот. Тарта ыйлап, а көрө ариетин жакшы кылгыла!..» деп, айткан кайрат сөзү азыр да эсинде. Ал сөз туугган үчүн, өз үчүн айтылган кайрат, бөтөн көзүнө сыр бербөө, мүңкүрөбөө болучу. А эне ушул күнгө дейре унута албайт, күнүгө тымызын өксөп, тымызын үшкүрүп, чачы агарып келет.

Боз каймал не оттобойт, не бир жерге токтобойт, илкий-калкый, кээде мөгдөгөндөй мойнун узун созуп, жер жыттап, «бу-у-у...» деп, өңгүрөп ыйлаган эне сыяктуу, көз жашы мөлтүлдөп, дагы эле айланчыктап жүрөт.

Бу кийинки кезде байып кеткен Карасакалдын төөсү. Бир жума мурун жаңы көз жарган күнү көңдөбөсүндөгү көпкөн көк дөбөтү боточук байкоосуз

тебелеп кетсе жара тартып таштаган. Ошондон бери күнү-түнү боздойт. Эчтеме менен алаксытууга болбойт экен. Суу ичпейт, чөп жебейт, муңканып боздогону боздогон.

Жардын башын кыдыртып,
ойнотподум ботойду ай...
Талдын башын сыдыртып,
тойлотподум ботойду ай...

Курманжандын көзүнө жаш тегеренип, те каралжын тоого жакындап бараткан күн кызылына чагылышып, жылтырап келип токтоду. Эне тиштенип араң тыйынды, ал көз жашын жанында кожурашып ойноп отурган наристе неберелери Азиз менен Кадырга көрсөткүсү келбей. Камчыбектен калган балдар болучу.

– Кулагыңар барбы? – деп сурады Курманжан неберелеринен, жымыя тиктеп.

– Ба-ар! – дешти эки наристе жарыша. Буудай жүз, саргылт көз наристелерден Камчыбектин үрөйүн дагы сезип, аны сайын эт-жүрөгү ийигип:

– О, бууданымдан калган туяктарым... – деп алды чоң эне. – Тыңдайсыңарбы кеп айтайын?

Чоң эне аларга күнүгө ар түркүн маани айтчу. Өмүр, өлүм, адамдын баасы, арам деген не, адал деген не, оң деген не, терс деген не, ак деген не, кара деген не, алланын кудуретин, жарыктык дүйнөнүн үзүрүн кандай сезүү, түшүнүү жөнүндө чоң кишилер менен маектешкен сыңары накыл айтчу.

– Тыңдайбы-ыз! – дешти балдар.

Бүгүн эмне маани туюнтканы отурганы өзүнө дайын, бирок кандай баштап, кантип бүтмөк ылазым, биртке ойго чөгө калды чоң эне. «Кулактарына түшүп, көңүлдөрүнө кирип калса, акыры бир убакта азыр айтылган маани бир кайрылып эстерине келер, а балким жыйналган акыл казынасы болуп, өмүр жолдорунда көмөк болор?..» Өттү го далай өз башынан?!

Наристелер ооздору ачыла кулак сала тиктеп калышты.

Чоң эне балдардын ой туюмуна жетимдүү болсун үчүн жай, ыр айтып аткандай мукамдап, чеберлер кештеден кеште чыгаргандай мааниден маани улантты:

«Те алмусакта эле теңирим ар адамдын үрөйүн, көңүлүн, көрөр күнүн ар башка кылып жараткан экен. Бу тар дүйнөнүн талашы көп, жеткенинен жетпей өксүгөн касырет арманы, наалышы көп, аттиң ай, ошон үчүн.

Мунусу аз келгенсип, адам атпайдын баарынын акыл чөйчөгү бир текши болунбаганын айт?! Өз акыл чөйчөгүнө жараша ар бир адамзааданын оозунан сөз чыгат, колунан иш келет. Кемисе кемийт, бирөө да акылды ашырып, көбөйтүп алмакчы болуп да, не ашырып, не көбөйтүп ала албайт – чөйчөгүнөн ашып төгүлөт...»

«Бир түркүн адамзаада бар – көрө албас – теңирим анын колунан келерин чактоо кылып, а каалоосун, алкын өтө чоң кылып – куураткан. Кара жанын

карыштап, колунан келбес, алы жетпес ишке жулунат – теңирим буйрубаган соң, эптей албай жыгылат. А бирөөнүн колунан иш келсе, айткан сөзү эп келсе, кудай кууратkан ага алайып көз артат, атаандашат – өтпөйт, анан алдастап жамандык издейт, ошол бирөө анын шыбагасын, энчин бөөдө алып койгон таризде.

Көп жолугар мындайлар, о бууданымдын кош көздөрү, чоочуба – көрө албастын көзүнө өзүнөн-өзү гөр топурак тыгылат, байкамаксан бол – ал ит болуп каба албайт, ат болуп тебе албайт, мар жылан болуп чага албайт, бай тууган болуп бага албайт...»

«Бир түркүн адамзаада бар – келкелиң[17] менен кошо келет – кабагын жаркылдатып, коюңду союп, казанынды асып, көңүлүңдү жамдап багыңа, табагыңа кошулат, а кеткетиң байкалып, башыңа кара булут айлана баштаган чакта аны таламандын тал түшүндө сыйпаласаң таппайсың – бир убакта те башка «күн тийген» жакта башка бирөөнүн күйүп турган отуна алаканын кактап, аны баягы сени мактаган сөз менен мактап, сени ушактап, анын жылуу күнүнө суу канатын жайып курганып, жан багып отурганын көзүң чалат.

Мындайдын келгенине кубанба, кеткенине кайгырба – мындайды ошон үчүн «күн тийген жердин чоросу» дейт, ага теңирим көк-жал бөрүнүн артынан ээрчиген жорунун, кузгундун, карганын күнүн берип койгон...»

Киши кейпин кийген кузгундарды көп эле кездештирген. Бирок, өз учурунда байкады беле алардын

[17] *Келкел* – өсүү, жакшылыктын келиши, замандын оңолушу.

баарын?! Бир убакта уялбай кадам сайын аягына чалына «өлүп берем сиз үчүн» деп ант ичип, бир убакта артынан акырындап жөргөмүштүн торундай арам ушагын жайып, жаңжал отун жагып жүргөндөрдүн көбүн кечигип сезген жок беле?!

«О тоуба ай,– деди өзүнчө Курманжан,– өз оюна коюп, ар нерсеге кызыктырып, тырмыштырып, кудай пендесин кыйнайт, сынайт деген ушубу?..»

Кебин улады Курманжан:

«Бир түркүн адамзаада бар – бейбапа дүнүйө издейт, калпыс да болсо мейли, жортуулчу сымал жан тынымын көрбөй күн ката даңк кууйт, өңкөй сукту жолдош кылат, бирок ал топуксуз – сукка кешик арттырбай тымызын чабат, жалгыз алат. Эки жагын каранбайт – жол жолдошу сууга агып, өзү калат.

Бу жолукса аттын башын бура тарт...»

«Дагы бир түркүн адамзаада бар – топуктуу, колдо барына ыраазы, адамчылыгына шүгүр, уйкусу тынч. Топугу жугат – бу тар дүйнө кең болот...»

«Дагы бир түркүн адам кездешет – өзү келип ыкташпайт, өзү жагынып сырдашпайт, жакшы болсоң, ишиң илгерилесе ал өзүнчө тен берип ыраазы, сырт жүрөт. Качан бир башыңа мүшкүл түшкөн чакта түз келип көңүл сурап, көмөгүн аябайт, акылашпайт.

Сырттан дейт мындайды, достошсоң да, касташсаң да сырттан менен болмок абзел – кадырыңды билет, бөөдө арам өлтүрбөйт...»

Эки бала чоң энесинин бу коңур жумшак дабышын күндө угат, жүзүндөгү бырышын, касыреттүү ойлуу

көзүн күндө көрөт. Бүгүн да ошол, эрикпей, куду чоң киши менен маектешкенсип, өзү көргөн, өзү акыл аркылуу тааныган адам мамилелерин насыйкат кылып, чоң эне эки өспүрүмдүн кулагына салып отурат. Азиз астыртан те алысыракта таандай бапырашып «чек эчки» ойноп жатышкан айыл балдарын карайт. Балдарга кошулуп актөш күчүк элирип чуркап жүрөт.

– Азиз, бар, барагой, оюнга кызыгып турасыңбы, каралдым?– деди чоң энеси аны байкап.

Азиз ордунан леп тура калды.

– Оюн эрежеси баарыга тең. Муну билесиңби, Азиз?

– Билем.

– А түзүк! Үстөмдүк көрсөтпө, кычымдык кылба, оюн тартибин башкалардан да сен бекем сактап ойно, а бирөө бузса дароо как. Ушул бала күнүндө оюн тартибин сактабаган кийин эрезеге жеткенде адилеттик дегенди сезбей, ал үчүн аттап өтпөй турган бир дагы кыйын босого жоктой болуп, ээнбаш, бейбаш өсүп калат. А кычымдык карөзгөй кылат. Бар, этият бол.

Азиз жүгүрүп балдарга кошулуп кетти. «Бала эмеспи?..» деп койду Курманжан өзүнчө. Кадыр ошол мостоюп отурган бойдон былк этпей кала берди.

– Йе, Кадыр, сен барбайсыңбы оюнга?

Кадыр таңдайын «шык» дегизип койду. Кадыр башынан кепке үйүр. Оюнга алаксыбай койгонуна чоң энеси да тымызын ыраазы болуп калды.

«Көөдөк, ойноо кездери, бири болбосо бири кулактарына кирип калар айтылгандын. Дегиси, ата-эненин акылы балага акыл боло койбойт, бала теңир буйруган акыл чөйчөгүнө жараша батышынча алат, ар сөздөн өз алдынча маани табат, а акыл чөйчөгү ичтүү болсо бир эмес, жети атасынан калган ой-санааны батырып, наркысын өзү улайт, жалгайт...» деп, Курманжан купуя ойлонуп, башын өзүнчө ийкеп, өзүнчө улутунуп алды. Ушул жашка келип, Курманжан көп эле уул өстүрүп, көп эле таалим-тарбия берип келген. Алымбек тындым болгон соң тун уулу Абдылланы катарга сүрөгөн. Абдылла бөтөн жерде набыт болуп, андан колунда калган Мырза-паяска ак менен каранын ажырымын тааныткан. Мына, тагдырдын башка салганы экен, Камчыбек дарга асылып, андан калган бу Азиз менен Кадырга жол жобо айтып отурат. Энеде бир гана ой – катарга кошулсун, «ата көргөн бала» болуп, абийир, адилет тутунсун деген гана далалаты. «Бу балдар сөз тыңшабаса, тыңшаса да кулагына кирбесе, кулагына кирсе да сөз баркына баамы жетпесе эмне болот?..» деп, катаал ой зып келип, анда эмгеги текке кеткени эмеспи, жүрөгү шуу дей түштү. «Өзүлөрүнүн шору»... – деди Курманжан кейиштүү улутуна. «Өзүң билбе, билгендин тилин алба» деген калмактын каргышын эсине алды. Аттиң ай, карачы, өзү билбесе, билгендин тилин албаса, анык кудайдын кууратканы ошол да?! Бу оомал-төкмөл кыйын дүйнөдө өзүң акыл таппасаң да акыл тапкандын айтканына көнүп, айдаган жагына жүрүш да түзүк, каниет турбайбы?!

Те илгерки бир эски өкүнүч көңүлүнө кылт дедиби, аргасы кайсы, акырын улутунуп, акырын күбүрөп, каймана накыл айтты Курманжан:

«Кээ айгыр болот – пейили тар, кызганчак, кичине эле өсө баштаган тай-кунанын батырбай кажып кууп, үйүрүн өндөйтпөйт. «Жаман айгыр өз үйүрүнө тап» деген ошол.

Маани ушул ки, эл ичи ар түркүн, адам ар башка, бирок журт агасы үчүн бирөө «жакын», бирөө «алыс», бирөө «өз», бирөө «жат» делиниши керек эмес. Демек, башчы баарыга тең болбосо, өз үйүрүн тоздурган жаман айгыр таризде элдин ыркын бузуп, таркин чыгарат...»

«Кээ айгыр болот – үйүрүнө карамдуу, терс басканын имерип, үйүрүнүн аксак тайын чыгарбайт, чарк айланып, түн каткан ууруга алдырбайт, бөрүгө жардырбайт.

Ошон үчүн элине карамдуу, кара кылды как жарган калыс, кечиримчил, пейили кең журт атасын «тай качырбас боз айгыр» деп коёт.

Болсоң ошо «тай качырбас боз айгыр» бол...»

«Бол? Болуу эле оңойбу, ордо күтүп, туу жайган өкүмдарлар боло алышкан жок ко?!» Өзү шыпшынды Курманжан. Өзү айтса акыл, караса кабагына сүр болуп берген эри Алымбек боло алдыбы, аттиң ай?! Бийлик, ага өтө эле карыша бериш, канбоо кимди гана болбосун акыры аягында өзүн өңкөй кошоматчы, саткын менен курчап алган, шекчил, кекчил залим кылып коёт экен го?!

Боз каймал биртке тына түшкөн. Дагы кайра муңканып, куду таң куланөөк болуп кылаяры менен жоктоо айткан эне сыяктуу ыйга болкулдап толуп-ташып, өңгүрөп-өксөп, боздой баштады.

Жылаажын тагып мойнуна
жубантпадым ботойду ай...
Эл көчкөндө көрк кылып,
кубантпадым ботойду ай...

Бир убакта алчактаган кара атчан бирөө каймалды көздөй чыкты.

– Уа, арам өлгүр-р? Баласактыгын кара мунун?! У, өңгүрөгөн өңгөчүңдү у-райын! – деп, таркылдап сөгүнүп, кыжырлана темине келип, а мурдатан жүрөгү андан үшүп калган боз каймал маңкайып бир тиктеп токтой калган, сүйрөтүп жүргөн сарысай укурук менен баш талаштыра салып-салып жиберди. – Мына сага боточук! Мына! Мына!!!

Бу Карасакал экен, Курманжан колун серелеп карап тааныды. Кара чепкен, калдайган кара көрпө тебетей, кара топоздун көнчөк жүнүндөй калың сакал, эки көзү дайыма чакчайган, дайыма бир нерсеге ыраазы эмес баягы Карасакал. Курманжан оозунан сөзү түшүп, кабагын үйрүй тиктеп калды. Боз каймал ыйлактап буйтады, башын эки алдыңкы аягына калкалай, ала качып тегеренди, а Карасакал өчү бар сыяктуу аны сайын кыжыры кычап, шилекейи агып, тиштене күчүркөнүп, колунун кыбасы кана сабап жатты, боз каймал логлоп качты, а Карасакал учкаяк ат менен жетип, улам алдын тосуп, башка салгылай берди.

– Кагылайын, барчы, – деди Курманжан, эрди кымтылып, жашыл саргылт көзүнөн бир түркүн жаал оту тутанып, айтчы барып, «ботосу өлгөн төөнү урбасын деди энем» – дечи. Жөн айдап кетсин!

Леп тура чуркады Кадыр.

– Йа! Качасыңбы?! Ботоңду издейсиң э?! – деп, дагы эле боз каймалды Карасакал карсылдатып уруп, нары-бери кууп жүргөн. Боз каймал капилет келе калган ак камзол баланы боточугум деди белем, бир селт тиктеп алды. Кадыр анын жаш толгон көзүн, чокусунан кан чачырап, мойну кызылала болуп кеткенин көрдү.

– Ой, ава! Токтот! – деп кыйкырды Кадыр элире.

Карасакал ат тизгинин тартып балага тан калгансып бир ороюп тиктеп:

– И? – деди. – Эмне токтойт экемин, балакай?! Йа?!

– Ботосу өлгөн төөнү урбасын деди энем! Жөн айдап кетпейсизби?

Карасакал адегенде эмне дешин билбей мукактана калып:

– Ко-оку-уй!.. – деп алды өзүнчө, анан буркулдап жиберди:–Йа! Энең өз катынымды ургузбай! Йа! Эми казыгымдагы малымды да ургузбайт бекен, йа!

– Эмне, көрбөйсүзбү?! Төө ыйлап турат ко?

Саал ай мурун Карасакал али каканагын жыя элек зайыбын «кыз төрөп койдуң» деп, өлөрчө уруп таштаптыр. «Йа-а, кудай бала бер, бала берсең, мына бу ургачы жолборстун балдарына тең тайлашар дана

бер, а дана бербесең кызыл этинде эле ала бер!» – деп, көп ичинде да, өзү жалгыз кезинде да катаал тилек кылып жүргөн. Кара, ага өчөшкөнсүп, зарыгып күткөн зайыбы чыйылдатып кыз төрөп койгонуна күйүп кеткени экен. «Кыз бирөөнүн төшөгү гана! Бала түгүл, дана түгүл тукум да эмес!» – дейт. Муну угуп, Курманжан Карасакалды жигит жиберип чакыртып. «Йе, кайним, бу мынча эмне болуп кетти, зайыбыңды чала жан кылып таштаган имишсиң го? Нечен жыл бирге өмүр сүргөн, мындан ары да бир үйдө жүз көрүшүп далай жыл отурар өз зайыбың эмеспи. Ушунча да кордук кыласыңбы, чектен ашып кетипсиң го, кайним?! Же мындан нары отказан болуша албайсыңарбы? Сен өзүңдү адаммын деп жүрсөң, ал дагы сендей эле адамзаада, кор тутпа. Мейли, башын ачып, энчисин бөлүп коёлу. Күнөөсү не? Күнөөсү кыз төрөп койгону дейт ко? Ким айтты сага, кайсы шарияттан эшиткенсиң, кыз бала эмес бекен?» – деп, катуу уяткарган болучу. «Энчисин бөлүп коёлу», «кыз бала эмес бекен» деген эки сөз Карасакалдын сесин алган. Энчи бөлсө мал кетет, а «кыз бала эмес бекен» дегенден «мени да киши эмес дегени турасыңбы?» дегенди түшүнгөн. Карасакал: «Кара басып, шайтан азгырып...» деп, чекилигин моюндаган болуп, уялган түр көрсөтүп, экинчи кол көтөрбөскө убада кылып, араң кутулган эле.

Азыр итатайы тутулуп: «Йе! Катынымды урсам өзүнө алса, эми төөмдү урсам да өзүнө алып жаткан турбайбы энең?! Бар! Айтып бар энең да ботосу өлгөн боз каймал, бар, айтып бар!» дегиси келип, бул уу сөз

тилинин учуна келип, бирок артын ойлоп тиштенип, араң тыйынды Карасакал. Баланын ачуулуу эки көзү аны тепчип турган. «У! Кар-ра муну! Карышкырдын көзү! У кан-ныңды ур-райын!..» – деди купуя, бирпаста кайра деми кесиле түштү.

– Куп, бекзаадам, куп. Байбичеге айтып кой, камтама болбосун жарыктык. Бу арам өлгүр улам малга кошсом улам боздоп, улам тентирей бергенинен... – деп, күңкүлдөп, боз каймалды үйүнө карата айдап жөнөдү. Боз каймал логлоп, куду кычым эринен бөөдө таяк жеп кор болгон зайып окшоп уңулдап, мурунку муңуна муң кошулуп, «бу!», «бу!» деп, энтиге боздогон бойдон кетти.

Кадыр кайра энесинин жанына чыгып келди. Көзүнө жаш тегерене түшкөндөй, кирпиги жылтырап нымдалышып калыптыр. «А, боорукер болот экенсиң, каралдым»,– деп койду өзүнчө Курманжан.

Боз каймалдын муңканган үнү ааламга сиңип, те алда кайдан үзүл-кесил кулакка чалынып, бири ак, бири кара эки караан улам алыстап, улам көзгө илине бербей кичирейип, кетип баратты. Кошо сыздап, өз касырети тымызын ырбап, Курманжан эне өзүнчө аргасыз арманга ыргалып отурду.

Мейли өлгөнү го өлдү эле, минтип тирилей тиригинен ажырап отурганы ага эч көңүл түткүс кейиш болучу. Колу менен күнөө кылганы мойну менен тартсын – ага ыкрар, бирок ак кишилер атайын кармалганы үчүн ак падышанын акимдерине көңүлү кыра. Күч алдында, тагдыр алдында алсыз болгон соң кайрат менен үмүттөн башка арга не?!

Курманжан тымызын үшкүрүп, кайра тооба кылды:

Бир күндө миң бир эки балээ көрсөң,
баары бир үмүт үзбө бир алладан...

Бул байыртан калган маани ушундай абалга айтылган белем. Өз көңүлүнө төтөк, жанында отурган жетимге алдын-ала эскертүү, акыл болучу.

Ыңжыңсыз туңгуюктан боз каймалдын боздогону угулгансыйт. Бир алсырап, бир күчөнгөндөй. Бул үнү эмес, кайгылаш маглуктун кулакка сиңген муңу, жаңырыгы эле. Темир казыкка карыштыра байлагандыр аны кычым Карасакал. Не чөгө албай, не жез буйласын жырдырып кете албай казыкка тынымсыз айланып, аны сайын муңканып, өксөп боздоп тургандыр боз каймал. Капилет же бир бала, же бир ак улак ойноп жанына келе калса, жүрөгү зырп этип, селт карап, үмүтү бир сынып, бир жалганып, кайгы толгон кара көзүнөн узун кара кирпиги ирмелбей көз жашы мөлт-мөлт төгүлүп турганы, ак каймал ак элечектүү улгайган эне сөөлөтүнө келип, касыреттүү Курманжан эненин улам көз алдына тартылып турду...

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

I

Дүйүм кийе[1] дуулдап баралына келип, бир кылка баш алып, гүлкайыр чакчайып гүл ачып, эрте айдалган арпа сарала, күздүк буудай богок болуп, мемиреген бейпил, жылуу ааламда көккарга тыраалап учуп, жай саратан алды болуп калган убак.

Эшендин качан уктаганын эч ким билбейт. Бир теше жерди баскан дүпүйгөн калың кара жыгач даректын ортосундагы кичинекей үжүрөсүнөн шам өчпөйт. Таңдан кечке, кечтен таңга ак урулуп, зикир чалынып, «Йа, алла!» деген жапырт үндөн мемиреген ава как жарылып турат.

Ошол капилет күн жума эле.

Эшен:

– Сап эм са-ап![2] Сап эм са-ап!.. – деп, муңканып үн салып, өтө көп чогулган мусулмандарды ыйык жума намазына сапка турушка өзү чакыра баштады. – Сап эм саап! Сап эм са-ап...

Эшен жашы кырктарга таянган, ireңи кара чүйкө, кыркма кара сакал, чукчуйган арык чырай киши экен. Эң алдыда, байыркы калыйпа имамдар сыяктуу көк селде оронгон, эки колун тең көккө сунуп,

[1] *Кийе* – чөп, өсүмдүк.

[2] Сап артынан сап.

кудайга кулдук этишти ошол жердеги ар бир мусулмандан жалынып суранып тургандай жүзү өтө муңайым. Өтө жакын, эки дүйнөсүн бир болжошкон деген калпалары жанында, жүз сап тартып, зыяратчы эл намазга тизилишти.

Ал күнү эшен намазды узун сүрөгө салып, өтө такыба, өтө муңканган кыраатка салып окуду. Намаз аягына чыккан соң, ошол кыбыланы карай чөк түшкөн бойдон башын бир жагына кыңырайтып, эки көзүн үлдүрөй сүзгөн калыбында былк этпей отуруп калды. Үргүлөп кеткен эместир? Бир ажайып нышана көкүрөгүнө түшүп жаткансыйт үрөйү. Ким батынат туруп кетишке?! Ошол тапта бал аарынын гана шарпасы угулуп, жамы журт чук этпей, баары бирдей катып калышкан.

Бир убакта, дагы эле көзүн ачпай, көңүлүнө түшкөн ажайып нышанадан не сүйүнгөн, не сүрдөнгөн абалда демиге, отурган ордунда сүкүт тарта теңселе, көзүнүн кычыгына жаш кылгырып:

– Йа-а, алла-а...– деп, акырын күбүрөдү эшен. Ар демине, ар кыймылына көз салып отурушкан калпалар сөздү жабыла кайталап, коштоп кетишти.

– Йа, алла!..

– Иа, алла!..

– Йа, алла!..

Өңкөй жука мала тон[3] кийген, боз ыштан, боз жегдечен, баштарына жупуну боз селде чалынган

[3] *Мала тон* — жука боз чапан, көрүмсүз көөнө кийим кийип жүрүү бул дүйнөнүн убайынан кечүү, кудай жолуна түшкөндүн белгиси болгон.

калпалар пиринин оозунан эмне чыкса ошону өтө ыйык санай зиркиреп кайталап, ал сөз биринен бирине өтүп, баары тегиз чөк түшкөн элдин кыйрын аралап, эң акыры те алыста атчан тирелип турушкан элге жетип жатты.

Эшен:

– О-о, мусулман! Тур өйдө, көтөр көкүрөгүңдү, мусулман...

Бул чакырыкты кай бир калпа сөзмө-сөз түшүнүп, орундарынан тура баштап, аларды көрмөкчү башкалар өйдө болуп, чөк түшүп отурушкан көпчүлүк баары дуулдап, ордунан турушту.

Эшен:

– О-о, мусулман! Келди өйдө турар кезегиң. Булганган мазарыңды, тепселген арбагыңды коргоп алар мезгилиң туулду, о-о мусулман.

Эшендин эки көзү күчүркөнгөнүнөнбү, же каңырыгы түтөгөнүнөнбү, кызарып, элирип көк тиктеп, кара сакалы калч-калч этип, үнү каргылдана дирилдеп жатты:

– Газават![4] Газават! Газ-зава-ат!..

«Ыя? Чын эле бир алладан нышаана болгон күнбү? Эми, ыя, дин мусулманга нөөмөт келгениби, йа алла?! дешип, эшендин оозунан чыккан сөзүнөн, бир түркүн үрпөйгөн үрөйүнөн, диркиреген үнүнөн тула бою дүркүрөп, жүрөгү болкулдап турган көпчүлүк.

– Газават! Газ-за-ават! Газ-за-а-ват!.. – деп, жабыла кыйкырышты калпалар. Андан нары көпчүлүк

[4] *Газават* – дин үчүн согуш, казат.

коштоп, дүңгүрөп, күн күркүрөгөн сыяктуу эң аягы те кырка турган дөбөдөгү аттууларга барып, ового кош жаңырыктап турду:

– Газават!

– Газават!

– Газават!

Те четтен дөңдөгү атчан топтон бирөө камчылуу колун серелеп:

– О-о, азирети оулуям! – деди. – Газават деген уруш эмеспи, азирети оулуям?..

Бул суроо ээликкен көпчүлүктү бир паста дым кылды. Уруш болсо ким барат?! Уруш деген өлүшүү эмеспи?! Четтеги атчандын суроосу бирөөдөн бирөөгө өтүп, калпаларга барып, акыры эшенге жетти. Эшен мизбакпай, кайра өрөпкүп:

– И-йа, уруш, мусулманым. Каапырдын канын суудай төкмөк! – деп, жооп кылды. «Йа, алла! Йа, алла!» деп, калпалар зикир чалып, кубаттап, көтөрүп кетишти.

Дагы бир атчан:

– Не менен төгүлмөкчү каапырдын каны, о-о азирети оулуям? – деди. – Кана кылыч?! Кана мылтык?! Кана замбирек?!

Бул суроо көпчүлүктү аны сайын аңкайтты. «Ыя? Чын эле, кана курал?» деген күдүк ой ар кимди кылтылдатып жетелей баштады. А эшен буга да такалган жок:

– О-о, мусулман! Тонундун бир жеңин чеч да, сун каапырга карата мылтык болуп атылат. Чокоюңду

чеч да, сун каапырга карата замбирек болуп атылат! Э-э, бир алланын кудурети бардан жок кылат, алланын каалоосу болсо колундагы мылтыгы менен кошо бүтүндөй каапыр коому жексен болот – бир ирмем – бир алланын кудурети жоктон бар? кылат, алланын каалоосу болсо жеңиң мылтык, чокоюң замбирек болот – бир ирмем. О-о, мусулман, колуңдагы таянган таягыңа ишенбе, ал таякты сага атаа кылган кудуреттүү бир алланын өзүнө сыйын!..– деди.

Кудайдын кудуретин ким жок дей алат?! Муну билген, «кудайдын кудурети каниги акыйкат» деп түшүнгөн калпалар: «Йа, алла. Иа, алла!» деп, эшендин ар бир сөзүн коштошуп, кай бири бышактап ыйлашып, карап турган көпчүлүк акырындап дуудуу болуп, бир түркүн туңгуюк көк иримдей толкуй баштады. «Йа-а, алла, кудуретиңден айланайын!..» дешти кай бири калпалардын сүрдөөнүндө. «Йе, алла, колумда куу таягым болбой туруп, көкжал бөрүнүн алдынан кантип торой чыгам?.. деп, кай бирин купуя элтейтти.

– Газават!

– Газават!

– Газават!

Бул куу сүрөөн бирөөнү өрөпкүтүп, бирөөнүн сесин алды. Бир убакта үлбүрөгөн көк шайы туу көпчүлүк күтпөгөн кыяпта эшендин колуна пайда болду. Шадыбек калпа көз ирмемде эшендин аса таягынын учуна байлап:

– Йа-а, алла-а! Йа-а, алла-а!.. – деп, өзү да токтоно албай бир өңгүрөп, бир бышактап, балбалактап ыйлап, көк шайыны ового булгалай баштады.

– Газ-зават! – деди эшен катуу.

– Газават!! – деп, жабыла коштошту көзү ала чакмак көпчүлүк.

Жер дүңгүрөп турду.

– Биисмилла-а... – деп, кадам басты эшен. Калпалар дүпүрөп, ушундан нары бейишке чыкса да, дозокко түшсө да кайыл болушуп, артынан катарлап басышты:

– Йа-а, алла-а...

Эшен, бир колунун бармагында курма теспе илинип жүрөт, эки колун көккө созгон бойдон, өрөпкүй эки көзү чакчайып, купуя бирдеме күбүрөнүп, маалмаал: «Йа, алла...» деп, ал сөзү заматта көпчүлүктүн төрт кыйрына чарт тарап, дүңгүрөп, өзү көкүрөк кере жай калкамандап, кетип барат.

Эшендин соңунан көпчүлүк чоң кара жолго чыгышты. Те кериде атчан кишилер камчылуу колдорун серелеп, узатып тиктешип, туруп калышты. Бир кыйла атчан эл жолдун эки жагына каптап ак урган калпалардын аягында катарлаш келе жатышты. Көбү эми «Газават!» деген балбалак үнгө кошула алышпай, көбү чычайган сейрек мурутунун бир жагын тиштеп, камчы сабы менен ээр кашын тык-тык уруп, ойго батып, өзүлөрүнчө кобураша калышып, бир убакта ат тизгинин акырын жыя башташты. А калпалар

аны сайын дүүлүгүшүп, эшенди замбилге отургузуп, дагы кардыккан ыйлуу үн салышып, зикир чалышып, катуулап жол алышты. Ири алдыда көк шайы туу кылактайт. Күүлдөгөн көпчүлүктүн сели Анжиян тарапка агылды.

Топ атчан эми карап, жардап, дуваналардын зикири улам алыстап, бир убакта артына уюлгуй кайрылып жүрүп кетишти. Бул тоолуктар түгүл кочурап ээрчиген жөө зыяратчы эл да улам суюлуп, бирэкилеп илең-салаң калып кала беришти. Жолмо-жол аңыз кылган эл, бала-бакыра бир кыштактан бир кыштакка ээрчип, сырттан караган кишиге «газаватчы» өтө көптөй көрүнүп, а аныгында өзүнүн өңкөй калпалары, өтө берилген зыяратчылары болуп, башаягы беш жүз чамасындагы киши карааны менен Ийикчи эшен Анжиян шаарынын күн чыгыш четиндеги кыштакка жетти.

Күн кактап ысып турган. Чаң демди кысат. Тер шорголойт Калпалар ээликкен аны сайын, оозунан ак көбүк, көздөрүнөн заар оту жылтылдайт. Кабарлууну өзүнө оп тартып, кабарсызды аңкайтып, зикир чалган, кудайдын атын чакырып айгайлаган көпчүлүк кымкуут.

Шаар четинде Ийикчи эшен көпчүлүктү кечки дигер намазына жыкты. Эң акырында бетке бата тартылар мезгилде эки колун көккө созуп, дагы эки көзү ала чакмактап, үнү калчылдап.

– О-о, тур, мусулман! Газ-зава-ат! Өлтүрсөң – газы! Өлсөң шейит! Бу бир алланын бешенеге жазганы-ы,

мусулман! Газ-зава-ат! Алау акбар, ал-лау акба-ар!..– деп, кадимкидей өксөдү. Иа-а, алла-а...

Ар сөзү, муңканган добушу көпчүлүктүн төрт кыйрына камышка тийген өрттөй шатырап тарады.

Ошол 1898-жылдын 2-июнуна оогон түнү Ийикчи эшендин калпалары, дуваналар, такыба зыяратчылар беш жүздөй болуп куралып, шаардагы аскер турагын көздөй келе беришти. Шек берип кымырылышпайт, зиркилдеп ак урушуп, кай бирөө уңкулдап ыйлап, ачык эле топурап келе жатышат. Күзөтчү солдат мүргүгөндөн ойгонуп, мылтыгын ийиндеп, беймарал нары-бери басып, шабыртты тыңшап турду. Мындай зикир чалуу, топ-топ болуп ээрчишип, кудайга мунажат кылып ыйлашуу, таңды тосуу бу Анжиянда ага көнүмүш окуя болучу.

Бир убакта арт жагы шырт дей түшүп, бирдеме дубалдын кырынан далбак эте секирип, солдатты лап басып калды. Сол далысы ысый түшкөнүн бир билди солдат. Машаны тартып калышка араң үлгүрдү. Тарс!

Бүт аскер туругу заматта кымкуут түшүп, баары ак дамбалчан, көйнөкчөн жабыла куралга чуркашты. Сырттан «Йа-а, алла-а!..» деп, жапырт бакырык салып, калпалар каптап кирди. «Тез! Тез!» деп, аскер офицери кыйкырат. Таңга жуукку чириген топурак жыттанган коңур аваны как жарды ызы-чуу.

– Иа-а, алла-а!.. Карма-а!..

Жабыла мылтык атылып жооп болду. «А-а-а!..» деп, кулачтап жыгылды алдыңкы кишилер, алардын өлүгүн тепсеп, артынан эки колун арбайтып, дагы көл

толкунундай түрүлө дүрдүгүп каптап чыкты. Дагы мылтык атылып тосту аларды. Дагы «а-а-а...», «и-и-и...» деп, ыйынып бүк түшүп жыгылышты куралсыз көпчүлүк. Жылуу кан, күйгөн кара дарынын жыты каңырсып кетти. Тажаалданган киши сели аскага урунгандай ийрилип токтой калды дагы бири:

– Йа-а, алла-а!..– деп, бири чокоюн колуна алып алган экен, кончун бет алдында буудайдын кылканындай ширелтип мылтык тосуп турган солдаттарды карай:

– Пуф!! – деп кыйкырды, ал атканы экен, «пуф» деген өз оозунун желин өзү гана укту, жүрөгү селт этти, «эшендин замбиреги» атылбай койду. Көз ирмем болбой мылтык атылып, аны кошо бир топ калпаны ок калбыр кылып кетти.

«Кудай мага берип, жеңимден ок чыгып кетер?!» деген жылуу үмүт, ишеним азгырып, «эшендин замбиреги» атылбай койгонун көрө турушуп эле дагы каптай келген көпчүлүк боз чапандарынын бирден жеңин сунуп, көздөрү ала чакмактап, жабыла кыйкырып калышты:

– Пуф!

– Пуф!

– Пах!

– Пах!

Жок, кудай булардын бирине да бербеди, биринин жеңинен да ок чыкпай койду. Ошол көз алдыда бир шумдук икая болуп чокойдон, жерден жер силкинтип

от атылып кетпеген соң эми эсине келгендей көпчүлүк бир селт этишип, бир четинен дыр коюп жалт бериштi. Кокуй! Эми «өлтүрүп газы болмок» үчүн эмес, бүлкүлдөп жалаңач бойдон кароолго илинип калган гана жан айласын көздөшүп, «Йа-а, алла-а...» деп, бет-бетинен алдастап калышты. Өлүмдөн качып келе жатканда ким токтото алмакчы?!

Шаар жымырап уйкуда эмеспи, демейде кишинин кулагы тийишкен ийри-буйру тар көчөлөр аңгырап бош. Жай учурда да оңойлук менен чоочунга эшик ачпайт шаар эли. Бу шойкондуу түнү тыштагы ызычууну угуп жатып, ким кара башын балээге кириптер кылгысы келсин?! Бир мусулман да эшигин ачпай, жалынганга үн бербей, баш катарга калка таппай көпчүлүк ээн көчө тарта куду тооктой бапырап, куугун алдына түшүп калышты Согончоктоп, бирде мылтык тарс этип, бирде кылыч шарт этип, элирген аттын омуроосу көмөлөтө коюп, сулатып өтүп баратты. Тарс! Шарт! Тарс! Шарт!

Эшен шаардын четине бир бай адамдын кең короосуна токтогон эле. «Кошунун» ошол жерден бата берип жөнөткөн. Илгерки халиф имамдары сыяктуу «дин таратмак», «каапырларга ыйык газават кылмак» көксөөсүн ырдаган эски диний китептердин рухуна өзү да сугарылып, мурид[5] болуп кол берген калпаларын да чылап, ошол тапта «акыр кыяматта мусулмандын ыйманын сактамак үчүн жер алдынан кайра чыгып келе турган имам Мади болмок мудаасы

[5] *Мүрид* – бирөөнүн диний жолун жолдоочу окуучусу, шакирт.

бар адам болучу. Кантип көн чокойдон ок атылсын?! Ал аны деле билет! Бирок, бул баёо калктын ишенимине, көптүгүнө салып, эптеп, Анжиян аскер туругун басып алышты тымызын көздөгөн. Күзөтчү мылтык атышка үлгүрө албай калганда жабылган көпчүлүк бейпил уйкуда жаткан бир батальон аскерди «бөрү тартыш» кылып кетишмек. Мунун даңазасы дуу болмок, аскер куралы толук колго тийген соң эшен андан нары катуу шардан жүрүш улантмак. Эшен кулак түрүп, кыйкырык-чуу, тарсылдап атылганды угуп, тыякта калпалары кыйратып жаткандай бир өрөпкүп, бир калчылдап, чыдамы кетип:

– Йа-а, алла-а! йа-а, алла-а! – деп, үстөмдүктү кудайдан тилеп, зиркиреп үн салып, а жан жөкөрлөрү көтөрө чалып, баары тик тура дуулдап коштоп турушкан.

Бир убакта короонун тышына ат дүбүртү келди:

– Мына сага, бусурман! – деген кыжырлуу чоочун үн угулду, үнгө аралаш бирдеме шарт деп, бирөө онтоп жыгылгандай болду. Эшен элтейди. Ат дүбүртү коюуланып келатты улам.

– Азиретим,– деп, биринчи кооп санады Шадыбек калпа, – айланайын азиретим, о дүйнөлүк башбаанегим ай, каапыр кирип келди окшойт?..

Бу качуу зарыл деген сөз эмеспи?! Бирок эшен өзүнүн сыйкырынан дагы эле үмүт кылып, башканы да үмүттөндүрүп, ордунан былк этпей баарын сабылтып, жипсиз байлап тура берди.

– Мына!

Тарс!

– Мына сага кол салыш!

Кимдир бирөө:

– Уа-а!.. – деп бакырып, же ок тийди, же кылыч тийди, сууга чөгүп бараткандай аптыгып жыгылгандай болду.

Бул короодо эшен бар экенин көпчүлүк билет. Эми жан аргасын издеген бирөөлөр каптап кирип келиши ыктымал. «Өлүп шейит болмок» эсинен чыгып, эшен калчылдап шашып, тиги калпалары алдына тарта берген замбилге шып чыгып, бөгүп калды. Ийиндеп, короонун арт жагындагы эшиктен чыгышып, калпалар буйгалата логлошо жүрүп кетишти.

Кыйкырып, чырылдата үстөкө-босток ышкырып, кылыч булгалап, күүлөнө чаап, куугунчу атчан солдат келатты. Ал эмнеден чоочунмак?! Тиги белинде коон союп жей турган кестигинен башка эчтемеси жок кишилер бапырап качкан тоодак, а ал удургуп тийген ылачын болучу. Бир адам кышылдап демигип, аягы чалыштап, төбөсүнө кандуу кылыч тик турганда эки колу менен башын калкалап, алдастап буйтап, бир убакта кутулбасына көзү жетти белем, баягыдай колун жыйрый жеңин суна «пуф» деш жок, туюкка камалган бөрү окшоп мелтейе куугунчу солдаттын тизгинине асыла кетти. Куугунчу кериле кылыч шилтеди. Ийин талаша чала тийип калды. Тиги бир онтоп жиберип, аны сайын өчөшкөндөй кандуу кылычты кылоонан кармап, бир колу менен куугунчунун жакасына жетип, ошол учурда эсинен

тайып кетти окшойт, шалдырап, бирок колу карышып калган экен, чыкпай бир топ сүйрөлүп барып, куугунчуну ат үстүнөн ала жыгылды. Куугунчу солдат өңү өчкөн, тура калып, өлүктүн колун жакасынан булкулап ажыратып, анан өчүгө бырчылдатып кылычтады да күңкүлдөп, сөгүнүп, атка минди кайра.

Тарс! Тарс! Туш тарапка качкан кишилерди чилдей кууп атып, жеткенин кызылдай кылычка алып, сая түшкөн бир рота атчан солдат эми төбөсү көрүнгөн бир да адам таппай, аттары кара тер, өзүлөрү көздөрү кан көксөй жайнап, көкүрөктүн өчү, колдун кыбасы канып, бир дөңгө ар жактан чогулуп токтошту.

Үйүрлүү бөрү тийген көп койду ким көргөн? Куду ошондой боо түшүп, ар жерде бирден томурайып, көчөмө-көчө, жолмо-жол, адырма-адыр адам өлүгү кыйрап жатып кала берди. Өлүмү бетме-бет келген адамдын апкаарыган үнү, дүбүрт, кайыган октун чаңырыгы жер жуткандай тып басылды. Башы кара буту айры түгүл кош канаттуу парандеси да корголоп, жортмологон маглугу бекинип калган белем, теребел бир укмуш жымжырт. Жылуу кан, күйгөн дары, аттын тери гана оводо бурулдап турат.

Улам бирине ок тийип, улам бири чарчап жыгылып, Ийикчи эшендин жан нөкөр калпаларынан Шадыбек калпа гана калды. Шадыбек калпа теги Көк-Арттык, өтө алибеттүү, жайкалган чоң кара сакалдуу адам эле. Анын алп күчүн бул дүйнөнүн лаззатинен кечкен дувананын көөнө боз чапаны көздөн далда кылып жүргөн. Калпа карап турбай «о дүйнөлүк

башбаанеги» азирет пирин жаш балача аркалап көтөрүп, артын карабай төөчө логлоп чуркап, камыштан камышка, шактан шакка далдаланып өтүп отуруп, ат дүбүртүнөн, кубалап чаңырып ташка тийген тажаал октон буйтап, бака гана өтө ала турган көк балчык сормо саздан өтүп из жашырып кетти.

– Йа, алла,– деди Ийикчи эшен акырын күбүрөй,– сактаарыңы бул түгүл дозок отунан да сактайсың, кудуретиңден айланайын, мунуңа да шүгүр...

Шадыбек калпа коштой алган жок, шалдайып, чалкасынан түшүп, оозуна келме да келе албай демигип жатып калган.

Кечке утур кезде эшенди байтүп камыштын арасына катып коюп, өзү сенделген календер кейпи менен жол боюна чыкты Шадыбек калпа. Бүт ою тиги дүйнөсүнүн кепилин алган азирет пирин куткарып кетиш. Кокус, алдынан кас жолукса анын ордуна жан кыйышка кайыл. Бир убакта тыкыр-тыкыр бастырып, бир атчан адам жүктүү эшек айдап, келе берди. Карайып караан гана көрүнөт. Шоола шаңына салып тиктеп, артында эч ким жок экенин билген соң Шадыбек калпа алдынан утурлай чыкты:

– Ой, пендем, мусулмансыңбы? – деп сурады акырын. Жолоочу бир кур нестейе ат тизгинин жыя берип, көнүмүш адат эмеспи, мындай собол болуп калса айтылар келме, шатырата айтып жиберди. Шадыбек калпа өз бир тууганын көргөндөй токтоно албай ый аралаш зикир чалды:

– Йа, алла!.. Йа, алла!..

Тиги жолоочу да коштоп зикир чалып коюу мусулманчылык вазийфасын өтөп, анан:

– Йе, беймаал кайда жүрөсүз, азизим? – деп, камтама болду.

Калпа сырын айткан жок. Өзүнөн башка да өтө ыйык адам сыркоолоп жатканын айтып, аны тоого ала кетүү жагын жалынып өтүндү. «Макул» деген жоопту угар замат кайра камыштын арасына ликилдеп жүгүрүп түштү. Эшен баятан алардын сүйлөшкөнүн угуп турган. Камыштын арасынан:

– Йа-а, алла... кудуретиңден айланайын, мунуңа да шүгүр... – деп, күбүрөп, өзү чыга келди. Шадыбек калпа эшен менен кийим алмаштырды. Бул «эшен деп мени кармасын каапыр жолукса, а азиретим байкалбай кутулуп кетсин» дегени. Муну сезген эшен кыйыктанмакпы?!

Эшенди кошуп берип жатып:

– Өй, дин мусулман баласы,– деп, катуу эскертти жолоочуга Шадыбек калпа,– ушул адамдын башынан сенин күнөөң менен бир тал кылы жерге түшөт экен, угуп кой, мен сени тааныйм, жердин жети катар түбүнөн табам сени!

– Йе, кам санабасаң, азизим, кам санабасаң,– деди жолоочу астейдил.

Жолоочу «мусапырды» атка мингизип, жүктүү эшегине өзү минди. Шадыбек калпа:

– О-омийи-ин!..– деп, эки колун караңгы көккө жайып, балбалактап ыйлап, жолго бата берди.

Жолуңар шыдыр, жолдошуңар кызыр болсун! Өлбөсөк азирети Аюб тоосунан, өлсөк о дүйнөдө таңгы машхүрдөн көрүшөбүз, о-о айланайын азиретим!..

Эки жолоочу тездеп жүрүп кетишти.

Шадыбек калпа эми көңүлү тынгандай болуп, эми өз алдынча бери баса бергенде бир топ атчан арт жактан чыга түштү. Шадыбек калпа жол алдына бой урду, камыштын арасына кире калып, жылчыктан жолду кайра карап, кобурга кулак төшөй калды. Тиги топ аттын дүбүртүн ага угузбай жүрөгү туйлап дүкүлдөйт. Эң алдында бир сарала чапан киши, калганы бешөө, бүт көк кытандай зыңкыйган орус аскери экен. «Жер куйга эле түшүп кетпесе, жер үстүндө эле болсо табылат...» деди сарала чапанчан. Тил билгени: «Таба-абыз!» деп койду. «Э-э, куугун турбайбы?..» деп, Шадыбек калпанын үрөйү учту. «Биртке эле ыкчамдашса артынан жете барышатко? О-о, жаратканкан, даргөйүндө сактай көр, о-о, жаратка-ан!..» деп, айласы куруп, бир паста калчылдап кетти тула бою.

Бир эскадрон аскер ошол эле күнү Миң-Дөбөгө аттанган. Мухаммад-Али эшен теги тажик, өзү пакта ийритип, мата, бөз токуткан бай адам эле. Ошон үчүн тоолук эл арасында «ийикчи эшен», шаар эли арасында «дукчи эшен» атанып, маалим болгон, кийинки мезгилде аны пир тутунуп, кол берген мусулман көбөйүп, аны сайын байманасы ташып, ал бекер дүнүйөнү бечара менен карыпка оңду-солду аябай чачып, аны сайын кадыры артып кеткен. Аскер эшендин жайын тополоң-тоз кылып, катуу тинтип,

«өзү кайнаган казандарын» оодарып, батпай жаткан өлүү мүлкү, малы казына эсебине таланды. Эшен жок, кыйраган миң кишинин арасынан өлүгү да табылган жок. Не жерге кирип, не асманга учуп кетмекпи?! Тезинен туш-тарапка кетчү жолдорду тостуруп, кыштакма-кыштак издетип, атайын куугун чыгарылган. Булар ошолордун бул тарапка суроо салып келе жаткан бир отряды болучу.

Отряд кыйгай өтө берди. Шадыбек калпа эмне кыларын билбей, жүрөгү туйлагандан туйлап, тула бою калчылдап кетти. Унчукпай отура берсе, мына, өз башы соо калат. Үн берсе өзү тутулат, о дүйнөсү үчүн кол берген азирет пири узап кетет, кутулат. Пиринин башына балээ түшкөнү турганын билип, а камыштын арасына катып өз кара башын куткарса, бул мусулманчылыкка жатпай калат, пирдин кузуру урат, о дүйнөдө чымындай жаны чыркырап дозок отуна күйөт, азирети пири ошол убакта жардамга колун сунбай жүзүн үйрүп кетет. Эмине айла кылмакчы, каран күн ай?! Эң акыры аны түбөлүк күйөр дозок азабы коркутту. Өзөгү болкулдап:

– Йа-а, алла-а... – деп, озондоп, өз арман ыйын өксөп, зикир чалып жиберди. – Йа, алла! Иа, алла!

Те алыстап калган отряд элейип токтой калды. Шадыбек калпа жолго чыга калып, аларга атайы көрүнүп, бирок байкамаксан, буркулдап зикир улантты. Сарала чапанчан жол баштоочу:

– Тигине! – деп, бери баштап ат койду. Беш солдат артынан опондой чабышты. Ушуну эле күткөн

Шадыбек калпа камыш арасына жалт берип, бой урду. Тарс!

– Токто!

Ок кыйылдап жандап өттү. Камыш шатырап, Шадыбек калпа ар байтүп камыштын түбүнөн бир көрүнүп анда-санда үнү ар жерден бир угулуп, алаксытып качты.

– Тигине! Ошол! Эшен өзү экен, көк селделүү экен! – деди сарала чапанчан.

– Кутула алба-айт эми!.. – деп ызырынды тил билген солдат.

Камыш былтыркы куукамышы теңме-тең өтө коюу, ичи кара баткак болучу. Куугунчулар камыштын туш-тарабынан тосуп, аттан түшүшүп, камышты аралап, сыдырып тинтип кириштн. Кол кайтарса, албетте, кысталышта жаза атышка мажбур болушат, дегиси эшенди тирүү кармоого буйрук берилген.

Көк селде кылак этип бир көрүндү.

– Тигине! Быяктан!.. – деп, тосо чуркады ошол баштоочу.

Көздөн кайра кайым болду Шадыбек калпа, үнү уча качкан күкүк сыяктуу дагы башка бурчтан угулду. Ошол жакка катарлап кириштн куугунчулар, аларды таасын көрүп жүргөн, эми башка жакка кымырыла буйтап жөнөдү Шадыбек калпа:

– Йа-а, алла-а...

Кеч күүгүм, көз байлана баштап келе жатты. Эмне кылуу керек? Куугунчулардын башы маң

болуп, токтоло калышты. Караңгы кирип кетсе таптырмакпы?!

– Ө-өрт! – деди жол баштоочу. – Сыйкыры болсо куш болуп учуп кетсинчи?! Ө-өрт!..

– Йакши! – деди отряд башчысы.

Эски кагы теңме-тең, быйылкы жаңысы сеңселип, сарала болуп, аралаш шыгырап ыргалып турган калың камыш. Туш тарабынан бирпаста өрт шатырап, куу камыш жалбырттап, көк талы куйкаланып, ийилип түшө баштады. Шадыбек калпа улам бир жагынан кыскан өрттөн улам бир жагына алдас ура бой таштап, көк түтүн өпкөсүнө кирип, көзүнөн жаш кетип: «Ыя? Он жылы дааратына суу куюп, алал кызмат кылдым эле го?! Каеримден жазып калдым экен ай, азирет пириме?!» деген ой келип, ушул жаман кезин да пирдин каарына болжоп, эми зикир чалганы бакырыкка айланды. Муну угуп, өрт артынан өңүп келе жаткан куугунга ал отко күйүп жаткандай сезилди.

Бир убакта өрт биртке жерде гана жылтылдап, азайып өчө баштады. Кап ортосунда үй ордундай көлмөдө, канткен менен жан айласы кылган экен, белчесинен сууга батып, кыбыланы карай эки колун көккө сунган бойдон кудайга мунажат кылып турган адам кейпин көрүштү. Кийимин өрт чалган, эки көзү эле акыйып агарат, иреңи капкара көө болгон.

«Бирдеме де» дегендей ишарат кылды отряд башчысы сарала чапанчан жол баштоочуга. Жол баштоочу кыстала түштү, ал бир убакта артына сапка

туруп, намаз окуган имамына бирдеме дешке кудайдан коркту белем.

– Эй,– деди чала тил билген отряд башчысы өзү,– колго түштү сен! Багын, а то, атып таштайбыз!

Шадыбек калпа былк эткен жок, кыңк эткен жок, ошол тапта анын көз алдына кырдан ашып, бул жерден алыстап, аман кутулуп бараткан азирет пири элестеп, пенде эмес кудай өзү да унута албай турган бир мусулманчылык өтөгөнүн өзү билип, көңүлү эми жайланып эми баарына кайыл болуп калган.

Бир балээ кылып, же бычак менен уруп жибербесин капилеттен?! Солдаттар азоону кармарда жоошуткан өңдүү акырын тегеректеп басып келишти. Шап кармап алышты. Шадыбек калпа былк эткен жок, кыңк эткен жок, нары тартса нары, бери тартса бери болуп, шалдайып туруп гана берди. Эки солдат эки колтугунан алып, темтеңдетип сүйрөп, кара жолдун боюна алып жөнөштү. «Кийими го ошол, а үрөйү башка! Ыя? Не икая болуп кетти?..» деп, күдүк ой басып, артынан келди жол баштаган сарала чапан мусулман. «Кудайдын каалоосу болуп, ыя, ушул түскө кубулуп алганбы эшен? Өзү көккө учуп, бу кебетени таштап салганбы алаксытканга, ыя?..» дейт бир ою. «Эшен ушул» деп, баятан бери төрөлөрдү ушунча көп убарага салып, эми эмне дейт? «Жаңылыпмын» дейби?! Бул жаңылганы үчүн ага бир гана ок зарп болуп калат ко?

Элтейгенинен шексип:

– Ну, йакшы караса сен, бу эшен? – деп сурады отряд башчысы.

Жол баштоочу аргасыз көзүн ымдалап, дудуктанып калды.

– Ну?

– Мен! – деп, чаңырып жиберди Шадыбек калпа, эки көзү чакчайып куйкаланган сакалы сербейип. -Ме-ен!!

Жол баштоочу селт дей түштү. Көзүн эки колу менен басып, ошол тапта бир эшендин үрөйү, бир Шадыбек калпанын үрөйү көз алдына алмашылып тартылып, терс айлана берди.

II

Кут жактан салкын шапатасы жортмолосо, те күнжүрүш Анжиян тарабынан тири жанга жагым жылуу илеп каптап, кен Арым өзгөчө бир жымыраган мээлүүн. Тулаңы макмалдай, төшү арча, сайы кайың, жыбыттарына канча мал кирсе да көптүгү сезилбей, күзгө дейре чөбүнүн чети оюлбай жыңжып жаткан кеңирсиген жайлоо. Аба бал, шыралжын аңкый буруксуйт.

Он үйлүү сарттардын бай дегени бир үйүр жылкы, беш-алты бодо, жүздөй увак жандык малдуу. Калганы бүт эле бирин-экин саан уй, бирден мингичке араң жетишип күн көргөн жарды. Токтогулдун байлыгы – оозун ачса төгүлгөн ыры, күүсү, Ырыскулбектин дымактуу балдарынын бетине акыйкат айтып чыккан кайраты, ушундан улам жалпы журт баалаган баркы гана.

Те көк торгун жайыкта кырка конгон боз үйлөр, араларында нары-бери чуркашып, чуулдап

балдар ойноп, Токтогулдун үйүнүн эшигинде шырдак үстүндө салынган курак төшөккө чөк түшүшүп, он чакты айыл кишилери күнөстөшүп, кымызга карк болуп отурушкан.

Ошол учурда те этектен куушуп чабышкан көп атчан көрүнүп калды. «Йе, бул кайсы балдар бөөдө ит чуулдатып чабышкан?!» деп, отургандардын бири кабак үйрө колун серелеп карай берди.

– И, бери чабышты го?..

Токтогул чыканактап отурган ордунан былк эткен жок. «Баягы Ырыскулбектин тентектеринен, көп болсо...» деп, кабагы терс айлана калды.

Тарс! Чуулдап, тийген жоодой куюлуп, имериле чабышып, айылды үйрүй келишти. Тарс! Токтогул ордунан атып тура калды:

– Йе, арасында солдат жүрөт ко?! – деп, иреңи кумсарып, шаша түштү заматта. – Ыя?!..

Ойдологон карагер жорго кара тер. Керимбай болуш арттан топ жара келип, бир ууртун тарта мазактап тиктеди:

– И-и?.. Дагы эмне кутум иш ойлонуп отурган элеңер, ыя?!

Токтогул:

– Эмне болуп кетти, болуш?! Мынча солдат ээрчитип, эми чаап кетейин деп келгенсиң го?!

Керимбай мыкыры күлгөн болду:

– Эми мен чаппайм. Эми силерди орус өзү чабат! Кылгылыкты кылып коюп, анан дагы билмексен

болуп, касиеттүү Арымдын төрүндө гана жатасың э?! Дагы сурап койгонун кантесиң «эмне болуп кетти» деп?! Эми мен баягыдай акыйлашып отурбайм, милдетим ушул – байлатып берем оруска! – Камчысы менен Токтогулду көрсөтө берди: – Карма! Мына ушуну биринчи карма!

– Эй, эй, Керимбай, сөзгө кел... – деди Токтогул. – Эмне болуп кетти?..

– Бөөшсүң а?! Ийикчи эшенге кошулуп, деги эле укук талашкан болуп, эй, азирети акпашага кол көтөргөндү да билесиң?! О-о, айланайын кудай, ушу дубананы колума тийгиздиң а?! Байла колун артына карыштыра!

Өз жигиттери жабыла, солдаттар кошулуп, дароо Токтогулдун эки колун артына бурап калышты. Катын-калач чуулдап, балдар эси чыга ыйлап, айыл ичи бирпаста тополоң түшүп кетти. Бир абышка эмне кыларын билбей:

– Ыя?.. йе, кокуй... бул эмне?.. Ыя?.. – деп карбаластады. – Ыя, айланайын болуш, эшениң Анжиянда жаңжал кылса, ыя, бу Арымдын төрүндө жаткан кишини не кармайт?..

– Ой! Болуш! – деп кайраттуу Бурма Керимбайдын тизгинине жабышты. – Кой бөөдө жалааңды, болуш! Эми катарга кошулуп отурат бул эл...

Керимбай көзүн чакырайта тиктеп, оозун кыйшайта тиштенип, жаман сөз менен сөгө тургандай түспөлдөнө:

– Тур нары-ы! – деди кабагын үйрүй. – Тынч жүр дебейсиңби баланды-ы?! Ыя?! Тур нары-ы! – деп, жоргонун тизгинин кагып жиберди. Курч жорго шарт тегеренип, а кайраттуу Бурма коё бербей кошо чимирилип кетти. Керимбай ызырына камчы үйрүп калды.

– Эй! Керимбай! Чаппа-а! – деди тыяктан Токтогул. – Эй, атаң арам болсо да энеден туулгансың, Керимбай!

Керимбай өз атын моюнга чаап жиберди. Курч жорго кош аяктап тура кала жалт бере секирип, Бурманын колу тизгинден чыгып, кулачтап жыгылып кетти.

Тотуя келип, колтугунан сүйөдү. Беш жашар Топчубай бир атасына, бир чоң энесине чуркап, эки ортодо чырылдап калды.

Токтогулду атка таңып, шашылыш алып жөнөштү. Эки жактагы коңшу айылдардан чууга кишилер чаап келишип калышкан. Окуяны көрүшүп:

– Ой... Ой... Бул эмне?.. – дешип дүүлүгө башташты.

Көк кытандай ак кийимчен солдаттар мылтык кезешти:

– Нары!

«Тим кой! Катылса экен, катылса экен... Чабышып кетсе экен...» деп, ичинен кымылдап, эгер чатак чыгып кете турган болсо, орустун бири биртке эле түртку жеп калса бул томаяк «жети атанын» айылын арпадай күбө чаптырарын көксөп турду Керимбай.

Ак пашанын солдатына кайсы жанынан тойгон катылат?! Солдаттар Токтогулду ортого алышып, тездеп дүрдүгө жөнөп калышты. Эл дуулдап ээрчиди:

– Ой, бери бастыр!

– Бул эмне чуу?..

– Уккан жоксуңбу, кокуй? Токтогулду кармап баратышат...

– Йе, кудай, күнөөсү эмне экен?...

Эл дуу-дуу. Жөөсү жөө, атчаны атчан, дүргүп келатышты:

– Жүргүлө, баралы биз дагы, айталы, акыйкаты болуп калар, о каран күн ай...

Ким бирөө тизгин жыйды тымызын:

– Ай, ким билет?! Тегин жерден өрт чыкпайт дечү эле, ай ким билет?! Атаны кокуй ай, ак болсо бөөдө кетет ко?! Кудайдан тилейли акыйкатын, биз барганда куткарып ала алат белек, куткарса кутулат...

«Токтогул ырчы кармалыптыр дейт...» «Төрө кармалыптыр дейт...» «Сары Устаны кармаптыр дейт...» Ар кайдан ар түркүн чуулдап кабар болуп, эки кулак серейип, эл арасы капилет дүүлүгүп кетти.

Керимбай атасынын бир тууганы Дыйканбайдын үйүнө келип түштү. Тополоң болуп жатканын уккан экен, кабагын үйрүп, «муну мага мурда не айтпадың» дегенди туйдуруп, бушутуп отурду Дыйканбай.

– Келишке кол тийбей... – деди акырын Керимбай, ушуну менен актанып, ушуну менен болуп жаткан окуя өтө маанилүү нерсе экенин аста сездирип калды.

– Сен элге болушсуң, эл менен кишисиң... – деп, алдын-ала уяткара кеп баштады «каранын каны» атанган агасы, жамы Ырыскулбектин балдарынын билерманы. – Ыя, өз элиңди жоодой чаап, эртең кайда бармаксың карагым?.. Төрүң менен улаган бир болуп күн көргөн элге жаман көрүнүп, кайда барып жашайсың? Качанга дейре коруйт, коргойт орус төрөлөр өз элиңден?! Ыя, кошо кетесиңби наиб төрө менен?!

Бул катуу зекүү болду. Керимбай мустарап, эки ийни түшүп, локуюп отуруп калды.

– Байке,– деди Керимбай өзүн чыйралта,– Ийикчи эшендин коогасына катнашы болгон кишилерди каттап, кармап берүү жайында катыраң буйрук болгон. Кимди аяйбыз? – Үнү катаалданып кетти. – «Жети ата» болуп уюшуп, бак талашкан томаяктарды аяйбызбы?! «Беш арам» атыктырган кишилерди неге аяп отурат экенбиз?!

Дыйканбай башын чайкады:

– Не болгон менен, не деген менен, бул эл – өз элиң. Ийикчи эшенге барса барып, көрсө көруп келишкен чыгар. Бирок, тополоңуна катышкан бирөө болгон жок эле го?..

– Куп болду! Ошо көрүп келген эле жетиштүү болот экен!

– Мунуң жакшы иш болбойт, Керимбайым...

Бул «кой, ушунчаңда кайра тарт» деген кеңеши болучу. Бирок, Керимбай күлтүйүп унчукпай көгүнө

таянды. Ийикчи эшенге бир каттап койгон эле шыбышы бар кишилерди «козголоңго катышып, анан качып келип, бекинип жүрөт» деп, капкачан эле Керимбай болуш тизмелеп берип, өзү күбөгө өтүп, биротоло кайра тарта албас болуп калган болучу.

– Чын болсо жакшы болмок, мейли эле, «өз күнөөсүн өзү тартты» болуп кете беришмек, кудайдын да кинээси болмок эмес. Жаңжал үстүндө болушпаган соң катышпаганы ошол. Кыргыздын доосу кырк жылда! Бүгүн мүңкүрөп отуруп калышканы менен эртең эле айтылат. «Жалаа жаап айдаткан» делинет, укумдан-тукумга сөз калат. Ырыскулбектин балдарынын бетине кыяматка кете турган кара тамга басылат. Дайым эле келкелиң болуп турмакпы, кеткет келген күнү тукумубуз корлугун тартып калат мунун...

Керимбай көзү мекчейип, эрини бек кымтылып, унчукпай отура берди. «Йе-е, ат түгүндөй көп орус турганда бу төрт кыргызымдын доосу неге өтмөк экен?!» деп, текебер ойлонуп, өз оюн өзү бекемдеп отурду. «Бу жакшычыкмаларын жок кылсам кырк эмес, сексен жылында менин тукумумдун алдынан чыга доо айтып, атын тизгиндей турганы чыкпай кала-ар!..» деди. Анын дилин кабагынан сезди окшоду, Дыйканбай сөз жаңырткан жок. Керимбай бир пияла кымыз ооз тийип, күңкүлдөй көңүлсүз «кош...» деп, үйдөн чыгып кетти.

Кармалган кишилер Ак-Чий коргонуна камалган. Төрт бурчун, дарбазасын солдаттар катыран күзөтүп

турушат. Тааныш, тамыр-сөөк кадырлаш тууган эл «көрүп калалы» дешип, убай-чубай келе берип, айлана толуп, коргонду курчап, өгүзчөн, атчан, этегин кайра кыстанган жөө түнү бою кетишкен жок.

– Токтогу-ул... – дейт улам бири,– барсыңбы, айланайын?..

– Бармы-ын...

– Кайрат кыл, айланайын! Эр жигиттин башына нелер келип нелер кетпейт, кайрат кыл. Акыйкаты табылып калар, айлана-йы-ын...

– Ыракмат, элим! Жакшы сөз жанга кубат, жакшы сөзүңөргө ыракмат! – дейт коргон ичинен Токтогулдун ноюлбаган үнү.

Солдат:

– Нары! – деп, эки жакка тең мылтык кезейт. – Нары-ы!

– Айланайын, төрө... мына бу биртке даамды берип коё аласыңбы, айланайын төрө?..

А солдат «төрө» түшүнбөйт, эки көзүн чакырайтып, сунган колун мылтык менен кагат:

– Нары кет! Жого-ол!

Эрте менен коргон эшигине төрөлөр өтө албай тик турган элдин кулагы тийишип калган болучу.

Анжиян арасы алыс, те Талас чегинде жайлоодо жаткан Токтогулдарды кармаш Олуя-Ата уездинин төрөсү Нестеровго тапшырылган болучу:

– Ну, болуш Керимбай, – деди тилмеч аркылуу Нестеров төрө, – биз жолго чыгабыз, бул топураган

элден бөлүнүп кеткенге дейре жигит коштотосуз, бул милдетиңиз, болуш Керимбай.

– Коркпосун, айтчы,– деди Керимбай тилмечке,– биздин жигиттер те Анжияндын өзүнө жеткиче кайтарышып барат, айтчы мен керт башым менен жообун берейин бир балакет болсо. Бир селсаяк дувана жүрөгүн түшүрүп койгон окшойт булардын?! Өзүм кошо барам.

Тотуя менен Топчубайды алып, түнү бою тынбай жөө жол басып, Бурма да келген.

– Э-э, кагылайын жалгызым... Э-э, кагылайын каралдым...

Кудайга койдум, көр душман... Эми кандай бир арга кыламын... Өхү-ү... – деп, эчкирип ыйлап, илдиреп, ар кимди бир карап, ушул тапта уулун куткарар актын периштеси көктөн капилет түшүп келе тургандай дагы эле үмүтү үзүлбөй, ушунча калдайган калың журт кантип эле уулун көз көрүнөө айдатып кала берерине ишенбей, ботосун жоктогон боз каймал сыяктуу буулдап, көзүнөн жашы он талаа болуп, сай-сөөгү зыркырап, бир жерде тура албай ар кимдин көзүн бир карап алдастап турду.

– Жол! Жол бер! Тур нары! – деп, курч атын жулкунта обдулуп, алдынан кезиккенге онду-солду камчы үйрүй чыкты Керимбай болуштун жасоол жигити.

– Э-э... алып чыгат экен... – деп, күбүр-шыбыр желдей учту. Баары кетенчиктеп, ортодо жол ачып, эл эки кылка дубал болуп калышты.

Эң алдында жалаң кылычтарын бийик кармаган эки солдат, атчан. Эки тарабынан да солдаттар коштогон. Биринин артынан бири чубай беш-алты араба коргондун оозунан чыга баштады.

– Төрө!..

– Токтогул!..

– Сары Уста!..

Эл чуу тура дуулдап кетти:

– О-о, айланайын азаматтар ай!..

– О кокуй ай, бул эмне болуп кетти башына мынчалык жалаң кылыч кармагыдай?!

Туткундардын колдору аркаларына карыштыра байланган, аяктарында жынжыр шылдырттайт. Экиден ар арабага байланып коюлган.

– Каралды-ым... – деп, көгала чачы жайылып, Токтогулга кулачтап бой урду Бурма.

– Нары-ы! – Солдат аттын омуроосу менен тосту. – Чаап ташта-айм!

– Коё бер,– деди акырын Нестеров төрө, – мейли, коштошуп алсын, энеси турбайбы.

Бурма озондоп, буркурап, уулун кучактай жыгылды. Токтогул эки колтугунан сүйөй калышка колу байлануу, токтой калып, өзү да мууну бошогонсуп, үнү каргылданып:

– Апа... айланайын апакем... азамат өстүргөн акыл, кайратың канакей?! – деди.

Эч сөзгө келе албай солуктап ыйлады Бурма. Токтогул өзү кайрат айтып, өзү да тиштене дили чыйралып, энесине эңилип, муңканып жиберди:

Кайрат кыл, апа, боздобой,
кайгымды кайра козгобой...
Эзилип бүттүң күйүткө
эңгиреп жашың токтобой,
эсиңе келсең болбойбу
эсенимде жоктобой?!.
Башыма түштү көрөрмүн,
бир ажал жетсе өлөрмүн...
Өксөбө, апа, өксөбө,
өлбөсөм барып келермин...

Токтогулдун үнүн укkан эл туш тараптан моюн созуп, кулак төшөп, атчаны теминип, жөөсү жөөлөп, туткундарды жылчыксыз ороп, оргуштаган сел болуп, бака-шака болуп, кошо агылды.

– Токтогу-ул! Кош, аман бол, кагылайын карааның-да-ан... – деп, арт жактан кимдир бирөө өксөп жиберди.

Токтогул арабага чыгып, туш тарабына кылкылдаган элге сыдыра карай берди.

– Айда-а! – деди соп камчылуу солдат, арабалар кыйчылдап жыла баштады. Керимбайдын жанагы жулунган жанжигити дагы темине келип, жарым күлө, жарым ызырына:

– Айда-а! – деп, Токтогулду камчылап-камчылап жиберди.

Эй, бул эмне?! Эл дүргүп, бир топ атчан бирдей каптап келип, аксымды тизгиндеп, ортого алып калышты. Чатак чыгып кете тургандай. Тарсылдап мылтык атылды асманга. Ээликкен атчан эл мылтык

үнүн да уккандай болушпай, жалтактабай, кайра ызырыныша аксымды атын да, өзүн да кызыл камчыга алышып, четке сүрүп чыгарып кетишти:

– Сага эмне жок?! Сен эмне мынча күйүгөсүң, ыя?! Жуг-гун-дукор! Жуг-гундуңду жөн ич сен... Урса орус уруп алсын, а сага эмне жок, кыз-зыталак?! Ыя?!.

Тыяктан Керимбайдын көзү олоюп чыкты:

– Эмне карап турасыңар? – деп, башка жигиттерине бакырды. Кымкуут боло түшүп, эки жактан тең кишилер ызырына теминип калышты. Төрө араба үстүнөн:

– О, тууган эл! – деп үн салды кайраттуу. – Кой, асте кыл, тууган эл! Бу Керимбай чатак эле чыгаргысы келип турат. Кой, чатакты, тууган эл, силер баскыла, атайы баскыла, тууган эл! Жалаа үстүнө жалаа болуп кетпесин! Кимди аяганы турат Ырыскулбектин балдары?!

Эл дуулдап, ар ким өзүнчө сөгүнүп, ээликкен кишилер ат тизгинин тартып, токтоло калышты.

Дыйканбай:

– Көрдүңбү, – деди Керимбайга акырын,– эл сенин кебиңди эмес Токтогулдун ырына, Төрөнүн астесине кулак тутуп жатат ко, элди сен башкарбай айдалып бараткан Токтогул менен Төрө башкарып туратко?! – деди кейий. – Эми оногу өзүң тукурган итиңди өзүң «кет» де, өзүң ур, элге биротоло жек көрүнүп каласың антпесең, болушум... – деди да, терс айланып, кабагын үйрүп бастырып кетти.

Керимбай темине келип, жасоол жигитин камчы менен башка-башка салды. Эч сөз айтпай, тиштенип, тиги Төрө менен Токтогулга болгон өчүн ушундан чыгаргансып. Жигитин качса болбой, корунса болбой, жалынса болбой камчылады. Эч ким арачага түшпөдү. Керимбай өзү күйүгүп, өзү токтоп, анан ат тизгинин бура тартып кетти. «Ырас кылды кызыталакты!» дешип, ошол жерде Керимбайга кай бирөөлөрдүн көңүлү жибип калды. Эл толкуну басандай түштү.

Токтогул:

Кош, аман бол, элим ай,
кеңирсиген кенен жай
көк мелжиген жерим ай,
ойноп-күлгөн теңим ай!
Теңдик жоктон бөксөрдү
толкундаган демим ай,
кор боло турган окшоду
карк алтындай кебим ай,
жаралып калган жан белек
зулумдардын жемине ай?!

Эл тунган суудай мелтиреп, шырп эткен шоокум чыкпай дымып, арман күү тыңшагандай өзөк сыздап укту. Бир убакта акырын үшкүрүп, акырын өзүнчө бышылдап, тымызын ыйлаганы сезилди. «О атаңдын көрү, карөзгөй Керимбай ай, бул эмне кылганың?!» деген кейиш, туугандын өктөсү, кечишпей турган өчү ар кимдин көңүлүндө тымызын. Бир дагы бирөө ачык айта албады, баарын ак пашанын кабагы үйрүлгөн кылыч-мылтыкчан солдаттарынын айбаты

мүңкүрөтүп турду. Эне эмеспи, эчтеме ийменте албай, Бурманын гана уясына жылан кирген алсыз боз чымчыктай чырылдаган үнү басылбайт.

Кыйкырып, айбат кылып, айдоочулар шаштырып, бирок шыкалган көп элдин ортосунан бөлүнө чыгып кете албай, арабалар акырын кыйчылдап, ат-улоо илкип, жөө эл самсыды. Токтогул зар кагып барат. Дуу болуп, кайгысын кошо тартышып, ыйын кошо ыйлашып коштогон элинин кадыры аны сайын артылып, те айланта соккон ак коргон ата журту, туулган жери көзүнө аны сайын ысык, кыйбас болуп көрүнүп, эми ушул эки ыйыгынан бөөдө ажырап, кандайдыр барар жагы туңгуюк, кайра келери күмөн, «айрылат» дегендин каабы өзгөчө сезилип, энеден көз көрүнөө бөлүнгөн наристедей майышып, аргасыз тула бою болкулдады. Эл арасынан акырын үңүлдөгөн ый угулду. Эне ыйы, ботосунан айрылган боз каймалдын эчтеме жубатпай турган тилсиз, түпсүз муңу! Токтогулдун жүрөгүн катуу сыдырып калды. Кандай айла бар?! Чуркап барып, балача колуна көтөрүп алып, «айланайын апаке ай.. ыйлабачы, мына мен...» демек, айла жок, колу артына байланган, бутуна жынжыр салынган, жалаң кылыч алдында айдалып баратат... Майышып, бирок көзүнө жаш албай келаткан Токтогул те мүңкүрөй улам артта, улам үнү кобурга тебеленип калып жаткан эненин караанын, абалын дили менен көрүп, эт-жүрөгү эзилип, көзүнүн жашын бир ирет токтото албай калды. Өз да көрбөсүн, жат да көрбөсүн! Сынды дебейби?! Таба кылбайбы?! Токтогул аарчырга колу бош эмес, көк асманды тиктеп, улам

атайы өзүн өзү кайрап, улам комуз кылындай чыйралтып, көз жашын тымызын кургатты.

Түпсүз көк, улу тоо башында ак түрмөк булут үйүлгөн, туткундун уч-кыйрысыз көздөн учкан тагдыры окшоп, те эми кол да, ой да жетпей алыстан үлбүрөйт. Бир жагында кызыл буурул Нарын бир укмуш күүлдөйт. Ушул улуу тоо, ак булут бийигин самап, ушуга умтулуп, ушуга не жетип не жетпей, ушул улуу дайрага чайынып, жүзүн да, дилин тазартып, улуу дайранын күүндөй көңүл сели шарланып, бууракандап эргип, актын, акыйкаттын чегине карай тайманбай кулач ура өскөн. Улуу тоо чыкса жыкпай турган, улуу дайра кечсе агызбай турган, кайра акылына дем, канына кубат гана кошо турган бири орошон ата, бири мээрман эне эмес беле?!

Улуу дайра бир укмуш күүлдөйт, үстү миң бөлүнө быжырап, кайнап, окторула агат.

* * *

«Баары балээ «бизде да эс бар», «биз да адам-быз» деп кергичтеген томаяктардан! Эл ичи, мына, аларды көрүп, жети атасы бирөөгө өйдө карап көрбөгөн немелер каяшага өтүп, бузула баштабадыбы?! Кармап, кандай күнөө жабышка болот? Тили узун – азирети ак пашага ак кызмат кылган азаматтарды чагып, эл алдында жаман атты кылып жатпайбы?!»

Дүңкүйүп ой экчеп отурат Керимбай.

«Бизди кадырлагылары келишпейт экен – мейли. Йе, ошо ыштаны жоктордун эле кадырлаганына

курсагы ачып отурган бекен Керимбайдын?! Ыя?! «Ээсин сыйласаң итине сөөк са-ал» деген. Демек, бизди кадырлабаган – азирети ак пашаны кадырлабаган! Мына, күнөө деген эле ушул эмеспи?..»

Аны сайын кыжыры келет.

«Акыйкат» сурап эле калбай «тополоңго» аралашышат! Немене?! «Ак пашага душман», «мамлекетке кылмыш кылган» делингенге «сиз, биз» деп отуруш керекпи – кыйкырып кууп кармай бермей, коргошун өрүм чоң камчы менен баштарын жарып, белин бүктөп, колун кайрып сындырып, дырылдатып сүйрөп келе бермей акимдердин алдына! Биртке катуу кетсең – ал кечиримдүү, күнөө болбойт!»

Ош, Анжиян, Маргалан, Наманген, Кокон уезддеринен жергилик болуштар жеке өзүнүн керт башына карама-каршы адамдарды, букара элден тың чыккандарды, зорлукка каяша кылгандарды «тополоңго катнашкан», «азирети ак пашага жаман ойлуу» деп каралап, тизмелеп, эл ичинен терип кармап беришкен. Ким аралжы түшмөкчү?!

Күндө катыраң сурак.

«Биртке болсо да жара пайда болдубу, аны чок басып күйдүрүп салуу керек, антпесе ал жерден кан кетет!» дейт суракчы өзүнчө. Бул коркунучтуу ишти абдан казып, «кылмышкерлерди» мүмкүн болушунча көбүрөөк таап, катуу жазага тартып, урматы улук, генерал-губернатордун гана эмес, азирети өкүмдардын өзүнүн назарына илинерин ойлойт.

Тергөөчүнү «козголоңго катышкан эмеспиз», «билбедик», «көргөн жок элек» деген жооп ыраазы кылбайт. Кайрадан кайра сурак жаңыртып, «тигил айтты го», «бул айтты го» деп кыстап, чаташтырып, кай бир тоң моюндарды чала жан кыла урдуруп, кайра эс алдырып, кайра суроктап, «күнөөгө далил» табуу аракетин кылат. «Жо, төрөм, ал айтса сиздин алдыңызда да, кудай алдында да жалганы үчүн өзү жооп берет, мен көргөн эмес элем, төрөм...» дейт көбү.

Тергөөчүнү таң калтырган Шадыбек калпа. Эки көзү чакчайып, бирок бирдемени кадалып тиктебей, эсинен ажырап калган сыяктуу калчылдап, суроо боло электе эле: «Мен! Мен эшен! Ме-ен!..» дейт. Баягы өзү качырган боюнча о дүйнөлүк пири кутулуп кетсин, артынан издөө түшпөсүн дейт окшойт оюнда. А ийикчи эшен ошондон көп өтпөй эле Азирети-Аюб булагына жүз чайып, кудайга мунажат кылып отурган жеринен бирөө таанып калып, кармалып келген. Бир күнү тергөөчү экөбүн беттештирип көрдү. «Мен!!» – деди Шадыбек калпа дагы калчылдап. «Сиз эмне дейсиз?» деди тергөөчү эшенге. Эшен көзүн сүзө унчукпай отуруп, бир убакта: «Мен эмне демекчимин?!. Өзү билет да, «мен» десе, «ушу» десе, «башка» десе өз ыктыяры...» деп койду. «Ме-ен!..» деди Шадыбек калпа. «Каапыр тааныбай, өлүмдөн калсын азиретим...» – деди дили. «Ме-ен!!» Тергөөчү астейдил күлдү да, «жарым эс дувананы» кайра айдатып жиберди.

Башка туткунду алып келишти.

«Бул кишини көргөнсүзбү, эшен?»

Ийикчи эшен туткунду бир тиктеп алды. Кол-аягы кишенделген, бастек бойлуу, иреңи сары чийкил, биртке жээрде сакал-муруту чертилбеген, жүдөө. Дагы көпкө тунжурап отуруп, бир убакта:

«Кудай билет, – деди эшен, – көрдүм деп убалына кала албайм, көрбөдүм деп калп да айта албайм, кудай билет бул пенденин ким экенин, менин алдыма көп эле мусулман келип кетишкен, кайсынысы экенин эсиме тута албапмын, бир кудай өзү билет...»

«Тухтакул, Сатулган углу?..»

Токтогул торго түшкөн элкин тоонун шумкар кушу сыяктуу уйпаланып кыйла томсоро түшкөн, эрини бозоруп, көзү мунду, ойлуу. «Мен...» деди акырын.

«Бул кишини тааныйсыз а?»

Токтогул башын ийкеди.

«Сөз менен жооп бериңиз!»

«Тааныйбыз. Миң-Дөбөдөгү Ийикчи эшен».

«Козголоңуна катышкансыз а?»

«Жок, суракчым, козголоңуна катнашкан эмеспиз! Бир жолу барып көргөн элек. Болгону ошол...»

«Эмне үчүн барып көргөнсүз?»

«Караманча зорлуктан күйүп, акыйкат издеп жүргөн кезде барып көргөн элек...»

«Кандай «зорлук?» Кандай «акыйкат?»

«Биздин Керимбай сыяктуу болуштар каралай көз букара журтту кууратып жиберген, суракчы улугум,

кулак тут! Букара карөзгөй болуштарды акыйкатка такаса, аны ак паша өзү коргойт экен, биз ошол коргоочусу ак пашаны акыйкатка кысмактай турган бир адилет кубат издеген элек...»

«Ошол адилет ушул эшен болгон?»

«Жок, суракчым! Адилеттин жолун көрсөтүш ордуна үмүткер элди балээге баштап, бөөдө кыргынга жолуктуруп салды...»

«Сиз азирети ак пашаны акыйкатсыз деп эсептейт экенсиз го?»

«Ошондой...»

«Кафырды көргүм келбейт...» деген бир аз гана калпалардан башка элдин көбү «ак пашага каршы эмеспиз», көбү «билбеген киши уу ичет, байкабай аралашып калып» дешип, тайсалдап жатышкан. Ушунча чуу, ушунча шардан кылып тескөө жүргүзүлүп жаткан соң бетке бечкеч кыла турган «моюнга алуу», «буйтай албай турган далил» керек эмеспи?! Бу Тоңтогулдун кашкөй жообу тергөөчүнү тымызын кубанткандай болду. Тилмеч «бул элдин сырын өтө жакшы билет» деген баягы Карасакалдын «бурадары» болучу, тергөөчүнүн дитин сезип: «Эшен, албетте, эң башкы күнөөкөр, – деп, кыңырылып коштоду, – бирок, бу тикиреңдеп акыйкатташып отурган өтө кооптуу адам, менимче. Не дегенде, эшен биртке мурриддеринен башкага анча деле таасири жок, бир фанатик, а бу ырчы, мунун сөзүн бүткүл эл тыңдайт, демек эшенден миң эсе кооптуу душман. Ошон үчүн,– деп кеңеш берди акырында,

– тополоңго катнашы болбосо койсун, муну эми колдон чыгарбоо керекко...»

Топуратып, атайы көп эл суракка кириптер кылынып, айдан айга созулуп, тергөө улантылды. Төрө, Токтогул, Сары Уста үчөбүнүн үстүнөн «козголоңго катнашкан, азирети ак пашаны жыга чапмакчы болушуп, булар токойдон келтек копшоп, даярлык кылышкан, өз көзүм менен көргөм, керт башымды сайып күбө өтөм» деп, Керимбай ыйманын ачык сатып жатты.

* * *

Өзүң кылган иш-өз башыңа муш! Ийикчи эшен өзү тарта берсе болбойбу өз кеперетин?! Коога үстүндө болбогон соң башка кишилер неге кармалат?! Жо, бул иш ортодогу куйту, шумдардын чаташтырып жатканы.

Мына ушул күдүк ой тынчытпай, генерал-губернатор төрөнүн өзү менен оозмо-ооз сүйлөшмөкчү болуп, Фаргана өрөөнүнүн бир четинен бир четине өтүп, Аңгирен ашуусун ашып, Курманжан алыскы Ташкенге барды.

Генерал-губернатор тез эле кабылдады. Леп тура, жылуу жүз менен, кызмат көрсөтүүгө даяр ийкемде:

– Келиңиз, жарыктык, – деп, кубанычта болгондой тосуп алды. Кемпирди чыканагынан аста сүйөй коштоп, төрдөгү өз столунун оң жагындагы жумшак креслого отургузду.

Жер тиктеген куштай кыңырая кулак төшөп, ооздон чыкканын биринен бирине шыпылдатып которуп өткөрүп, ортодо тилмеч болду.

– Жакшы жүрөсүзбү, жарыктык?

– Кудайга шүгүр, төрөм, азирети императордун көлөкөсүндө, анын амандыгын кудуреттен тилеп, күн өткөрүп турабыз, төрөм.

Бул кемпир бөлөк боор элден болгонуна карабай өз убагында Россия империясына көрсөткөн кызматы үчүн бийлөөчү Романов авладине[6] катталган киши. Кызмат абалы, укугу канчалык жогору болсо да, генерал-губернатор азиретинин туушкандарына «жарыктык» деп урмат көрсөтүлчү сөздөн жаңылбай, өзгөчө көңүл бөлө, ызат кыла отурду. Эки жак биртке жөнжай сурашкан соң барон Вревский жымыя «бу өлөрү гана калган карыган кемпирди эмне кыжаалат айдап жүргөнүн» ичтен ойлонуп, кызыга тиктеп сөз чыгарын күтүп калды.

– Менин келгеним, урматы улук төрөм,– деп, акырын сүйлөп, сабыркап сөз баштады Курманжан.

– Кулагым сизде, жарыктык...

– Эсиңизде бар бекен, урматы улук төрөм, мен өткөн жылы Сизге бир кат жолдогон элем...

– Эсимде, эсимде.

Эки жакты тең бирдей муңайым аваз менен которуп отурду тилмеч.

---

[6] *Авлад* – тукум, урук, үй-бүлө, династия.

Эшенге үйралыштырбай Токтогулдарды өткөн жылы эле элине кайтарып жиберген соң Курманжан атайы Ташкенге ушул барон Вревскийдин өзүнө жашырын кат жолдогон болучу.

«Урматы улук күбүрнадыр барон Вревский төрө!

Ушби кат кабар улук азирети Ак Пашабыздын астейдил букарасы Курманжан датка айымдан деп билгейсиз. Бул кат кабарды Сизге колмо-кол тапшыруучу биздин өз перзентибиз Алымбек датка углу Асан-бекдур.

Өз букаралык парзыбызды өтөп, Сизге алдын-ала кабарлап коёр ишибиз ушул ки, урматы улук күбүрнадыр төрө, биздин вилаятта бир эшен пайда болгон, өз ысмы Мухамед-Али, өрмөк ишин кесип кылган бай болгону үчүн буердеги эл аны «ийикчи эшен», «дукчи эшен» дешет. Бул адам көз көрүнөө орус акимиятына каршы үгүт кылып жүрөт. Биз, биздин балдар, биздин эл бул адамдын калпыс аракетине кошулбайбыз. Эртеңки күндө бир коога чыгып кетиши ыктымалдур. Буга бир чара кылмак, бир тыйым салмак заруратлыгын Сиздин азадил көңүлүңүзгө салмакчыбыз.

Курманжан датка айым.»

Бир убакта бийлиги бар кезинде оюлган эски мөөрүн баскан эле тилин алган кишилерге, таасири өткөн элге эшендин үгүтүнөн оолак болмок, жок дегенде аксактын акырына карап, окуянын акыры эмне менен бүтөрүн көрмөк деркерлигин маслахат кылган. Ырас, эми ал маслахат гана бере алат, кадыр гана салып суранат, кулак тутканы кулак тутат, кулак тутпаганы өз билгенин кылат, эл ичинде Курманжан азыр сыпаа «байбиче» делинет. Кокус анын

бирдемеге тили өтүп калса, ал чын эле не кокустук, не илгертен келе жаткан керт башынын гана кадырынан болуп калган. Көз алдында дагы өз элинин тагдыры таразага түшкөн бул окуя болуп жаткан кезде Курманжан байбиче не чыдап, не «өзүм жебеген эт бороку болсун» деп таба ойлоп отура албай, дагы бир, эми эң акыркы ирет чыгар, аралжы түшүүгө бел байлап келип турганы болучу.

Барон Вревский:

– Сиздин катыңыз өтө маанилүү документ, өтө ишенимдүү күбө. Сиз алдын-ала жазгандай «бир коога» чыгарын чыкты. Катуу жаза колдонула бериши мине Сиздин катыңыз бизге эми закүндүү укук болуп отурат.

Курманжан:

– Жо, урматы улук төрөм, мен жазалоого укук болсун деген жок элем, мен ушундай өкүнүч болор окуяны болтурбай алдын алып, азирети ак падышабыздын бечара букараларын бөөдө коогадан сактоо, өлкөсүн тынч, ынтымакта күтүүнү кам көргөн элем.

Генерал-губернатор сөздү жыра тартпай, кунт коюп угуп отурду.

Курманжан:

– Калыстык болсун, урматы улук төрөм, калыстык болсун. Жамы каралай көз калың журт иргелбей жаза тартып калбасын. Менин сурарым да, кадыр-көңүл салып, талап этерим да ушул калыстык...

Барон Вревский:

– Жарыктык, бекерге кыйналасыз, жарыктык. Эмне кыласыз, жарыктык, азирети императордун өкүмдарлыгына каршы козголоң көтөрүп отурган элге арачачы болуп?! Жүз жыл эстеринен чыкпай турган кылабыз, көрүп турасыз. Сизге, жарыктык, жел тийбейт. Өкүмдардын ыракымы болуп жатат. Сибирге айдалган балдарыңыз бошотулуп берилди. Дагы эмне керек Сизге, жарыктык?!

Курманжан:

– Колу менен кылган балдарым мойну менен тартты, ал жагында доо бүткөн. Кеп бүгүн болуп жаткан адилетсиз мамиледе болуп турат, урматы улук төрөм. Макул, каршыккан калпалардын иши, бирак, бир гана солдат набыт болуптур, бир солдаттын ордуна миңдеген пенде чилдей кырылып ташталды го?! Ушул деле урматы улук төрөнүн кыбасын кандыргыдай жаза болду го?! Эми, «катнашкан» деп, карандай жалаа кылып, эл арасынан мыкты балдарын терип, атайы бөөдө азапка кириптер кылынса жүз жыл эмес миң жыл, бул элдин тукуму үзүлүп кеткенге дейре эсинен чыкпайт, түбөлүккө орус акимиятына дили каршыккан бойдон кала берет. Бул, урматы улугум, эки журттун ортосуна Сиз жаккан от болот, азирети ак пашага кызмат эмес, түбү кастыгыңыз болот...

Эми генерал-губернатор кабагы бүркөлүп, кейигендей башын ийкей отуруп, өз жүйөөсүн айтты:

– Өнүккөн бир элдин катуу кармаганы, керек болсо катуу жазалап койгону өнүкпөгөн бир тайпа

үчүн атасы акылсыз баласын башкарып койгондой эле нерсе, ал ошол же жабайы, же жарым жабайы элдин өзүнө пайдалуу – жол көрөт. Ушул тапта дүйнөдө ушундай жоболор бар, жарыктык. «Калыстык» дейсиз, ал эмне, колго кармала турган бирдемеби?! Өз мүнөзүнүн тоңдугунун кесепетинен азирети ак пашанын кең өкүмдарлыгын баалай албаган, баалямак тургай катылган, мейли жарым солдат өлсүн, ар кандай кастык, шоктук, байкабастык катуу сокку алышы керек, эсине келсин, эртең кайра катылбай турган болсун. Мына ушул калыстык.

«Э-э... өзүлөрүнө ылайыктап жобо ойлоп таап алышкан турбайбы?..»

Курманжан оозуна кеп кирбей кеңгиреп, жүрөгү капилеттен торго чалынган чымчыктай алдас ура тыбырап, тула боюнан тер кетип, отуруп калды. Эч качан мындай абалга кабылып көрбөгөн. Алымбек датканын башы дубалдын кырына коюлганда да, Абдылда бектин жүрөгү кийиз баштыкка салынып келген кезде да, Камчыбектин мойнуна сыйыртмак түшкөндө да, үч бирдей перзенти Сибирге айдалганда да мындай акылдан ажыраткан көй болгон беле?! Ал баарына чыдаган, токтоо, ой имерип, ушунун баары бөөдө болбогонун сезип, өзүн сооротkon. Ушул азыр биртке болсо да өзүн-өзү жубатар илинчек таба албай, бу төрөлөр менен кылган бүт алакасы, кадыр-көңүлү куру жалак алдатканы болуп туюлуп турду.

«Каран күн, өзүбүзгө тобокел эле, бүткүл журтту сактайлы деген элек го?! Сактабай эле каалаган күнү

каалаган жобосуна салып, кааласа чокуп, кааласа тытып жем кыла бере турган эки баштуу тажаал бүркүттүн чеңгелине өзүбүз ийрип берген болуп чыгабызбы, каран күн?!»

Сылык, сыпаа барон Вревскийдин кабагы улам түнөрүп, улам кайрымсыз, жат, катаал көрүнө баштады. Сабылса да ийикпесин, үмүтү ташка чабылгандай майтарыларын туюп турду Курманжан аяр.

Ой тегеретип, бир убакта көп өктөсүн, ызасын бирдей камтый шилеген катуу ачуусу кычап келди. Эч качан мындай ачууга эсин алдырган эмес. Өтө кыйын, кылдат ишти да муңайым отуруп, кепке келип, жайгарып койчу эле. Буга жүйө кана?! Бу текебер төрөнү эмне менен ишендире, эмне менен көндүрө алмакчы?! Ачуу, акылдан адашкан абал ушундай чарасыз кезде болот белем, аны өз ачуусу ууктуруп калды. Бирөө өзү ыйлап дилин жумшартат, бирөө каршылыкка дит багат. Курманжан ыйлай албай койду. Кайра ызасы ташып, ордунан силкине тура калды:

– Мен... мен... – деди эрини титирей. – Мен силерди «ак паша» деген элем, «адилет паша» деген элем... Силер... кара, адилетсиз паша экенсиңер... – деди калчылдай, жүзүн үйрүй.

Тилмеч көзүн ирмегилеп, таң калып, которбой токтоло калды.

– Айт, – деди Курманжан зирк эте, тыттын жалбырагындай саргылт жашыл көзү чап салчудай кадалып, – милдетиң, түз айт айтканды!

Тилмеч акырын күңкүлдөп которду. Бу кемпир жаман бирдеме айтып атканын түрүнөн эле баамдап турган, эрдин кымтып, башын ийкеп, кабаарып туруп укту барон Вревский.

Курманжан эшикти карай илдирей басып жөнөдү. А дымактуу генерал-губернатор кабаарган бойдон, бу бийлөөчү Романов авладине катталган кемпирге жалган болсо да урмат кылуу жосунунан дагы эле өтүнө албай, катуу бирдеме айта албай ордунда калып калды. «Бу жез кемпир бир кездеги «шартнамасын» эстейт көрүнөт. Э-э ал өз убагына жараша болунган иш, ал азыр бир барак гана эскирип саргайган кагаз, болгону. Бу түгүл падыша авладине каттал-лышы деле ошондой убактылуу көңүл жамдаган бир саясат болгон...» – деди ичинен, эч камтама болбой.

Ошол токсонунчу жылдардын башында атайы эл көчүрмө кылынып, кең Россиянын өзүнөн тарактай жер тийбей мукураган орус, украин дыйкандары нечен айлар бою эски арабаларын кыйчылдатып, жөө-жалаң көтөрүнүп жол жүрүп, бул жактарга келишип, отурук кыла баштаган убак эмес беле?! Киши менен киши үйүр алышып, коңшу менен коңшу күнүмдүк тирилигинде өз ара мамиле кылары, бирине-бири кереги тийбей койбосу анык. Улагалаш, төрлөш болуп калышкан соң тиги чиренген колониячыл акимдердин каалоосунан тышкары эле карапайым эмгекчил элдин ымаласы башталган. Бирок, муну көрсө көрмөксөн, билсе билмексен, а түгүл атайын бирин «кожоюн» деп, бирин «букара» деп, жергилик

элдин укугун атайын жоюу, байыртан келе жаткан тирилик эрежесин, үйүтүн, тутунган динин атайын көңүлгө албоо, четке кагуу, аны «империянын ыйык мүдөөсүнө шайкеш келбей турган», «эскилик», «жабайылык» деп баа коюлуп, муну бул элдин өзүнө ишендирип, орустун да кулагына куюп бирин басынтып, бирин көтөрүп, карама-каршылыкта тутулган. Кен байлыгын аңтарыш, жүн, тери алыш, өзгөчө пахта өндүрүүнү күчөтүш, демек ченебей туйтунуш, ошол кезде бардык жактан арааны ачылып турган Россиядагы капиталдын муктаждыгын камсыз кылыш гана максат болгон. Империянын бул мүдөөсүнө бул өлкөнүн эли түгүл кудайдын өзү карама-каршы келсе да аялбайт. «Элбиз», «укук» деген падыша акимдеринин жинин гана кычатат. Бул эл канчалык караңгы бойдон калса, канча башаламан, канча бирдиксиз болсо ошончолук пайдалуу, канчалык жеңилдик болсо, канчалык кеңирилик болсо бул эл ошончолук сетирейт, ошон үчүн эч качан кырың дедирбөө ылазым делинген. Же өзүлөрүнө баягы көөнө азияча жарым көчмөн турмушуна жол коюлбаган, же европача отурук маданиятына башыктыруу ойдо болбогон. Бул элдин эл катары бул жарыктык дүйнөдө жашоо акысы түгүл, эртеңки жайлуу кеңчилиги түгүл, ошол тапта эптеп күн көрүп турушу убактылуу, зыянсыз болсо мейли, эгер биртке эле империянын ыйык мүдөөсүнө бөгөт болуша турган болсо, анда сыйпалтып жок кылып коюштан эч ким арачалап кала албайт эле. Бул ушунун баарын ойлоп таап, өз кезинде «устроитель края» атанган биринчи

генерал-губернатор фон Кауфмандан баштап эле кыйшаюусуз ишке ашырылып келе жаткан саясат.

Вревский бул саясатты улантуучу, бекемдөөчү аким. Ушул катаал кысымдан жергилик элдин түркүн катмарында падыша өкүмиятына нааразылык көп жылдар бою акырындап өнүккөн. Мына, анын бир көрүнүшү калпалардын бул коогасы. Бирок генерал-губернатор муну өзүлөрү тараптан болгон зорлуктан чекиликтен деп эсептебейт, бул элдин «мүнөзү тоңдугу», «жабайылыгы» деп кашайып, бир гана солдат набыт болгон бул «анжиян козголоңун» дүпүрөтө сөз кылып, бул элди ыгы колго тийип турганда биротоло жүрөгүнүн үшүн тайдырып коюуну көздөп, ушуну менен падыша сарайына дагы азаматы катары көзгө илинип калууну самап отурат. Курманжандын бөөдө коога болбосун алдын алып коюшсун деген ниетин көңүлгө алган эмес, кайта «чыгып берсе экен ошол коога» деп, окуянын өнүгүшүн жайына тим коюп, акмалап, тиш кайрап гана турган.

Курманжан өйдө карабай, ошол шалдыраган абалында илдирей басып, үлпүнчөктүү арабага чыгып отурду.

Көчөдө бирөө таанып калды белем, бирөөдөн бирөө угуп анан көпчүлүк аваз кылып, ээрчип, жол бууп тосуп, салам айтышып, кош айтышып калып жатышты. «Ас-салоому алейку-ум азизим, ас-салоому алейку-ум...» дешип, муңкана салам айтышат жеткени жетип колуна тооп кылып, жетпегени көзү көзүнө чалынганына ыраазы, эки колу боорунда,

учурашканы да, коштошкону да болуп, алыстан баш урунуп калышат. Бир ак жегдечен мойсопут кокон арабаны жандай логлоп: «О, азизим, азизим... мына бу жалгыз уулума бата берип коюң, азизим...» – дейт үнү каргылдана.

«Керектүү адам болсун, омийин...»

«О-омийин...»

Ыйламсырай жүзүн сылап, анан дароо кабагы жаркылдап, мойсопут уулун ийнине бийик көтөрүп, жолдун четине чыга берди. Эл уу-дуу.

«Оо, азиз...»

«Журт башына кара түн түштү, азиз эне... Бир аралжы боло көр, азиз эне...»

Булар атайы иргелип чогулган кишилер эмес. Капилет кезиккен эле бири кары, бири жаш, те четте паранжалуу көк көйнөк зайып, баласын колунан жетелеп жүрөт, бири жөн гана шарданга агылган көчөдөгү эл.

Аралжы?! Ошол кыжалат ушул сексен жети жаш курагында Алайдан бу Ташкенге айдап келбеди беле?! Боло алган жок аралжы. Аралжыга арзытпады дили катык аким. Курманжан улутунуп койду.

«Кудайдан тилегиле, кудайдан... Кудай гана...

Кыңылдаган алсыз добушун жанында отурган өз уулу Асанбек арабаны айдап келе жаткан киши гана укандай болду. Кокон араба тездеп, улам топураган көпчүлүктөн бөлүнүп, улам нарылап кетти. Түнөк короого келишти.

Кечки намаз убагы болгон кезде ички үйдөн чакырган үнү эшитилди. Леп кирди Асанбек:

– Лапбай...

Иреңи кара чүйкө, эч чырм эте албаган, көзү киртейип, нымдалып кургаган, бир түркүн муң көрүнөт. Эч качан мындай чөккөн акыбалын көрбөгөн. Дайым сергек, дайым тыкан, көгүчкөндөй сыпаа датка айым жок, орундалбас ой-санаага жанчылган, уйпаланган, бир бейчара, мүңкүрөгөн кемпир болуп калган экен.

Уулу айттырбай түшүнүп, дааратына жылуу суу алып келди. Курманжан унчукпай короого чыгып, буйгалай басып, даарат алды. Эки ийни шалдайып, бир ууч болуп, деми, сөөлөтү өчүп, мүңкүрөп отуруп, купуя намаз окуду.

Намазын бүткөндөн кийин да көпкө былк этпей отурду да, бир убакта акырын кыбырап, акырын күбүрөдү.

– Жанагы Ырыскулбектин небереси Керимбайга айттыр... Куп бак талашкан экен, Төрөнү айдатса өзү билсин, а ыроочу Токтогул балада не жазык?! Ыроочу менен күлүк ат элдин мүлкү, элдин даңкы. Айттыр, ушинтип айттыр, жалаасынан жансын, алып калсын Токтогулду. Мени ушуну тиленди де...

«Тиленди де...» – деген сөздү баса айтты.

Эми дымак түгүл, бирөөгө буйрумак түгүл, бул оомал-төкмөл дүйнөнүн барлык кыжаалатынан баш тартып, өз уулунун көз алдында сынып отурду Курманжан...

* * *

Бир күнү темир эшик шырк-шырк ачылып, чала тил билген бапайган сары сакал түрмөчү башбакты:

– Тухтаку-ул! Брат келди, Тухтакул. Пойдем...

«Кайсы күйөрман тууганым бар эле?!» «Апам болуп жүрбөсүн? Топчубайды ала келди бекен?..» деп, эт-жүрөгү куштай талпынды. Шашып жөнөдү. «Ким болду экен?..» «Э-э.. Анжиян кайда, тоо кайда-а?!. Байкуш апам кантип келе алсын?! Кайсы жарыган белдүү тууганым бар эле аны апкелгидей?!» деп, ындыны өчө да түштү. «Ким болду экен мени жоктогон?..»

Жүз көрүштүрчү жайда локуюп Керимбай отурат! Жылан көргөндөй тула бою жыйрыла калды Токтогул. Керимбай ордунан козголуп туруп, кол алышайын деген көңүл менен дит бакты. Тигинин кабагы үйрүлүп, көнө түшкөн адаты боюнча эки колун артына алып, кыйгачтай берген соң токтолуп калды. Эмне дейт?! «Түзүкпү?», «Жакшыбы?» дейби?! Өзү каматкан, бул суроо таба, шылдың болот. Керимбай унчукпай лыкыйып, узун такта орундукка кайра көчүк басты. Бирпас орто жымжырт боло калды. Нары-бери басып турду Токтогул.

Бир убакта жалт бурула карап:

– И?! Таба кылайын деп келген экенсиң?! – деди Токтогул зарде менен. – Көрүп ал, мына жатабыз, кычууңду кандырып ал!..

Керимбай катуу кепке терикпеди:

– Токтогул... – деди акырын. – Кеп бар, Токтогул... Ошон үчүн...

– Эмне кеп?! Кеп түгөнгөн, Керимбай!

– Тууган арасында ачуу-араз боло берет экен, Токтогул...

Токтогул нестейип тиктеп калды: «Бу текебер эмне жумшай калган?.. Ийлеп койгон го бирдеме муну?..» Керимбай уурту жымыйып, көзү жылуу жылтырап:

– Сен кал, Токтогул, сени актап алайын... – деди.

– И?

– Кетсе кете берсин кете турган, сен менин жанымда эле ырынды ырдап, чоорунду чоорлоп жүрө бер, Токтогул.

Токтогул бир кадала тиктеп, кырт күлдү, башын чайкады. «Бул жалгыз көз желмогуз мени жарга такап баш ийдиргиси келген турбайбы?! Капеске камап алып, анан бөдөнөдөй сайратып, өзүн мактаткысы бар турбайбы мунун?!» – деди дили сына.

– Э-э, Керимбай ай... Ушу сендей карөзгөйдүн улагасында жүрүп жыргал көргөнчө, Керимбай, элдин ак кетип баратышкан азамат уулдарынын катарында куурал тартып өлгөн артык эмеспи, Керимбай?!

Керимбай тултуюп тиктеп калды. Уулу аркалуу Курманжандын айттырган суранычы сөзмө-сөз оюна келип турду. «Эл талап этип жатат, кадырлуу кишилер ортого түшүп жатышат» десе, ким билет, ийигет беле Токтогул. А Керимбай оңуна тарткысы келген жок, «калтырса калтырайын, биротоло байлап ала турган болоюн» – деди ниети.

Бул Токтогул үчүн орундагыс талап болучу.

– Эй, Токтогул, – деди Керимбай үнүн көтөрө, – ойлонуп көр, Токтогул.

Токтогул жымыйып тиктеп, шакебелеп, көзү күлүңдөп:

– Ай, Ырыскулбектин балдары ай, бир чеңгел ашык эт үчүн, биртке көр мансап үчүн эненин намысын, атанын кадырын алмашып жүргөн өзүңөрдөй көрөсүңөр э?! Ай, Ырыскулбектин балдары ай... – деди.

Керимбай же жаяптай албай, же оройлоно албай, бирок кыжыры кычап, жарыла тургандай иреңи көк тартып, олурайып тиктеди. «Чирип өл эмесе түрмөдө!!» деп, чаңыра турган болуп, эрини титиреп келатты.

Токтогул унчукпай кайрылып басып кетти.

* * *

Тескөө бүткөрүлдү акыры. Мухаммад-Али эшен, Шадыбек калпа, дагы беш-алты мүриди дарга асылды. Кармалган элден, Токтогул, Төрө, Сары Уста кошо, алтымыш эки киши «катнашы бар» деп табылып, баары текши өлүм жазасына өкүм болду.

Өлүм жазасына өкүм болгон туткундар түрмөнүн төрүндөгү таш тамдын түбүнө бирден камалды.

Таш төшөлгөн коридордон уурдангандай акырын баскан шарпа угулуп, темир каалгадагы «көз» делинген тешик ачылып бирөө карады.

Канталаган кызыл көз, не табалаганыбы, не боору ачыганыбы, көпкө имерип тиктеди. Ыя, келер ажал

келип турабы, ушубу? Тула бою дүркүрөп кетти Токтогулдун.

Көз кайра жабылып калды бир убакта. Жанагы келгениндей эле акырын, мүңкүрөп карыган бирөөдөй кайратсыз шырп-шырп этип, бир аздан соң жердин түбүнө түшүп кеткен сыяктуу дым болду.

Өлүмгө өкүм болунгандарды таң алдында алып кетишет имиш, тоок чакырганга чейин алып кетишпесе, болду келерки таңга дейре жан калат экен, бу да болсо каниет, бир күн да болсо өмүр уланганы сүйүнүч.

Бирөөнү өлүмгө алып кеткени угула элек, а балким бул жер алдында жаткандарды эстен чыгарып коюшту бекен? Жо, кайдан эстен чыгарышсын, эстен чыгарышса кабырылган мискейге биртке атала, бир кесимден кара нан таратып, өзөк жалгатышпайт эле го.

Көңүлү уйгу-туйгу болуп, башка түшкөн мүшкүлгө макул боло албай, айласы да жок, биринчи күндөрдө Токтогул отура да, жата да албай, баш аягы беш кадам камера ичин миң кайталап кадамдап, ар бурчуна бир отура калып, кайра туруп, гөрдөй караңгыда дубалга барып урунуп, а кээде муздак темир каалгага бетин баса жабышып, тыштагы шырп эткен дабышка кулак төшөп – акыры бир күнү көңүлү жашоо кызыгынан биротоло калып, эми ойлонгондо не, күйүккөндө не, өзүн капкачан өлүп калган таризде сезип, тула бою талмоорсуп жыгылды.

Кан оту өчүп, саздын суусундай коюлуп, тамыры араң эле согуп, дене гана биртке болсо да жашоосун илдиреп улантып, өзүн-өзү үнөмдөп жаткансыды.

Жер түбүндө жашаган маглукка көз керек эмес, жер түбүндө көз артык баш, алар жер алдында чөптүн тамырын кыркып, даректын тамырын кемирип, өмүрүн ошондой көз кереги жок караңгыда өткөрүш үчүн ылайыкталган турбайбы?! Жамыга өмүр, кубанч берчү жаркын күн, жан сергитер шамал, кең талаа менен толкундуу көлдүн шапатасы зарыл эмес аларга. Түркүн-түркүн үн салыша көк асманга улам эргип, улам бийикти самаган канаттуулардын көңүлү аларга түшүнүксүз.

А бирок, жаркыраган кең дүйнөнүн убайын билген, көңүлү куштун канатындай кылактаган, дагы башка ажайыптарды көксөгөн асыл заада адамды жер алдына тирилей көөмп отуруудан ашкан жаман нерсе, зорлук болбойт экен. Бу адам өзү адам үчүн ойдон жасап алган бул дозокко караганда «отко жаккан, муздак сууга кайра малган» кудайдын дозогу, баланын оюну окшойт?!

Ар нерсе көрүнө баштады көзүнө.

Бир туруп, гөрдөй караңгыда дубалды тешип, саргылт нур уюлгуп кирип келгенсийт. Жука, нары жагы көрүнөт, суу кошулган кан сыяктуу. Бир туруп, те төрүнө көз жетпеген кууш капчыгай, нары алыста көк асман, көчкөн булут кылаят.

Ким токтонот мындайда?! Жарык дүйнөнү көксөп жаткан киши тура алмакпы?! Эргип, өйдө боло калат Токтогул.

Жок! Жарык селт деп өчөт, дагы баягы көзгө сайса көрүнбөгөн караңгылык башына дароо чүмкөлөт.

Көңүл боздойт, жүрөк сыздайт мына ошондо, кайра караңгыда далысы дүңкүйө, үч бүктөлө бүрүшүп, чөгөлөп, ордуна бүк түшөт.

Бир жолу «көз үргүлөп, көкүрөк ойгоо» деген абалында көз алдына бир ак элечек зайып кишинин сөөлөтү пайда боло калгансыды. «Түшүм...» деди өлмөсөк жаны, жо түш эместей, ал этегирек келип отургансыды, нары жагынан түрмөнүн тааныш «көзү» бар темир каалгасы көрүнүп турбайбы...

Бурма байкуш! Карегинен ирмелбей жаш төгүлгөнсүйт. «О, байкуш апам ай... кантип келип калдың алыскы тоодон?.. Ушу сени эле шорго салдым окшойт...» – деди көөдөнү алсыз, өз үнү өзүнө угулгансый.

Жо, токтоо, тик бакпайт, бирок тиктеп тургандай. Курманжан! «Бу киши эмне кылып жүрөт биерде?..»

«И, мени эстединби ыроочум?..»

Тула боюна жан кире баштагандай чыйрала; көңүлү толкуй: «Кайрат бериң...» деди.

«Эсиңдеби, жараным, «акыйкат кайда, жерден чыгып келеби, же жалбарсак кудай береби» дегениң?..»

«Эсимде...»

«Жерден чыгып келдиби, көктөн кудай бердиби?..»

«Жок...»

«Ошо, жараным, өзүң айткандай «кармашып алар неме» акыйкат. Ноюба, жараным, өз кайратың өзүңдө, жараным...»

Көзүнөн те бир көөнө дүйнөнүн жарыгы менен көлөкөсү, нечен чайпалып төгүлбөй, нечен чайпалып бөлүнбөй, нечен мезгилдин кыйын кыстоо азабынан өтүп келген, адамзааданы адамзаада кылган сезими – мээр төгүлгөнсүйт. Ал мээр таш дубалды тешип өткөн нур таризде анын тула боюна куюлуп, жүрөгү гана аптыга бүлкүлдөп, арбала телмирип калгансыды Токтогул.

Көзүн ачты, эчтеме жок, баягы гөрдөй караңгы башына дагы көмкөрүлүп турат.

Туруп отурду. «Ырас,– деди Токтогул,– ырас, өз кайратым өзүмдө болбосо ким кайрат бермекчи биерде?!» Каны кайра дүргүп, көңүлү көтөрүлө калды кадыресе.

Келемиш жүргөнсүйт.

Кээ бирөө алдырып жибербес үчүн биртке үнөм кылган нанын колуна кармап жатып укташчу. Бирок, кыныккан келемиш коймокпу, кишинин көзү илине түшкөндө эле нанын сууруй качкан убактары көп болгон. Ошон үчүн берилген энчисин кишилер дароо жеп тынышып, а сактагысы келгендер нанын чүпүрөккө ороп, тартканда сезем деп, жылаңач колтугуна кысып жатып алышчу.

Биртке үгөндү таптыбы же жокпу, келемиш кайра ийинине жөнөп, дагы бирөөсү алдынан чыга чыйылдаша түшүштү да, бир убакта андан нары жүгүрүшө башка камерага жортуулдап кетишкенсиди.

Кээде караңгы ичинен кудайдын атын муңканып чакырган, кээде сөгүнгөн, а кээде уңулдап

ыйлаган үндөр угулат. Ким? Токтогул кадалана тыңшай, ким экенин таануурга аракет кылат. «Бу кайсы жаны ширин?..» – деп, кыжыры келет өзүнчө. «Йе?! Жалынсаң кудай куткарып алмакпы?! Сөгүнсөң аким коркмокпу?! Ыйласаң муң арылмакпы?!»

Бирок, бел байлоо да, акыл менен өзүн-өзү токтотуу да күчсүз турбайбы мындайда. Күйө, сөгүнө, ыйлай көңүл басты кылат экен, а мына бу таш коңулдан жарыкка чыгууга кылдай арга табылбай, табылууга кылайган жалган үмүт да жок болуп турган кезде адамды эмне деп жубатасың?!

Токтогул деле ушул абалда, канчалык бекем болоюн дегени менен, ал деле кум санаа адамзаада, демин, акылын майыштырып, өзүнөн-өзү көңүлүнө арман толуп, тымызын мөлтүлдөп тамган көздүн жашындай куюлушуп ыр болуп уйкалышат.

Күн тийбес тамда жатабыз
күчтөн тайып алсырап...
алдыбыз ным, өтөт сыз,
аргасызбыз жалдырап...

Кары, шордуу энекем
кантип жүрөт болду экен?..
Жалгызым деп зыркырап,
жайылып жашы дыркырап
коюнуна толгондур,
күйүткө чөгүп болгондур...

«Баш ий... Баары бир, эртедир-кечтир барар жайың бирөө гана. Топурактан жаралган соң кайра топурак болуп кетмей. Көңүлүң жар бербейби? Демек,

кудайдын каалоосуна шек келтиргениң! Ким менен укукташкың бар – баарына ыракым да, жаза да берип турган кудуреттин өзү мененби?! Куш болуп да, кок толкундуу дайра болуп да кутулуп кете албайсың кудайдын каалоосунан – курутам десе куруйсуң, чиритем десе чирийсиң...»

Ким бу?

«Баш ий...»

Ким бу мыңкылдаган? Ким бу «күнөөсү жок күнөөлүү бол, баш ий» деп турган?!

Кайсы жазык үчүн?! Кара менен актын, зорлук менен адилеттиктин чегин, баасын билип калган, дүйнөнүн башталышы менен акырына ой толгогон ыроочу бул зорлукка макул эмес. Эмнеси жазык?! Сыккан, тарыктырган, сугалак, топуксуз өкүмиятка каяша кылганы, адамзааданын теңчил салтын сурап укукташканы жазыкпы?!

Өлүмгө өкүм болгудай,
кыйылган чөптөй солугудай
зулумдарга не жаздык?!
Дарга байлап аскыдай,
давлага коюп аткыдай
кайсы мүлкүн талаштык?!

Калыстык, боорукерлик, кайрылышуу – бейчаранын сыйынты, байкуштун ыры, кудайдан тиленери ганабы?! Зорлук – дүнүйө бүткөн дүйшөмбү күндөн берки эски, кары, катаал болмушпу?! Бул жымсалданбайбы, оңолбойбу биртке да болсо?! Ушул какшаткан катыран түркүмүндө кала береби кыяматка

дейре?! Кудай азга, алсызга ушул теңчиликсиз тагдырды бешенесине баса көктөп жазып салганбы? Мындай болсо кудайдын кудайлык ыракымы, калыстыгы, ар маглугун ырыскыдан кем койбогон берешендиги кайда калмакчы?!

Баш ийбейт! Өлүм алдында тургандын кайратынан зулум өзү, желдет өзү жалтансын. Кайрат эң акыркы курал. Жан тынчтыгын да көздөбөйт, кечирим да күтпөйт.

«Атайы эле маңыроолонсо, «билбеген киши уу ичет» деп актанса, же жарым эс дувана болуп көрүнсө болот беле?

Бүк түшүп жыгылып, жалтыраган өтүктү жалап, жалынып кечирим сураса болот беле?

Болот эле.

Бөөдө балакетти башына үйбөй, катынын жесир, баласын жетим калтырбай аман калышка болмок.

Кантесиң эми, акыйкат издедиң, жалган айтышка адамчылык аброюң моюн сунбай койду өзүңө! Ушубу эми алың? И акыйкаттын даамы ачуу болот бекен?..»

Дагы ким шыбырап отурат?

«Болору болду, боёгу канды, өкүнөсүңбү деги?.. «Өкүнбөйм»? О-хо-о!

Кишиге тең киши болгуң келди го? Оп-по-о! Кана, эмне кыл дейсиң? Тагдырың менин колумда, бирок бирөөнүн кызматындагы адаммын, азирети падышанын эркиндемин, демек мен өзүм да кудайлап күн көрөм...»

Бу суракчынын үнүнө окшойт. Бирок, ал мындай сөздөрдү эч качан айткан эмес. Бар болгону биртке бушайман боло калган, жалган айта албаган, айткысы да келбеген, чын сөз үчүн сыйыртмактан качпаган күнөөкөргө бир туруп боору ачып, бир туруп шектенип тиктеп койгон. «Өз башын сактоого аракет кылбайбы? Жабайылыгы ошо!» – деген ичинен. Буга окшогон «акыйкатчыл» менен көп сүйлөшүү жакшылыкка алпарбай тургандыгын ойлоп, «алып чыгып кетүүгө» буйрук кылган. Убарасын тартып олтурган эмес.

Өкүнбөдү Токтогул.

Кайта кудайдын да, адамдын да адил эрежесинин кайсыл жагына кандайынан салып санаа кечпесин, бул зорлук гана экени ашкере туюлат. Туйган сайын катыгып, дилинен өлүмгө тайманбай дит багар кашкөйлүк ойгонот.

Өз элимде өз башым
кор болду деген жазыкпы?!
Өз жеримде жайытым
тар болду деген жазыкпы?!

Чарасыз жайын ким сурайт,
чабылганын ким курайт,
чачылганын ким жыят?!
Чегинен ашты бул кордук
четин тосуп ким тыят?!

Алсыздын алын ким сурайт,
айдалганын ким курайт,
азгандарын ким жыят?!

Адистен ашты бул зорлук
алдын тосуп ким тыят?!

Бир күнү темир каалга шырк деп калды.

Жумган көзүн ачпай, былк этпей жата берди Токтогул.

Өлүмү?

Келсин, көптөн бери даярланып күтүп жатпайбы, ушул азыр сестенген деле, таң деле калган жок, ичер суусу түгөнсө, көрөр күнү бүтсө, анын эмнесинен чоочумакчы?!

Өлүм...

Кандай кейип кирип келерин ким билген?! Иреңи суук, жүзүн чечек бузган заардуу кары кемпир түспөлүндөбү, же кылычын жалаңдаткан Азираил периштеби, баары бир өлүм кимди коркутпайт, адам коркор, бирткеден кийин эле үйрөнүп, өлүмдүн акыры башка келерин, аны токтотууга, андан кутулууга болбостугуна көз жеткен соң адамдын чачыла түшкөн руху кайра жыйналып, акылга сала баш ийип да калат окшойт.

Шырылдап канатынан от жанып, куюндап, таш дубалдан, темир каалгадан өтүп, ушул жер алдындагы сыз камерага өлүм деген бир жактан атайы келмекпи?! Жан бар жерде өлүм бар, жаралган күндөн адамдын өзү менен кошо жүрөт, а качан адамдын эрки сынганда, жашоо кумары мукураган чагында каалоо да, кайгыруу да жок, бир каңгыраган бош сезимге өзүнөн-өзү чөгүп, ошондо өлүм жеңет окшойт.

А Токтогулдун тил учуна ыр келип тургансыйт. Бул эмнеси. Дагы эле өмүрдөн үмүтү барбы? Дагы эле руху майтарыла элекпи?

– Тухтаку-ул!

Мунайым киркиреп, бапайган сары сакал түрмөчү болуп үн берди «өлүм».

Бул ак көңүл адам, бул күзөткө туруп калган күндөрү не бирөө бөлүшүп берип жибереби, не өзүнөн артышкан оокатынан алып келеби, иши кылып, биртке каниет алдырар бирдемелерди берет. Бирок, түрмөчү бүгүн комуз апкелген. Унчукпай сунду Токтогулга. Көзү майланган көк мончоктой жылтырап күлүңдөйт.

«Ме, байкуш, мойнуңа не сыйыртмак түшөрүнө, не бир ок зарп болоруна аз калды, ме, арманыңды бир чыгарып ал...» – дегенди түшүндү Токтогул анын көзүнөн. Бир аттап жетип, комузду алды. Көп кармалган, капкагы кирдей түшкөн кызыл өрүк комуз, кылы жаңы тагылган. «Э-э, баасын, тилин билген адам күткөн буюм экен...» – деп, билди Токтогул. Кимден алды экен? Кайдагы сырын билген бурадар берип жиберди экен? Токтогул комузду күүлөй баштады, жүрөгү алеп-желеп болуп, комуздун элпек кылы менен кошо дирилдеп, эргий, каны дууддай дүргүй толкуду. Түрмөчү колунун учун көтөрө, жымыя баш ийкеп коюп, эшикти кайра шырк кулптап, кетип калды.

Комуз! Жомсолгон бир жыгач, ичегиден тартылган үч кыл, көзгө комсоо. Күңкүлдөп сырлашат, көңүл

арманын бөлүшөт, үмүт кыялды коштой аны сайын элиртип, адамдын чөккөн рухун эки колтугунан таяйт – тилин билсең. Токтогулдун ошол тапта өзү мойнуна албаган бир сызылган көк түтүндөй көкөй кескен касырети, черленип уюган бугу, бу курбаканын коңулундай тар абакка тыгылган жүрөгүн тыбыраткан, ак кылдын учундай жарык нур көрүнсө, ага ойлонтпой талпынткан бир жалбырттаган чыдамсыз санаасы мунканган көңүлүнөн ташкындап төгүлүп, дилгир үч кыл дир-дир кагылып кетти. Комуздун мынчалык арман ойго үндөш, мынчалык муңкеш экенин ар дайым бийик тоо үстүндө, ар дайым кадыр-барк үстүндө, мингени малдын жоргосу болуп, көңүлү улам мунарда, улам кеңдикте элкин жүргөн Токтогул сезбеген. Ал дайым шатыра-шатман, дайыма уюлгуган бурганактай, күүлдөгөн дайрадай өктөм, эрдемсиген жаштыктын, толгон көңүлдүн куунак күүлөрүн черткен. Мына, кагуу жегени, карөзгөйлүккө караманча алы жетпей, адил сөзү өтпөй сынганы, эми минтип артынан бир жан жоктобой караңгы тамда камалып жатканы үч кыл аркалуу күңгүрөнүп, онтоп, бу киши баласынын тилер тилегинин да, кылар арманынын да чеги, кыйыры, түбү жок экени зар кагып төгүлдү. Киши баласынын көңүлү тарыккан кезинен, мундуу көкүрөк сөөгүнөн жаралган белем бул комуз?!

Тыш жак карсылдап, Токтогул комуздун кылын алаканы менен басып, токтоп, тыңшай калды. Жакын эле жопарадагы ушундай эле абактын темир

эшигин бирөө эки колдоп муштагылап жаткан сыяктуу дүпүлдөйт. «Токо! Токо-о!..» – деген кыйкырык жергуйдан чыккандай те алыстан угулду. Төрө! Токтогул тура чуркап, темир эшикке кулагын такап:

– Ыя-а!.. – деп кыйкырды. Жооп болгуча түрмөчүлөрдүн кобуру чыгып калды. «Э-эй!» «Эмне сага-а?!» – деген айбат кылган үн арасынан дагы Төрөнүн үнүн ажыратты Токтогул. «Токо-о!.. Эмне, ноюп калгансыңбы, кагылайын?! Ноюба-а, Токо! Акыры башка бир өлүм... Толгон күү! Толгон күү, Токо! «Солтон Сарыны» черт, «Кан Шырдактын боз жоргосун» черт. Көтө-өр башыңды, Токо!...» – деп, үзүл-кесил угулду. Ороңдошуп, бирдеме карсылдап, түрмөчүлөр бир убакта Төрөнүн үнүн басып, тыйып салышты.

Үнү бийик болсун деп, Токтогул чыйрак күүлөгөн! Бир убакта үч кыл дирилдеп, комуз шаңы таш түрмөгө толуп, калкып чыкты. Те төбөдөгү темир торлуу жылчыкты тиктеп, өрөпкүп, уурту жылмайып, турган ордунда каткан бойдон кулак төшөдү Төрө. Комуз ыргагы менен кошо жүрөгү кагылып, комуз шаңы менен кошо көңүлү алып учуп, те улуу тоонун көк майдан төрү көз алдына келип, эргип турду. Бир Төрө эмес, ар бир абактагы туткун темир эшигине кулак такап, былк этпей калышкан.

«Кан Шырдактын боз жорго» күүнү чертти комузчу. Толгон сезим! Жулкунган буудан жоргонун чайпалбаган, ноюбаган, улам өктөм, улам күчөгөн жүрүшү, үстүндөгү бул дүйнө жыргалына карк, дөөлөткө мас адамдын толгон, оолуккан көңүлүн бура комуздун

үч кылынан шаркыраган агым, уюлгуган айдарым болуп төгүлдү.

Күү менен кошо чалкыды туткундардын көңүлү! Ушундай жаш да, акыл да толуп турган чактарында, өмүр үзүрүнө карк болор кездеринде комуздун капилет чырт үзүлгөн кылындай баарынын өмүрү кыйылары, көрөр толгон күнү тып бүтөөрү бирпас да болсо унутула калгансыды.

Улам шаңданып, улам узап, күү ыргагы эми жалгыз аттын эмес, бир багытка бир тегиз башы коюлган жер түтөткөн сансыз буудан дүбүртү болуп дүңгүрөдү.

Комузчу комузу менен бир болуп, бүт тула бою менен күү маанисине өтүп, ошол тапта үстүндө саландап турган сыйыртмак өлүмгө назар салбай, теңине албай атайын башын бийик келберсий көтөрүп, күү шаанисине ыргалып, суйсалып,* шаң, куунак көңүл, калайман дүбүрт колундагы көрүмсүз тараша-дан[7] эмес, анын өзүнөн анын жан дүйнө көкүрөгүнөн агылып, оргуп, буркан-шаркан жаңырыктап чыгып, өзү дагы буудан жоргонун үстүндө дүбүрт ичинде бараткансып, өзүн таптакыр унутуп, эргип чертти.

Күү куунак, бирок туткундар тымтырс, кабырга кайышып, көкүрөк муң арманга жык, тиги абакта, бу абакта болоктоп, каралай көзгө жаш толгон. Бир убакта комузчу токтоп, күү шаңы заматта бир жакка жалт бере качкандай шаңк эте алыстап, улам куйругу үзүлө кандайдыр бир туңгуюк тереңге, бир боз мунарык бийикке сиңип кеткендей ар биринин

[7] *Тараша* – биртке жараңка жыгач.

ой-санаасында күүнүн жаңырыгы гана калды. Түрмө бүт тымтырс.

Комузчу да мелтирей көзүн жумган бойдон, кордук менен өчөштүк, кайгы менен кайрат, сынуу менен эргүү арасында не өлүм касырети, не өмүрдүн үмүт нышанасы, араң гана таноосунан үзүл-кесил гана деми калган...

Кыйла убак өткөн соң «азирети ак пашанын ыракымы болду» делинип, өлүм жазасы ар бирине он эки жылдан Сибирге алмаштырылганы угулду.

Муну «өзү күнөөкөр», «жабайы адатынан али арылбаган» бул элге кылынган дагы бир кеңдик, айкөлдүк катары падыша акимдери катуу даршан кылышты.

«И, кубангыла, кудай урган кылмышкерлер, кубангыла! Мына, азирети өкүмдардын чексиз ыракымы! Кечирип салыптыр го?! – дешип, кекээрлешип, тиштин агын көрсөтө күлгөн болуп калышты. – Эй, эки аяктуу айбандар! Чөк түшкүлө, тилегиле кудайдан кудай сүйүп бак берген азирети өкүмдардын амандыгын!»

Бу «эки-үч күндүк өмүрлөрү калды» делинген «бунтчуларга» түрмөчүлөр атайы эле сылыктана мазакташып, майда-барат суранычтарын орундаткан болушуп калышкан болучу, бу «кечирим» жарыяланган соң кайра кабактары үйрүлүп, мурункудан бетер катаал, аны сайын өчөшкөнсүшүп калышты.

«Эмнеси жакшы мунун?! Кереги жок болучу ыракым берип...» – деп, кай бири падыша атасынын өзүнө капа.

Кай бири: «Ну, багы бар экен булардын, тирүү колдон чыгып кетишмей болду...» – дейт, тишин кычыратып, жерге түкүрүнө ачууланат. Тим эле, ушу байкуштарга кечирим берилишине байланыштуу анын чини да кошо алынып, кызматы жок калтырылып жаткан сыяктуу, кыжыры кайнайт. Өзүн өкүмдарга каршыккан каардуу кылмышкерлерди чеңгекте тырыштырып камап отурган азамат катары ойлоп, бул ак кызматына төбөсү көккө жеткендей делөөрүп мактанып жүргөн, ага бу көзү жашылданган байкуштардын өмүрү чымындын өмүрүндөй да саналчу эмес.

Баягы бапайган сары сакал түрмөчү гана астейдил муңайып, Токтогулдун камерасына кирип олтуруп:

– Ушу, сага көнүшүп, калдым эле, байкушум...– деп, эми бул жерде жалгыз калып жаткандай кадыресе көңүлү чөгө. – Сибирге кетесиң эми, ушул жерде эле отуруп берип кутулсаң болмок... Мына, мен деле жүрөм, жер алдында жашаган сокур чычкан эле болуп калдым. Бирдей элебиз экөөбүз. Сен темир каалганын «көзүнөн», ич жагынан карайсың, мен тыш жагынан – айырмабыз эле ушу...»

Токтогул анын сөзүнө түшүнө албайт, бирок бу бечаранын короонун оозуна аргасыз байланган иттей болгон абалын, сарсанаасын баамдайт.

– Мейли, эми кайгырба, Тухтакул! – деди ал. – Сибирде деле киши жашайт, кайгырба. Өлүмдөн көрө...

Катаал жаза бул элде деле көп болгон. Биринебири башына ширн каптаган, бири-биринин терисин

тирилей сыйрыткан, бирин-бири азоо жылкыга сүйрөткөн, сыз зынданга чириткен. Бирок, мындай тууган жерден, тууган элден бөлүп, өлсө сөөгү каерде калат, бир жакка айдатып жиберүү болуп көрбөгөн окуя! Өлгөн деген өлгөн, аны ариетин кылып көөмп алышат, а эки көзү чекчейип тирилей айрылып, сөөгү өз бейитине көмүлбөй калыш миң жылдан уруу жиги бөлүнбөй турмуш өткөргөн эл үчүн өтө өөн, өлүмдөн өткөн жаза болду.

Түтүнү узарган ошол кеч күздүн бир күнү туткундарды таңдан тургузуп, түрмөнүн короосуна текши чыгарып, бир сыйра жылуу кийим таратып, биртке-ден кургак азык берип, тездеп жолго алып чыгышты. Тымызын, көргөн элдин көзүн кычыштырбай, дүүлүктүрбөй алып кетүүгө буйрук болгон. Өз арасынан сөз учунуп кеткен окшойт, түрмөнүн эшигинин алдынан эле эл басты. Бирөөнүн тууганы, бирөөнүн тамыр-сөөгү, иши кылып, кыйбаган адамы келип, не кайтары, не ушул бойдон дарексиз кетери болжогус, кош айтышып калууга келишкен.

– Ко-ош!.. – деп, туткундар арасынан үн чыкты. «Ко-ош!.. О-о, садаган болоюндар ай... Ко-ош...» деп, кай бирөө ыйлактап, кай бирөө боконосу болкулдап, бүт эл дүңгүрөй түштү. «Ко-ош!.. «Кудайга тапшырдык, кудайга-а... – кудай жолуңарды ачсын, ата арбагы колдосу-ун!..»

– Бас! Бас! Ба-ас!

Жулкунган семиз атчан айдоочулардын тажаал үнү таңкы аваны как жарат. Өз адамын туткун арасынан

көзү чалган бирөө кучак жая умтулса, шак мылтык кезейт, чубаган туткун арасынан жалт караганга шартылдата шапалак камчы шыбатып, эки жакка тең кайрымсыз каар кылып өтүп баратышат.

Уңулдаган, кейиген үн, топурай ээрчиген шарпасы кошул-ташыл.

Токтогул менен Төрө катарлаш, тааныш бирөө көрүнөбү дешкен сыяктуу туш-тарапка аландай каранышат, өңдөрү азгын, ой-санаа тобокелге өткөн белем, кабактары жарык экен.

Бүт туткундун кийгени таар сыяктуу одоно кара сокмодон күлө[8], ошондой эле шөлбүрөгөн чепкен, таштан ултаргандай оор өтүк торпулдайт, жондорунда боз баштык, кол-аяктарында кара жынжыр тушамыш.

Ким келет?! Кетмен-Төбө кайда, Анжиян кайда?! Бирок, үмүт болбосо деле көз чиркин улам кайра эл ичин сыдырат, улам кайра алактай каранат, те алыстан кыйкыра колун серелеп сүйлөп жаткан кара чапанчанга боолгогондой кадалат.

– Нары! Нары-ы! – деп күркүрөйт, айдоочу бекайбат, шатырата сөгөт, ат темине узун шапалагын шуулдата төбөгө булгайт: – Тез! Тез! Тез ба-ас!

Баары шайдоот, баары кайратман, баарынын муруттары чыйралган.

Шаштырган сайын кара жынжыр тушамыштар шалдырттайт. Таш таман өтүктөр күлдүрттөйт.

---

[8] *Күлө* – сыртка кийбей турган, башка каптап жүрө турган бирдеме.

Илдиреген кары адам эң артта, эки туткун эки колтугунан сүйөп алышкан, далысы бүкчүйө беталдын мелтейе тиктеп, дилинде «барып өлүп берейин» деген өчөштүк, бар алын үрөй кадам шилтенет. Муну кайда алып барат?! Муну жазалап не табат?! Бир аягы жерде, бир аягы гөрдө болгон кези экен го?! Не буга да жалаа табылганбы, те көөнөдөн өлкөнүн өзүнчөлүгүн самаган адам не байкоосуз ийикчи эшендин чөйрөсүнө кабылганбы, бул баягы кайран Исхактын бурадары Өмөрбек болучу.

Тушамыш кишен шылдырттайт, таш ултаң оор өтүктөр күртүлдөйт. Ый, кош айтышкан сер кайрат чаңырык, каардуу айдоочулардын жекириги, шапалак камчы шартылдайт. Баары аралашып, баары бирдей агылып, сүрүлүп барат.

– Бас! Бас! Ба-ас!

Те четте карап, өз короолорунун эшигинде аңыз кылып шаардын жай адамдары турушат. Күлгөн бир жан жок, ийни кысылган, колдору боорунда, томсоргон эл.

– Өй... – деди Төрө акырын, – Токо, тетигинин өңү жылуу учурайт...

– Кана?..

– Тигине, те көк дарбазанын түбүндө селдейип турган... Малакайчан да экен...

– Эй! – деп жиберди Токтогул. – Чын эле биздин элден экен. Казанбак байдын каралы[9] бу! – Колун серелеп, үн салып калды: – Эй! Эй, Ташкул! Ташкул!..

[9] *Карал* – жалданган жумушкер.

Ким чакырып жатат аны? Казанбак байдын каралы элтендеп каранып алды. «Ташкул!» Ташкул!..» үн тааныш. Тушунан өтө бereринде туткун арасынан кол серелеген бирөөнү көрүп, бирок ким экенин ажырата албай нестейип токтолду.

Э-э, кайран иним Ташкулум,
каниги ишке маш мунум...

Тиги шаңгырай үн салды. Токтогул! Токтогул ушинтип тамаша кылчу эле! Ташкул:

– Токо! – деп, бир айтып, катарлаша чуркай басты. – Токо... айланайын... – Жашып кетти белем, буула мукактана калды. – Э кокуй ай, алып кетип баратабы, Токо?..

Кол алышып коштошуп калайын дедиби, бери ынтылганда муруту чыйратылган каардуу айдоочу шау дедире шапалак шилтей малакайын түшүрө чапты. Чарасыз Ташкул карал:

– Токо! – деп балача буулдап ыйлап жиберди.

– Кой, катарлаш баса бер,– деди Төрө. – И, быякта эмне кылып жүрөсүң, тууганым?

Төрөнү да тааныйт экен:

– Мал айдап келгенбиз, Төкө...

Сөз таамай угулбай, жол бууган элдин арасынан бир көрүнүп, бир көрүнбөй кетип, бир жакындап, бир сүрдөөндө алыстап калат. Төрө кол булгалады:

– Кайыр кош, Ташкул! Ко-ош!.. Элге айтып бар, бизди Шыбырга айдап кетти деп, элге айта ба-ар!..

Кош айтыша албай Ташкул буулдап ыйлады.

Казанбак байдын эшигинде Токтогулга кошулуп жүргөн. Ушул күндө да ошонун колунда, тууганда-рынын эрден чыгып келген бир кызын алып берип, бай аны биротоло темир казыкка байлап алган. Байы экөөбү өңкөй сакалы тизесине түшкөн дөнөн[10] сер-кеден жүздү бир айдап, Анжиян базарына келишкен эле. Бай Казанбак бир кездеги томурайган сары бала азыр ушул туткундардын ичинде баратканын билет, көк каалганын кычыгынан карап, азыр үнүн да угуп, бирок дагы бир балакети илешпесин деп, кымырыла бой жашырып турат.

Көз жашын малакайы менен сүрткүлөп, кайра кейип, кайра сүрткүлөп, улам көгала башы соксоюп көрүнө калып, Ташкул уңулдап, бышактап, катар-лаша басып келатты.

Токтогул муңканып ырдады.

Бири барпайган түлкү тебетейчен, бири калемпир гүлдүү топусуна түркүн ыраң жоолук таңынган, бири чалма чалынган, бири кымкап кийе жайкалган, бири өңүрү жырык шөлбүрөгөн кара чапанчан, бири жер чийген сары тондуу көпчүлүк туткундун муңканган авазын дым боло тыңшай калышты.

Канаттуу учуп өтө алгыс,
пенде диттеп бет алгыс
селге кетип барабыз...
Өлсө дарек угулгус
көк айлампа курудум

[10] *Дөнөн* – беш жылдык серке.

көлгө кетип барабыз...
өтсө келбес көйкап жай
жерге кетип барабыз...

Эл табыт алып бараткандай дым. Көңүл мунажат, оор үшкүрүк. Туткун ыры канат байланып, оволоп, бир сөзү кызыл-көк калдыркан көпөлөк, бири ак үмүт ак канат куш болуп, калкылдап, ошол тапта чиркелишкен туткундардын да, эки жагынан агыла ээрчиген элдин да көңүлүнө кыяктын ыйындай сыздаган арман, баатырлар каккан дабыл дүңгүрү кагылды.

Оңутун кандай кыламын,
ойлонсом күйүп турамын...
кагылайын калың журт,
бир эле нерсе сурарым:
көрөйүн өзүм жапаны а,
көөдөнгө камап капаны а,
көз кырыңы сала көр
көйкөйдө калган апама...
көк мелжиген бийик жер,
көкөмү көргөн ыйык жер,
томолонуп томуктай
жаш калды жалгыз Топчубай,
наамадан калган кыяк деп,
байкуштан калган туяк деп,
аяктууга тептирбей,
канаттууга кактырбай,
жетим тонун кийгизбей,
жетим ашын ичирбей,
накезге күнүн түшүрбөй,
көнкү тууган, калың эл,
көлөкөңө сактай көр...

Эл ичинен уңулдаган ый басмырт. Туткундар арасынан көз жашын көк тиктеп кургатып, акырын өпкө кагып баратышат.

– Үн-нүңдү ба-ас!

Атырыла, куйругу сопол атын жулунта темине, көзүнөн заары чачыраган айдоочу өчүгө кыжына шапалагын төбөгө булгалап, шилтеп өттү.

– Үн-нүңдү ба-ас!

Уулуу жыландай оводо ийриле ышкыра келип, шапалак шарт этип Токтогулдун ийнинен артылып, мойнуна түштү.

– Бас дейм үн-нүңдү!

Узун шапалак кайра шилтенгенде Төрө өз тула бою менен Токтогулду калкалай берди. Шак! Төрөнүн бетинен кан жайылды.

– Чуулдаба-а!!

Тажаал айбат дүрдүгө түшкөн элди нестейтти. Каяша кылар ал барбы?! Кече көргөн күн тиги болсо, бүгүнкү натыйжасы бул болсо, ким гана болбосун үшү тая түшкөн белем, бу куралдары жаркылдаган кутура желигип алган айдоочулардын түрү аны сайын демин кесип, чарасыз тагдырга гана наалыш кылып, баары чуу тура буркурап жиберишти. «О-о, жараткан!..»

– Улуба-а! Чуулдаба-а!!

Тарсылдап көккө мылтык атылды.

Токтогул үн баспай койду. Кайра эрегише, кайра каршыга, таба айткандай чакчырыла дүйнөнүн

карама-каршылыгы, кезеги жөнүндө көтөрө шаңкылдап ырдап, мойнунан жошулган канын сыйпап да койбой койду.

Бири кургак, бири суу,
бири ширин, бир уу,
бири бийик, бири пас,
бири кары, бири жаш,
бири салкын, бири дем,
бири ашык, бири кем –
оң-тетири бул дүйнөң...

Тикенинен гүл чыгат,
түн артынан күн чыгат,
кара оңот, ак калат,
эски кайра жаңырат,
эки адашкан табышат,
бүгүн болгон жамандык
жакшылыкка обушат –
оомал-төкмөл дүйнөң...

– Ба-ас үн-нүндү дейм!!

Ырайымсыз соп камчы тажаал айкырык менен кошо ышкырып, улам шартылдап чабылат. Төрө алактап, не ыроочуну «кой» дебей, не айдоочудан аёо суранбай, улам Токтогулду корголой, улам соп камчыга өз тула боюн далбас кыла тоскулайт.

Шак!

Шак!

Бир да туткунду жакыны менен коштоштурушкан жок, колунан даам сыздырышкан жок. Шаардын четинен мылтык кезеп, соп камчы үйрүп, айдоочулар элди токтотту.

– Бас! Үзүлбөй бас! Ба-ас!

Токтогулдун эргиген кашкөй добушу улам алыстап, бирок көзү жашка, көкүрөгү арманга чылана мөгдөп карап калган элдин көңүлүндө улам жаңырыктап, бирде тиринин тилегиндей жүрөк жылыта, бирде өлүүнүн кошогундай өзөк сыздата кош жаңырыктап кала берди...

III

Жаш токол Шарапат кечки дасторконду жыйнап, казан-аякты жууп, орду-ордуна коюп болгон соң, колун шакарлап чайыды да, эми чаалыкканы билинип, далиске чыкты.

Саал саргылт, толукшуган ай калың даректын нары жагынан аркан бою көтөрүлүп калган экен. Күндүзгү үп болгон ава бир аз салкынча тартып, ным жыттанып, теребел мемирейт. Те чоң коргондун этек жагынан анда-санда курбака куркулдап, үргүлөп кеткендей кайра дымыйт.

Шарапат эчтеме оюна келбей, жөн гана серүүнгө бой салып, далистин чарчөбүнө этек басып, көпкө отурду. Толукшуган ай каалгыйт, бейпил түнгө шоокум кылып, кайра ойгонгонсуп, жалгыз курбака чарчаңкы үн салат.

Нары асылган жүзүмдүн түбүндөгү сөөрү жактан адамдын коңуругу угулду. «Э, укташкан экен...» – деди Шарапат, ошол замат ордунан туруп, жүзүмдүн кара көлөкөсү баскан сөөрү жакты карап, ай нуруна ак жүзү кылайып, кете албай токтоп калды.

Байы Карасакал бай жашы өтүп калган киши, байбиченин көзүнчө кабагын чытып, катаал сыяктанып, өзү жалгыз, ээн болгон убагында Шарапатты кызындай эркелетип, өөп-жыттап, «кагылып кетейин» – деп, бир кашык сууга кошуп ууртап койчудай бооруна басып жүрөт. Биринчи күндөрүндө Шарапат кары кишиден коркуп, сакалы сайып, карынын коңурсук жыты көңүлүн айнытчу, бирок көзүнүн агы менен тең айланган жылуу мамиле жоошуткан.

Шарапат акырын басып, сөөрүнүн этек жагына келди. Карасакал алыскы базардан чарчап келген, көзү илинип кеткен белем, байбиче катынга сыртын салып, эки колун жаагына жаздаган бойдон жатат. Кыйгач тийген айдын биртке шооласы көгала сакалын, сур иреңин даана көрсөтүп турган.

Уктай албай жатканбы, шырп эткенди сезип, байбиче катын башын көтөрүп:

– Эмне?! – деди, ырылдагандай кыжыры менен. – Мен жыргадым да сен калдыңбы?!

Шарапат селт эте түштү, тумшукка чапкан сыяктуу, унчукпай кайрыла басты. Катаал күндөштүн: «Сас-сык албарсты өндөнүп... саксайып аңдып келип калганын... Мунун курттап турганын кантесиң, эртеңкиге чыдабай?!» – деген күңкүлү, аны: «Эй, уктатасыңбы кишини?! Ыя?!» деп, эри кагып койгону артынан угулду.

Шарапат таназарына алган жок, токол болгон күндөн бери мындайды көп укkан, бышы кулак болуп бүткөн, нары да ошол мууну кеткен абышкадан

чекеси жылыган бекен, өз бөлмөсүнө кирип, дарчеден түшкөн айдын шооласында төшөгүн салды. Төшөктүн этек жагына отуруп чечинди, шоола чайыган аппак көкүрөгүн өзү эңилип тиктеп, али бала эме элек, бези тарай элек эмчегин өзү кармалап, кашынып койду. Байы бүгүн алып келип, тиги өч күндөштөн жашырып берип койгон атырдан куюнду. Жайма-жай, эриккен, оюн эңсеген жаш жубан эки колун чокусуна алып, чалкасынан жатып эстенди. Атырдын буруксуган жагымдуу жыты көңүлүн көтөрүп, делебесин козгоп, бир кездеги кыз курагын, кыз көңүлүн, арзуусун эсине салып, түркүн кыялга чөктүрүп башын айлантты. Жаш токол өз оюнда ушул азыр тиги мастен күндөшүнө барды да, төшөгүн үстүнөн жулуп ыргытып: «И, карыган албарсты, сага эрдин эмне кереги бар, ыя?!» деп, арык шыйрагынан жерге сүйрөдү, байы: «Ырас гана кылдың да! Бу ант урган же көнүп тынбады, же өлүп тынбады!» – деп, ал жактуу болуп турганы көз алдына келди. Өз куру кыялына эргип, өзү күлүп: «Чын эле ушинтсем, байкуш кемпир эмне гана болор эле?..» – деп ойлонду, кайра иренжиди, эмне үчүн, кайсы жыргалын талашмакчы, ал: «Өлүгүн көрөйүн экөбүнүн тең!..» – деп, өзүнчө жийиркенди.

Ошол замат, көп болсо жашы жыйырмадагы чагы, жаштык кашкөй кыялы азгырып, көз алдына кара жалдуу боз аргымак минген азамат жигитти тартты. Жигит алгыр бүркүттөй эңилип, леп өңөрүп, күркүрөгөн кара дайраны жара кечип, те үмүт сыяктуу кылактаган ак чокулуу улуу тоо жакка беттеди.

Шарапат жүрөгү опкоолжуп, толгонуп кетти. «Э, бейбак жаным, ушинтип бир күнү көздөн кайым болсом эмне?!» деп көңүлүнө өксүк касырет толду. Эки көзү маймылдын көзүндөй тикирейген, арык, кара сур, өч күндөш бет маңдай келип: «У суйкайган күң! Бога кудайдын өң берип койгонун кантесиң! У бетиңден бузулгур, төрт теңге...» деген күйгүлтүк үнү кулагына угулду. Төрт теңге! Өч күндөштүн бардык каргышынан ушул сөз катуу. Илгерирек көзүнөн жаш кетчү, эми укkан сайын, эстеген сайын көгүнө таянып, ичине купуя кек жыйыла турган болгон. Шарапат уйкусу качып ордунан турду, бөлмөнүн авасы жетишпегенсип, жүрөгү опкоолжуп лакылдап, эмне үчүн экенин өзү да билбей эшикке чыккысы келип, эргип, жука шайы көйнөгүн жалаң этине кайра кийди да, ошол тапта кыял мас неме беткелди каңгып басып кетүүнү гана самады.

Толукшуган ай небак батыш жакка ооп, сүйрөлгөнсүп чубалып жаткан саргылт чарым булутка аралап калган экен. Жер күңгүрт, курбака тынган. Түнкү сыдырым желге те шыңга теректин башы гана акырын шуулдайт.

Шарпа сезип, коргондун бир капшытындагы аткананын бастырмасынан кечинде таң ашырылып коюлган ат окуранды. Кайда басса, баары бир эмеспи?! Шарапат көңүлү ооп, жалаң бутуна салган кепичин таштап, мышык сымал шырп чыгарбай, аткана жакка аярлап басты. Суу себилген муздак жер ысыган таманына жага түштү. Ошол учурда ай

чарым булуттан тепчилип өтө берип, сүттөй көшүлгөн шоола короо ичиндеги тегиз гүлдөп турган алмаөрүккө төгүлүп, көгүлтүр күмүштөй жалтырап кетти. Чоочуп кеткенсип, курбака чардап жиберди. «Э, сүйкайган күң! Кайда? Эркек жатат ал жакта!» – деп, өч күндөштүн үнү болуп угулуп кетти. Көңүлүн эрегиш ээлеп калган Шарапат токтолбой боюн караңгыга тартып, дубал түптөп басты.

Жарым айдан бери соода менен жүргөн Карасакал байды коштоп, бир күнү да тынч алып жамбашы жерге кенен тийбеген Аман аткананын оозу чендеги такырда тердик салынып, башына ээр жазданып, ыштанынан башка кийими да, жамынчысы да жок, көкүрөк керип, капарсыз уктап жаткан.

Жаш жубандын кумар отун не абийир күтүм, не шарият адеби, не күнүчүл эрдин каары жалп өчүрдү белем, эки жагын каранып, ошол тапта өзүн-өзү ууру сезип, бирөө келип азыр этектен бурдай тургандай шашыла кайра жүгүрүп, кирип кетти үйүнө.

Түйшөлүп чексиз санаадан баш жарылгыдай болуп, аптыгып денеси ысып, ал түнү уктай алган жок, таң таштаган мезгилде гана көзү илингендей жатып, көп көр тириликтин убайымынан тышкары бир түшкө кабылды.

Үй ээн экен, эшиктен араң батып, жаркырай күлүп, Аман кирип келет. Зарыга күткөн Шарапат башайы канат калдыркан көпөлөктөй уча туруп, Амандын колун өөп, жүрөгү алеп-желеп болуп, төөнүн таманындай катуу учураган алаканына жүзүн басат: «Не

кечигесиң, баатырым?..» Амандын алаканына жылуу ным тамат. «Мына, келдим, жан эркем!..» – деп, боо-руна тарта, жан эрите назик күбүрөйт Аман. Эми эч сөзгө келишке жарабай Шарапат эки колу менен анын күр мойнуна оролуп, эки эмчеги уюлгуган кара түк баскан алп төшүнө кептелип, өзүнүн гүл жыттан-ган жумшак денеси кучагына кыналат. Төшөгүндө эркелеп, мойнуна, көкүрөгүнө көз жашын сүртүп, эки ийни калтырап, кубанчынан ичтен өксүйт...

Ойгонуп, бул түшү гана экенин сезген соң эми эле колуна келип коно калган бакыттын кызыл кушу капилет селт чоочуп уча качкан өңдүү ичи астейдил сыйрылды. Кийин көп убакка дейре кадимки өңүндө көргөн бир лаззаттуу күнү сыяктуу эсинен чыгара алган жок. Муну эстеп, дагы «кошумча» кошуп санаага батып, ошону менен кадыресе өз көңүлүн жубантып жүрдү.

Аман үйү да, бүлөсү да жок, курсагы тойгон жерге акы сурабай кызмат кылып, башы оогон жакка басып, күн өткөрүп жүргөн селсаяк болучу. Эки жарым кес бойлуу, кашы үксүйүп көзүнө түшкөн, эчтемеден таюу тартпаган, жырткычтай шар, эсине жамандык сактабаган баёо, эр көкүрөк, аңкоо, кудай дөөнүн күчүн берген. Көптөн бери ушул Карасакал байдын эшигинде жүргөн.

Бир күнү кыйды байбиче:

– Бу күңүң соо эмес, ажы,– деди акырын,– кудай өзү эле сактасын, жигит күткөн кыздан бетер жолун карап, кудай өзү эле сактасын, жанагы селсаяк келери менен кабагы ачылып, бутунун учу менен жүгүрүп...

Карасакал кемпирин чекирейе тиктеп, итиркейи келип, сөз аягын бүтүртпөй:

– О, арбак урган! – деп сөгүп жиберди. – Эми айта элегиң ушул калды беле, арбак урган?!

– Ишенбесең өзүң бил,– деди кемпир ызага уугуп,– тууп берет деп алдың эле үстүмө бу өлүгүңдү көрөйүн төрт теңгенин кунун, мейли, тиги селсаякка окшотуп «палбан» тууп берсе кубанасың...

– Жап оозуңду!

Бирок, кемпир оозун жапканы менен Карасакал өзү нес болуп, жер тиктеп отуруп калды, ошол замат жүрөгүнө бычактай тийген күдүк кирип, кынжылып, «көргөн болсоң мойнуна кой» деп айтышка батынбай: «Э, балким, чын болсо, эл билген чыгар, эмне сөзгө калдык экен а?..» – деп, иреңи да карайып, дили да карайып, отуруп калды.

Эртеси Аманды ээн чакырып:

– И, палбан, акыбал жакшыбы? Кандай, жанагы биздин жаман токол курсагынды тойгузуп, ыя, көңүлүңдү алып турабы?..– деп, сөз чекти бай.

Аман өйдө тиктей берди. Жүрөгү шуу эткен Карасакал мелтейип, кызарган көзү аны сайын канталап, иреңи кумсарып, эрди кымтылып турган экен. Аман башын ийкеди, көзүн алакачкан жок. Карасакал бирдемеге ичинен тынып, ал дагы башын ийкеп, андан нары кепке өтпөй тим калды.

Аман чыгып кеткен соң өкүнө баш чайкап, жүрөгүн митедей жеген күдүгү эми зоарга, күйүткө, ачууга

айланып, жаак териси тырышты. «Селт дей түштү го, кызыталак! Бир балакети бар экени чын окшойт» – деп, бир орунга отура албай калчанды.

* * *

Кең өрөөн мелмилдеп, этеги көгүлтүр мунарык, баш жагы ак карлуу улуу тоолорго такалып, жашыл килемдей жайкалып төшөлүп жаткан. Бул топурагы май жыттанган асыл өрөөндүн кан тамыры кызгылт тарткан чоң дайра. Жай алды болуп, улуу тоолордун кары эрип, дайра киргиндеп турган кези. Шары окторулуп, жээги майда көбүк буркүп шарпылдайт. Күн нуруна бети бирде ачкылдап, бирде кара кочкул кан сыяктуу, киргил.

Кан арыктын башына эл чогула башташты. Мине келген аттарын тушашып, качыр, эшектерин жашаңга коё беришип, эңкейген кары, көсөм кишилер дайра жээктеп басышты. Кан арыктын алышын дайра алып кеткен эле. Кан арыкка суу чыкпаса бүткүл жакада тирилик токтойт. Эккен эгин, тиккен бак куурайт. Жердин кыртышы саратан түшкөндө сары койдун терисиндей куйкаланып, чөбү учуп кетет.

– Дайранын түрү бузук быйыл, – деди башын чайкап, аарчыган таяктай арык мурап абышка,– али тартылбады, кан арыкка суу бербес бекен ай.

Берекетти аракет менен таба жүргөн дыйкан эл кыбланы карап, кудай жолуна аксарбашыл атап союшуп, кудайдан ырайым тилешип, андан соң баары жабыла туруп, бир жагы замбилден шагыл ташып,

алыштын аңгек болгон жерине төгүп, бир жагы жоон устундан башын бириктире үч таянч кылып «өгүз» байлашып, шак кыркып басып кириштн.

Бир убакта Карасакал келди, атынан түшүп, суу жээктеп басып улам байланган «өгүз» киргин суунун демине туруштук бере албай сүрүлүп кетип жаткан, ал дагы башын чайкады:

– Бу дайра дагы кан сурап калган экен...

Эл ичинде Аман бар эле, алыш байлашып, удургуй көбүктөнгөн дайрага улам бой уруп түшүп, түбүнө чүмкүп, алыштын этекки кырына таш тоголотуп, тизип, кайра суудан аптыгып чыгып, дили менен иштеп жүргөн. Карасакал тирмейип бир тиктеп алды.

Кан арык канча адамдын канын ичпеген?! Терең-диги адам бою, эни эки кулач. Жаңы байлаганда да, улам шагыл төгүп, таш курап, «өгүз» койсо да дайра улам көтөрүлүп агызып кете берип, алышты ток-тобой, ошондо ырым кылып, «токтоп калсын» деп, Токтобай деген адамды тирилей алыштын түбүнө бастырып жиберген экен. Ошондо алыш токтогон экен деп аңыз кеп кылышат.

Аман суудан чыгып, энтиккенин басып, күнгө кактанып, бирпас отура калды. Мунун кара күчүнө, өлөмүн деп ойлобогон шарлыгына, бала сыяктуу элпектигине тен берип, таң калып, бир топ киши тегеректеп алган. Үйдөй ташты өзүлөрү тоголоткондой, кан жыттанган киргил суунун түбүнө өзүлөрү түшкөндөй дуу-дуу. Май алып келишип, Амандын бүткөн боюна кайрадан шыбап калышты.

– Ва-ах, келе, керек жерине куюп коёюн, – деп күр-күрөп, майдын калганын көңтөрүп ичип алды Аман. Жоролору аны сайын шатырап күлүп калышты. Аман этине майдан сүртүп, тишин кашкайтып, өзүнө-өзү ыраазы сыяктуу.

– Ва-ах, өрдөк болуп калдың, палбан! Суу эми сыйгаланып түшө берет. Ва-ах! – дейт жоролору. Жайык төшүү баары түк, жоон мойну эки кулагынын учу менен бирдей, балтыр эти кара таш, булчуңдары буруюп, түйүлүп-жазылып Аман жомоктогу чоюн алп өңдүү көрүнөт.

Карасакал жука сарала чапан кийген, сыртынан жашыл шайы жоолук менен шалкы курчанып койгон, кыркма сакалы көгала, тоңгон чымчык кейиптенип курсагы салык, Мурап абышка бүжүрөп жанында турат. Бай кабагы салынып, эрди бек кымтылып, кимгедир ичтен кеги ойгонгондой көзү канталап чыкты. «И, мунун эби келген экен!..» – деп өзүнчө күбүрөдү. Мурапты четке чыгарып:

– Мейли, мына бу турган журт үчүн... өз эшигимдеги каралым, билесиң, кыялы мына бу турган эл үчүн... Эртең издеп алары, доо кылары жок, бир керекке жараса болгону эмеспи... – деди акырын. Кыйды мураптын көзү дирт этип тиги капарсыз отурган Аманга сайылды.

Аман бийик кашаттын кырынан тиги борулдап кайнагансып, уюлгуп төө өркөчтөнүп жаткан кандуу дайранын агымына боюн таштап жиберди. Эл чурулдап, жардап карап калышты. Чалкасынан түшүп,

калдайып агып, киргил шарда бирде жоголуп, бирде көрүнө калып жөнөдү.

– Акты! Эми чыга албайт...

Бир убакта Аман жайма-жай кулач уруп, нары бетке чыкты да, кайрылып элди карап, колун булгалап, бирдеме деп кыйкырды. Суунун бууракандаган күршарынан сөзү ажыратылган жок. Карайган ташка барып отурду.

– Оп-по-о! Сезип калган белем?! Мунун айтуучусу бар окшойт го, ыя?.. – деп шыпшынды мурап абышка. Карасакал унчукпай, те кол жеткисиз жерде тойгон бүркүттөй далбайып, күнгө кактанып отурган Аманды тири жегидей заар менен тиктеп туруп калды. «Келет, ажал айдаса...» – деди ичинен.

Аман жээктеп басып, элдин тушунан өйдө өттү да, кулачтап дайрага кайра боюн урду. Кара киргил шарды жаяндай жиреп, бери бетке карай сүздү. Эч ким лам дебей, оюбузду билип коюп кайра тартып кетпесин деп, ичтен гана кыпылдап, күтүп турушту. Тажаал дайра шарпылдап, көбүгү күмүштөй быркыранып чачырап, улам Амандын башынан аша жаба берип, кулак чаңыртып күрпүлдөйт. Аман так алыштын башынан чыкты.

– О-о, азамат! – дешти жардап турган эл. Аман көкүрөгүн кере демигип, тишин кашкайта ылжыйып күлүп, кашатка кайра тырмышты.

– И, карап турасыңарбы эми?! – деди Карасакал. Шооно сакал арык мурап кайда чуркарын билбей дирт эте түштү.

– Тез! – деп зекиди бай.

Жана эле кулактарына шыбырап, ийгерип койгон мураптын жигиттери иреңдери кубарып, үнү жок, сөзү жок, каз канаттап басып келишти. Эми кашаттан чыга бергенде Аманды жыга тартып басып калышты. Аман демигип калган, нары да көңүлүндө эч кообу жок, баягы тыртаңдашкан тамаша деп, карсылдап күлүп, каршылык көрсөтпөй сүйрөлгөн болуп, өзү да ага шерик, ойноп жатты. Жо, бирөө күрс эттире боорго тепти. «Сок! Таш менен башка сок!» деп, кимдир бирөөнүн каардуу, кардыккан үнүн кулагы чалды. Ошол учурда оор бирдеме башына күрс-күрс тийип, көзүнөн от чагылды.

Аман өгүздөй өкүрүп, жини келип, жонуна тырмышкан үч кишини көтөрүп туруп кетти да, а дегиче башынан ала салдырып таштап, бутуна илешкен бирөөнү көмөлөтө тепти. Туш тарабын ит камаган карышкырдай оозун ачып, кайсактап, тегерене чуркады.

– Ой! Энеси талактар! Карма! – деп чаңырды Карасакал. Аман селт карап, байдын чакчайган көзүнөн ырайымсыз заарды көрдү. «И-и, бул эмне күйүгөт?! Урдурайын деген экен бу?!» – деген ой тыз келди. Ого бетер тажаалданып, мушташ десе кайдан-жайдан ликилдей тополоңго каптап кирип көнгөн эргул эрдемсип, тоскон бирөөнү көмөлөтө жөөлөп өттү да, жерде жаткан кере кулач суу тал келтекти ала коюп, тушкелди тап берип жөнөдү. Эл дыргып качып, эч ким даай албай жайыла качышты. Аман кыжыры кайнап, ликилдеп желип, түз эле Карасакалды беттеди.

Карасакал элге аралап буйтады. Эл «орто жолдо бөөдө тепки жебейли» деп, Карасакалдан качты. Ар кимдин жаны өзүнүкү экен, ушунча журттан кысталышта бир киши аралжы боло албай, Карасакал бүркүттөн корунган коён сыяктуу бөгүп отуруп калды. Аман шап кучактап көтөргөн бойдон, сөгүнгөн бойдон бийик кашаттын кырынан күркүрөгөн дайранын иримине Карасакалды уруп жиберди.

Эл чур дей түштү. Жамырап баары кашатты көздөй чуркашты. Карасакал дайранын бетинде чамындыдай аласалып, агып бараткан. «Кокуй, акты! Кармасаңарчы, кокуй!» – деген үн суунун күр-шарына аралашты. Ким кармайт? Бирөө үчүн бирөө жан күткөнбү?! Эч ким былк этпеди.

Аман энесин, катынын койбой сөгүп, жээктеп кайра чуркады да, Карасакалга туштап жеткенде окторулган шарга кирип, жээкке сүйрөп, тышка салбыратып көтөрүп чыкты. Карасакал шарылдата суу кусуп, жүстөмөнүнөн ылдый баш болуп жыгылып жатып калды. Аман күңкүлдөп сөгүнүп, нары жакта тебелендиде калган терге чириген эски көйнөгүн, жамачы баскан боз таар шымын, тытылган сары балбагын алып, ушул эл деген топураган көпчүлүктүн биринен гана эмес, баарынан көңүлү калган сыяктуу, артын карабай жөнөп берди. Ким катылат?! Ким жан тартат?! Эч ким кут эте албай, жылаңач зор сөөлөтү зоңкоңдоп, көптө барып, улам көзгө кичирейип, ийрилген бир таман жол менен кең талаага жетип, көрүнбөй калды.

* * *

Тилмеч өткөн окуя менен тымызын коркутуп жүрүп, Карасакалдын дайра боюндагы бабасынан калган миңдей теше суулуу жерин «сатып алган» болуп ээлеген. Бир жакшылыгы: «Эй, тоң кыргызым!» Тоо башында жүрө берип, кыяматка чейин тоо башында кала бересиңби, э тоң кыргызым? Ушундайда, эй, бабаңдын шүдүгеринен бир талпактай жер карманып кал, тоң кыргызым!» деп, астейдил көндүрүп, көчүрүп, өзүнө жамалаш кылып алган. Тилмечтин чыныгы аты-жөнүн ушул күнгө дейре билбейт, «бурадар» – деп коёт. «Бу тилмеч кызык. Орус арасында крест тагынат дейт, мусулман ичинде селде чалынат дейт» – деген сөз да уккан, бирок Карасакал ал ушакка көп да маани бербейт. Коңшу, кош шайман алышат, соодасы бирге болушат – ага ушул жагы пайдалуу. Бир күнү коңшу:

– Эй, тоң кыргызым,– деп калды адатынча күлө, тамашага саптыра шакебе кылып, башында саймалуу топу, колунда курма теспе, биртке кыркма сары сакалын сылай, – эй, ушу мусулманбыз дейсиңер, а мусулмандын милдети оюңарда жок, ыя?

Карасакал кулак тутуп, сөз акырын акмалап калды:

– И?..

– «И?» – дейт?! – деди. – Мусулмандын беш милдети бар, эй тоң кыргызым. – Беш салаасын санай баштады. – Бир алланын бирлигин, Мухаммад пайгамбардын кадырын моюнга алмак – бу бир. Беш ирекет намаз – бу эки. Отуз күн орозо – бу үч. Бечара менен карыпка кайрылуу, сүннөт – бу төрт. Эң

акыры Мекеге барып, ыйык каабага зыярат кылып ажы болмок – бу беш. Ушунун бирин кылбаган, жаки кылууга шайтан моюну жар бербеген пенде бул дүйнөдө мусулман деп эсептелбейт, тиги дүйнөдө таңгы машкүр[11] маалында жамы мусулманга берген пайгамбардын шапагатынан[12] куру калат.

Карасакал андан нары такый албады. Өз тууганынын бири болсо кызандашмак. Бу баягы коколой баш тилмеч эмес азыр, бир кыйла тууганын көчүрүп алган, бул жерде бүткүл уезд боюнча кадыры көтөрүлүп кеткен адам.

Бир күнү нары ойлонуп, бери ойлонуп отуруп, ушунун бирөөн да түзүк өтөй электигин эсине алды Карасакал. Тирилик, көр дүнүйө деп, күнү-түнү артынан томолонуп жүрүп, мунун баары ойго келбеген, мына эми «бай» атанып, эл ичинде кадырга мине баштаган чагында жолун тоскон аласачы сыяктуу бет алдына келди. «Ажыга баруу зарыл, бирок ажыга барганга зарп боло турган дүнүйөсүн өз үйүндө эле бечара менен карыпка, жетим менен жесирге астейдил ыкласы менен таркатып берсе – ажыга барганы ошол, ажысы кабыл болгону ошол» – деген жолду да укkан. Карасакал буга ыраазы болбоду «Э, чекеси тердебеген томаяктарга бөөдө бергенден көрө ошол кудайдын ыйык деген жерине чачып баса бергеним түзүк эмеспи?! Йе, эмне?! Кудай жакшы көргөнүнөн

[11] *Таңгы машкүр* — диний, өлгөндүн баарын кыяматтан кийин суракка карай тургузган маал.

[12] *Шапагат* — диний, кайра тургузган маалда кылган пайгамбардын жардамы, кепилдиги.

пендесин карып, жетим кылмакпы?! Кууратканы ошол! Макул, таркатайын жан терим менен жыйнаган дүнүйөмдү өңкөй жатып ичер кара таманга, ыя, ошолор кадырын билмекпи?! Кайра «алдап кеттим» деп кудундап, табалап, артын карабай кете берет. Эмне кыласың?! – Өз оюн өзү бекемдеп, өзү башын ийкеди.

Тын сууп, күз алды болуп калган кезде, «Карасакал бай Мекеге кетет экен» – деген кабар жайылды. Ажыга жөнөгөн адам кайра келүүдөн үмүт үзөт, келбеске кайыл болуп, коштошуп, эл көзүнчө кепинин жамынып, астейдил көңүл менен кетет. Карасакал да эл чакырып, эл алдында бересесин берип, аласасын кечип, кырып мал сойдуруп, кара ашын өзү өткөрүп, кепин жамынып, катынын ал өлгөндөгүдөй коштуруп, ый чыгарып, өзү да эт-жүрөгү болкулдап, ким билет, алыс жолдо эмне капилет иш болуп кетерин, чындап кош айтышты.

Эшигинде жүргөн каралы Момун жоголсо пулу, өлсө куну, артынан издеп алары жок кембагалдын бири болучу. Көзүн жаштап катыны, атасы кайда кетип баратканын түшүнбөй томсоруп, жалгыз кызы ушул Шарапат калып, Момун баш бурбай байынын куржунун ийнине салып, айласыздан көнүп, кошо жөнөдү.

Бир жыл жол жүргөн соң, көп зыяратчылардын катарынан калбай кемеге отуруп, деңизден өтүп, андан нары атайын төөгө адам тарткан кирекеч алып кетти.

Жүздөй төө, кербен чубалып, алды-арты көрүнбөй, ар кайсы жерде гана көк жылгын, адырашман көзгө чалынат, кумсарган кумдак чөлгө туш болушту. Он төөгө бир кирекеч, бир төөгө эки чоң алтыганадан токулган себет теңделген, ар биринде бирден зыяратчы.

Эмнеге келе жатат? Кайсы кылган күнөөсүн кечирүүнү суранмакчы? Маңдайынын тери, колунун чору менен күн көрүп, өмүр кечирип келе жатпайбы?! Момун теребелди муңкана тиктеп, капаска түшкөн чымчык окшоп, көзү бозоруп, же уча качышка, же түшө качышка аргасы жок, өз эрки менен байланган, ындыны өчүп келе жатты. Карасакал тиги себетте, көптөн бери табы жок, күндөн күнгө арыктап, ireңи кара чүйкөлөнүп, сакалы уйпаланып, агы көбөйгөнсүп кеткен, далысы бүрүшүп, көзүн сүзүп тынч. Экөбүн төөнүн каалгыган жай маңганы термейт.

Момун саябанды байдын башына кармап, көлөкө кылып, эңилип тиктеди. Карасакал эрдин бек кымтып, не онтобой, же көзүн ачпай, чала өлүк бойдон. Жоктоо айткансып, Момундун ыйга толуп-ташып келе жаткан көңүлүн аны сайын куса кылып, кербен арасынан төө боздоп да жиберди. Бир аз жүрө түшө алдыңкы төөдөгү алардын кирекечи төөнүн муңун коштогонсуп, көмөкөйүнөн бирдемени созуп, кайгылуу күңгүрөнүп ырдады. Кербен алды ийрилип, жай илкип, кумдан кумга кете берди.

Тегереги бүт жал-жал кум, коргон сыяктуу болуп калган, ортосунда он чакты гана жапыс там, эки түп

курма өскөн бир жерге кербен алды имерилип токтолду. Көнгөн төөлөр «чөк» дегенди күтүшпөй эле, «бу!», «бу-бу-у...» деп, көшөрүп чөгө башташты. Кербен башынын созолонгон шаңдуу үнү чыкты. Минткенинде сөзсүз түштөнүү болот.

Момун жерге түшүп, кеселге үңүлдү. Карасакал эчтемени сезбей калыптыр, эки ийнинен алсыз дем алып жаткан экен. Сол колтугуна колун салды Момун, жүрөгү араң эле бүлкүлдөп турган. «Э, тирүү экен!» деп, аны, сөөгү эле калган бир ууч болуп, балача колуна көтөрүп алды. Кирекеч арап жол чатырын дароо тиге салды. Байды алдына чапан төшөп, башына тебетейин коюп, ичкери көлөкөгө акырың жаткызышты. Ошондо гана ал биртке кың деп онтогонго жарады.

– Бай!.. – деди Момун эзилип, көзүнө жаш тегеренип. Карасакал көзүн ачты, үн беришке жараган жок, көзүн алайтып, чатырдын ичин бир айлантып тиктеп койду. Момун эрдин тиштенип, каңырыгы түтөп, бакырып жибере албай өзүн араң токтотуп: «Э, элден, жерден бөлүнүп, минтип ээн талаа, эрме чөлдө карып болуп өлмөк болдукпу?!» – деп, ичтен арман кылды.

Кирекеч кудуктан бир чөөгүн суу алып келди, шор экен, бирткеден тамак нымдаган болушту. Карасакалга ууртатышты. Ушундан соң кечки намаз убагы болуп, кербендеги бүт зыяратчы жерге жайыла конгон кара таан сыңары жабыла дааратка отурушту. Карасакал намазга жарабайт. Момун чөөгүндү алып,

суу менен даарат алайын дегенде тиги киречи арап жулуна келип, ачуулуу балдырап, чөөгүндү анын колунан сууруп алды. Дили кор болгон Момун киречини жакадан алды:

– Кудайдын тун баласы болсоң да, ушу сенден келгенди...

Ортого башка киречилер түшө калып, чатакты көрүп нары жактан кербенбашы өзү келди да, киречиге бирдеме деп катуу-катуу сүйлөп, сыягы жемеледи окшойт, андан соң кайгылуу жылмайып, Момунга сууну көрсөтүп, анан оозун көрсөтүп, «муну ичебиз» дегенди түшүндүрдү да, өзү отура калып шылдыраган майда ысык кум менен колун жышып, бутун жышып, жан жерин сүртүп, «даарат алып» көрсөттү. «Ушинтсе да даарат болот, сууну сактоо керек» дегенди туйду Момун.

Намаздан кийин кербенбашы бир кары арапты ээрчитип келди. Момун эки тизесин кучактап, тар чатырда Карасакалдын баш жагында ой басып отурган. Келген арап табып экен, байдын тамырын кармап, көзүн ирмегилеп көпкө отуруп, анан киречи менен өзүнчө сүйлөштү, баш ийкешти, иреңдери суз.

– Эмне?.. – деди Момун табып менен илеше туруп. Табып да анын дитиндегини түшүндү окшойт, «хажь» деп акырын күңк этип, чара жок дегендей башын ийкей, бата кылгандай бырыш жүзүн сылап койду. «Ажысы кабыл болот» дегенди баамдады Момун. Эмне кыла алат? Ошол замат жалгызсырап, бир тууганынан, эгизинен айрыла тургандай

аргасыз каңырыгы түтөп, акырын энтигип, көзүнөн жаш кетти. Кирекеч менен табыш унчукпай чыгып кетишти.

– О-о, жараткан... – деди бир убакта Карасакал оор үшкүрүп, алсыз. Момун жанына сыңар тизелеп отура калды. Эчтеме айта алган жок, акылына бу гөр оозунда жаткан кишини жубатар, жалган да болсо көңүлүн алаксытар эчтеме кирген жок.

– Табып «өлөт» деди го?.. – деди Карасакал.

– Таш оозуна! – деп жиберди Момун.

Карасакал таңдайын «шык» эткизип, Момунду тыйып:

– Кудайга шүгүр... ажым кабыл болот экен... – деди кыңылдап, ушул сөздөн ыраазы болуу да, өкүнүч, арман да чыкты. Момун анын эки көзүнүн кычыгынан жылтырап келген жашты көрдү.

– Мен сага ыраазымын, Момун. Бул дүйнөдөн минтип менден кайтпаса... тиги дүйнөдө акыбетин табарсың... Ыраазы бол...

Момун үнсүз үңкүйүп, өпкө кага соолуктап ыйлады.

– Ысык уруп кетти... – деди Карасакал каңырыгы түтөгөндөй мукактанып. Эми айыгарынан үмүтү үзүлдү белем, баштагыдай шылкыйып жата албай, өлүм коркунучу басып, эки көзү ачылып, жан тери чыгып, кайра кургап, эти муздай баштады.

– Күл азыктан чайып берчи... – деди бир убакта. Көп күндөн бери наар алган эмес, суу ичсе да шырылдатып кайра таштап, эч аш кыла албай койгон.

Момун тышта кирекеч кайнатып койгон суудан жан аякка жарым кылып куюп, күл азыктан бир ууч-тап салып, кашык менен эзе аралаштырып, жылкы этинин майда талканы сууну улам соруп ботко болгондо Карасакалдын алдына тосту. Карасакал бар күчүн үрөп өйдө болду. Момун артына жөлөк коё салды. Карасакал жан аякты алдына алып, же сугунуп кирип жей албай, же кайра Момунга берип коё албай кынжылып, ооз тийип гана көпкө отуруп калды.

– И, бай, алыңыз оокаттан,– деди кам көрүп Момун,– муз– дап калат го...

– Момун... – деди Карасакал акырын,– сен эшикке чыгып турчу, кагылайын, бирпас...

Момун ордунан турганда Карасакал айткан сөзүн бекемдеп:

– Кирекеч да кирбесин... – деди онтой. Момун унчукпай эшикке чыгып кетти.

Карасакал чатырдын ичин арыта тиктеп, эшиктеги кирекечтердин кобуруна кулак түрүп, Момундун баскан шарпасы нары кеткенде, шашыла койнуна колун салып, бирдемени сыйпалап, кайра тыш жакты тыңшап, эшиктин көзүн аярлап тиктеп токтолду. Жакын жерде эч ким жок, те алысыракта ботосу өлгөн каймал боздоп жаткан. Карасакал жүрөктөй болгон боз баштыкты койнунан сууруп алды да, эки колу калтырап, кармалап, бирдеме шыгыр эткендей, оозун чечти, колун салып ичиндегиден бир ууч тап, кайра чуурутуп салып жиберди. Жылтылдап, алтын теңге бирине-бири урунуп, шыңгырай кетти. Карасакал

оор улутунду да, чатырдын эшигине дагы мисирейе тиктеп, бирөөнүн капыстан кирип келишинен чочулап, теңгеден эки уучтап боткого кошту да, колу менен мыжыгып, анан бирден алып, боткого аралаштырып сугуна баштады.

Момун көптө кирди чатырга. Карасакал көңүлү ачылгансып калган экен, эки көзү тирилип, чекеси нымшып, Момунду имере тиктеп, байкап койдубу дегенчелик кылып, аяр тиктеп отурду. Ичи өткөн экен.

– Кургактап коёюн... – деди Момун.

– Кудай жалгасын!.. – деп алкады Карасакал бай, анын алдына салган чапанын тышка алпарып, ысык кумга жышып, кургатып келди Момун.

– Кудай жалгасын... – деди Карасакал. – Кудай акыбетин кайтарсын, тиги чын дүйнөдө убайын көр кызматыңдын, айланайын! Бу карызымдан кутулушка менде эчтеме жок, экөөбүз бирдей мусапырбыз, кудайдын ак жолуна жүрүп келаткан кишибиз... Момун...

– Эчтеме сурабайм, бай. Мусулманчылык кызматыма сиз ыраазы болсоңуз болду, бай...

– Элге эсен барып калсаң, элге «Карасакалды өз колум менен кара жерге жашырдым» деп айт. «Кайсы аңгекте калды экен» деп, тили суук бирөө артымдан кеп кылбасын...

Момун ооруунун көңүлү үчүн эле башын ийкеген болуп койду, кайра эсен кетишине көзү жетпей калган, көз алдына кырка чокулары ак карлуу улуу тоо,

шаркырап аккан тунук суу, боорундагы түркүн түмөн дарагы, көк арча, сеңселген кайың келди, көңүлүнө сагыныч толуп, ал туулган жерин түшүндө көрүп капилет ойгонуп кеткендей жүрөгү тилингенсип ачышты.

Кербен дайыма түнкү салкында жол арбытат. Түштөнгөн жерде оокат ичер убакта эле Карасакал карбаластайт, уламдан-улам Момунду кыя тиктеп, бирдеме айтайын дейт, айта албайт. Момун:

– Бай, жөнөгүчө кыңкайып эс ала бериңиз,– деди.

– Жо... – деди Карасакал, – а көрө, жанагы ботконун калганын...

– Жылытып берейин...

Карасакал башын ийкеди. Үстүнө жаңы суу куюп, бир аз суюлтуп жылытып келип, Момун жан аякты байынын оозуна кармап, көңүл, кызмат көрсөтүп өзү жедирмек болду. А Карасакал кабагын үйрүдү:

– Сен чыга турчу...

Момун бул эмнеси экенин түшүнбөй, бирок сөз кайрыбай тышка чыгып кетти. «Бул эмнеси? Өлөрүндө адам ушинтип кызганчак болуп, пейли тарып өлөбү?» – деди өзүнчө. Тигиндейректе селдейип туруп, жолго камынып опур-топур болуп жаткан кербенди карап, андан соң «эмне кылып жатат экен» деген кызыгуу көңүлүнө келип, акырын басып кайра чатырга келди да, чатырдын бир кыпчылынан шыкаалады. О, шумдук ай! Карасакал боз баштыктан уучтап бирдемени боткого кошту, аралаштырып

бирден алып, оозуна сала баштады, жылт-жылт этет. Бир сугунуму колунан түшүп, жан аяктын кырына бир тийип, шыңгыр эте жерге тегеренип кетти. Алтын теңге экен! Карасакал өлө жаздап эңилип жерден алып: «О, кайда качасың, садагаң кетейин?!» – деп: «Кимге кыям?! Ичиме кет, өзүм менен кошо жат..» – деп, муңканып, боткого кошуп сугунуп жиберди. Момун көрүп турган көзүнө, угуп турган кулагына ишене албай селдейди.

Эмне демекчи?! Шылкыйып чатырдан оолактады. Көңүлү кыра болду. «О, атаңдын көрү! Адам баласы деген ушубу?!» – деген өкүнүч жүрөгүн калтылдатты.

Чатыр бүктөлдү. Төө үстүндөгү ордуна Карасакалды Момун көтөрүп барып отургузду, этегин жаап, жакасын кымтылап жайгаштырды, эч өйдө карабады. Карасакал:

– Кудай жалгасын... Менден кайтпаса кудайдан кайтсын... – деп алкады. Көңүлү сынып калган Момун унчуккан жок.

Мойну эки кулач Сары нар обдулуп, ордунан леп туруп, кемедей калкылдап кербен катарына чиркелди. Жол узады.

Дагы боздогон инген сыяктуу көмөкөйдөн кайрып, кирекеч арап күңгүрөнө ырын баштады. Бирөөнү суналтып жаткызып алып ага ыман окуп отурган сыяктуу, муңдуу, өксүктүү туюлат Момунга. Көз жумбайт, эрте жаздагы чымындыктын гүлүндөй кызарып, кучак жеткисиз болуп көлкүлдөп, кумдун кырында томолонгонсуп жүргөн күнгө кызыгып,

төөнү чоочута сөксөөлдүн түбүнөн култулдап качып берген келерске бир кур таңыркап, бир кур эти үркүп, төөнүн боздогонун, араптын муңканган овонун тыңшайт. Көзүн жумса эле тоо элестейт, шаркырап аккан суу, көк арча, сеңселген кайың, үзөңгүгө чабылган жашаң чөп көрүнөт. Туулган жер кадыры өзгөчө билинип, куса кылып, жүрөгүн өйүйт.

Түн жарымы ченде кербен дагы бир кудукка кез болду. Төөлөрдү чөгөрүп, чатыр тигишпей эле кумдун үстүнө ачык жатып калышты. Момун байды жылуулап, өзү жанына кыңкайды. Күнү кылтыяры менен куйкалап, түнү муунду катырып суук болот экен. Момун бүрүшүп жатып чырм этип, эрте мененки азанчынын созолонгон үнүнөн чоочуп ойгонуп кетти.

Эл шабырашып кумга жышынышып, даарат алып жатышыптыр. Ал дагы эл кылганды кылды. Эл катарына туруп, намаз окуган болду. Бир аздан соң чыгыш жак өрт алгандай кызарып, күн көтөрүлө баштады. Кербен башы дагы табып алып келди. Карасакал көзүн ачып, мелтиреп асман тиктеп жаткан эле. Өлүп калганбы? Момун чоочуп, үңүлө калды:

– Бай...

Карасакал көзүн ирмеп:

– Ыя... – деди алсыз.

Табып тамырын кармады. Көзүн сүзүп, башын бир жагына кыңырайтып, тамырдын согушун тыңшагандай болуп, бир убакта тегеректеп турган кирекечтер менен өзүлөрүнчө кобурашып калды, бирдемени

сурагандай. Кирекеч баш чайкап жооп кылды. Табып да башын чайкап, бирде Карасакалды, бирде Момунду тиктеп, уурту жымыйып, түркчө билген жалгыз ооз «якши» деген сөзүн кубанган түр менен бир нече кайталап айтты. «Көңүл улап жатат» деп ойлоду Момун.

Табып кетти. Кирекеч жолго камына баштады. Карасакал бир жамбашынан бир жамбашына толгонду. Эч былк эте алчу эмес. Момун «и, өзүн ырастаганы го өлөр алдында» – деп болжоду. Карасакал анын оюн билгендей:

– Мен жакшымын, Момун... – деди акырын. – Ичимдин бураганы басылып калды го... Жакшымын... Ыя, же өзүмдү түзөп жатамбы?..

– Өңүңүз жакшы бүгүн, – деди Момун үңүлүп тиктей. Чын эле өңү куба тартып, көзүнөн от жылтырап, кадыресе тирилип калган эле.

Ошондон баштап Карасакал оңолду. Өзү туруп, өзү отурууга жарай баштады.

Бир күнү түштөнгөн жерде чоң бейшеби келди окшойт, Момунга көтөртүп алып, те тайлактын өркөчүндөй мойноктонгон ак кумдан нары барып.

– Эми, Момун, сен бирпастан кийин кел, – деди.

Момун кошко кайрылып келди. Карасакал нары карап, көпкө үнкүйүп отурду. «Дагы эле ичи токтолбой жатат байкуштун» – деп, Момун боору ачып, улам мойнун созуп карап коюп турду. Карасакал үнкүйгөн бойдон. Эл төөгө мине башташты. Кербен алды

чоюлуп жолго түштү. Кирекеч чыйпылыктай баштады. Момун экөбү тең моюндарын созуп, Карасакал жакты карашат. Бир убакта чыдамы такыр түгөнүп, кирекеч бирдеме деп катуу-катуу кажылдап, эки колун серелеп, тиги арты жолго түшө баштаган кербен жакка туталана жаңсады. Момун түшүндү да, тез басып байга жетип, көрүп жүрөгү шуу дей түштү. Бай нары карап үңкүйүп отуруп алып, өз заңын өзү эки колу менен тытып, мыжыгып, ичинен түшө баштаган алтын теңгелерин терип, боз баштыгына кайра салып, убараланып жатыптыр. Шарпа сезер замат таш кирпидей жыйрылып, баштыгын койнуна ката коюп, онтоп калды. Көзүнөн ачуу заары чыгып, Момунду кайрыла тиктеди.

Экөбү тең унчугушкан жок, Момун көтөрүп келип, аны төөгө чыгарды. Кербендин эң арты болуп, логлотуп араң илешип кетишти.

Карасакал күндөн күнгө тыңыды. Өзү басып калды. Түштөнгөн жерлерде өзү оолактап, буйгалап, көпкө үңкүйүп отуруп, кайра келген соң эч кимди карабай, Момунду да карабай, кабагын салган бойдон колун кумга жышып, киши менен сөзгө келүүдөн атайылап качып, түз тиктөөдөн тайсалдайт. Өлөр алдында «өзүм менен кетсин» деп алтынын жеп, эми минтип сакайып баратканда ыйынган жеринен кайра терип алып жүргөндөн өзү жийиркенеби, көрүп койгон Момундан уялабы, же эртеби-кечпи акыры элге тарап сөз болуп кетиши жүрөгүн өйүйбү, иши кылып, катуу ой басып калган. Баштагыдай Момунга жалдырап

тиктебейт, анын кылган кызматына баштагыдай «кудай жалгасын» айтып алкабайт, кабагы түйүлүп, кайра тымызын жек көрүү сезими ойгонгондой.

Момундун ою өзүнчө. «Э, кокуй, бул дүйнөнүн көйүнөн, жыргалынан, кубанчынан кечтик деп, ак жолуна түшүп, кудай алдына деп кетип бараткандагы кебетебиз ушубу?..» – деп, ичтен бушайман. Адам деген ушубу? Бирине-бири кылган жакшылыгы, айткан жылуу сөзү, көрсөткөн жарык жүзү, сыйы, берген кайыры – баары келип эки жүздүүлүгү, алдоо аракети, сыйкылыгы болуп чыгабы? Момун деги адам атпайдан түңүлүп, өзүнө да ишеними кетип, акырындап ындыны өчүп, көздөгөн максаты жок, каруу жок бир бечаралык абал чырмады. Каңырыгы түтөйт. Бу дагы көшөрдү, жакында эле «бай ага» деп кадырына жыгылып куржунун көтөрүп, өзүн көтөрүп жүргөн Карасакал байын тиктебей да, сөз ачып сүйлөшпөй да койду. Экөбү кирекеч араптын төөсүнүн эки тең жүгү гана болуп калышты.

Нечен күн тынбай жол жүрүшкөн соң акыры арзыган Мекке шаары көрүндү. Зыяратчылар төө үстүндө баратып, баары бирдей шабыратып келме келтиришип, кай бирөө шолоктоп ыйлап да жиберди.

Эл көп, зыяратчылар эртеден кечке алды көрүнбөй, арты үзүлбөй чубайт экен. Карасакал менен Момун шаардын сыртында кезек келгенче бир жума күтүп, андан соң жөө чиркешкен кишилерге илешип шаарга кириштн. Ыйык каабага кирип, көз сүртүп зыярат кылып, чоң мечитине көптүн арасынан

намаз окуп чыгышты. «О, жараткан! Тарт жанымы, ажымы ушул жерден кабыл кыл!» – деп, кишилер чын ыкласы менен өлүм тилеп, ыйлап отурушат. Намаз окуп атып, сеждеге баш койгон бойдон кайра турбай томурайып өлүп калган киши көп.

Мечиттен чыгары замат кайырчы, ак урган дувана Карасакал менен куржунчу Момунду ороп калышты. «О, жарандар! Ажыңар кабыл болуптур!» – дешип, бир жактан ыйык кабар угушкандан көздөрү жайнап, куттук айтышты. Мындай учурда зыяратчы чөнтөгүнөн алтын, күмүш теңге чачып, бирин дагы кур калтырбайт экен. Карасакал баягы боз баштыгынан бир үч теңге алып:

– Оозуңа май! Оозуңа май... – деп чачты. Көп кайырчы жем талашкан тоок сыяктуу бапырап терип калышты.

– Ме, – деп Карасакал Момунга эки теңге сунду, колу бүрүшүп, – берип кой өз колуң менен, сүйүнчүң болсун, кайрың болсун...

Эми башка зыяратчынын алдын тосо жөнөп калган дуваналардын эң арткысына араң жетип, эки теңгени берип калды Момун. Дувана теңгени леп алып, бек уучтаган колу менен эле бата кылган болуп, токтолбой нары жакка шашып аксандап басып кетти. Жылуу сөз айтып бата кылып койбогонуна биртке көңүлү ооруй түшүп, анан кыжыры да келип: «Бу кандай? Турган жери кудайдын ыйык жери болсо, ыя көр оокаттын көйүнөн али кечип кетпей, минтип акактап эмне чуркап жүрүшөт?..» – деп ойлонду.

Киши кулагы тийишет.

– Эй-э-эй! Э-эй!.. – деп эки киши муңкана үн салып, жай калкамандап, эки жакты арыта тиктешип, элди аралап жүрөт. Тили башка, Карасакал менен Момун түшүнгөн жок. «Кайыр сурап, ыйлап жүрөт го байкуш» деп гана тим болушту. Ирең кара чүйкө, быжыгыр кыркма сакал, алагар көз сүйкөнүп өтүп баратып:

– Эй-э-эй! Улу тоого чыккан барбы, улар үнүн укkан барбы? Эй-э-эй... – деп, басмырт киркиреп, түркчө айтып, жооп күткөндөй көп элди сыдыра карап, имерилип басты.

Момун аны ээрчий карап: «И, эмне дейт бу? Эмне кылат экен? Улуу тоо деген биздин жер. Улуу тоого чыкпаган ким, улар үнүн укпаган ким?! Үнүн угуу эмес, этин жегенбиз го!» – деди ичинен. Кызыгып, бир чети мактанып койгусу келип, ал кишинин алдын тосо басканда, жеңинен бирөө катуу булка тартты. Караса, Карасакал экен, өңү бузулуп, жеңинен бурдап кармаган бойдон дегдеңдетип жетелеп, топ аралатып кетти. Четке чыгарып:

– О, кокуй! Талап кетет, этинди кескилеп кетет, кокуй! – деп кейиди. – Жап оозуңду! Улуу тоо, улуу тоонун кушу улар касиеттүү делинет экен биерде. Улуу тоого чыккандын, улар үнүн уккандын кийимин, өлсө этин тытып, кол жеткени талап алып, тумар кылып кетет экен биерде... – деп түшүндүрдү туталана.

Өзүлөрү токтогон кербен сарайга кайтышты.

– Беш салаа тең эмес! Ээн калган зыяратчыны өлтүрүп, белиндеги дүнүйөсүн тоноп кеткен болот экен биерде. Бирөөнүн канына забын кылуу катуу күнөө. Бирок, карачы, ыйык каабаны бир тегеренип, кудайга мунажат кылса, эр өлтүргөн ошол кишинин ошол күнөөсүн кудай кечип салат имиш?! Жол таап алышкан... – деп, башын чайкап, жолду катар сүйлөп келди Карасакал. – Сен байкаган жоксуң, мечитте намаз окулуп бүткөн соң бир түрү суук неме келип, мага «кудай жолуна деген дүйнөңүз болсо, аны бул жерге алып келбесеңиз да, өз жериңизде калса, канча, каерге көмүлгөн, чынын айтып, мына ушул ыйык мечиттин дубалына жазып койсоңуз да сооп иш» – дейт. Көз салсам, чын эле дубал чыбырала жазууга толуп кеткен экен. «Колуңуз кат билбесе, айтың мен жазып берейин соопчулукка» деп имерет. О, илгери бир бай ажыга барып, быяктагы көмгөн дилдесин сообун алам деп жазып койгон экен, ажыдан кайта келип караса, өзүнөн мурда келип көөлөп алып кетиптир дейт. Ошону укkан элем, «үйдөгү дүнүйөм үйдөгүмө» – деп койдум. Карачы...

Кербен сарайдын оозунан кирекечтер тосуп алышты. «О, хажи!» – дешип, сүйүнгөндөй жылуу жүз көрсөтүшүп, эми булар кечеги зыяратчы мусапыр жолоочу эмес, кудайдын ыйык жерине сыйынып чыккан ажы деген кадырлоо мамиле билдирип, экөбүнүн тең этегине тоого кылышты. Карасакал иреңи нурланып, атына «ажы» деген атак кошулганына кубанып, кирекечтерге теңге берди.

– Ме,– деп, Момунга дагы эки теңге карматты,– бегилигиң болсун, эми мындан нары сени дагы «ажы» дейт, ажы ажыдай сөөлөт күтөт!

Үч бүгүлүп, ыракмат айтып, жылмаңдашып, кирекечтер ыраазы болушуп, дикилдеп чуркап кызмат кылып калышты.

Эртеси күнү дагы баягы мойну бир жарым кулач сары нарга эки тең болуп, эки ажы кайра жолго чыгышты. Убада кирекеч кайра деңизге жеткирип, кемеге отургузуп кайтмак.

Төө үстүндө термелип келе жатканда да, алагар көз араптын «Улуу тоого чыккан барбы, улар үнүн укkан барбы» – деген үнү Момундун кулагынан кетпейт. «Ушул ыйык Мекке шаарынын өзүндө улуу тоого чыккан бирөөнүн этегин, этин кесип тумар кылгысы келип жүрүшсө, ошол улуу тоодон биз бул жерге эмне издеп келдик экен?..» – деген ой тооруйт. Бирок, бирөөнүн куржунун көтөрүп келип, кудай менен пайгамбар үн алышып сүйлөшкөн ыйык жерге келип, зыярат кылганына, мусулманчылык бир милдетин өтөгөнүнө ыраазы. Бул кубанчына биртке алаксыйт.

– Мына, эми, Момун,– деп сөз баштады Карасакал кабагы жарык,– жакшынын шарапаты жугат, жамандын кесепети урат деген, мына менин куржунчум болуп келип, жети атаңдын түшүнө кирбеген ыйык жерге келдиң, мусулманчылык бир милдетиңди өтөдүң, ажы болдуң мендей эле.

– Ыракмат, ажы, кудай эки дүйнөңүздү берсин! – деди Момун. Бирок, «менин куржунчум болуп келип» деген сөз жүрөгүн сыдырып өттү.

– Эми, кудай буйруп элге аман жетсек, убайын көрөбүз. Эл кадырлайт, этегиңден өбөт, «ажы аке» деп айтканыңды эки кылбайт! – деп Карасакал өзү да кубанчын жашыра албай, уурту тартыла жымыйып, эки көзү жайнады.

«Э-э, ажы атанып барыш үчүн, убайын көрүш үчүн келген экен го бу!» деп, таң калып, Момун байкатпай жакасын карманды. Шариятка салса Карасакалдын ою арам болуп чыгат.

– Мейли,– деди Карасакал бир убакта, суз,– ичкен азыгың, төөнүн киреси менин теңимден эле кетсин, куржун көтөрүп, анча-мынча кызматың өтүп жатат, кайырым да болсун, мейли. Өз колуң менен алган экиден төрт теңгең мойнуңа карыз, Момун. Кудай жолубузду ачып, элге аман жетсек, кыстабайм деле, таба-тута берерсиң, ушуну эсиңе тутуп кой...

«Өзүңүз бердиңиз эле го, сураганым жок эле го, өзүмдө жок болгон соң сенделген арапка карызга алып бергидей мени кудай кыйнаптырбы?» – дешке Момун жараган жок, кирпигин кыймылдатып, башын үнсүз ийкеп тим болду. «Болуптур да, карыз болсом болгонум ошо да! Ушунча зыярат кылып, төрт теңге кайырым болбосо эп эмес, мейли...» – деп, өзүн-өзү жубатты.

Те алдыдан төө боздоп, кербен алды куу чөлдү аралап, бирде даректуу шаар сыяктуу күдүрөйгөн, бирде башы-аягына көз жетпеген деңиз болуп көлкүгөн, эми жетебиз деген сайын нарылай берген көк мунарыкка беттеп жол узады. Ичине түгөнгүс арман

толгонбу, а жөн эле уйкусун алаксытканыбы, кирекеч арап дагы көмөкөйдөн уңулдап, мундуу овонун кайра созду. Жүрө-жүрө отуруп, ал мундуу овон Момундун чөккөн көңүлүнө бир тамчыдан тамып, бирден сүртүлүп отуруп, өпкөсү толгон бала кылып, каңырыгын түтөттү...

Көп жыл өттү андан бери. Карасакалдын көксөгөнү колуна тийген. Касы да, досу да «ажы ата» дешип, акарат кылуу, айтышуу тургай ыйык көрүшүп, анын акысын жемек түгүл үстүнө үстөк, кошумча коюп кутулуп, көңүлүн алууга умтулат. Момун кембагалды «ажы» деп эч ким атаган жок, өзү да «мен дагы ажымын» деп жулунбады, баягы эле кембагал Момун бойдон, Карасакал байдын бакчасын багып, жалчы бойдон калган.

Төрт алтын теңгени кайдан тапмакчы Момундай адам?! Иши менен, күчү менен кутулмакчы болгон. Бирок, жыл сайын мейнетинин акыбетин эсептеше келгенде, Карасакал анын ичкен оокатынан, кийген чарыгынан, катыны менен бой жетип калган кызы Шарапаттын кийиминен ашырбай таштайт. Жылда кутулам деп жүрүп, Момун кулагы кесилбеген кул болуп калды.

Оор мейнет басты, далысы бүкүрөйүп, арыктап, алдан тайды, карыды. Өз алдынча жүрүү, корунбай өз оюн сүйлөө, өзүнчө дос-кас күтүү, бирөөгө күнкор болбой, бирөөдөн карыз албай, тапканына каниет кылып өмүр өткөрүү адам баласы дегенге өтө кымбат, зарыл экенин сезди. Аны сайын дили кор

болуп, бу жарыктык дүйнөнүн өзүнөн жадап, көңүлү тарыкты.

Бир күнү Карасакалга келип:

– Эми, ажы, мен кетейин, өз оокатымды кылайын,– деди.

Төрт теңге менен жынжырсыз байлап алган Карасакал тиктеп калды. «И, бу бир жерден казына тапканбы?» – деген ой келди ага. Башын аяр ийкеп:

– Мейлиң, ажы,– деди,– баягы арзыбаган төрт теңгени ойлонуштур, тиги дүйнөдө жакалашып жүрбөй турган бололу, эки ажы.

Момун башын ийкеди, үңкүйүп отурганынан баш көтөрбөй. Карасакал аны «ажы» деп коюучу. Момун этибар алчу эмес, азыр кор болгон көңүлүнө какшык, мазак болуп тийди.

– Эмне аласыз төрт теңгеңизге?

– Э, кара баштуу киши алмак белем?! Төрт теңгеме төрт теңге эле алам, мейли, сүт кылып туудуруп отурбайын, сага кайырым болсун.

– Төрт теңгем жок. Кара баштуу киши алыңыз, кутулайын сизден!

Карасакал мелтейип тиктеп калды. «Буга бирдеменин эпкини тийип калганбы?» – деди ичинен. Момун тике карап:

– Жалгыз кызымды алыңыз! Кара баштуу киши деп ушуну айтабы, же... – деп, эрди титиреп барып, буулуп токтолду.

Карасакал таң калды, боору ачыган жок, ичинен кымылдады:

– Мейли, бирок, ажы, кыз мени болуп калат, айтып коёюн, кийин анын тагдырын кандай жайгарсам, өз ишим болуп калат, кейибей турган бол, мусулманбыз экөөбүз, ыраазылыгың болсун астейдил.

– Э-э, бай,– деди Момун майышып,– кайсы мусулманчылыкты, кайдагы ыраазылыкты айтып отурасыз, кудай кутултпады, кызым куткарсынчы сизден...

Ошол эле күнү Момун уңшуп ыйлаган зайыбын колунан жетелеп, башы ооган жакка басып чыгып кетти.

Кызы катары бир жайлуу жерге күйөөгө берип, өзүндө перзенти жок эле, ата мээрин көрсөтсө да болмок, бирок бышкан өрүктөй тамылжып, гүлдөй жайкалып, бойго жеткен кызга лабизи өрттөнүп, Карасакал өзүнө ника кыйып, токол кылып алды. Жанагы өч күндөштүн Шарапатты «төрт теңге» деп кордогону ушул болучу.

* * *

Кен-Рабат кыштагы жымырап түн жамынган. Ар жерден жылтылдап кечки от жанат. Те алыста коңкулдап ит үрүп коёт. Үн алышып курбака курулдап, кол арыктагы биртке суу бир кунунда шулк-шулк агып жатат.

Аман кыштактын чет жакасында бозоруп турган жапыз тамга барды. Коргону жок. Күл дөбөсүнөн ит үрүп чыкты. Жакып тышта жаткан экен, эшигине

киши келсе итин кет деп койбогон айын эмеспи, башын көтөрүп, «о, кет» деп, бир жагы бу беймаал жүргөн ким деген күдүк кыял менен тиктеп калды. Аман ыкшала басып барып, салам айтты. Жакып тааный коюп, «кел, кел» кылып, өйдө болду. Аман төшөктүн четине колжоюп тизе бүктү да, эмне дейт, арыз кылабы, мактанабы, эчтеме оозуна кирбей эки ийни түшүп салбырап отуруп калды. Жакып да «и, алың кандай» деп жай сурай алган жок, ошол тапта Аманга таба болуп угулмак, кан арыктын башында болгон окуяны өз көзү менен көргөн.

Жакып өз алдынча карды ток адам болучу. Мойнун буруп:

– Эй,– деди тамы жакка,– апкел даяр бирдемең болсо

Чын эле даяр экен, зайыбы тегелеки сүзүлгөн таруу бозону чоң жыгач челекке жык толтуруп көтөрүп келип, ортого коюп кетти. Жакып чөмүчтөп бозодон өзү алдынан бир жутту да:

– Уа-ах! – деп тамшанып, ошонусу менен бозосун мактап, Аманга карады. – Кана, ачууну да, кайгыны да ушул басат, тарт, кайраным! Бул – эр ашы. Кесе-леп, чүпчүңдөп отурабызбы, тарт челеги менен!

Аман же ийменип, же токтолуп турган жок, челекти кош колдоп көтөрүп, кекиртегин кере-кере шыңгытып жутуп кирди. Бир убакта аптыгып, демин алып, челекти жерге койду. Жакшы чыккан таруу бозо жарым болуп калган экен.

– А түзүк! Күч көтөрөт да... – деди Жакып ыраазы боло, ал буга таң калбайт, бу мелдешип бир отурганда жүз дүмбүл, он нанды кургак жеп туруп кеткенин билет. – Эми, саал курсакты ылдыйлатып туруп, шашпа, тартып ал, кайраным...

Кардынын киричи жазылып, күчтүү бозо дароо ичин ысытып, жаны жай ала түштү белем, Аман эми эки жакты тиктеп, көңүлү да көтөрүлүп, тирилип калды.

– Э-э, кайраным,– деди Жакып,– кудайга ыраазы бол, кудай сени бир жагынан кем кылбаган, кудай сага дөөнүн күчүн берген. Көргөн калыс журт тен койду сага!

Аман унчукпай, бозонун калганын дагы дем албай бир тартып түгөттү.

– Бир жаман жериң – жантак аймап талаада жүргөн төөдөн бетер олдоксонсуң, баёсуң. О, кокуй, бул заман шумдун, күчтүүнүн заманы! Жыгачтын жумшагын курт жейт, адамдын жумшагын адам жейт. Карасакал ажыга эмне кылган жамандыгың бар эле?! Эч жамандыгың жок, а түгүл кара курсагың үчүн эшигинде катуусун камсып, жумшагын жууруп кызматын кылгансың! Ошол баёолугуңдан, жумшактыгыңдан пайдаланып, сурап алары, куну жок деп, алышка бастырып жибермекчи болду. Уктуңбу? Бүгүн аз жерден алыштын түбүндө кала бере жаздадың, кайраным! Көрүп ал, сени ким аяйт, эч ким аябайт. Өзүң этият бол, өзүң мыгым бол. Өң эл мышык болуп кетсе, сен ит болуп тап кой, эл түлкү болуп кетсе, сен карышкыр болуп кубала!

Аман үн катпай, сөзгө аралашпай ормоюп тиктеп отуруп укту. Каны дүүлүгүп, жүрөгүнөн кектүү, ырайымсыз тажаал жырткыч ойгоно баштады.

– Бу көкүткөнүм эмес, эскерткеним, Аман! – деди Жакып. – Дагы ичесиңби?

Аман башын чайкады да, – унчукпай ордунан туруп, кайырлашпастан кетип калды.

...Кара жолдун боюндагы кичинекей чайканадан жарык чыккансыйт. Ичинен сөгүшкөндөй жаңжуң үн угулду. Мындайдан эч кыя өтө албаган Аман ачык турган дарчесинен барып карады. Уй мүйүз тарта отурушуп алышып, бүткүл дити ортого карчалган төрт чүкөдө, бүлбүлдөп калган алсыз шамдын жарыгында көлөкөлөрү те шыпта коркунучтуу каранДап, беш киши кумар ойноп отурушат. Төрдөгү орто жашаганы чүкө карчагандын колун үн дебей тиктеп, сабыры суз, же колу оңдуу жүрбөйт, же уттурган сыяктуу. Этек жакта жаагы шимирилген, мурду чуштуйган бирөө чоң шамшар бычагын кармалап, курчтугун сынайбы, кээде учунан тиштеп көрүп, тикесинен жерге таштап жиберип, уйкудан калгандай канталаган көзүн жүлжүйтүп, быдырын бүт уттуруп, оюндан чыгып калган окшойт, иреңи ант ичкендей кубарып, эмне кыларын билбегендей. Додолонгон кагаз акча. Баарынын көзү чакчайып, бирине-бири ишенбей, алдыртан ырайымсыз тиктешип, кол калтырап, биринин кыймылын бири акмалайт. Тумшугу сары жез кындуу бычактарын кынынан сууруп алдыларына таштап коюшкан.

Ичинде угуту, ызасы бар Аман, нары да кызыгып, кирейинби деп сурабай, эшикти карс ачып кирип барды. Эшиктин ич жагында бирдеме калдырай түштү, сыягы дембе салып коюшкан окшойт. Кумарчылар баары жабыла нестейип карашып, сестене калышты. Иреңи бир башка одурайып, үксөйгөн каштын алдынан эки көзү шамдын алдынан жалтырап, биртке кара сакал-муруттун арасынан тиштери кашкайып, далысы каалганы бүт жаап, төбөсү шып тиреп, кумарчылардын көзүнө жомоктогу кара дөө капилеттен кирип келгендей сезилди.

– И-и,– деп, тийишкиси келгендей кытыр күлдү Аман,– ортоңор толсун!

Кумарчылар эми жек көрө тиктешип, кабактарын үйрүп калышты. Оюн бузулбасын дедиби, же бу дөө сөөлөт айбандан чындап эле чоочудубу, төрдөгү орто жашаган кумарчы:

– О, кел, палбан... – деди ооз учунан, бир көзү чалыр экен. Аман күлгөн болуп, эки көзү ортодогу акчага түшүп, ал эч качан төргө өтүп көрбөгөн, этек жакка келип, төөчө колжоюп тизе бүктү. Чалыр көз бир кыя тиктеп: «Э, пул токтоор бир кыпчылы жок бу селсаяк эмнеге келди?!» – деди ичинен.

Оюн кайра башталды.

Чалыр көз чүкөнү өз колуна экчеп, эң артында мурду чуштуйган неменин кезмети экен, ага карабай:

– И, саламчыдан баштап көрөлү, кана, – деди Аманды мыскылдап тиктеп. Аман эски чүпүрөк белбагын чечип койду.

– Йе, жырык тыйынга өтөбү мунуң?!

– Ташта!

Чалыр көз көзүн ыкшырайтып, кемсинтип:

– Кел, э палбандын белбагына! – деп, төрт чүкөнү калчап жиберди, төрт чүкө бүт конуп калды, бул утук: – Йе, бу да болсо каскак! – деп кыйкырып, Амандын белбагын алып, тизесине басып: – И-и, эмне тасмыяң бар дагы? Ыя?.. – деп, эки ийни солкулдап, мазактап күлдү.

Аман терге чириген эски көйнөгүн башынан шыпыра баштады. Көйнөгүн да чаптырып, шагы сынгансып отуруп калды. Кумарчылар шатырап күлүштү. Чалыр көз эми мурду чуштуйган кезметтүүгө карады:

– Кой, тамаша бүттү, оюнга кирели. И? Канчага урасың?

Тиги кубарып, тамшанып, кыйылып турду да:

– Баарына! Баң! – деп, жер муштап жиберди.

– Жо-о, пулуңду көрсөт оболу, канча болсо ошончого чап,– деди чалыр көз айласын курутуп, – шарт ошол, балам?

– Баң! – деди тиги көшөрүп.

– Катыныңды саясыңбы?

– Сайдым! – деп кыйкырды чуштугуй мурун дагы жер муштап, безгек болгондой заматта калчылдап кетти. Чалыр көз кыңырылып турду да:

– Мейли! Кара баштуу адамга чүкө калчагам деп айта жүргөнгө жакшы. Мейли! – деп, оштонуп, эми

анын да иреңи кубарып, ортодо үйүлүп турган дүнүйөнүн күйгүлтүгү аны да кыстап, жөнү жок шайырдана күлгөн болуп, чүкөнү дувалагандай сүв-сүвлөп туруп: – Дарткем! – деп чар этип, калчап жиберип, алаканы менен төшүн күрс дедире чаап калды.

Көз деген ак гүлдүү чыттай алачакмак болуп, заматта төбөлөрү бириге түшүп, баары эңилип карашты. Утук! Төрт чүкө төртөө тең бирдей томурайып бөк жатып калган экен.

– И, көзүң болсо көрүп ал! Кызыталак... – деди эми жаны өзүнүкү болгон чалыр көз, үнү кекетип заар төгүп чыкты. – Ыя, көрдүңбү? Мени убара кылбай, кызыталак, үйүңдөгү ак келинди эртең өзүң жеткирип бересиң эми...

Тиги эки колу менен жер таянган бойдон өйдө боло албай катып калды. Жан териби, көз жашыбы, чуштуйган мурдунун кырынан ылдый сарыгып кетти.

– Бар-ракелде! Ыкыбалыңыз жүрүп турган экен! Шотол бериң эми, Шермат аке! – деп, кумарчылар жаалап калышты. Шотол алуу ошондо эсине келип:

– Э-э, шотолду мына саламчы алат, карап турган киши алат, – деп, Аман кош чеңгелди салып, акчанын баарын алдына тартып басып алды: – И, шотол... шотол... – деп чала күлө.

– Эй! Баарын аласыңбы сен?!

– Сага катын жетишет! – деди Аман күркүрөй. Кумарчынын чындап жини келгенден чалыр көзү чекирейе түштү:

– Ордуна кой пулду! Келдиреген айбан, жөн койсо...

– Эмне?! – деди Аман каны башына дуулдап чыгып, үрпөйгөн кашы ийрилип, чеке териси түйүлө. Бүгүнкү көргөн кордугу бүт кайнап келди дилине. «Эй, эл мышык болуп кетсе, сен ит болуп тап кой, эл түлкү болуп кетсе, сен карышкыр болуп кубала!» деген сөз кулагына кайра жаңырыктады. Эки көзү тытышкан үкүнүн көзүндөй тептегерек, кыпкызыл болуп кетти. Тиги чалыр көз да далай шумдуктун ичинен чыккан жанкечти көрүнөт, бир уурту кыйшайып, бир колу бычагына жетип, обдулуп сыңар тизелей берди. Аман жаак тарамышы түйүлө тиштенип:

– И, катын тууганбы? Же ит тууганбы сени? Кел, эмне карап турасың, ыя?! – деп, барскандай муштумун көрсөттү. – Бычагыңды көтүңө тыгып коём, шордуу. Мен сагабы, жети атаңды мына бу менен эле көрсөтөм! – деп, чап салчу жолборстой кыстады. – Мен айбан а?! Сен акылдуу, а?! Пулуңду гана эмес, ушул азыр сенин кекиртегиңди кошуп сууруп алайынбы?!

Тиги майтарылды:

– Болуптур... – деп, үнү калтырап, бардык кегин, ызасын ичине катып, кайсаланып калды. – Мейли, мейли... Дагы жолугабыз...

– Хи! – деп койду Аман эшиктин көзүнөн кайрыла карап. – Дагы жолугабыз? Эмне кылып аласың?!

– Көрөсүң ошондо...

Аман аны сайын өрөпкүп, каалганы буту менен карс тээп жаап кетти. Те короодон анын өзүнчө ызырына сөгүнгөнү угулду.

Мына ушинтип курсактан башка эли жок, курсактан башка жоосу жок, жүкчүл нардай тагдырынын жетегинде тынч жүргөн Аман көз көрүнөө өзгөрдү. Бирөөнүн кылын кымтып ала алчу эмес. Эми тартып алса, акысын алгандай, өчүн алгандай мооку кана турган болду...

...Чаалыккан төөдөй колжоюп Аман келатты. Жанында баягы катынын уттурган мурду чуштуйган кумарчы, тайлагындай болуп ээрчип алган. А безери кара тутуп Аманга келип кошулган болучу.

Жолго түшсө чаң ысык, жолдун тышына чыкса темир тикен тырмактын түбүн сыздатат. Аман тоотпойт, ал жайкысын качан бут кийим кийгенин жакшы билбейт, таманы туяк болуп калган, куу кыртышты качырата кечип, эч камырабайт. Берки ташыркаган кулундай бүжүрөп келатты. Өзүлөрүнчө кобурашып сайга түшө беришти. Жакын эле жерде акактап отурган көккарга «тыр-раа» деп уча качты. Берки селт эте түштү. Аман камырабай оозун чоң ачып эстенип койду. Буттарын сууга салышты. Шор суу кайнатып койгондой ысып калган экен. Жууй башташты.

Ошол тапта тыкыр-тукур угулду. Берки мойнун буруп, бир топ киши качаган малды кармачудай аларды акырын тегеректеп келатышканын көрүп, оозуна эчтеме кирбей, башын көтөрө албай мөңкөйгөн бойдон селейди. Эсине келе Аманды капталга нукуп, өзү бөрү көргөн көпөктөй бүжүрөп, анын артына өтө баштады. Аман кишилерди адырайып таң калып тиктеди. Көзүнө эң биринчи Шермат кумарчы илешти.

Шермат көзүн ыкшыйтып, мыйыгынан жымыйды:

– О-о, палбан! Кудай жолуктурду го...

– Э, сөздөн айлансын! – деп, капилеттен чыккан чаңырык үн Чымчык жарды шарт жаңыртты. Жалт өйдө карап, Аман жардын кырында турган Карасакалды көрдү. Баягы кан арыктын башындагы «И, карап турасыңарбы эми?!» – деген заар үн азыр кулагына шак этти. Жүрөгү жамандыкты сезип, аны сайын коркуу эмес жини келип, кишилерди үңүрөйүп жат тиктеди. Жоон камчылуу, бир чабар көк тал келтек көтөргөн москоол кишилер кумсарып, эчтеме айтпай томсоруп тооруп жакындады.

– И, карап турасыңарбы эми?! – деп кыстады аларды Карасакал жардын кырынан.

Оозунуп эр көкүрөк бири колундагы өрүмүнө коргошун өзөк кылган чоң булдурсун менен шилтеп калганда, Аман өрүмдөн шап кармап, ошол замат бирдеме тишине илинген жырткычтын жаалы келип, көз ачып-жумганча бир силкип, колжойгон азаматтын өзүн аласалдырып түшүрүп, булдурсунга колу карышып кайра тырмышып туруп келе жатканда, далы ортого барскандай муштум менен согуп, кайра жыкты.

– Ой! Жабыл! Жабыла карма! – деп кыйкырды Шермат.

Жабыла качырып кириштн.

Аман улам алдына келгенин булдурсун менен салып жыгып, колуна кире түшкөнүн бийик көтөрүп экинчи бирине уруп жиберип, аёону унутуп, өзү да

жандан кечип кармашты. Көптүн иши көп эмеспи, бири бутуна оролсо, бири жонуна тырмышып, талашкан иттердей жумгалакташып, кымкуут болду. Аман күшүлдөп, бутуна оролгондорду ыргыта тепкилеп, жонуна тырмышкандарды эңкейе башынан ашыра жулуп ыргытып таштап, өзүнүн көйнөгү тытылып, таар шымынын ычкыр кашаты гана белинде калып далдактады.

Жөөгө алдырбасына көзү жеткен Карасакал:

– Ат! Мин атка! – деп зиркиреп, өзү да нары аттар коюлган буйга жакка лыкылдап жөнөдү.

Аңгыча, жеңил кишилерден бир тобу андан мурун жетип, аттарын мине чаап келип калышты. Ошол тапта Аман жөөлөрдү эми кууп уруп кирген эле. Бир тегерене ат желдирип, колуна чалма кылып туруп алган кыл арканды ыргытты. Жыландай ышкырып, жыландай тегерек болуп мойнуна түшкөнү келе жаткан жиптен Аман эңкейип качып, кутулуп кетти. Көзү алактап, нары жакта дагы бирөө сыйыртмагын булгалап чаап келе жатканын көрдү. Аман жар жакка мөңкөңдөп качты. Бир убакта камчы ороло тийгендей шарт деп, сыйырмак мойнуна кийиле түштү. Чалма салган эрдемсий кыйкырып, кыл аркандын бир учун ээр кашына ороп, күчтүү атын теминип жиберди. Аман сыйыртмакты муунттурбай кармап, дегденде баратып, чирене тартып туруп, башынан чыгарып таштады. Эми алдастап, жардын суу жырган кобулун көздөй бой урду. Татырата чаап жетип, дагы атчан чалма салууга үлгүрдү. Туйлаган курч

ат теминдирбей атырылып жөнөдү. Аман кыйылдап муунуп, бирок дагы жыгылбай, дагы эле дөө күчү атты тапыратып токтотуп жатты. Кулагы дүңгүрөп, жаңжуң алыстагандай болуп, «камчы ур атка, тез» – деген кыйкырык чыңылдап араң угулду, аны сайын жандалбас кылды. Катуу жулкунуп, бир убакта атчанды атынан сүйрөп жерге түшүрүп жиберди. Өзү да балапан сыңары оозун ачып, араң демин алып, эсине келе албай темтеңдей калды.

– У-у, ашкебилер ай! – деп, Карасакал кейип, өзү атка тырмышып минди. Кимдир бирөө кыл аркандын учун колуна кармата салары менен, ээр кашына бир имере үзөңгүгө басып, чү деп жөнөдү. Аман чала эсине келип, дагы туруштук кыла баштады, бирок анын эки колу ырайымсыз муунтуп бараткан кыл арканда болуп калып, Карасакал бай атын жин ургандай сабап, аны жыга тартып кетти.

Бир аз сүйрөп барып, Карасакалдын аты титиреп токтоп калды. Карасакал жыккан теректей сулап жаткан Аманга көз салып, башканы аябаганы менен өз жаны ширин экен, «тирүү болуп жүрбөсүн» деп чочулап атынан түшпөй, кыл арканды дагы эле үзөңгүгө баскан бойдон турду. Шермат келип, Аманды ийинге түртө тээп көрдү. Аман кыймылдай албады. Эми тыноосунан кан кеткен, бүт денеси тытылган, мойну кыл арканга кыйылган.

– И, аңкайып турасыңарбы эми?! Тарткыла буйгага! – деп зирк этти Карасакал.

Кишилер шашылышып, Аманды колу-буттан ала аранан жылдырып сүйрөшүп, жолдун алды жагына

алып түшүштү. Сулап бир эр өлүк жатканы сестенип, мунун да бир эсеби болуп калары көңүлдөрүнө келдиби, баары унчугушпай, бирин бири тиктешпей, тез-тез кыймылдап өлүктүн үстүнө жабыла таш, кесек таштап, бир паста үйүп жиберишти.

Ошондо гана Карасакал ажы өчү канып, жеңилдене үшкүрүп алды да, атын моюнга бир чаап, эч кимди карабай алдыга түшүп жөнөп берди. Мунун эсебин бул дүйнөдө андан эч ким сурабасын го билет, кудай эсине келди. «Ие, ыйык каабасына дагы бир барып, бир тегеренип кутулармын, көп болсо!» – деп өчөшүп, көгүнө таянды.

Таң сүрүп, көктө жалгыз гана сары жылдыз балбылдап турган. Жаңы жорткон сыдырым күндүзгү от жыттанган ысык аваны серүүндөтүп, как куурайларды акырын шуудуратып желпийт. Чоң сайдын боюндагы жалгыз моло аздап айкын көрүнө баштады. Жакын эле жерден торгой чулдурап, таңкы боз жарык оводо кош канаты дир-дир кагылып, бейкапар кайгып келип молого конуп, бул дүйнөнүн ыракатын мактаган сыяктуу кумарлуу, көңүлдүү мукам кайрыды, шайыдай таза караалжын канатын таранды. Жылан көргөндөй «чыйп!» деп чоочуп, кылак эте уча качты. Ал конуп отурган муштумдай таш кылдырт деп куланып кетти. Моло түбүнөн козголуп, үйгөн таштын эң үстүңкүлөрү дагы тоголонуп, моло акырындап жарыла баштады.

Бир убакта Аман көкүрөгүнчө өйдө болуп, кайра абалы куруп, бир азга былк эте албай шылкыйып

кайра жатып калды. Өлүм менен таймашып, демин бат-бат алып, онтоого окшогон кыркыраган добуш чыгат. Тырмышып, эмгектеп, корумдан араң сууруулуп, бети ачык жерге оодарылып түштү да, күшүлдөп жер таянып өйдө болууга аракеттенди. Чала өлүк жыландай буралды. Өмгөгүн көтөрүп, башын калжаңдатып, үксөйгөн кашын жыйра бет алдын тиктеди. Шаңкайып турган жарык да, кең дүйнө да анын көзүнө үңкүрдүн төрүндөй кара күүгүм көрүндү. Ал ажайып дүйнөнү тааныган жок. «Суу!..» – деди көкүрөгү, үнү чыкпады.

Ошол күнү эл аягы тынган маалда Жакыптын ити чаяланып үрдү. Эшиктин алдына бирөө басып келгендей болду. Жакып ичкери эле, ордунан туруп:

– Ким бу? – деп үн салды, жооп болгон жок, эшикти ачып, энеден туума жылаңач турган Аманды көрүп, жүрөгү шуу эте каалганы кайра жаба койду. Эсине келип, деңдароо тартып токтоло калды. «Жаке-е...» – деп тыштан онтоо угулду. Жакып тышка чыгып:

– Ой, сага эмне болгон, кудай урган?! Коку-уй, сыйрытып жибердиңби? – деп үйрүлдү. Жер таянып, демин араң алып, үңкүйүп отурган Аман үшкүрүп койду. Тула боюнда тамтык жок, башы жарылган. «Бу дөөгө ким батынып сыйрымак! Бир балакетке жолуккан экен!» – деп, боору ачып, Жакып үйгө көтөрүп кирейин деп Амандын бир колун мойнуна салып, көтөрмөк түгүл ордунан былкылдата албай тыртаңдап, «о, тегирмен таштай болгон кургур ай» – деп, башын чайкады. Аман өзү обдулуп тура:

– Жаке... – деди арыз айтчудай майышып. Жакып колтугунан сүйөдү:

– Унчукпа, палбан, унчукпа. Эсиңе кел, бир аз оңолуп, анан айтарсың эмне болгонун. Кана, акырын, үйгө басчы. Эчтеме эмес, эр жигиттин башына нелер келип, нелер кетпейт, кээде, атасынын көрү, өлүм да келип кетет.

Үйүнө алып кирип кетти.

Ошол эле күнү Жакып көк бычан берип багып отурган куйруктуу кара иригин союп, Аманды терисине ороп жаткызды. Семиз койдун жаңы териси адамдын этинен келтектин уусун соруп алат, жанчылган булчуңга жан киргизет дешет. Эч кимге айтпай өзү табып болуп карады. Канын кайра толтурат, күч киргизет деп, суу деген сайын тегелеки бозо жуткуруп отурду. Эң оболу Аман алпыгып, эти ысып чыкты да, бир убакта бирткелеп нымшып, андан соң түнү бою көл-шал болуп тердеди. Эртеси терини алып, алды-үстүн кургактап, аздап тузу жок жаш сорпо уурта-тып, кайра жаткызды. Чыпчаң жарым айдан соң гана тыңып, өзү ордунан турууга жарады.

– И, кана, эмне болду, эми айтчы? – деди жай отуруп, бир жагы Аманды айыктырып алганына өзү ыраазы Жакып. – Кайдан жүрүп минтип...

Ireңи али купкуу, каны жок, жаагы шимирилип, кашы аны сайын үрпөйгөнсүп, эки көзү кесесине кирген, эки тизеси, эки чыканагы оркоюп чыгып, өтө арыктап калган. Жаак тарамышы тырышып, тиш ачпай кеги ичинде.

– Жаке,– деди Аман акырын, – мени эч ким көргөн жокпу?..

– Жок. И?..

– Мен анда кетейин, сага салакам тийип калып жүрбөсүн. Өлтүрүп көөмп салган жерден туруп келдим...

– Ие, кокуй!.. – деп чочуп кетти Жакып.

Аман эрдин бек кымтып, бет алдын теше тиктеген калыбында катып, акырын баш ийкеди:

– Бул иштин акырын уга жатасың кийин, Жаке...

Кечинде эл аягы басылганда, Жакыптын эски дамбалын, эски көйнөгүн кийип, батпай көйнөктүн далысы айрылып, эки чыканагын, дамбал тизесин араң жаап, куду көк кытан сыяктуу шотоюп Аман эшикке чыкты. Жакып тамынын бурчуна чыгып узатып, «абайлап жүрө гөр, абайлап» – деп күбүрөп, баш ийкеп коштошуп калды. Аман арбаңдай басты. Бою шырыктай узарган, иреширеде кыйла кылактап барып, бир убакта ымыртка жетип көздөн кайым болду.

...Карасакал асылган жүзүмдүн түбүндөгү баягы такта сөрүсүндө салкындап, оор этин жалаңдатып, көйнөк-ыштанчан жумшак жаздыкка чыканактап, же үргүлөп, же ой басып жатканы белгисиз, көзүн сүзүп тынчып жаткан эле. Эки катыны анын этек жагында эки бутун укалап отурушат.

Карасакал буттарын тартып алды да, үшкүрүп, жер таянып өйдө болуп:

– Төшөгүңдү сал,– деди токолго, демек бүгүн аны менен жатмакчы болгону. Шарапат унчукпай тамга кетти.

Кары катындын ичи күйду, бирок ырайымсыз камчыдан жүрөгү өлгөн неме чатак чыгарышка батынбай кынжылып отуруп, муңканып сөз айтты:

– О, жараткан ай, «төшөгүңдү сал» деп! Ирегеде күң катары эле жүрө турган бейбакты катын катары көрүп, төшөгүнө жатып, мага тең кылып... Мени кор кылдыңыз, ажы. Мен деле жаш болгон элем го бир убакта?! Же иреңим кем беле ушундан?! Эми минтип, жашым өтүп калган чагымда сый ордуна кордук көрсөттүңүз, ажы. Мен өлөм, асылып өлөм...

Муну көп укkан, Карасакал эч таназарына албай, унчукпай ордунан тура баштады. Кары катын ушул азыр жакасына асылып, колуна өлүп бергиси келип, октоло тиктеди:

– Менин кемдигим балам турбаганы! Кантейин, кудай бала бербесе, колуң менен жасап алалбайт экенсиң?! Бу жалгыз менин күнөөмбү?! Ыя, өзүңүз «бала берсең дана бер, дана бербесең кызыл этинде ала бер» деп, кудайга күнөөкөр болуп, мен сизди эмес, сиз мени куубаш өткөрүп убалыма калып жүрсөңүзчү? Кана, эки жыл болду го, жаш катыныңыз эгиз туup жибербеди го?!

Карасакал нес болуп токтолду. «Суу сийдик», «куу баш» деген сөздү укпаган, мынчалык катуу, заар сөз экенин сезбеген. Чын эле, жаш катындын али боюнда жок. Жылдызы жерге түшүп, кепичин бутуна араң салып, жука чапанын желбегей жамынган бойдон теңселе басып, сөөрүдөн түшүп кетти. Кары катын бышактап, билиги кызарып чок болуп бүлбүлдөп

өчүп бараткан кара чырактын жанында шүмүрөйүп отурган калыбында жалгыз отуруп кала берди.

Түн бир убак, алты паксалуу бийик коргондон ичкери Аман күп этип секирип түштү. Ит чоочуп үрүп барып, Аманды таанып унчукпай шыйпаңдап калды. Аман дубалдын түбү менен аярлай басып, алды бастырмалуу чоң тамдын эшигине жетти. Өз кулагына өз жүрөгүнүн дүкүлдөп соккону, жакын эле жерден кимдир бирөөнүн солуктаганы угулду. Карасакалдын кары катыны экен, байкуш бир чүрпөсү болсо мурдуна жыт кылып, эрмек кылып алаксып, байынын карасына мынчалык зарылмак эмес, дагы эле жатпай, өзү жалгыз ээн үйгө жата да албай, өз арманы, өз күйүтү менен үкүдөй түн сактап, тигилер жаткан бөлмөнүн эшигинде отурган. Аманды көрүп, «ой вай» деп чочуп, ордунан тура калды.

– Байбиче, ажы кайда? – деди Аман акырын. Кары катын Шарапаттын бөлмөсүн колу менен көрсөтүп, өзү утуру бетмаңдайындагы эшикке кирип кетти.

Шарапаттын бөлмөсү күңүрт жарык экен. Текчедеги кара чырактын билиги түгөнүп, өчө тургандай үлбүрөп, чогу кызарып араң жанып турган. Төшөктүн этегинде бир килейген сарала мышык кырылдап уктап отурган экен, Аман шипширгени[13] жулуп ичкери кирип барганда чоочуп, булак этип караңгы бурчка өтө качты.

Биртке тердеген соң жаңы эле көзү илинген Карасакал шырп эткенден кайра ойгонуп, көзүн ачып, так

[13] *Шипширге* – каалгага илгекти кадаган темир.

үстүндө үңүлүп турган Аманды көрүп, оозу ачылган бойдон ката түштү. Ал өйдө боло көчүгү менен нары жылды:

– Сен кайдан?.. Сен кайдан?.. – деп, эси кетип, жамынчысын колуна илештире албай, акыры колуна да илештирип, аны чүмкөнөйүн деди, ошого далдаланайын деди. Аман жамынчысын жулуп ыргытты:

– Тур бери! Тиги дүйнөдөн келдим...

Карасакал калчылдап өйдө боло, эмне айтары белгисиз, «түш көрүп жатам го» – деген ой да келип, жалынычтуу кыңылдап берди.

Шарапат жыланач, абийрин да жаппай, эки колун чокусуна алып, эки эмчеги торсоюп, бир башкача наз менен толукшуп уйку-соонун арасында мемиреп жатат. Жамынчысы сыйрылганын сезген жок. Карасакал капталга нукуду. Ал ыңгыранып, эрине наз кылууга акысы бар жаш катын эмеспи, чоюлуп толгонуп, балкылдаган эки эмчегин эки колу менен өйдө сыланып, көзүн акырын ачып келатып Аманды көрүп, бүрүшүп отура калды да, Аманды мас деп ойлоп, «сен уялбай кирсең, мен эмнеге уялат экемин» деген сыяктуу өчөшкөндөй мелтейип, шашылбай жука шайы көйнөгүн башына сала баштады.

– Кана, эмики кезек меники, келменди айт,– деди Аман акырын.

– Уа-а!.. – деп келип, Карасакал Амандын бутун кучактап жыгылды. – Айланайын, палбан, жан соога...

Аман аны сайын жини качып, Карасакалды оодара тээп салды:

– И-и?! Жан ширин бекен?!

Карасакал бышактап жиберди:

– Иттик менден өттү... Менден өттү... Жанымды кой...

– Сен мени атайылап өлтүргөнсүң! Мен да сени атайылап өлтүрүп алам... – деп ызырынып, көлөкөсү те шыпта арбайып, Аман аны күрөктөй болгон чоң алакан менен жаакка бир тартты. – Ыя?!

Өчтүү Аман андан нары өзүн кармана албай, көргөн кордугунун ызасы көкүтүп, ал эки көзү канталап, эрдин кесе тиштенип, ошол тапта душманынын канына суусап кетти. Эки чеңгели арбайып, Карасакалды кекиртектен алды. Карасакал эки буту тыбырап, мууздалып жаткан улакча бир бакырып, кыкылдап, өңү кара көк болуп, мурдунан дирилдеп кан кетти. Аман:

– Йа! – деп, итере салып таштады. Карасакал шалак этип бут серппей жатып калды. Аман колунан бери тартып алып, алакан менен дагы жаакка эки салды. Тиги кың деп араң үн чыгарып, дагы баштыктай ала-салып жыгылды. Аман:

– И, сен дагы сулап жыгылат экенсиң го?! – деп сөгүп, дагы чап салып киргенде баятан бурчка тыгылып турган Шарапат:

– Эй! – деп жиберди катуу. Аман элтейип карай берди.

– Болду го эми?! – деди Шарапат үнү калтырап кагуу да, «мен сурадым» деген кадыр салып ортого

түшүү да сезилип чыкты. – Бул ит экен, иттик кылган экен, итке теңелип сен да иттик кыласыңбы эми?!

Аман энтигип, таң калгансып Шарапатты аңкайып тиктеп, энтигип, эсине келгендей болду белем, анан шарт бурулуп, ликилдеп басып, күңкүлдөп сөгүнүп, үйдөн чыгып кетти...

IV

Чилде убагы болучу, бирок күндүзү жылымдап, нымтыраган жумшак кыш болуп турган.

Зыгыр бакал салынып, талдырма кийиз, шырдак төшөлүп, керегесине тышынан камыш каланып, ичинен килем тартылып жылууланган кең өргөөдө чоң жагылган от боюнда отуруп эле Курманжан тыштагы аванын өзгөргөнүн сезип отурат. Бирок, дем алуусу оорлошконун, ар жери бир зырп дей сөөгү какшаганын жанында кам көрүшүп жүргөн бүлөлөргө да айтпайт, айтуу – не кейүү, не колунан келбеген пендеге бөөдө арыз кылуу, демек кудайга күпүрчү болуу деп түшүнөт, абалы оорлошконун өзү нары арык, нары сергек адамдын сыртынан байкала койбойт, баягысындай эле өзүнчө күбүрөнө кудайга шүгүрлүк келтирип, акырын тамагын кыра, акырын бирдеме сурап, же сурооого жооп кылып, алсыз көгүчкөн таризде үлбүрөп отурат.

Ал чамгарактан асманды тиктеп койду. «Күн бүркөө, дагы күн жылымдайт, кар эрийт, ава дагы нымданат... Бөз калта болуп калган өпкөгө оор...» – деди ою.

Ошол түнү кечинде эти ысып, көзү же илине, же илинбей жан кыйнаган түкшүмөлдүн арасында

калгансып, те денеңин алда кайда түпкүрдөгү сактанган сезими селт эте чоочугандай тез ойгонтуп, дароо уйку жоктон башы ооруганы билинип, жаны алдастап, толгонуп чыкты. Таңга жуук караган зайып бүлө түндүк ачып, от жага баштады. Төрт бөлүнгөн тегерек чамгарактан асман тоо башындагы чөөт көк көлдөй мелтиреп көрүндү. «Күн ачылган экен...» – деп болжоду Курманжан. Бирок, денеси жеңилденгенин, көңүлү сергектенгенин сезе албады.

Эрте мененки намаздан соң уулу Маамытбек алдына келди.

– Жакшысызбы, эне? – деди күндөгү ал сураган кыябында, эки көзү диртилдеп, бөпөйгөн кемпирдин тула боюн улам имерип, ирең саргайыңкы тарткан, эрини бопбоз, көзүнүн кыйыгындагы тырыштары өтө эле көбөйгөнсүп, көз көрүнөө жүдөй түшкөн басмырт абалын сезди.

– Кудайга шүгүр... – деди Курманжан, андан соң башка сөзгө өтпөй өзүнчө күбүрөй дагы кудайга шүгүрлүгүн бир нече кайталап, ушуну менен өз көңүлүн тынчытабы, өз жүрөгүнүн кагышын тыңшагандай көзүн сүзө калды.

– Эне, сыркоолоп калгансыз бейм? Оёз төрөнүн доктурун алдырайын...

Көзүн сүзгөн абалында акырын башын чайкады Курманжан:

– Менин сыркоом карылык да, Маамыт. Карылыкка шыпааны ким тапкан?!

Үлбүрөп өчүп бараткан отко бир карыштан гана кылып кертип коюлган как жаракадан кайчылаштыра

салып, кайра жакты Маамытбек. Саргылт жалын кайра соймоңдоп, кайрадан жылуу илеп өргөө ичине толуп, арчанын жыты буруксуду.

Курманжан эки алаканын отко кармады, чыйрыга түшкөндөй ийни бүрүшө, иреңи боз, сөөгү ноюп тургандай. Отту тиктеп, өйдө карабай, бирок ушул азыр оюнда өйүгөн бирдеме турган сыяктуу, аны ушул азыр Маамытбекке айткысы бардай. Муну алдыртан туюп, Маамытбек отту ичкериштирген болуп, кайсаланып, эмне айтарын сезгенсип, аны сайын оозуна кеп кирбей ыкшала калды. Курманжан өйдө карай берди, уурту биртке жымыйып турат, шалдыроо азабынан кутулгандай, көңүлү шат боло калган таризде.

– Маамыт,– деди нуру тайган жашыл көзү жылтылдай,– табып, догдур чакырам деп убара болбо, балам. Ушул, кудай берген узак жашымда өлбөстүн аргасын издетип отурганым мага уят. «йе, бу кемпир ыраазы болбойбу, дүйнөгө устун болгону жүрөбү, кокуй?!» – деп, санаасы жаман тууганың кеп кылбайбы, балам?! Кой, а көрө, Асан күндө кечкисин ыйман окуп коюп турсун...

– Эмне деп отурасыз, жарыктык?! – деп жиберди Маамытбек. – Соо отуруп эле...

Курманжан уулун көндүргөндөй акырын күңкүлдөп, бир жашырын иш айтып жаткандай, көз көрүнөө көңүлү көтөрүлө, жүзү тамылжып, кеп улады:

– Нышаана көрдүм... – деди. – Датка баягы эле оролунда, таза кийинген, жакшы атчан экен. Чуудасы жер чийген айры өркөчтүү ак каймал жетелеп

алыптыр. «Жүр, көп кыйналып калдың түйшүктүү дүйнөдө, жүр...» – деп, ак каймалга өзү көтөрүп мингизип, датка мени кыбла жакка алып кетип калды. «Не кечиктиңиз, даткам ай?...» – деп, жүрөгүм кубанычка толуп, кубанычтан ыйладым... Анан... ит үрдүбү, иши кылып, бир шарпадан ойгонуп кеттим, түшүм экен... «Түшүндө ыйлаган өңүндө сүйүнөт» дешет ко, датка алып кетти, мен бул дүйнөдөн көчөм, менин бул дүйнөдө аласам калган жок, кудайга шүгүр, буюрган жакшы күнүн да, жаман күнүн да көрдүм, ырас, бул дүйнөдөн сүйүнүп көчөм...

Маамытбек нес болуп отуруп калды.

– Башка балдарга, келиндерге сөз чыкпасын, чуу болуп жүрүшпөсүн. Туугандын туусу түшүп, душмандын табасы канып, көзүм барында тополоң болуп кетпесин...

Маамытбек үңкүйүп көпкө отуруп, ирең татарып, эки көзүнүн кычыгына жаш келип, бирок чымырканып, өзүн-өзү араң тыйды да:

– Куп... – дегенге араң жарады, өйдө туруп: – Кудай башка салганын көрөрбүз, отко жакын, жылуу отурсаңыз, эмитен эле жандан түңүлө бербей, жарыктык... – деп, кайрат сөз айткан болду да, тышка чыгып кетти.

Тыштан каралаган аял бүлө кирди.

– Кызым,– деди Курманжан, ал «кызы» деле алтымыш ашкан кемпир болучу,– аруу кийим камдап, суу жылытчы, садага...

– Куп... – деди бүлө.

Конуш которордо ушундай дечү. Дайыма көчөр алдында таза жуунуп, таза кийим кийип, анан өзү баштап өргөө бүгүшүп, журтту айланта шыпырышып, ыпыр-сыпырды бир аңгекке өрттөтүп, анан жүк коюшка уруксат кылчу.

Бул кыш күрөөдө кайда көчмөкчү?! Жуунса кокустан шамалдап калам дебейби?! Бүлө кайрып сурай албады.

Курманжан көзүн жуумп, тынч кыңкайган абалдан былк этпеди. Чуудасы жер чийген ак каймал улам кылт дей, чатыраган датка көз алдына келип, «бул кудайдын берген нышаанасы, камын, кетесиң дегени» деп, астейдил мойнуна алды. «Илгери бир кудай менен сүйлөшкөн акылман жаналгыч кашына келгенде, кудай мага кетесиң деп кабар айткан жок эле деп, алактап шылтоо издеп калган экен. «Бир эмес, үч ирет кабар барган бири тишиңдин түшүшү, бири көзүңдүн нуру кетиши, бири эң акыры курдашыңдын четинен бирден кете башташы» деп, кудайдан аян келген тура. Бизге бул үч белги алда качан үч кайтара келбеди беле?! Кой, топук кыл, адамзаада, кайт келген турпагыңа, орун бер, ырыскы калтыр өзүңдүн кийинкилерге да, бул дүйнө кенен деле эмес, адамзаада...» – деди өзүнө-өзү.

Ушул кубаты түгөнүп, эми кубаттын кайра толбосу сезилип, бул дүйнөдөн өтүү көңүлүн ээлей баштаган чагына өмүр көчү улам чиркелише чууруй, улам алыстан кылактай көз алдына тартылса, не текке өттүбү, не бир аралжыга жарадыбы дегендей күдүк ойго кабылып, өз кунуна чен таштады.

Жөнү жок, обу жок дымак күткүдөй Курманжан-бүбү не хан ордосунда, не бек өргөөсүндө туулган беле?! Чөлдө эгин багып күн көргөн жапалактан Маматбай деген жай адамдын үйүндө 1811-жылы дүйнөгө келген. Бирине-бири ылымта, бирине бири күйүмдүү калың жармач журттун түйшүгүнө, шартына, топугуна, жакшы нускасына ылайык таалим көргөн. Он сегиз жаш курагында атасы мурда кудалашкан жерине күйөөгө берип, бирок мурдатан бир жүз көрүшпөгөн Кул-Сайид байбатча көңүлүнө шай келбей калып, атасынын да, айылдын да койкойлогонуна болбой бийге өзү түшүп, өзү күйөөдөн башын ачтырууга зардеси жеткен. Ошол «алтын чачтуу катындан бака баштуу эр ийги» деп турган заманда Курманжан-бүбүнүн бул кылганы бирөөгө чийинден чыккан болуп, бирөөгө «кыйын экен» дедиртип, укkан элге дүң болду го?! Бул кезде «бий» гана атанган Алымдын кулагына жетип, жагып, насипке айла жок белем, 1832-жылы ага өмүрү кошулду. «Койчу ошол томояктын кызын! Күң кылып жумшайбыз аны!» дешпейби мурун орун-очок алып калышкан күндөштөр, бирок Курманжан-бүбү күлү жоо күндөштөрдүн көңүлүн жайгарып, чиренген бек эринин купулуна толуп, акыры ага акылчы, айлына башчы болууга татып кетти. Не куулугу менен көз боёдубу, не сулуулугу менен азгырдыбы?! Түзү ийги, кабагы жаркын, ак иши, оорундуу кеби, туруктуу убадасы менен эрге да, элге да алынган. Кыргыз кыпчак баш кошсун, өз алдынча журт болсун деген белгилүү саясаттын үрөөнү ушул «керээт айым» атыгып кеткен

Курманжан-бүбүдөн, баягы Сары-Өзөн-Чүйдөгү Жангарач бийдин өргөөсүндөгү жалпы Оң акылгөйлөрү чогулган оруска таянууга багыт алган кеп-кеңешке датка эрин ийген да ушул. Ордодогу кармаш өтө кооптуу экенин, башы кылычтын мизинде турганын жүрөгү туя туруп эле ошо кыргыз кыпчактын ыйык мүдөөсү үчүн Алымбек датканы Каблан-Көлдө аттан түшүрбөй көөдөй түндө көз көрүнөө өлүмгө кайра жумшап; өз денинен чыккан өспүрүм Абдылданын чөнтөгүнө атасынын кызыл томпоюн салып, ордонун саясий ойнуна аралаштырып, бак талаштырып, кийин кол жыйнап берип Исхакка кошуп; көтөрүлүш чабылган соң эл өзөгү бөөдө кыркылып кетпесин үчүн «карамагына өтүү» деген шартнамага мөөрүн басып; баягы көч токтоткон кокуста желикккен сер кайрат кишилер бөөдө чатакты ырбатып жиберер кыябында дагы эл чайпалбасын деп, эрке келиндин кадиксиз күнөөсүн уулу Камчыбектин моюнга алганына макул болуп; андан соң ийикчи эшен чыгарган жаңжалга ыкпай, мунун зыян гана болорун көзү жок көгөн элге какшап, акимдерге кабарлап, алдын алып; эң акыры бир эшендин кылыгын шылтоолоп жарым паша эл ичинен миндеген мыктыларды терип күнөөлөгөндө өзүнүн сексен жети жаш курагында алыскы Ташкенге жарым паша барон Вревский төрөнүн алдына барып, бүткүл «бийлөөчү Романов тукумунун тизмесине киргизилген» кадырын, кылган кызматынын бүткүл баасын салып ортого түшүп, бирок дили катык жарым паша кылдай да этибарга албай, ошол жерде руху тепселип,

көңүлү сынып, өкүнүч санаадан ооруп, кокон арабага жүктөлүп кайткан.

Туура болгонбу ушунун баары? Ушул азыр бул дүйнөдөн «мына көчөм» деп турган абалында баш жарган ой басып жатып да, «бөөдө жан этин жеген экенбиз» дей албады, «ошол кезде ошол зарыл болгон, башка арга жок эле», «мен жанымы карыштадым, кебим, кадырым өтпөй калса менин күнөөмбү, эл өзү теңшесин» деп көшөрдү.

Саламга келген эл баштагыдай эле күнүгө үзүлбөй келип, бирок көп отурушпай, ар ким не ыраазылыгын, не арызын айтып, ылайыктуу алкоо, жүйөлүү кеңеш алып кетишет.

Жакын тууган, өз балдары, алардын үй-бүлөлөрү көбүрөөк катташа башташты. Курманжандын өзүнөн тараган уул-кыз эки жүздөн ашып кеткен болучу. Өз балдарын, алардын зайыптарын, эрезеге жетип калган неберелерин билет, алардын наркысын тааный бербейт. Бет алдына келип калганда баланын апасы: «Чоң энең... салам бер чоң энеңе... батасын ал...» – деп күбүрөй, бала сүрдөп: «Чоң эне...» – дейт араң, апасы мурда үйрөткөн сөздөрдү кайталай албай.

«Э-э, кайсы баламсың, ананайын?..»

«Азизбектин...»

«А, Камчымдын бүлдүргөсү турбайсыңбы, ананайын...»

Көңүлү ийиге баланын пешенесинен сылап, качанкы дарга асылган өз уулу Камчыбекти жүрөгү сыздап эсине алып: «Эсен бол, ананайын, кем

болбо...» – деп алкайт. Кай учурда кары киши байкабай калары ырас, а ушундай биртке болсо да кеп алышып, көңүл бөлүп калса андай баланын апасы: «О-о... кудай берди уулума, кыдыр даарыган чоң энеси өзү пешенесинен сылады кем болбо деди...» – деп, муну жакшылыкка жооруп, кубанычы койнуна батпай кетет.

Курманжан көз көрүнөө кайра тыңыды. «Сыркоодой деп угулду эле, түзүк эле экен кайран байбиче...» – деп кетип жатышты эл. Энесинин тыңыганын өз көзү менен көрүп, элдин кеп кылганын угуп, Маамытбек астейдил кубанды. «Э-э, кыйнабайлы деп эле, элден бөлүп, өзүбүз ээнсиретип, оорутуп алганбызбы, а көрө башынан топ башында жүрүп көнгөн кишини ылайыгынча элге аралаштырып жүрсөк сергек болот окшобойбу...» – деп ойлоду.

Бир күнү Маамытбекти тапатаңдан чакыртып:

– Маамыт,– деди Курманжан, – тууганды, бала-чаканы коштоштуруп деле бүттүң, Маамыт...

Маамытбек нестейе түштү, «коштошкула» деп эч кимге айткан эмес, айтпаган менен ошол оюнда туруп, «байбичеге эрмек болуп, күнүгө эки-үчтөн бир чай кайнамдан кашында болгула» деп койгону эсине келди. Бул келүү Маамытбек жактан шыбыштан болуп жатканын кексе кары дароо эле болжоп, буга көңүлү оорумак түгүл ыраазы, астейдил жаркылдап, баары менен жакшы сүйлөшүп, дилинде өзү коштошуп калды.

– Чарчадым,– деди энеси,– жанымды уучума эле араң чымырканып кармап тургансыйм...

Маамытбек жашып кетти:

– Коюң... антпең...

– Жашыба, – деди Курманжан кайра чыйрала, – чакыр, а көрө Асанды чакыр, ага тууганды чакыр, ысык жан, кылт этип кетпейин, айтар сөзүмдү эсим барында айтайын...»

Жүз көрүшүүгө жакадан ошол күнү жакын тууган катары Карасакал да келген. Эми кайра жөнөмөкчү болуп жаткан эле, куюн тийгендей топурай түшкөндөрдү көрүп, атын кайра мамыга байлатып, ал дагы далдая чоң өргөө жакка басты.

Эшигине кемпирдин көп сандаган неберелери, чеберелери үйрүлө чогулуп, үй жакка кулак төшөй үрпөйүп турушкан экен, өлгөндөн калган өз балдары, элге таанылган эрезеге жеткен неберелери өргөөгө сыркоо алдына киришкен окшойт, тышта да, ичкериде да күбүр эткен шыбыш чыкпайт, не коркунучту, не сүйүнүчтү акмалаган сыяктуу баары нестейген.

Карасакал да аягын кере шилтей албады, кар аралаш тоң кыртышты кырт эттирбей бүжүрөй басып, өзү маң болгондой элтейип, миң кубулган оюна: «Ыя, чын эле бул кемпирге да ажал келгенби...» – деген келди. «Бу жез кемпирдин жаны кол башындай темир сандыкта, а, темир сандык көк ирим көлдүн түбүнө катылган, өлбөс жаралган бу!» деп, ич күйдүлүктөн ар жерде айтып, таратып, өз оюнан чыкканга: «Чын эле ошондой го, болбосо кузгундун жашын жашап, деги бир эңкейейин деген түрү жок ко?!» – деп, өзү да ишенип, ындыны өчө түшчү эмес беле.

Көңүлүнүн тереңинен кубануу, табалоо аралашып, ушул азыр: «Ыя, бул кемпирдин көзү өтсө, жалгыз мунун балдарынын эмес, бүт баргы уругунун куту учпайбы, туусу жыгылбайбы, теңине тең боло албай салпайып сандан чыкпайбы?..» – деген күдүк санаа да башына тегеренип жатты. Тышында жакын тууган катары кайгырган кебете кийип, шөлбүрөп турду.

Өргөө ичинен аста үн эшитиле калды. «И, – деди Карасакал,– керээзин айтат эми...» Ал өргөөнү тегерене сыркоо жаткан тушка барып, ичтен өксүгөндөй ажынын селдеси бар арам ойлуу башын шылкыйтып кулак төшөп, турган жеринде катып калды.

Жаңы келген акимдер, уезд төрөлөрү өз убагында Россияга «кара кыргыз каникеси» деп аты угулган бул адамга кимиси гана болбосун бир жүздөшүүгө, эстеликке кандайдыр бир бирдеме тартуулап таштоого аракет кылышчу. Ийикчи эшен баштаган тополоң басылган соң барон Вревский быяктан алынып кетилип, ордуна жаңы генерал-губернатор болуп генерал Духовской төрө келип, ал дагы Ош уездин кыдырып чыгып, Гүлшаада эки колтугунан балдары сүйөп, бүжүрөй карыган буудай ирең кичинекей кемпир мурдатан атайы көтөрткөн ак өргөө эшигинен зыяпаттап тосуп алды. Көк ныл кытай кымкап кийген, башында ак элечек. Кадырлуу мейман төрлөп, баам коюп тиктеп, бир чети таң болуп, бир чети ушунчалык аты алыска кеткен адамдын мынчалык бир аягы төрдө, бир аягы көрдө дегенчелик болуп, мүңкүрөп карып калганына чын ыкластан боору ачыды. Тилмеч аркылуу зыяпатка эсенчелик сурашкан соң:

«Каныке, Сизге бир-ар жарым биз тараптан жардам зарыл болобу?» – деп сурады Духовской төрө. Кемпир жер тиктеген калыбында кашын касыреттүү өйдө көтөрө, акырын башын чайкады: «Жогуңуз, урматлы төрөм, кудайга шүгүр, эчтеме деле зарыл эмес, ушу эңкейген маалымда эмнеге зарылмак элем, менин балдарыма берген ушул ыракымы үчүн да азирети ак пашага өтө ыраазымын, анын амандыгын теңирден тилеп гана отурам...» – деди. Ылайыктуу сый-сыпат болунган соң «каныке айым» урматы улук жарым пашага, аны коштоп жүрүшкөн кадырлуу бул элдин «ат мингизүү» салтына жараша баарына бирден жети сары аргымак алдыларына тартыларын билдирди. Өз тарабынан генерал-губернатор «каныке айымдын» улуу империянын мүдөөсү үчүн да, өз элинин бейпилдиги үчүн да өтөгөн кызматы унут боло койбостугун дагы бир ирет эске салып, ошол кезде өкүмдарлык кылып турган азирети ак пашанын жиберген сыйлыгы асыл таштуу кымбат жүздүктү, майда каухар чегерилген алтын саатты тапшырды. «Ыракмат, азиретиге, ушунчалык эске алып койгонуна миң мертебе ыракмат...» – деп, башын ийкегилеп, шоросу нымыга түшкөн көзүн ак жүз ааарчуу менен акырын сүртүп, жүзү жылуу тарта ыраазылык билдирди Курманжан. Бу сыйлык ошол кезде акимдерге сунушу да, суранчы да өтпөй, эл ичинде мурдагы таасиринен ажырап калган Курманжан үчүн маани жок туюлуп, бул жөн гана сылык зыяпат, ортодогу алаканы сырттап гана, көңүл үчүн гана сактаган этият мамиле болуп жатканын сезип, ошого жараша өзү тарабынан

сыпаа ниет айтканы болучу. Не ордонун залим ханы, не Ак Пашанын текебер акимдери болсун, бул кемпир жылуу жүз, оорундуу сөз таап сүйлөшүп, ыктуу, ылайыктуу, зарыл келишим, бүтүм бүтөрүп, өзүн да, балдарын да сактап, оозун караган каралай көз калың журттун камында жүрүп, бул ак кызматы үчүн милдет кылбай, сурабай ыраазы элден сый алган, ченебей урмат көргөн.

Мына, өз каны-тени балдарынан айрылар, ар дайым төбөсүнө көтөргөн элден бөлүнөр, бул жаркыраган дүйнөдөн көчөр кези. Не деп кетер экен? Көргөнүнө көзү тойбой, алганына көңүлү толбой, жетпей калган чегине арман этеби, бүтпөй калган ишине касырет тартабы, душманы болсо аны тиги дүйнөдө кудай алдында жалкоого кекенеби, балдарына «өнбөй калган доомду өндүр», «албай калган кегимди куу» дейби? Не түрдө болор экен керээз кеби?

«Ырайымдуу, кайрымдуу кудай атынан» деп баштап, кыраатын келтире шаулдатып, Асанбек келме окуй баштады. Кең өргөө ичинде шыкалап отурушкан балдары, небereлери дем тартышпай, алар үчүн каран түн чүмкөп келе жаткандай, ал каран түндү же токтотор, же жыртып чыгып кетер күч да, амал да жоктугун сезген мүңкүрөө басып, үңкүйүп отурушат. Курманжан, башына жаздык бийик коюлган, эки колун боорuна алып, көзүн сүзө, өз ичинен келменин сөзүн ээрчип кайталап, боз эрини акырын кыбырай, ушул сыйкырлуу сөз, коңур үн жан-денине сиңгендей, ошого чырмалып, берилип бараткандай. Бул

дүйнө менен тигил дүйнөнүн арасы бир жылт этим көз ирмем, бир шырп этим кадам болуп калгансыды.

Келме айтылып бүттү. Курманжан көзүн ачпай, иреңи бир түркүн тамылжыгансып, куш уйкуга мемиреп бараткандай тынч, жан кыюу, алдастоо али сезилбей, дем тартышы дагы эле бир кунунда сыяктуу. Үй ичи жымжырт. Баш жагында отурган Маамытбек, Асанбек, те улагадагы небересери да көз ирмешпей, кайгынын чөйчөгү улам толуп, улам жакындап шар этип жарылып кетчү абалга такалган таризде мелтиреп калышты.

Бир убакта Курманжан акырын көзүн ачты. Эң оболу түндүктөн бетинде бир үзүм ак чаңгыл булуту бар сур асман көрүндү, андан соң акырын үй ичин сыдыра тиктеп, жарыша жүзүнө эңиле карай беришкен Маамытбек менен Асанбектин үрөйлөрүн тааныды.

– Кудайга шүгүр.. – деди чарчагандай үшкүрүк аралаш. Бул «абалым жакшы» деген сөзү эмес болучу.

Мындайда акыркы сөзүн угуп калуу ар кимдин көңүлүнө келери ырас, бирок өзү ооз ачпаса «айт» деп ким кыстайт. Маамытбек менен Асанбек ойлорунда ушул болуп, мелтирей токтолуп турушту.

– Маамыт... Асан... – деди Курманжан.

Келме айтылып жаткандагы биртке тынчтана түшүшү алсыроо эмес, эми тигил жактык болууну ыкрар кылуу, көздөрү муңга, жашка толуп телмирип турган балдарына акыркы айтарына күч жыйнаган, ой өкчөгөн тынчтануу окшоду. Ал кадыресе чыйралды.

– Ыя?.. Эмне дейсиз, эне?..

Курманжан:

– Жорго минген жолдошунан айрылат, көп жашаган курдашынан айрылат. Муну бекер айтпаган экен муштаиддер, бекер айтпаган экен. Чын эле, жорго миндик – жол жолдоштон айрылдык, көп жашадык – сырдаш курдаштан айрылдык. Заманга да, кишиге да, жамият ичиндеги алакага да бирдей ой толгор курдашы калбай, анын үстүнө, чиркин ай, өз заманыңдан башка бирөөлөрдүн заманына байкоосуз өтүп кетип, оюң, санааң, мүдөөң, кыял-жоругуң төп келбей, сага да жакпай, сен да жакпай, комсунуп, ээнсиреп, жалгызсырап калат турбайбы адам?!

Саал энтигип, токтоп, алсыз, жөтөлүп алып, кайра кеп жалгады Курманжан.

– Жаш кезде дене жалындаган от экен, карыганда оту өчкөн коломто болуп, өзүн-өзү үшүтүп, өзүнөн-өзү жадап, жанагы «жаны жер тартат» деген калетсиз белем, жаткысы эле келип, жатып жамбаш талып, бирок уйку канбай, баш ооруп, дене жанчылып – ушинетип өлүмгө шартталып, бул жаркыраган дүйнөгө жашоо азап болуп, ал азаптан кутулушка өзүң макул болуп, сүйүнүп, шашып калат турбайбы...

Эрини кургап кеткенсиди. Асанбек аардуу бир үзүм ным кебез менен эринин сүрттү.

– Кудайга шүгүр... – деди Курманжан. – Кудайга шүгүр, балдарым, байтеректей шактап, кудайга шүгүр, бир уруу журт болдуңар өзүңөр... Ынтымактуу болгула, бириндин жакшылыгында да, жамандыгында да баарың бирдей тике тур, бириңден-бириң

сөз талашпа, күч сынашып да белдешпе, күрөшкөн соң жакалашкандын ортосу бир кадам, жаш болсо да жакшына баш кой...

Баары мелтиреп угуп отурушту.

Курманжан:

– Жети атаңар бек болуп өткөн, туу көтөргөн, жол да, кол да баштаган. Эми анын бири жок, заман оодарылып кеткен, «бек» деген куру наамыңар эле калган. Колуңардан иш келсе кең болмок абзел, жамандыкка жакшылык кылмак зарыл. Дөөлөткө мас жети атаңардан не ачык, не тымызын калган душманын ымга келип өз кыл, көңүлүндө терс ою жүргөнүн ошентип өз кылып уялт, ошентип жакын тартып көңүлүн агарт...

Тышта Карасакал көшөрө кулак төшөп турду.

Курманжан:

– Зорго кызмат кылбагыла, элге кызмат кылгыла... силер сурабасаңар да ыраазы эл өзү акыбетин кайтарат – алдыңарда атыңар арыбайт, үстүңөрдө үйүңөр, ийниңерде тонуңар тозбойт...

Тышта Карасакал көзүн жума: «Эмне дейт?.. Зор дегени эле азирети Ак Паша эмеспи?! Эмне дейт, Ак пашага кызмат кылбагыла дегениби?!» – деп, аны сайын дем тартпай калды.

Курманжан акырын кыңкыстап онтоду:

– Ушу, балдарым... бирөөгө ак кызмат кылып, анын ак кызматын көрөсүңөр... силер үчүн жалгыз да, ыйык да жол эми ушул...

Не айтам деген болсо айтып үлгүрүп, көңүлү бир жаңсыл боло жамдалып калгансыды – көзүн сүзө бир аз тынчтана түштү. Улага жактан бирөө бышактады. Маамытбек колун саал көтөрө ишара кыла купуя тыйды.

Бир убакта көзүн ачпаган калыбында оң көкүрөк жагын акырын сылагандай, эрини бүлкүлдөгөндөй болду. Маамытбек асте эңилип, кулак төшөдү. «Жолборсум... жолборсум...» – дегенин кулагы араң чалды.

– Эмне, эне?.. – деди Маамытбек.

Курманжан көзүн ача калды. Үй ичин имере, көзүн улам парлай, негедир ошол тапта камтама, бирөө ошол тапта не тыштап кирип, не түндүктөн түшүп келерин күткөн сыяктуу улам баш буруп, карана берди.

– Эмне, эне?.. Бирдеме керекпи, бирөөнү чакыралыбы?..

– Менин жолборсум...

«Э, кайсы баласын же небересин жолборсум деп калды?» – деп ойлоно калды Маамытбек.

– Кайсы жолборсуңуз, эне?..

– Менин жанымда жүргөн... жолборсум...

– Коюңчу, апа?! Кайдагы жолборс?!

Башын чайкап койду Курманжан, Маамытбекти бир тиктеп, кайра көзүн ала качып, бир азга тына унчукпай калды, кайра Маамытбекти шексингендей карап, жан ооруганы эмес, ошол тапта көңүлүн толук каптай калган кейиштен акырын жума шыпшынып койду:

– Эми эле жанымда эле...

«Жөөлүп калды...» – деп ойлоду Маамытбек.

Курманжан кайра көзүн ачып, эңилип тиктеп отурган Маамытбекти кайра көрүп, аны таң калгансып тиктеп калды. «Буга келбептир...» – деди ою.

Кыз алган эринен ажырашып, өзү жалгыз Кызыл-Суу багытынан келе жаткан убагы болучу.

Как эткен карга, кук эткен кузгун жок ээн, ар жерге жайып таштаган талпактай карарган жер, арчадан башка дарагы жок мукул тоо, дайра көбүрүп кайнагандай уюлгуп жатат алдында. Жаш да, алсыз да андай жубан түгүл сары таман ат минген киши даап кире албай турган тилсиз жоо. Кантип кечет?! Жөө, эки аягы ташка урулган, тердеп-кургап арыган, эки күндөн бери оозуна кара суудан башка эчтеме ала элек – өзөгү үзө тарткан. Кечээ эле өзү чанып таштап келе жаткан эркекке «суудан өтө албай кайра келдим» деп, кайрылып барабы?! Бу санаа аны колунан тартып тургузгандай, ал суу бойлоп, кечерге жайыгырак жер карап басып, бир мерчемден күрпүлдөгөн киргил дайрага боюн таштап, өктөм шар калкылдата алып жөнөп, ал улам кол сермеп, улам аяк тээп, көөдөн көтөрө тиги өйүзгө карай жүткүнүп, өктөм шар аны чамындыдай чимирип, башынан суу аша-аша, бир убакта шардын огунан нары ооп, нары жагындагы агымы жай ирим имерилте түбүнө тарта баштап, алы кеткен неме кол сермей албай, аяк тепкенге алы калбай, суу ирмеп, чакап, бир убакта эмне болуп баратканын өзү чактай албай, бир гана «чөктүм»

деген гана жүрөк сыйрыган бир арман сезим араң келип, ал арман сезим менен кошо, коркунуч менен кошо өзүнө байкоосуз жан үчүн далбас күч да келгендей. Бир убакта дайранын наркы жээгине жакындап калганын сезди, оң колтугунан бирөө сүйөгөндөй, ал бирдемени оң колу менен ороло кучактап асылып алгандай. Жээкке сүйрөлүп чыккансыды аңгыча, көзүн ачып жанында түгүнөн суу шорголоп бир кызыл жолборс тургандай көзүнө илеше калгансыды. «О, кудурет...» – деди коркуу ордуна чыйрала.

Ошол жыйырма жаш чагынан ушул кезине дейре ал кызыл жолборс өзүнө гана көрүнгөндөй, жол жүрсө алдында, жатса аяк жагында, отурса оң тизесинин жанында, бирөө менен сүйлөшкөн убагында ал адамдын ичи жакшы болсо үргүлөп тынч – көңүлүнө ишеним, ичи жаман болсо түктөйө айбат кыла – сүр болуп жүргөндөй эмес беле?!

– Сурачы, Маамыт?..

– Эмнени, эне?..

Биздин балдардын бирөвү көрбөдү бекен?.. Бирөвүнө барбады бекен?..

Дагы «жолборсун» айтып жатканын түшүнүп, Маамытбек акырын:

– Макул, эне, сурайын, – деген болду көңүлүн улап.

– Кокус, жолукса бириңе, – деп, Курманжан үнү үндөй болбой акырын каргыл шыбырады, – коркпогула, качпагыла... акыры бирөөңө кайрылып келип калышы ыктымал... ал кызыл жолборс... Же

чоочутуп, же күтө албай... таажыктырып жибербегиле... Айт, Маамыт, балдардын баарынын кулагын салып кой, Маамыт...

Маамытбек элтейип тиктеди, бу алсыз шыбыш улагага жеткендей болгон жок, кулагы чалганы «жөөлүү» деп болжоду, эми энесинин накта дитинен чыгып жатканына көзү жетип:

– Макул, эне, айтайын... – деди, бу сапар өзү да астейдил. Ушуга дейре «колдогону бар», «айтуучусу бар» деген дүң кепти көп эле укса да, «кызыл жолборсу бар» дегенди кулагы чалбаган, а энесинин оозунан чыкканы ушу. «Ыя?.. Кимибизге келер экен кызыл жолборс?..» – деп, нес ойго батып отуруп калды.

Бир убакта:

– Көзүм караңгылап баратат... – деди Курманжан ийин кага араң демин ала. – Жаным, чиркин ай, сол колтугумда араң эле бүлкүлдөп тургансыйт..

– Кагылайын кутманым... – деп, үнү каргылдана кулагына акырын күбүрөдү Маамытбек.

– Жашыба... жашыба...

Бул сөзү Маамытбек менен Асанбекке араң угулду.

– Биз бала катары боло алдыкпы, боло албадыкпы, ыраазы болуң, кагылайын кутманым...

Мындайда «ыраазымын, ак сүтүмөн кечтим» делинет, Маамытбектин ыйлактаган үнүн туюп, эрини биртке кыбырап, башын ийкегендей болду.

Те улагадан бери бирине-бири ыктап жамырап отурушкан небересерине чоң энеси суудан чыгып

калган балыктай чабалактап жаткандай көрүндү. Асанбек акырын энесинин колунун үстүнөн сылай тамырын асте кармап байкады. Чын эле оң тамыры үзүлүп, сол тамыры араң илдиреп турган. Дагы шаулдатып келме айта баштады. Кулагына илине түштү белем, Курманжандын оозу бүлкүлдөп, келменин сөзүн ээрчий өзүнчө айтууга аракет кылдыбы, көп узата албады, эрини кымтылып, көкүрөгү өйдө көтөрүлө солк-солк эте түшө, анан мемирей тынчый калды. Асанбек акырын башынан жаздыгын тартып, ээгин алаканы менен сүйөдү. Не сезип, не кимдир бирөөдөн айла сурагысы келгендей, не акылы алдастай түшкөндөй Маамытбек эки жагын, артын кайсаңдай каранып алды. Так босогодо төбөсү өргөөнүн уугун тирей үңүлүп турган Кадырбектин көзү көзүнө жылт эте чагылышып, бетинин отуна жашы сарыгып турганын көрө, ошол замат жүрөгү бир опкоолжуй селт эте ордунан тура калды да:

– О-о!... Айрылды-ык... Айрылдык төрүндөгү кутундан... – деп, эчкире өксөп өкүрүп жиберди.

Өргөө ичи чуу түшүп кетти.

Бул жарыктык дүйнөгө келгени үчүн кудайга чексиз ыраазы болмок, ата-энени урмат кылмак, колдо барына топук кылмак, тигил дүйнөнүн барлыгына ишенмек, дозок азабынан коркмок, бейиш жыргалынан үмүт этмек, ушак айтпоо, акарат кылбоо деген мусулман жоболоруна тарбияланган, мунун өзү абдан тутунган, тутунуш үчүн башка тили өткөн адамзаадага үйрөткөн киши чын эле бир конуштан

бир конушка көчкөн сыяктуу бейкам, дене өмүрүнөн түбөлүк жан өмүрүнө өткөндөй ошол 1907-жылдын 1-февралы күнү тынч мемиреп жан таслим кылды.

Бир элге «датка айым», «керээт эне», бир элге «каныке айым» атанган, токсон алты жыл өмүр сүргөн кадырлуу Курманжан дүйнөдөн өткөнүн айткан биринчи кабар уезддин акими Авров төрөгө жөнөтүлдү.

Сөөк коюлган жаңы тигилген ак өргөөнү он курчап, баарынын башына кары кишинин азасына ылайык актан аза чарчы чалынган, көп сандаган небере, чебере улам батачы өкүрүп келген сайын «энекем», «кутманым» дешип, чуру-чуу түшө өкүрүшүп, келиндери, кыздары өргөөдө сөөк коюлган көшөгөнүн сыртынан бири орун бошотсо, бири кошула тынымсыз ый кошок айтып отурушкан.

Улам топ-тобу менен келип жаткан батачыларды улам бир уулу же эрезеге жеткен неберелери тосо өкүрүп чыгып, өкүрүк басылган соң атайы тигилген мейман үйлөргө түшүрүп жатышкан.

Шатыраша тез жүрө түш ченде Авров төрө өзү келип калды. Кадырбек тосуп алды. Касыреттүү бу окуяга байланыштуу суз учурашкан соң.

– Чын ыкластан көңүл айтабыз, бек,– деди Авров,– даңктуу чоң энеңиздин эмгеги биздин ортобузда эч качан унутулбайт, ал кишини эң акыркы жолуна узатып коюуда биз тараптан кызмат, сый-урмат аялбасын эсиңизге салып коюуну милдетим деп эсептейм, бек.

Ыйдан, өкүрүктөн жер теңселгендей. «Энем» деген гана сөз кулакка илинет. Сөөк жаткан өргөөдөн четтебей, а түгүл өтө күйөрман балдарды жөөлөй, ал дагы оромол башына таңынып, илгери «жеңе» деп оюнда кычаштыкка теңтушсунгусу келчү, кыян жүргөндөй бу дуулдаган көпчүлүк арасында, ондогу көөдөк да, токсондогу кары да «эне» деп жаткан соң «жеңе» дегиси оозунан өзүнөн-өзү түшүп, ал дагы «эне» деп, же кубанчынанбы, же чын эле күйүп жатканыбы, өзгө токтосо да ал токтобой, өз токтосо да ал токтобой Карасакал буркан-шаркан, ошол эле учурда эки жолу орус төрөлөргө катар турган Кадырбекти көзү чалып, купуя «Тигини?! Эми мунусу жолборс болуп тура келгенби?! Тигини?!» – деген күйгүлтүк келип, аны сайын өңгүрөп өкүрүп жатты.

Үч күн бою салтанат кылып, ушунча кулак тийишкен көпчүлүккө тартип көзөмөлдөп, Авров төрөнүн элүү солдаты сөөк жаткан өргөө эшигинде, кыштактын төрт четинде, жана да эл көп чогулган мерчем жайларда күзөткө туруп, акыры диний ырымы бүткөн соң, табытты Оштун күн чыгыш тарабындагы Сар-Мазар бейитине чейин коштоп узатты. Колмо-кол алып бараткан табыт бейитке жеткенде элдин арты Мадыдан үзүлө албай, сөөк коюлуп, элдин алды Мадыга келгенде арты бейитке жетип, ар ким өз алдынча топурак салып, өз алдынча арбагына куран арнап, эң акыркы сый-урматын кылып кайтып жатышты...

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮМ

I

Ашуунун айры белинде мөңгү али касаба болуп жаткан бойдон экен. Эми гана кар жукара баштап, түнү тоңсо да, күндүз көздүн жашындай тымызын түбүнөн мөлтүлдөп эрип, кумдуу чап жерлери алателек болуп карайып, ачыла баштаган. Тири жан али ашпаган, канаты талып коно калган куштун изи түшпөгөн.

Көгала сакал жүдөө адам ашуунун айры белине чыгып, дагы нары басып, оң кол тарабындагы өркөч дөңгө барып токтоду. Чоку бийик эмеспи, аны сайын бою узарып көрүнүп, ошол зоңкойгон бойдон көпкө «кароол таш» сыяктуу сенейип, туруп калды. Не ошол таптагы ички көңүл уйгу-туйгусунан санаасы миң бөлүнө, не өткөн азабы, кубанычы, кейиши, тилеги кошул-ташыл болгон таризде, нуру тайган эки көзү кызара жаш толо мөлт эте албай, эрксиз титиреген эринин тиштенип, араң кайрат кылып, араң токтонуп турду... Кары ачылган тердиктин бетиндей биртке кара жерге чөк түшүп, бир аз шалдырай, жаны жер тарткан сыяктуу үңкүйө эңкейип, жаңы тоборсуган жердин нымдуу озон, жаздын өмүрү жыттанган топурагын бешене тийгизе тооп кылып, ошол сеждеге жүз койгондой мөңкөйгөн бойдон турбай калса өлүмгө ыкрар болуп, көңүлү эрип, толуп-ташып кетти белем.

Бир убакта өйдө болуп, ордунан туруп, эми көңүлү эргип, эрдемсип, эки колун учу-кыйрысыз көк асманга сунуп, теребелге сыдыра көз таштап:

– О-о... айланайын ала тоо... Көк тиреген, көз жетпеген бийик жерим... көкөмдү көргөн, асыраган, акыры өз бооруна жашырган ыйык жерим... – деп, зоңкулдай үн сала мунажат кылды. – Касиетиңден айланайын... менин санаама максат, каныма кайнаган кубат берген бир өзүңдөн...

Теребел тыптынч, те өрөөн жактан жылуу илеп аралашып, ашуунун кырынын муздак шапатасы кошулуп, жел желпилдей согуп турат. Ондо, солдо ак карлуу арсак чокулар, көк жалтаң аскалар шаңкаят, те эзелтен куш төрөсү буудайык да кылда учуна канат серппеген, мелтирей, ыңжыңсыз тунжурай келберсийт. Те көз илешкен көк мунарык, пасын булут басып, бийиги булутту тешип, жаркыраган ааламдан алда кайдан көрүнүп, бүт ааламга көмкөрүлгөн көк асманга түркүк сыяктуу селт этпейт. Суюк, тунук ак булут бирде түрмөктөлө, бирде илекидей чубала кубаңдап көчөт. Чоку артында чоку, аска артында аска – миң кабат, миң чиркелген улуу тоо.

Биртке эле адам авазы термелтип, теребел заматта жан кире түйшөлүп, көк аска жаңырыктап, адам дабышын бирине-бири кабарлаган сыяктуу тоолор күңгүрөнө калды. Жүдөө адам акырын күбүрөп, тири жан менен сүйлөшкөндөй, жүзмө-жүз, оймо-ой сырлашкан сыяктуу миң катмар улуу тоо менен учурашып, өз эркинен тыш каңырыгы түтөп, кубанчына балкып турду.

Эки атчан ошол Беш-Таштан ашып, тынымсыз жүрүп отурушуп, түн жарымы оогон кезде Саз-Жийде кыштоосуна араң жетип келишти.

Суунун шаркыраган шаңы тааныш, бир укмуш желаргы тааныш, дем алган ава жанына өз! Көгала сакал жүдөө адам чаалыккан атын темине бастырды, жүрөгү алып уча баштады. Мына, азыр ит үрөт! Жок, кыштоого кирип да келишти, кык жыттанды, а ит үрүп чыккан жок. Бир жакка көчүп, жармач урук бет келген жакка тозуп кеткенби?.. Ээн, бейит сыяктуу эч шарпа чыкпайт.

– Өй... быякта от жылт дегенсийт... – деди акырын кошо жүргөн жолдошу. Чын эле тигиндейректе албарстынын отундай бирде жылт деп, кайра дарексиз өчүп, кайра жылт этип, бир сыйкырлуу шоола сезилет. Жакындашышты, дагы эле тири жандын шабырты билинбейт, же жуушап жаткан мал байкалбайт. Бир убакта бир алачыкка барып кептелип калышты.

Жүдөө адам атынан шашыла түшүп, алачыктын оозунан абайлай ичкери көз салды. Кичине жүлүндөй от бүлбүлдөйт, бүрүшүп бир кемпир от боюнда отурат, эки тизеси ийнинен ашкан, маал-маал жанжагын сыйпалап, колуна кире түшкөн аз куурайдан бирткелеп отко таштайт, от кайра үлбүрөп күйөт, чачы шыбактай агарган.

Кошо жүргөн жолдошу жомоктон көп укkан желмогуз кемпир эсине келип, нары да жер да ага чоочун эмеспи, бир кур тула бою дүркүрөп, аргасыз

кетенчиктей берди. А көгала сакал жүдөө адам көпкө былк этпей карап турду да, мууну бошошуп кетти белем, алачыктын босогосуна сүйөнө, акырын:

– Э-э... – деп, өңгүрөй үн салды, алсыз кемпир капилеттен чоочуп кетпесин деп, өзүн-өзү токтото албай.

Э-э...
алты аркар жылдыз батканча
алты ойгонуп эмизген,
«алты сан журтка сайраган
кимдим уулу?» дегизген,
апакем, аман барсыңбы,
арамдын жайган торунан
аман кайтып келдим мен?...

Кемпир башын көтөрүп, үн чыккан жакка карап, нестейип кулак түрө калды.

Э-э...
жети аркар жылдыз батканча
жети ойгонуп эмизген,
«жети сан журтка сайраган
кимдим уулу?» дегизген,
апакем, аман барсыңбы,
жезиттин салган орунан
эсен чыгып келдим мен?..

Кемпир:

– А-ай... – деп, бир обдула тура, калчылдап, эки колун эшикти карай суна токтоло калды. – Жалгызымдын үнүбү, о жараткан?.. – Тили ырга күрмөөгө келбей, токтоно албай Токтогул өзү болкулдап,

энеси Бурманын алдына чөк түшө буулуга буркурап жиберди. Эки колу титиреп, тула бою калчылдап, Бурма мөгдөп уулун башынан, ийнинен сыйпалап, көп жылдар бою мурдунан кетпеген бала жытын сезип, эси экиленип кетти:

– Кудай ай, айланайын кудай ай... Өңүмбү ай, түшүмбү ай?.. Жалгызым... арбагыбы ай, өзүбү ай?..

Көзү боз, нурсуз, кабагын бүркөп кадала тиктеп, бирок уулунун дидаарын көрө албай колу калчылдап сыйпалады. «Көзүнөн ажырап калган белем?..» – деген болжол аны сайын сөөгүн сыздатып, Токтогул энесинин жылуу колун жүзүнө басып, тооп кылып, өзүн-өзү токтото албай, эзилип, өңгүрөп ыйлады.

Кошо келген жолдошу тыштан куурай сыйпалап келип, отту күчөнтө жакты. Бурма алдан тая түшкөнсүп, Токтогул эшик-төрү үч аттам тар алачыктын төрүнө балача көтөрүп жаткырып, башын жөлөп отура калды.

– Кагылайын... кагылайын, апакем... эсиңди жый... – деп, жаш аралаш, муң аралаш жалбарды. – Бул кандай жорук, апаке, жалгыз калыпсың, эл кайда, он үйлүү тууган кайда, апаке?..

Ошол тапта жүрөгү бир жамандыкты сезип, «Топчубайың кайда? Тотуя кана?» – деген көңүлүнө келип, өйүп, бирок алардын бир жамандыгын угуудан дит бага албай, заарканып, жалпы тууганын сурады. Бир көз ирмем убакта ой-санаа миң бир эки толгонуп, жакшылык да, жамандык да аралаш сезилип, «жалгызың кош айдап жүрөт» деген сөздү

жалгыз аралжы кудайдан астейдил самады. Бурма акырын онтоду, уулунун самаганын купуя сезип, алсыз энтигип, өзүнөн-өзү эзиле бышактап, ичтен зар кага арман термеди. Токтогулдун жүрөгү бир жамандыкты сезе кабынан чыгып кетчүдөй болк этти. Күйүт канча болсо ый ошончо, кайрып салгыс калың, үүлөп салгыс коюу, мүңкүрөтө чырмап алган эмес беле?! Бурма алсыз кыңылдап, киркиреп араң үн салып, атасы келсе айтармын деп мурдатан көңүлүнө чогулта жүргөн угузуу кошогун эки ооз араң айтып, башы калчылдап, өксөп жиберди.

Э-э...
буурулду минип тердеткен,
буулумду кийип кирдеткен,
муңайба жашык адамча
булбулуң жалгыз Топчубай
бурулбас жайга жол кеткен...

Э-э...
күлүктү минип тердеткен,
күлгүндү кийип кирдеткен,
кайгырба жашык адамча
күкүгүң жалгыз Топчубай
кайрылбас жайга жол кеткен...

Токтогул көзүн жума ээгин көтөрүп, тула бою жымырап, эки көзүнүн кычыгына мончок жаш чыгып, өзүн чымыркана карманып, бакырып жибербей токтолду:

Камактан аман бошонуп
келер бекем дегенмин...
каралдым чыкса алдымдан

өбөр бекем дегенмин...
калың кыргыз журтуму
көрөр бекем дегенмин...
кайгы-зардан арылып
өлөр бекем дегенмин...

– Кой балам... Өзүң аман келгениң каниет. Эми кайраттан башка кубат жок. Өткөн кайра келбейт, өлгөн кайра тирилбейт... – деп, акырын кыр-кыр сүйлөп, уулунун колун кармап, жыттагылап, өзү кайрат айтты Бурма. Токтогул энтигип, буулуп токтолду. Кемпирдин алаканы ысык экен. «Тайган экен алдан...» деп, энесинин жайы жоктугун сезип чоочуду.

– Кайран балам... «атакем келет» деп жүрүп саргайды, «ата... ата...» – деп жатып жан кыйды... – деп, Бурма кайра бышактады. – Тотуя болсо эрге тийип кеткен... Эмне кылат ал шордуу?! Жаш эле, же эри болбосо, же баласы болбосо, эмнени карманып жүрө алат эле?!

Токтогул энесинин сөөгү эле калган колун акырын укалап, алсыз добушун унчукпай угуп, нестейип жалбырттаган оттун кызылын тиктеп, түпсүз, жоопсуз, жубаткысыз ойго батты.

Тилим тийсе зулумга
туюк Шыбыр айдалып
теңтушумдан адаштым...

Э-э...
тамырымы кыркыдай
теңириме не жаздым?..
Колум тийсе манапка

катаал Шыбыр куулуп
калк-журтумдан адаштым...

Э-э...
жалгызымды жуткудай
жаратканга не жаздым?..

Бурма толгонуп, өйдө болом деп боло албай, кыңкыстай:

– Кагылайын... төшөктүн каттоосун карачы, кагылайын... – деди.

Токтогул аңтарып, баягы Арымда кармалганда калган өз комузун таап алды. Жүрөгү бир ысып, өлгөнү тирилгендей кубанып, оозуна сөз кирбей, комузду кармалап, сыйпалап, туруп калды.

– Сактап жүрөм өзүңө, кагылайын булбулум... Топчубайың кээде-кээде кыңгырата койчу эле, анын көзү өткөн соң эч кимге көрсөткөн жокмун, эч кимге карматкан жокмун... Ак кийизге ороп, түндөсү башыма коё жатып, күндүз төшөктүн каттоосуна бекитип, сактап жүрөм... Комуз да болсо сага көңүлдөшүң, балам, сыр алышаар медериң, муңкансаң муңунду бөлүшөрүң, кайрат айтарың, балам.

– О, кагылайын апакем ай... – деп жиберди Токтогул.

Жын-зың... Жың-зың... Ана, баягы талпынган куштай өмүргө кумарлуу, эргиген жаш кезинин шатман добушу, көңүлкеш мукамы. Бирок баягыдай тунук эмес, коңгурап кош жаңырыктайт. Мына, он эки жыл бою чертилбей кылы катып, капкагы кажып, какшып калган. Токтогулдун ой-санаасы алда кайда кетти

ошол тапта. «Үзүлүп кетер бекен эскирген кыл... Үзүлбөс бекен...» – деди дилинен. «Күүгө келбей үзүлүп кетсе, аттиң ай, жаман жөрөлгө... үзүлбөсө, кадимки үн берсе, көңүлдөшүм ай, ишимдин оңолгону, өмүрүмдүн уланганы, о кудай...» деп, быякты көрөр күнүнө төлгө кылып, тилек ойлоп, эскирген кылды акырын, бошураак бурай ошол тапта көкүрөгү жыкжыйма болуп турган «Арман күү» толгоосун бурады.

Комуз астелеп күңгүрөй жашы, убагы бөөдө өткөн, муңга мүңкүрөгөн кары адамдай киркирей, кош жаңырыктай бошоң үн берди. Улам көтөрүңкүлөнө, улам арман үстүнө арман, серпип салгыз өзөк сыздаткан муң үстүнө муң кошул-ташыл болуп, комузчунун теңирге кылган наалышы, теңирге айткан өктө таарынычы аны сайын тереңдей, аны сайын кеңий, оорлой, адам акылы, адам кайраты туруштук кыла алгыс улуу өксүк зар кагылды. Бурма чалкасынан жаткан бойдон, кайгы агарткан чачы жайылган. Тыңшап, эт-жүрөгү кайра эзилип, жаны кайра ным чычала болуп күйүп жатты. Уулу илгери эле сураганга «Арман күү» кайрып берчү эле, бирок, мындай мүңкүрөө, өмүрдөн үмүт үзүү, теңирге наалыш кайрыгы болуп көрбөгөн. «Кантсин ай, пендесине бир кор, теңирине бир кор, көкүрөгүн муң баспаганда кантсин ай каралдым?!» деп, тымызын улутунуп, ыйлабайын деп жумган эки көзүнүн кычыгына тунук жаш бермет мончоктой жылтырап чыкты.

Муңдуу комузчу «Арман күүнү» улам башкалап, улам түрлөнтүп, кайрыктан кайрык, муңдан муң,

мааниден маани толгонтуп, түркүн мукам, түркүн асем термеп чертип отурду. Учу, кыйыры, түгөнөрү, бүтөрү билинбейт, улам күңгүр кагып, бир мукамы өксөсө бир мукамы талый, бир мукамы эрип эчкирсе, бир мукамы өңгүрөй, бир дагы эргибей, бир дагы шаңданбай, бир дагы кайрат байкалбай, бир дагы жалган үмүткө болсо да жубануу, атайы өзүн-өзү ый аралаш сооротуу жок муңканды муңдуу комуз...

Кошо келген жолдошу дем тартпай, мелтирей жер тиктейт, арман күү анын да көңүлүн аздырган, дили жумшарып, жашып, өзүн-өзү кармана албай акырын өпкө кага тымызын ыйлап отурат.

Таң муңдуу күү менен атты.

Үч үйлүү коңшу турган үн жеткидей эле тышкары ташынып кетишкен экен. Түндө чуу угуп, эрте менен Бурманын алачыгынын эшигине ат байланып калганын көрүп, жабыла келишти. Чуулдашып, балбалак ташып, алачыктын эшигинде үймөлөктөшүп, көрүшүп калышты.

Мына баары түңүлгөн, баары күдөрүн үзгөн туугаңы Токтогул! Бирок, бир кездеги сары чийкил, нурлуу, көзү өмүр кумары толо жайнаган, толукшуган жигит жок – шалбырап арыктаган, жүзү боз, кабагы суз, көгала болуп карыган, шайы кетип арыган. Он эки жыл аз өмүрбү?! Ушунча жыл ичинде адам зорлугун көтөрмөк, адам баласы катары саналбай, мал чыдабай турган өз башынын корлугун көрмөк, тукурган итке таланып, кызыл жаян сабалып, атып алган доңуздай чана артына сүйрөлмөк, жер

көрүнбөй боройлогон карда бирөөнүн жабык эшигинин түбүндө зарлап ыйлап кайыр сурамак, эки жылы таманы тешилип жөө басмак оңой бекен, аттиң ай?!

Кече гана: «У, жер жуткур, жер жутпады сени! Сен баарын алдыңа салып, баарын жутуп кетмек болдуң...» деп, ачык айтканы ачык айтып, көмө айтканы көмө айтып, баары жек көрүшкөн кемпирге эми: «О-о, ырысың бар экен энекебай...» дешип, астейдил жаш аралап кубанып, куттук айтып жатышты. Бурма эмне демек?! Уулу аман келгенге кайгыдан тили тийген кудайга да, карамсыз тууганга да ыраазы, көңүлү агарган, кас менен да, таарынышкан дос менен да ниети жарашкан. «О, айланайын... айланайын кутман жер, айланайын кутман эл... Силердин тилегиңер Токтогулумду эсен кайтарган, силердин жакшы санааңар...» – деп, ыраазылык, шүгүрлүк айтып жатты.

Кулуке карбаластап: «Кече эле ташынып кете калдык эле... Энеми бүгүн көчүрүп алам деп...» – деп, өзүнчө актанып, оңтойсуз болуп, уялгансып, мыңкылдап калды. Токтогул ичтен кейиди, өзүнчө тагдырга наалып, жакын санаган тууган бир түйдөктөй алсыз кемпирди журтка жалгыз бүгүн эле кокустан таштап отурбаганын, кемпирдин жүдөгөнүнөн, олутунун тарки кеткенинен булардын көптөн эле каралашпай коюшканын көрүп туюнду Эмне дейт?! «Көр тирилик экен, бир үйдүн жарыгы бир үйгө тие койбойт экен...» – деген кейиш гана угат. «Бар болсоң тууган көрө албайт, жок болсоң тууган бага албайт»

– деген ушубу? Бир кезде ушул он үйлүү, эки айыл жарды сарттар Токтогул эрезеге жеткени, элге алынганы эл санына кошулуп, «сарттар» аты алыска угулуп, чоң уруу менен жайытташкан. Ушул Кулуке баш болуп, Токтогулга ырына ыраазы эл бергенин бөлүп алышып, аты жогу аттуу, сааны жогу саандуу, согуму жогу согумдуу болушкан. Ошондо да «мага арыгы тийип калды» деген кинээ укkан булардан Токтогул. Мына, ошол тууган ушулар, артында калган жалгыз кемпирди өзүлөрүнүн барк билбес жетесиздигинен ушунчалык кор күнгө кабылтып коюшкан. Эми не болушса да, ушундай жарамсыз болушса да, Токтогул ушул туугандарын көрүп отурганына шүгүрлүк кылды.

Жүзүн жууп, тууган жердин суусунан кана жутуп, буга да тооба келтирип, анан даарат алып, ниетин да, денин да тазалап алып, күн чыга элегинде Топчубайдын башына жөнөдү.

Бейитке Кулуке баштап барды. Беш жыл өткөн, күнүгө көрүп турбаган соң, нары да айланасына башка жазат коюла берип, баары окшош, Кулуке байпастап, «көрсөтүп бере албай дагы уят боломбу» деп, ичтен бушайман тартып, кайсактап эки жагын каранып, чекеси тердеп кетти. Тапты! Байкуш Бурма кайдан тапканын ким билсин, бул чөлкөмдө жок кызыл гүлкайырдын уругун таап келип, тегерете сээп койгон. Бир жолу гүлкайыр гүлдөгөн кезде көргөн Кулуке. Топ гүлкайыр көкмөк болуп, тизеден аша желкилдеп, гүл жара турган мөнтөк баш мончок алып турган экен.

– Ушул...

Топурагы аз бала мүрзө, аны сайын пастап, кыртыш алып, чым болуп калган, тегерете өскөн гүлкайыр болбосо мүрзө экени байкалбайт. Токтогул этек жагына келип, сыңар тизелеп, башын саланДатып отуруп калды. Эки көзүнөн жаш сызылып, эки бетинин отунан ылдый сарыкты. Эт-жүрөгү болкулдап, кайгы-муңу көбүрө толуп-ташып, өпкө кага мөгдөдү.

Э-э...
түнүндө жарык панарым,
туурумда калган карааным,
түн уйкумду үч бөлсөм
түйшөлүп чыкпайт кабарың...
Карайласам панарым,
калкымда калган жараным,
зарыңы кагып үн салсам
кайрылып чыкпайт кабарың...

Э-э...
кагылайын Топчубай,
камактан атам келди деп,
кабагың жаркып делбиреп,
турар күнүң болсочу ай...
карып болгон алымды
сурар күнүң болсочу ай...
көөдөнгө толгон зарымды
Угар күнүң болсочу ай...
көңүлүмдү кубантып,
өмүрүмдү жубантып
улар күнүң болсочу ай...

«Учурашабыз» дешип, туш-тараптан эл келип, эстен чыккан сарттардын айылы кайра кут түшкөндөй

бапырап, жандана баштады. Баш куттуктоо өзүнчө салтанат эмеспи, тапканы мал жетелеп, согумга козу өңөрүп, үй убанчын артып келишти. Жаңыдан төрт канат үй көтөрүшүп, ашканасынан тартып, төрүнө кызыл шырдак төшөп, шайыдан жууркан-төшөк камдап, Токтогулду бейтап Бурма экөөн көчүрүп коюшту. Дагы жарды сарттар «кашыгы да май, өтүгү да май» болуп, күнүгө мал союшуп, барбаңдап мейман күтүнүп калышты.

* * *

«Бир кабарын угалы, тири болсо күтөлү, өлүү болсо арбагына ариет кылып, аш берип, куран-катма окуталы» дешип Төрөнүн туугандарынан да келип калышты. Кучакташып көрүшүп:

– Токо, аман келдиңизби, Токо? – дешти көздөрүнөн жаш ирмелбей төгүлө.

Токтогул токтоно албай, энтигип, муңканып жиберди:

Э-э...
кейиштүү Төрөм арманда,
кең Москөөгө барганда
капилет кесел чалды эле,
ак калат кийген доктурлар
замбилине салды эле,
бөлүп кетип калды эле –
ошондон кийин көрбөдүм,
солдаттан уктум өлгөнүн,
ак кепиндеп, аруу жууп,
өз колум менен көмбөдүм...

«О-о, жолборсум ай...», «айбатым ай...», «кутманым ай»... дешип, буулуга, эзиле өксөп-өксөп алышып, эми ызатын өтөөгө Төрөнүн туугандары кайра аттанып кетишти.

Токтогул Төрөнүн айлына өңгүрөп, кадырлаш курдашы жаңы өлгөндөй, өлгөндө башында боло албай калган арманы эми кошул-ташыл болуп, мөгдөп, кошок айтып өкүрүп түштү.

...канат каккан уялаш
шумкарыман айрылып,
кадыр билги удаалаш
курбалыман айрылып,
кагылайын элим ай,
жаңгыз болуп келдим ай...

Бирде эки эгиздин биринен айрылган кейиш, арман басмырлап, бирде эки эгиздин бири аман келип турганына маңдай жаркып, кеми толуп, үзүлгөнү уланып, көз жаш менен кубаныч аралашып, эл дуулдады.

«Ө-өй, өлгөндүн жүзү нары, тиринин жүзү бери деген, койгула, тири келгенге кубангыла!» – дешти карылар.

Ушундан баштап Токтогул топко көрүнө баштады.

«Элим ай, мен качкынмын, көп да даршан боло бербейин, суук көзгө көп чалынбай көңүлдөш кишилердин ичинде эле жүрө турайын», – деди. Бирок, бирөөдөн бирөө угуп, бекингенге болбойт экен, астейдил «учурашабыз», «көрөбүз», «үнүн угабыз» дешип эле эл убай-чубай каптап келе беришип, өзүнөн-өзү

Токтогул каерде болсо ошол жерде жыйын куралып, күндөн күнгө уланып, дуу-дуу көбөйүп, аттан атка көтөрүп, айылдан айылга жетелеп, эл ортого алып кетти.

Эми качкын экени да эсине келбей, Токтогул байге көргөн күлүктөй өзүнөн-өзү оолугуп, токтоно албай, бийик үн сала шаңгырап ырдап, күндүз көз алдынан кетпей, түндө түшүнөн чыкпай сары санаа кыла сагынткан касиеттүү улуу тоолуу жерин, ак калпактуу ак көңүл элин кыдырып, эт-жүрөгү болкулдап кубанып аралашты. «О, айланайын үнүңдөн!» деген өз журттун алкоосу, ыраазылыгы, кубанчы ага тоодой медер болду, кордуктан бук болгон көңүлүн көккө көтөрүп, кош канат бүтөргөндөй шаңшып эргиди.

«Жынжыр батып билегиме, терим катып сөөгүмө, элим ай, канаттуу жетпес жол бастым... Аман кел деп тузактан, артымдан ак жоолук булгап узаткан, айланайын ала тоо деми асырап, алдымдан ажалым тоскон белди аштым...»

«Кадырлап калкым көргөн айдай бет, карайган тамга түшүрүп, кашка тишти ак бермет канга кошо түкүрүп, көк келтектен жыгылып, не кордукту көрбөдүм?! Бери карап кайрат айтып жубатып нары карап ыйлап жүрөк канатып, эсен кел деп тузактан, үмүт үзбөй узаткан кагылайын кыргыз кыпчактын деми көтөрүп – үч өлтүрсө өлбөдүм...»

Кайда жөнөсө кошо аттанып, кошо күтүрөшө бастырып, каерге түнөсө кошо түнөп, кошо туруп, эл Токтогулду курчап алды. А Токтогул жаак жанып,

комузу колунан түшпөй, атчан болсо атчан туруп, үйдө болсо үйдө отуруп, тынбай, чарчадым дебей, кайра демденип ырдады.

Үйдүн туурдугу, калаган чийи сыйрылат. Көрөбүз деген эл катын-калач, бала-бакыра калбай, үйдү тегеректешип, улам көбөйө сыгылышкан көпчүлүктөн керегелер майышып кычырап турат.

«Тоо түгөнүп түз болгон, жайы-кышы муз тоңгон, күн чарасы көлкүлдөп, түздөн чыгып түзгө конгон бир ажайып жерди көрдүм калайык...»

«Мунар, мунар там салган, кубарган ташка жан салган, миң өнөр башын кураган, бирине-бири көмөктөш, келе жакка тилек– теш, ак мейнетин улаган элди көрдүм, калайык...»

* * *

Киши же дүңгүрөгөн токой ичинде, же бийик тоо арасында өз эркинче ээндей жүрүп калса, ошондо жан этин жеген топуранда маани, бериле койбогон токойдун жандуу сыяктанган бир сыйкырлуу түйшөлгөнсүгөнү, тоонун шаңкайган сүрү, агын суунун күбүрөнгөн шарпасы – табийгаттын ажайып көркү, теңдешсиз сөөлөтү байкалат. Те кадууда ак баш болуп калган балтыркандын арасынан серең этип көрүнгөн элик да, асканын туу чокусун айланган ала барчын бүркүт да, баарына серп сала басып жүргөн киши да ага өз, анын өз теңинен, өз деминен жаралган.

Жер сагынган кишиге бул өзгөчө экиленип, маанниси да, шаанниси да артыкча сезилет экен.

Токтогул эрте торгой чулдурай баштаганда ордунан туруп, жөө эле басып, айылдан чыгат. Кырлап, те шаңкайган тоолор тирелген көк жээкти көпкө карайт – алыс, ал жакка эч качан барып көрбөгөн, бирок, бала кезден көзүнө көп уруна канына, көңүлүнө сиңе өз болуп калган, ошол үчүн он кайталап, жүз кайталап тиктебей коё албайт.

Шалпар жоолуктай желбиреп турган самби тал, кайың, сымап таризде чачырап агып жаткан кашка суу, таштан ташка коно кыпылдаган кара чулдугу тааныш – бул жерлерде бала кези али жалаң аяк жүргөнсүйт, кыз сүйгөн курагындагы комузунун кумарлуу дирилдеген мукамы угулгансыйт.

«Чын эле келип турамбы туулган жерге?.. Түшүм болуп жүрбөсүн?...» дейт, бирок түшү эмес өңү, буйрукка таазим каңырыгы түтөй эреркейт, «эми өлсөм мейли, те гүлкайыр гүл ачып турган көк дөңгө эл өкүрүп көөмп койсо болгону» деген ыраазылык көңүлүн ээлейт. Мемиреген бейпил табийгат тула боюн көөшүлтөт, көтөргөн жүгүн жонунан алып, көргөн азабын көңүлүнөн чыгарып, чымырата тынчытат.

Көп бал челек коюлган жерге туш болуп калды бир күнү.

Чөп алачыктан бирөө чыгып, карап калды.

– Кимсиң сен?

Орус, көзү те тереңден чүңүрөйүп, сакалдан оозу билинбейт, жүлгөсү гана былк эткенсийт.

– Эмне керек сага?

Токтогул «жамандыгым жок сизге» дегенди туйдура жылмайып койду. Кайдан укту эле мындай үндү? Кайдан көрдү эле мындай бапайган сакалды? Эстей албайт.

– Сен, садагасы, эмне темтеңдеп жүрөсүң биерде? Бул жер бал челек коюлган корук жер, аралай баса берүүгө болбойт, садагасы.

Токтогул түшүндүм дегендей башын ийкеп койду. Салам айтты орусча.

Тигил аны сайын шектенип, колуна ала чыккан мылтыгын окчо кармап:

– Саламың го жакшы, садагасы, – деп калды, – кокус, билесиңби мына бу атылып кетсе, мен жооптуу болбойм, садагасы, ушундай...

– Өзү эле атылып кетеби, жарыктык?!

– Эй, – деп, жумшара түштү бапайган орус, – сен биздин тилди билет окшойсуң?

– Эмне чоочуйсуз?

– Табылат чоочуй турган нерселер. Өгүнчөрөк түндө аюу келген. А бир түнү бал челектин бирөөн көтөрүп баратканынан майпаңдаган айбанды чоочутуп салайын деп, даң бир койсом, адамча бакырып качса болобу! – Чөп алачыктын жыгачына илип койгон ак калпакты көрсөтүп, жымыйып койду. – Мына бу кала бериптир эрте менен карасам.

Өкүнө баш чайкап койду Токтогул.

– Мына, ушундай окуялар да боло берет биерде, садагасы.

«Кайдан уктум эле мындай киркиреген мунайым үндү?» – деген ойго дагы кабылды Токтогул.

Ыкшырайып тиктеп, нары барып кайрылып, чүңүрөйгөн көк көзүн улам парлап, башын чайкап:

– Кудай ай, ушундай да окшош болобу, сен бир кишиге абдан окшош экенсиң, бирок өтө эле кары көрүнөсүң, а балким сенин баландыр ал.

Жүрөгү сыйрыла түштү Токтогулдун. «Топчубайды көргөн го?» Бирок, өзүнө үрөйү жылуу учурайт, мындай бапайган орустар Сибирде көп эле бирге болушкан, кайсынысы экенин эсине ачык келбейт.

– Сиз экөөбүз көрүшсөк түрмөдө көрүшкөн окшойбуз.

– Тухтаку-ул!

«Ошо,– деди Токтогул, баягы өлүм камерасында жаткандагы «Тухтаку-ул...» – деген үн эми даана угула, сакалы сары эле го, о байкуш ай, карыган экен аккүп болуп... Ысмы ким эле?..» «Түрмөчү» дегенден башка эстелбейт. «Төрө», «түрмөчү» деп эле коюшчу анда.

– Тирүүсүңбү, садагасы, али? – деди Токтогулдун шилисинен эркелете тартып-тартып бөпөйгөн абышка. – А мен капкачан жер жазданган чыгар деп ойлогом. Бошонуп келдиңби?

Башын чайкап койду Токтогул.

– Демек, качып келгенсиң. Эчтеме эмес, азыр Россиянын өзүнөн качкан, сүрүлгөн кишиден көп неме жок биерде. Баш калкалап кетесиң. Ай азама-ат... Кел, кел, мейман бол!

Токтогулду чөп алачыктын жанына отургузуп, бөжөңдөп тез-тез басып, барганынча бал челектин биринин үстүн ачты да, бир барагын сууруп келип, табакка коё салды:

– Вот, жечи, садагасы. Же балык сорпо кайнатайынбы, ичели э, жай отуруп?

«Коюң» дегиче болбой бөжөңдөп, тиги чоң сайдагы сууну көздөй жөнөп, Токтогул кошо басмакчы болуп артынан кошо ээрчиди эле, ал кайра кайрылып келип:

– Жо, жо, жо, жо.... Баарын өзүм иштейм, өзүм даярлайм... – деп, Токтогулду эки колдоп итерген бойдон алачыкка жеткирип коюп кетти. – Сен отур, садагасы...

Күлгөн боло аргасыз отуруп калды Токтогул. Мындай астейдил көңүлдү кантип кагасың, кантип ыгына көнбөй коё аласың?! «Атаны жарыктык ай...» – деп, көңүлү ийикти.

Чоо койгон экен, абышка бат эле бир чака маринка көтөрүп, бөжөңдөп кайра келди:

– Мына, мына... карачы, кандай сонун жаныбарларым...

Те илгери бала кезинде ушул суулардын көлмөктөрүндө быкылдап жүргөн сары боор кара балыктарды көп көргөн. Бирок, жергилик эл жазгысын жалаң ак ичишип, акка жетпеген эл, саан мал үчүн, бир табак сырмак үчүн бирине-бири көз каранды болушуп, күн көрүшөр эле. Балык кармап жеш ойлоруна

келчү эмес. Көрсө, жаныбар балык деген падышанын оокаты турбайбы, Токтогул Сибирден көнүп келген.

Бу бир тууганын тапкандай жетине албай бөжөңдөгөн абышканын жакшы көңүлүн сезген сайын анын ысмын билбегени Токтогулду өтө ыңгайсыз абалга кабылтты, уялтты. А бу «Тухтакул» деп, али эсинен чыгарбай жүргөнүн карачы?!

Эки бетинин бармак басымдан эле оту бош, майда тырыштуу чекеси биртке көрүнөт – куудай сакал басып калган. Сары эле бир кезде, ошол сарылыгынан өөн калганбы, же көп чеккен тамекинин ышыбы, мурутунун учтары бир аз сарала болгонсуп турат.

– Үй-бүлө, бала-чака аманбы, төрө? – деп сурап койду Токтогул.

– Ну, – деп, колун серелей чалкалай берди абышка күлө, – таптың «төрөңү» ушу сен!

Токтогул да аргасыз жылмайды.

– Менин ысмым Ксенефонт,– деди абышка, сөөмөйүн мактаныч кыла чочойто,– Ксенефонт Тверской! Уккандырсың Россияда жүрүп келген соң, орустун Тверь деген жери бар, дал ошол жерден боломун. Ошон үчүн фамилиябыз Тверской. А сен, садагасы, Ксений деп атай бер, тууган кишилерге боло берет. Ушундай эмеспи?

«Төрө» деген болуп, анын ысмын сурап алганына Токтогул ичинен өзү кубанып калды.

– Кайдан болот үй-бүлө менде?! Учурунда мүмкүнчүлүк болбогон, а эми убакыт да, өмүр да өтүп кетти

ал үчүн... – Ксений абышка кайдигер. – Кара башым, кайсы жерде күн өтсө эсеп, жаңы жерге келишип үй салып жатышат, а мен үй салганым жок, кубат жок, а дегиси эмне кереги бар мага, бүгүнбү, эртеңби кудай алдына жанымды тапшырам да. Минтип, жайкысын өзүбүздүн жаңы байыбыз Греус төрөнүн бал челектерин кайтарам, а кышкысын кампасынын бир бурчунан орун алам да короосун күзөтөм. Акы доолабайм, кереги эмне мага, акым – тамагым, дем алган авам, жетет ошол.

Тиги өнүмдүү Фергана өрөөнүнөн жер тийбей, өңкөй ар кошмо кедей мужуктар өз алдынча тоо арасына бозгон. Бир тобу ушул Узун-Акмат өзөнүнүн Нарынга куйган жерине келишип, он беш түтүн байырлашып калышкан. Тизилте там салышып, короо кармашып, арык бурушуп, жүгөрү, беде айдашып, бир аз сыртка кайракы буудай да себишип, чөп чаап, мал, канаттуу күтүшүп, колу жеткени бал челек көбөйтүшүп, кадыресе ирдене башташкан. Карып, түрмөнүн жумушуна жарай албай калганынан бошотулган соң Ксенефонт Тверской ар жерде, ар кимдин короосунда жүрүп акыры кедей мужуктарга илешип, бул жакка келип калган болучу.

Же Россияны сагынып калганбы, же орусча сүйлөгөн жергиликти биринчи жолу учуратып, анын көңүлү, ой терметүүсү кызыктырдыбы, Ксений абышка улам суроо жаңылап, өзү да көбүрө-жабыра аңгемеге аралашып, деги Токтогулду «кетейин» дегенге чамасын калтырбайт.

Күн кечтеп баратты. «Жоголуп кеттиби дешип жатышкандыр үйдөгүлөр?» – деп, камтама болуп отурду Токтогул. Бирок, ал өзү да кепке үйүр. «Бирөө айдалып тентип жүрсө, бирөө айдалбай тентип жүрсө, бу турмуш дегениң татаал нерсе экен го, чиркин ай?!» – деп таң болуп отурат.

Отун чоң жага баштады Ксений абышка.

Чөп алачыктан балалайканын башы чыгып тургынын көзү чалды Токтогулдун:

– И-и,– деди кызыга, – Ксений ава, балалайка чертесизби?

– Ну, таптың чертмекчини?! – деп, ышталган мурутунун арасынан кызыл ээгин көрсөтө кышылдап күлдү. – А мен кайдан, кожоюндун балдары даңгыраткан болушат. Да, да, эсимде, сен Тухтакул, мындайды чертчү элең го?

Токтогул балалайканы кылдарын тере кыңгыратып көргөн болду. Көңүлүнө ошол замат ыр зардеси толуп ташып, улутунуп алды. «Бу бечара адамга эмне түшүнүктүү болор экен?...» деген ой термеди. Жай, басмырт башталган муңдуу кайрыкты тыңшай калды Ксений абышка.

Ой гляну я, подивлюся
На той степ, на поле;
Чи не дасть бог милосердий
Хоч на старість волі.
Пішов би я в Укріну,
Пішов би додому,
Там би мене привітали,

Зраділи б старому,
Там би я спочив хоч мало,
Молившися богу,
Там би я... Та шкода й гадки -
Не буде нічого.
Як же його у неволі
Жити без надії?
Навчіть мене, люди добрі,
А то одурда.

Үнсүз башын чайкап, жер тиктеп башын чайкап, көзүнөн жашы жылтырап чыга түштү Ксений абышканын.

Та не дай, господи, шкому,
Як мені тепер, старому,
У неволі пропадати,
Марне літа коротати...

Эми такыр токтоно албай абышка бышактап жиберди. Күрп болгон тооктой жүдөгөн, алсыз абышка ушул азыр энесин сагынган жаш бала таризде эзилип ыйлады. Наристе кези, көз ачып көргөн жерлери, жүзү жылуу өз кыштакташтары көз алдына келди белем, эми ал жакка кайрылып баруу жок экенин сезүү кайгысы аны сайын мүңкүрөттү белем.

– Мен сизди капа кылайын деп ойлогон жок элем... Үйрөнгөн немеми эле айтып...

– Жо, садага, ыракмат, сен мага Тверь жерин эстеттиң, ыракмат. Мен дагы бир жерде туулган адам экемин го?! Да-а, сагынуу, бөштондук көксөө кайсы тилде болбосун, ким айтып отурбасын, баарыга бирдей, жетимдүү турбайбы...

Эч болбой, бөжөңдөп алдын тосуп, «бүгүнкү түнүңү мага кый, садага, түнөп кет менин жаныма, кубантып кой абышканы, садага...» – деп сабылып, Токтогулду кетирбей койду Ксений.

Түнү бою чырм этишкен жок, чоң жагылган оттун жанында, а от өчкөн соң да толукшуп чыккан айдын жарыгында сыр, арман, көңүл тилегин кобурашып, түнү бою отуруп таң атырып жибериштн.

– Мени издеп чыгышат эми,– деди Токтогул, кетмекчи болгон оюн кыйытып.

– О-о, издеген кишиң бары жакшы! – деди Ксений абышка. – Мына бал куюп берем, ала барып бересиң балдарыңа!

«Топчубайым болсо кана?! Сүйүнүп ала барып бербейт белем...» – деп жүрөгү сыйрылды Токтогулдун.

Бир убакта төмөнтөн келаткан бирөө көрүнүп калды. Колун серелеп, курчу кеткен чүңүрөйгөн көзүн тигип, көптө:

– Бу кичине кожоюн... – деди Ксений абышка.

Өспүрүм тез эле жетип келип:

– Ким бу? – деп, шектенип, үңүрөйө тиктеди Токтогулга.

– Бу мейман...

– Кайдагы мейман?! – деп, кичине кожоюн чөп алачыкта сүйөлүп турган мылтыкты колуна ала койду. – Кана, та-арт, атып таштайм азыр!

Чын эле атса атып таштайт! Өзү катылды дейт – бүттү. Падышанын кагазы бар: «Кимде ким

жергиликтен өзү катылган болсо, аны атып таштаган киши жооп бербейт» делинген. Ачык! Ксений абышка боз баланын түрүн көрүп, Токтогулдун бет алдын тула бою менен тосо калды:

– Садага, кой, садага... Бул жакшы адам, эч кимге зыяны жок, садага... – дей баштады.

А «кичине кожоюн» эки көзүнөн заары чыга мылтыктын учу менен жаңсайт:

– Тур быякка! Баары бир атам, Ксений, тур быякка дейм!

Ксений быякка турбайт:

– Мени кошо ат, кичине кожоюн, бу менин тааныышым, кичине кожоюн!

– Эмне кыйшаңдап жүрөт биерде?! Жүрсүн тоосунун башында! Бу бал челек уурдаганы келген!

– Жо, токто,– деди эми Ксений, – билип кой, кичине кожоюн, бул Керимбай болуштун тууганы! Билип кой...

«Атаны байкушум ай... эптеп мени коргоп калгысы келип атпайбы...» – деп муңканды өзүнчө Токтогул.

Ошол учурда арабасын айдап, «чоң кожоюн» да келип калды. Чырылдашып жаткандарга тултуя көз салып, арабасынан түшүп, бери басты. «Эмне болуп кетти?» – дегендей кабагы.

Унчукпай келип, мылтыкты жулуп алды баласынын колунан:

– Ойнобо муну менен! У эси жок, булардын бирөөн мерт кылчы, арасында он беш түтүн отурсак, ыя,

кырып кетишпейби бизди?! Ыя, бөөдө чатактын эмне кереги бар?!

– Туура, туура, кожоюн,– деди Токтогул орусча,– бөөдө чатактын тынч элге кереги эмне?! Ырас, кемеге түшкөндүн жаны бир, минтип бир жерде, бир көк асмандын алдында күн көрүүгө керек болгон соң тынччылык, ынтымак эле керек эмеспи.

Тиги аңкайып тиктеп калды, орусча сүйлөп тургаанынанбы, же сөз жүйөсүнөнбү, таң калгансып турду да, акырын баш ийкеди:

– Бу сөз – сөз.

Дагы бир ойго алаксыгандай жер тиктей, анан:

– Биз, Керимбай болуш менен жакшы мамиледебиз,– деп койду.

«Мени чоочутканы, – деди Токтогул ичинен,– ырас, Керимбай болуштун өзү менен мамилеси жакшы болсо, кайсы жандан кечкен жергилик катылмакчы буларга?!»

– Жакшы мамиле дайыма жакшы, – деди Токтогул.

– Сен эстүү киши окшойсуң, – деди кожоюн коюу кашынын алдынан көзү күлүңдөй жүзү жумшара.

– Ынтымак деген ыйык сөз. Ынтымак болсо жер деген кенен, неченди баккан, неченди өз бооруна жашырган бу берешен жер энекебиз.

«Мындай түркүн адам жок эле го?...» – деди кожоюн ой толгой.

– Биз мужукпуз, – деди ал, – байлыктан кутуруп келип отурабызбы Россиядан?! Ач көздөрдөн

жер тарыган, жан багарга иш жок, мына көчүрмө кылынып келип отурабыз. А бу сары ооз балдарды «силер жаңы чектин кожоюнусуңар» деп көкүтүп коюп жатышпайбы, ошон үчүн... Бала да али, түшүнүп кетет, кечирип кой, тууган, билгиликтүү адам көрүнөсүң.

– Бала эмеспи...

Коштошуп кайтты Токтогул.

Бери өзөн боюна дейре Ксений абышка узатып калды. Бир кыйла алыстап, Токтогул кайрылып карады эле, ал дагы селдейип тиктеп турган экен.

* * *

Токтогулдун көңүлү тына элек, айылга кайрылган атчан эле көрүнсө тымызын элтеңдеп калат, эки көзү жалт-жалт эте алаңдап, шектенип, ой-санаасы алда кайда чаргып кетет. Качкынга кең дүйнө сараңдын алаканындай куурулат экен. Дагы илгерки жорук келеби?.. Кара чынжыр колуна түшөбү дагы?.. Жаш эле анда, демдүү эле ал кезде, эми минтип корлуктан көгала болуп эрте карыган убагында кантип чыдап көтөрмөк?.. Жүрөгү сыздайт. Нары да Бурма жайы жок, күндөн күнгө ылдыйлап барат. Ушундай күндө кычашып айдап калса айласы не болмокчу? Ким аралжы түшмөкчү?..

Бир күнү те төмөнтөн үч атчан бери айылга бурулуп калышты. Боз үйдүн эшиги түрүлүү эле, Токтогул төрүндө энесинин башында сактап отурган, колун серелеп тиктеди. Кимдер болду экен? Дагы жүрөгү

лак-лак сого баштады. Жай, алдыга бастырып келе жаткан ак камзолчон киши өтө эле локуйган неме көрүнөт. Ким болду экен?..

Эшиктен Кулуке апкаарый кирип келди:

– Токо... Керимбай келе жатыры, Токо... – оозун жаба албай чарасыз абалда «кантебиз эми» деген бушайман жеп, көзүн ирмегилеп туруп калды.

Токтогул ордунан кандай турганын билбей калды. Эшик жакты бир тиктеди, ашкана жакты бир тиктеди, жүрөгү зырылдап калган неме ошол тапта жер жарыла берсе түшө качып бекине тургандай. Ит үрүп калды. Токтогул энесин бир тиктеп, шалдырап, шуу эттире бир оор үшкүрүп, ындыны өчүп, кабагы кайдигер тарта:

– Келсе, эмне кылабыз, атын ал... – деди акырын.

Кулуке дүпүлдөп тышка чыкты. «Келиң, о келиң...» деп, байкуш жылмаңдап, Керимбайдын атын алып калганы угулуп турду.

– Токоң үйдөбү? – деп, Керимбайдын үнү чыкты. Тула бою дүркүрөй эти үркүп кетти Токтогулдун. Баягы үн, бирок анын да жашы токтолуп калган да, коңур тартып, ыңгырангандай жумшак.

– Келиң... Током үйдө, энемин башында отурат эле... – деди Кулукенин жагынган үнү. – Келгиле, үйгө келгиле...

Керимбай эшиктен араң эңкейип батып кирди да, төрдө туруп турган көгала болуп карыган бөжөйгөн адамды таң калгансып мелтейе тиктеп, көзү көзүнө

уруна, таанып, негедир жүрөгү бир опколжуй солк этип, босогодо токтоло калды. «Кел» деп айтабы дедиби, өзү:

– Ассалому алейкум... – деди акырын.

Токтогул нес болгондой унчукпай, көзүнүн үстү менен тиктеп, былк этпеди.

– Төргө... төргө... – деп калды Кулуке.

Токтогул сыйлыгышкан болуп, энесинин баш жагына дагы жылыша отура баштады. Керимбай эки жолдошу менен катарына төрлөй тизе кагышты. Бир убакка дейре ара дым болуп калды. Болуш сүйлөбөгөн соң беркилер жаактары карышкансып, камчы менен акырын жер кагып акмалашат. Бурманын акырын онтогонун баары угуп, ооз ачпай ар кимиси ар ойдо.

Керимбай эки бети май сиңген табактай кара кызгылттанып жылтырайт, богогу болкойгон, курсагы толтура куйган чаначтай, локуюп ат көтөргүс болуп калган экен. Илгери жаш эле, мунун бетине түк чыкканын көрбөй кеткен Токтогул, дагы эле ошол жылма бойдон экен, ээгинде гана саналуу эки кыл учу кайыр-мактанып көрүнөт. «Куйкалаган уйдун башы баштанып, көсө болгон экен...» – деди Токтогул купуя.

– Токтогул, – деди Керимбай бир убакта, – аман келип калдыңбы, Токтогул?..

Ич бушманы көп Токтогул копшоло:

– Көрүп турасың, Керимбай... – деди кабагын үйрүй. – Пенденин каалоосу башка, а кудайдын каалоосу бир башка болот белем, келип калдык...

Керимбай да тик бакпай локуя те эшиктен нары тиктеп отуруп, башын ийкеп койду.

– Жаш экенбиз экөөбүз тең ал кезде, токтолбогон, учуп-күйүп турган убак экен...

– Кылар ишти кылган соң, «жаш экенбиз», «мас экенбиз» дегендин пайдасы не?! Жалгыз болуш болуп жыргайм деп, бул элди өз оюмча тойлойм деп ошол жамандык ишке баргансың, Керимбай. Мына, ошондон бери болуш экенсиң, ат көтөргүс болупсуң, мурадыңа жеткениң ушул эмеспи?

Керимбай курсагын силкилдете кыска күлүп койду:

– Хо-хо-хо... Э-э, айтасың да, Токтогул, жеп тоюнбайт экенсиң, жыргап, бийлик кылып экөө болбойт экенсиң. Хо-хо...

– Бөөдө куурал тарткан адам жарым болуп калат турбайбы, бирок?!

Сөз жалганганына ичи жылыды белем, Керимбайдын сыйдам ууртуна асте жылмаюу пайда болуп:

– Эми, Токтогул, өзүң айткандай өткөн иш өттү, эмне кыласың, кыларыңды кылып ал, бирок биз дагы мындан жакшы атты болгонубуз жок...

Жашып кете жаздады Токтогул, чымырканып, тигинин жылым сөзүн «кууланганы» деп, ниетине катаал ой алып, ошол ой менен өзүн-өзү катайтып калды. «Акталган кагазым болсо, аттиң ай, мунун курсагы менен ээгиндеги эки кайрымагын кошсом, аттиң ай...» деди дили.

Кулуке козусун үйгө сүйрөй башбактырып, сыңар тизелей:

– Кана, меймандар, ушу малга бата берип койгула... деп, бир колу козуда, бир колун жая бата тиленип калды.

Керимбай көсө бетин сылап койду:

– Мейли, соё бер. Отурабыз, Токтогул менен сөзүбүз көп.

Жүрөгү солк этти Токтогулдун. Нес болуп, шалдырап отуруп калды. Эмне сөз бар экен?.. Сөзү эле «качып келипсиң» дейт да?..

– Токо,– деп, өзү жашы улуу, сакалында бир агы жок, чукчуйган абышка, атайы кадыр ыйгара,– барганыңдан, келгениңден кеп кыла отур, Токо.

«Ырдай отур» дегени. Кайсы жакшылыгы үчүн ырдайт?! Ушу Керимбайдын алдында муңканып, кор болгонун айтып, бышактап ырдап береби Токтогул? Кырчыты келип мостойду. Тиги кары кишинин назарын сындырбайын деген ойго кабылды да, акырын:

– Жөө айдап, Анжияндан Каспий деп аталган деңизге алпарып, андан кемеге салып, кут тарабындагы Астрахань шаарына өткөрүштү. Тири калгандарды ал жерде бир нече ай тыныктырып, эрте жазда орустарды аралатып, чыпчаң үч айда орустун чоң шаары Москөөгө жеткирип, шаардын эң бекем деген Бутырски таш түрмөсүнө камашты. Көп тургузулбай, андан Сибирге карай айдалдык...

Кызык бекен, аттиң ай?!

– Жарым курсак, кийим жука, нары да түкүрүк жерге түшпөгөн суук, туткундардын көбү чыдай

албай күзгү кара чымындай жолмо-жол кырылып калып калды. Токтотпойт, катар бараткан алдан тайып жыгылса, өлүгүн көмүүгө эмес, эңкейип кароого кайрылтышпайт, айдаганы айдаган шапалак уруп шаштырып, каяша кылсаң тепки, кол кайрысаң бир ок...

Кызык бекен, аттиң ай?!

– Иркутски түрмөсүнө жеттик акыры. Түндө – таш үңкүрдүн ичинде, сыз үжүрө. Күндүз – карагай кыркмай, жол казмай. Колду как сөңгөк кылган суук, сөөккө өткөн жамгыр. «Биз эле го» деген элек, а камалган орус бизден көп, азапты бирге тарттык. Биринин артынан бири набыт болду кайран адамдар, ошол өлүп кутулуп бараткан жолдошторубузга астейдил көз арттык, адам эй, биз дагы ушинтип жан тынчытсак деп тиледик...

Мына, кызык бекен, аттиң ай?!

Берки эки киши баштарын чайкап, азапты жөө баскан жолдун алыстыгынан туюшуп, шыпшынып калышты. Керимбай лукуюп тынч отуруп угуп, ал дагы кейигендей башын ийкеп койду да, бир убакта:

– Эки жыл мурда эле бизге «качты, карма» деген кагаз келген. Эки жылдан бери кабарың болбой, биз «бирдеме болуп майып болуп калган го» деген элек, шүгүр, келип калыпсың, Токтогул... – деди ойлуу.

Эми эмне болмокчу? Берки эки киши аңкайып калышты.

Бурма жаны менен алек, акырын онтойт.

Эки жолу качкан, эки жолу кармалып, тепкиленип, нечен айлап түрмөнүн сыз түбүнө таштalып, эки жолу соттолуп, жалпы өтөөр кесиги жыйырма беш жыл болгон. Ким үмүт кылат мынча жылга чыдашка?! «Тобокел, көп болсо аманат жанга баягы бир өлүм, аз болсо дагы он жыл кошор, он жылы да, жүз жылы да бир эмеспи...» – деп, алыскы Сибирден көк чымыраган убакта үчүнчү жолу качып чыккан.

Төөлүү кербенчи казактарга илешип, түлкүдөн казакча жамгыр кагар кийип, колуна бакшынын шылдыраktуу домбурасын алып, байкалбай улам казакты аралап, эки жыл бою кажыбай улам берилеп, куугунга араң таптырбай кеткен.

Иреңи өчүп, эч аргасы жок кынжылып, тымызын калтырак басып кетти Токтогул:

– Керимбай, деги шорума туулган экенсиң, Керимбай... – деди үнү дирилдеп. – Бир аз күн коё тур, Керимбай... Көрүп турасың...

«Топурак салайын энеме, анан...» – дегенди туйду Керимбай. Суз, окурайып тиктеп отурду.

– Ырас, качып келдим, качпаган киши тири кутулбайт, өлүп кутулат. Ушул тууган жерди, элди зарлап самап, өлүмгө баш байлап, Керимбай, өлүмдү аралап качып келип отурам...

Көсө уурту биртке жымыйып, өзүнчө баш ийкегилеп:

– Камтама болбо, Токтогул, мен эми кармап бербейм,– деди Керимбай.

– О-о!.. – деп жибериштн берки эки адам жарыша. – Миң жаша, болуш, мин жаша! Ушул көргөн азабы деле жетишет. Миң жаша, болуш! Келип уулун таппай отурса, энеси минтип ара жолдо жатса...

Токтогул дагы мууну бошоп кете жаздады. Дагы өзүн араң карманып калды. Керимбай ою эки анжы болгондой локуюп отуруп:

– Кармап бербейм... – деп, кебин тактады, «мурункума жек көрүнгөм, эми кармап берсем элден биротоло чыгам, өлсөм өлүгүмө келбей коёт, тукумума кинээ кеп калат...» деген оюна келип турду. – Эми, Токтогул, кемпир бир жаңсыл болгунча ушундай буйгалап тура тур, анан жыл айланып кетсе унуткарылып, тынчып кетер, кудай тынчытса...

– Кеке,– деди Токтогул көңүлү ийиге,– Кеке, ушуну чын сүйлөп отурасыңбы, Кеке? Ушунуңа да ыракмат? Же, Кеке, дагы баягы шартыңды коюп отурасыңбы? Кой, аныңы кой, көрөр азабымды көрдүм, ушундан соң, өзүң ойлончу, кантип улаганда отура алам, кантип оозума жакшы кеп кирет?!

Керимбай курсагын силкилдете корсулдап күлүп койду:

– Хо-хо... Ырдабасаң кой...

Керимбай өз болушунан айдалган көп кишилердин бири жөнүндө да сураган жок. Тирисинин азабы, өлгөнүнүн каны мойнунда экенин өзү билет окшойт.

– Не болгон менен, Токтогул, орус арасына барып келдиң, шаарын көрдүң. Орус кандай түркүм калк

экен? Ак пашанын сурагы кандай болот экен? – деп сурады.

– Э-э, – деди Токтогул,– ушул бийлик, ушул көй, Керимбайым. Бизге эле залимби десек, ак паша өз калкына деле катаал турбайбы?! Орус эки ажырым – букара эл бир башка, байы менен башкарган төбөл бир башка, арасында катуу кармашуу бар. Сенин ак пашаң акыры оң болбой турган, Кеке!

Керимбай ороюп тиктеп калды. «Неге менин эле ак пашам?» деп айта албады. «Неге оң болбой турган?» – деп да сурай албады. Көзү күңгүрт тарта ой басып, Токтогулга кайра ниети карайып, эрини борбойду. «Менин ак пашам оң болбой калса, сенин букараңдан паша турмакпы?!» – деген кычаш кеп оюна кыстап келип турду. Жаакташа тургандай чукчуюп калды Токтогул.

Колго суу куюлуп, дасторконго козунун эти коюлуп, кептен алаксып калышты.

Керимбай алдына келген көмкөргөн чуңкур аяктай бүтүн май куймулчакты шилекейи келе тиктеп туруп:

– Жарма барбы ачыган?.. – деп, күңк этти. Кулуке дүпүлдөп барып, өз үйүнөн бир аяк шаулдаган арпа жарма көтөрүп келип, дасторконго коюп берди:

– Кана, болуш аке... кана, меймандар, оокатка карагыла...– деди.

Болуш акеси май куймулчакты жайма-жай чатыраштап тилип, анан бирден кыра кертип сугунуп, күрмөп, артынан ачкыл жармадан ууртап, жей

баштады. Эки жагын карабайт, эч кимге көңүл бөлбөйт, күшүлдөп, бар дити оокатка берилген. Мунун табити эки абышкага көнүмүш экен, карап да коюшпады. Керимбай куймулчакты келерстин сөөгүндөй кылып тазалап болуп, андан соң калган жармага шорпо аралаштыртып, көңтөрө жутуп салды:

– Мына,– деди карт кекире,– досуңдун ашын касыңдай кайсап ич деген ушу эмеспи,– деп, соргоктун бетке карманар кебин айтып койду.

– Ыракмат, ыракмат, болуш аке, аш болсун... – деди Кулуке.

Бата кылып, эшикке чыгышты.

Токтогул кошо чыкты. Керимбай атына минип, килейген кара аргымак буранда онтоп, өзү да ынтыгып:

– Кеп ушул, Токтогул... – деди да, тизгин буруп, артынан беркилер илешип, жүрүп кетти.

Тигилер бурулуштан имерилип кеткенче тиктеди Токтогул.

– Ниети жакшы эле окшойт а, аке?.. – деди Кулуке кубана күбүрөй. Ага жооп бере албай: «Буйгалап тура тур?.. Качырбай алдап турмагыбы?..» – деген ой тарткынында турду. Ушул чымчыктын уясындай бир кыштоого келбей, жолобой кең Түркстан кыйрын кыдырып кетсе кайдан табат эле? Кете албайт! Тууган элин кантип кыя алат, туулган жерин кантип таштап кете алат? Акыры Керимбай алдынан дагы бир чыгарын биле туруп эле, «кармалсам да эл-жерди

бир көрүп кармалайын, бөтөн жерде тербип күн көргөнчө өз жеримде сөөгүм жатсын...» – деп, ар кандай балээге баш байлап, оңутунан үмүт гана кылып, келип отурбайбы?!

II

Үйгө кирери менен суйсалган Карачач мойнуна асылып эркеледи, Ныязаалы көкүрөгүнө басып, мойнунан жыттап, жаш жувандын аңкыган жыпар жыты жүрөгүн селт ойготуп жиберди. «Кубанчым... кубанчым...» – деди күңкүл мекирене. Тула бою былкылдап чоюлган эрке келин назданып, Ныязаалынын эки колуна чалкалай салмагын салып, кош өрүм колоң чачы жерге төгүлүп сүйрөлүп, кумарлуу ыңгыранды. Эңилип, аны сайын бериле көкүрөгүнө басып, али эр көөдөн Ныязаалы төргө көтөрүп өттү.

Карачач комузчунун Дүрдана өлгөндөн кийинки алган зайыбы болучу. Элүү ашып, бирок өмүрүндө ыдык көрбөгөн Ныязаалы жүзүндө бырышы жок, чачы капкара бойдон, өзү көңүлкеш өнөрпоз адам эмеспи, эркек катары көкүрөк зардеси сөнө элек кези. Карачач күйөөсүн чанып атасыныкына келип отурган жеринен Авлетимде кездешкен. Мелтиреп тиктеп, шыңкылдатып комуз чертип, маанилүү кеби, сыпаа турманы менен жаш жувандын көңүл күүсүн таап, көңүл назына, каалоосуна ылайык өзү да боз уландай зарылган, ашык болуп ийиктирген. Көңүл кумары, ой-санаа талабы бийик жаш жуван көксөгөн адамын ушул эр ортону болуп калган Ныязаалыдан

таап, ага тула бою майдай эрип берилип, зайып катары ыраазы да болуп, биротоло баш ийип, баш коюп берген. Жаштык кадырын жашы өткөн өзгөчө сезет белем?! А Ныязаалы мурда байкабаган, байкаса да баалабаган, кээде биле туруп одонолук, оройлук кетирген мүнөзүн эми тескеп, Карачачка өтө кылдат, өтө назик мамиле кылат, эркелесе жүрөгү дикилдеп, чоёндоп таарына калса, алды-үстүнө түшүп, көзүнүн агы менен тең айлана көңүлүнө карайт. Бул эмне? Карынын жаштыкка кылган кошоматыбы, аргасыз алдына жыгылып берген күңкорлугубу? Жок, бул зирек эркектин өзү байкабай өткөргөн жаштыгын жоктогону, эстөө, жаштыкты ыйык көрүү, бийик көтөрүү, эки келбестигин, аттиң ай, сезүү, кадырына жетмектин эң акыркы акыл менен болунган дала-латы окшойт.

Илгери комузчу чакырган жакка көп кетчү, айлап конуп кала берчү. Эми эч жерге түнөбөйт, кайдан болбосун ат зоруктуруп, эмчек эмген баласы калган зайыптай эч чыдай албай, токтой албай кечинде үйүнө келбей койбойт. Толукшуган сулуу жувандын дидарын көрүп, ошол күнү көңүлү кандай болгонун кабагынан издеп, жайдары болсо өз көңүлү дароо тына бооруна басып, жыттап, түркүн жылуу кебин ичинен да, тышынан да күбүрөп, мекиренип, жыттап, андан соң өзүнүн тула бою мемиреп, чарчаганын унутуп калат.

Таң агарган боз салкында торгой менен тең ойгонот. Тышка чыгып, үрүл-бүрүлдө нары-бери басып,

шар аккан суунун жээгине жуунуп, сергип, аалам жарыкканына баам салып, шоокумун тыңшап, ошо касиеттүү жарыгуу менен шоокум кошулуп, сезимине ыргак, күү болуп акырын кирип, ой-санаасы байыйт, ага ошол тапта үйдө мемиреп жаткан көңүл кубанчы көмөк, кубат болуп тургансыйт.

Кайра келет, өзү очокко от тамызып коюп, анан чачы тыякта булайып, тамагы таңдай кылайып, болук көкүрөгү саал ачылып, таттуу уйкуда жаткан сулуу жувандын жанына отуруп, эңилип көпкө тиктейт, анан бир убакта акырындай чоочутуп албайын деп астелей кыңгыратып, улам дааналай шыңгыратып, мукамдан мукамга өтүп, назик күү черте баштайт. Тыштагы шуу-шуу жел, чулдураган торгойлор тып басылгансып, күү дилине, тилине тең-тайлаша албай калгандай болот. Таңкы боз салкын авада астейдил адам көңүлү, ойнок кубанчы, шаттыгы үстөм болуп термелип тургансыйт. Назик мукам эрке келиндин кулагына аны сайын назик болуп, акырын сиңип, уйку-соонун арасында аны сайын көөшүлтөт. Ошого өзү ыктоо, ойгонсо да көзүн ачпай, былк этпей күүгө кошулуп жүрөгү ыргалып, көңүлү жубанып, кубаныч-туу түш көрүп жаткандай жүзү нурлана уурту асте жымыйып жата берет.

Комузчу көңүл кубанчын күнүгө күү менен ойготот.

Ныязаалы бел чечип, төргө өтүп, Карачач сунган айранды алып, атайы тамшанып ууртап, жарпы жазылып отурду. Бир убакта көзү комузга түштү. Болк этти жүрөгү. Комуз ордунан козголуп калган!

Ошол учурда Карачачтын астыртан элтейип карап турганын сезип, жүрөгү тилине түшкөндөй тыз дей берди. Өзү өйдө болуп, акырын комузду алды. Тепкеси коюлган! Имерип карады, бирөөнүн арам колунун тагы көзүнө уруна тургандай башы айланып кетти. Комуз күүлөнгөн! Кайрылып карай албай ындыны өчө калды.

Таң болду Карачач. Ошол эле замат «менден күмөн санап турабы, тааныбаган бир абышканын келгенине бөөдө шектенип каламбы?..» – деген ой келип, коркуп кетти Карачач.

Көңүлү назик адам шалдырай, алда кайда кетип учкул санаа, бирпаста кейиштин нечен түркүнүн чарк айланып өткөндөй болду, а көнүмүш кол комузду акырын кыңгыратып, бир убакта тып токтоло калды. Комуз билген адам күүлөгөн, болгондо да «Кербез!» Ныязаалы жаш аялына бурула карай берди.

– Бир жүдөө киши келди эле... Комузуңузду күүлөп, «кылын жандырбай коюп койчу» деди эле...

– Жүдөө? Ошол! – Ныязаалы далбактап эшикке карай жөнөдү. – Кайда кетти, кокуй?! Издейин, кокуй...

Чоң жолду карай атына мине чапты Ныязаалы.

«...Баягы жер... Тоо, ташы, өнгөн киеси, өскөн дарагы, аккан суусу баары баягыдай, баары турат өзгөрбөй... Көп жыл өттү арадан көзгө илешпей, колго турбай... жылт-жулт этип жок болду биртке кубанч чакмак таштын отундай...»

«Ушул жерде башыма конгон бактымды ушул жерде байлык басып тартып кеткен, жайдай толгон жаштыгымды зулумдук деген тепсеп өткөн... Кечээ гана өткөнсүйт, ак тайлактуу төө жетелеген кыздын көчү азыр эле тумшук имерилип кеткенсийт...»

«Эми мына... бозала болуп карыдык, алмадай жүздү бырыш басты – азаптуу күндөрдүн изи, кабыгынан кайыңдын чарык тартынып, жол басканда айчылык түгөнбөгөн түйшүктүн тагы... Э, аттиң ай, азапка жүкчүл, санаасы узун адам өмүрү ушунчалык кыскабы?!»

Жүдөө адам чаалыккан атын жетелеп откоруп, ар жерге токтоп, ыңжыңсыз жаткан тоо айланасына көз чаптырып, өзүнчө күңгүрөнүп, бир барар багыты белгилүү эместей улам бир кыраңга чыгып, туштарапка серп салып, андан кайра кайтып, өзү менен өзү сырдаш болуп, өзү менен өзү жолдош болуп, калкамандап басып жүрөт.

«...Э-э, кагылайын элим ай... кой оозунан чөп албаган баёосуң, энетексиң... коңултак өз чарыгың сыяктуу жайсыз, изсиз турмушуң... Карачы, көчүп кетсең журтунда үч тоголок көө кемеге таштан башка не калат?! Кайран элим, качан көз ачып, качан калам чийип, качан ынтымакка ийрилип, качан гана капкалуу калктын катарына кошулар экенсиң?..»

Ныязаалы мойнокко чыгып, нары жактан Караган-Сай, Малкалды мелмилдеп көрүнгөндө тизгин жыя токтоду. «Оппо, кокуй ай, кетип калган экен да...» – деп, астейдил кайгырды. «Ушундан нары кетсе

Кара-Суугa Жеңижокко кетти...» – деп болжоду. «Кой, артынан барайын, барбасам болбойт» – деди бир ою, ошол замат үйдө отурган Карачач эсине келди. Жалгыз таштай алмакпы?! «Көксулуудай кылып ала жүрсөм бекен?..» – деди. Кызыл топуроктуу мойноктун сол каптал жагында көмүскөдө токулуу жалгыз ат башын жерден албай оттоп турганын көрдү да, «сурайын, ушундан нары өттү бекен» – деп, ошону карай бастырды. Кылкылдаган кызыл от чөпкө кыңкайып отурган киши бери карай берди. Жүрөгү болк этти Ныязаалынын, «ошол!» – деди уйгу-туйгу көңүлү, тиги киши ордунан тура утурлаганда көзү көзүнө чагылыша аттан ооп түшүп, кучагын жая чуркады. Кучакташып, Ныязаалы коңгурап, «кагылайын... булбулум... булбулум...» – деп, оозуна башка сөз кире албай энтигип ыйлап, жүдөө киши аны сайын мууну бошой, көпкө кучак коё берише албай туруп калышты. «Кагылайын... Өлбөй аман келдиңби, кагылайын, өлбөй аман келдиңби-и...» – деп бышактады Ныязаалы. «Комуздан билдим., Ким күүлөй алат, ким черте алат «Чоң кербезиңи, кагылайын?!»

Үйгө кайтышты.

Карачач эшикте утурлай басып, комузчудан арманын көп укkан жүдөө кишини таңыркап элтейип, анын улам «ананайын» дегенин эстеп, жылмайып тиктеп тосту. Ныязаалы толкундап алган:

– Каки-ин! – деди тыяктан эле жагымдуу үн сала. – Сары башыл улагыңды карма, тез, Какин!

Өз колу менен союп, жылуунда колтугун жарып, улактын ысык өпкөсүн алып, өлүмдөн келген

бурадарынын башына ырым– дап домдоду Ныязаалы. «Кет эми, балакет! Көпкөнгө бар! Бөөдө бирөөнү сөккөнгө бар! Төбөсү көктү чийгенге бар! Дөгүрсүп сууга сийгенге бар! Кет эми, балакет! Токтогулда эмнең бар?!» – деп, ырым сөзү бул болбосо да ушуну айтып, астейдил тилек кылып, өзү көөнү жибип жашып, биртке шумданып, тиги үңкүйүп отуруп берген Токтогулду жылмайтып, анан карая-карая түшкөн өпкөнү алыс ыргытты. Башына суу тегеретип, сууга түкүртүп, артынан чачты. «Кет эми, келбе эми, айланайын балакет...» деп койду. Токтогул күлдү:

– Ныяз таяке, бу балакетке жалынганыңыз кызык экен...

– Э-э, Токо, азыр балакет да болуштардай болуп калган, жалган да болсо жалынсаң кетеби деймин! – деп, Ныязаалы шакылдап күлдү да: – Каки-ин! – деп, дагы жагымдуу куунак үн берди жаш зайыбына. – Үйгө төшөк са-ал, Какин!

Дилгир Карачач буларды алыстан эле көрүп, төшөгүн төргө салып, дасторконун даярдап, күтүнүп калган болучу. Карачач эшик ачып, үйгө киришип, төргө жайланышкан соң:

– И-и, Какин, кайниңе чай сун, – деди Ныязаалы, атайы сулуу келинди меймандын көз алдына суйсалта. Атайы атын эркелете атап, атайы көз алдыга, сөзгө тартып, а өзү да улам тиктеп, делбиреген өз көңүлүн жаба албай, жашырмак түгүл бул көркүн ушуну менен бой салдырганы да, кубанганы да, саал мактанганы да.

Чай ууртап отуруп, жер тиктеп, көңүлүнө ар нерсе кетип, Ныязаалыга бир таңыркап, бир өөн көрүп, бир ыраазы болуп, бир кайгырып, «башка түшкөн соң айласы барбы жагынбаска?!» – деп, өзүнчө боору ачып отурду Токтогул. «Кайни?! Мендей бозала абышканы кантип кайним дейт бу кызылы кызыл, агы ак буралган жаш келин?!» деди бир ою, өкүнүч аралап аргасыз күлкү келип, «кайним десе, мен жеңе дешим керекпи?..» – деп, башынан ыйбаалуу сыпаа адам бул абалдан өзүнчө эле кысылып, уялып, ачык эмне дээрин билбей купуя бушайман болуп, күлө албай оңтойсуз ырсайып отурду.

– Капа болбойбу, Дүрдана тай жеңеми эскерсек?.. – деп, Токтогул акырын сурады.

– Эмнеге капа болот?! – деп баркылдап коё берди Ныязаалы көңүлү шат. – Йе, Какинтай, бу кайниң колунан туз-даам татып калган эле, эжеңи эскерсек кантет дейт?

Казаны менен күймөнүп отурган Карачач бурула карады, кабагы жарык:

– Жакшы болот...

Токтогул ыраазы боло башын ийкеп калды. Ушундан соң өз комузун алып, кадимки кошок күү коштотуп, өмүрлүк жар, үйдүн куту, баланын энеси, душманды тууган, алысты жакын кылган жайыл дасторкон, кабагы жарык, колу ачык зайып кадырын кошту. Муңканып, «акыры жумуру баштын барар жери ошо, бул дүйнөң түгөнбөс токой мисал, бир дарагы куурайт, бир чырпыгы көктөйт – маңызы

ошо» деп маани айтты. «Тирүү жакшылыгынан тирүү жүрөбү?! Өлгөн жамандыгынан өлгөнбү?! Өлгөндү эстен чыгарбай ызат-сыйын кыла жүрмөй тирүүнүн парызы, бир күнү ал дагы өлгөндүн катарына өтөрү чын!» – деп ырдады.

Төгүп ырдагандан теңи жок Жеңижок ырчыны көргөн, бирок бул кишидей төккөнү төккөндөй, бийик үн салып, ар сөзүнө, ар мааниге жараша не көтөрүңкү, не чөгүңкү муңкана ырдаган ырчыны көрө элек болучу Карачач. Кирпиги мелтиреп отуруп угуп, «үнү эле бир баа турбайбы...» – деп, тымызын шыпшынды. Ныязаалы кадыресе оңтойсуз абалда калды. Көз алдына Дүрдана келди. «Катын өлсө – камчы сап, кайра төшөк жаңырмак! Же эси жоктун, же көпкөндүн сөзү. Катыны өлгөн – канавайран! Муну башынан өткөргөн адам айткан экен, чиркин ай. Ана, канавайран болдук – үй турмуш тозду, жүдөдүк, акыры бирөө менен отказан болушка аргасыз болдук... Азоого нокто салган соң астелемек эп экен...» деп, касырет ойго кабылды.

Ыйбалуу Карачач «комузчу» деп тергейт. Комузчусунун кабагы муңая калганын байкады.

– Мен эжеми унутпайм, арбагына сыйынып жүрөм... – деди Карачач ырчыны кылтыя тиктей, – Ар айт сайын башына барып турабыз...

Токтогул «ананайын» деп жибере жаздады.

– Түзүк,– деди келинди мактап, – түзүк, – андан кемип калбайсыз, айтпаса да ичинен комузчуңуз өзү ыраазы болот, көрүп турган эжеңиздин балдары

кубанат, ийигет, биздей калыс эл мактайт, ана, сый үстүнө сый боло берет сизге!..

III

Бир айылда эл тамшанып, маани кызыгына канып отурушкан.

Колтойгон, челектей жоон сары неме үч-төрт киши коштотуп, топту жара бөлө ат бастырып келип калды. Эч кимге салам айткан жок, салам айтканга алик алган жок, иреңи түнөрө тултуюп, ырчынын үнү жаңырып турган сыйрылган үйдү мелтейе тиктеп калды. Бу баягы «ак жолборс» Осмонбек болуштун туң баласы Жуманаалы болучу. Осмонбек ажыга кетеринде өзүнүн ордуна уезддеги бурадарлары аркалуу болуш «шайлатып» кеткен, эки жылдан кийин «ажы» атанып, бийлигинин үстүнө диний кадыр-сый кошуп кайра келгенде да, баласын болуш бойдон калтырган эле. Бирөө атын ала койду, Жуманаалы «бала болуш» сыйрылган үйгө кирип, чакчарылып, «кел» дешсе да, орундарынан төркүлөр тура калышса да төргө өтпөй, мокотуп, үй ичин имере тиктей:

– И-и? – деди кекете. – Отурган экенсиңер... кенен-жайкын, комуз чертишип, алым сабак ырдашып, шыкылыкташып сагызгандай, ак пашанын үстүнөн ушак айтып купшуңдашып?! И-и?!

Жүрөгү зыркырап калган белем, Токтогул тып токтой калды. Жандай төрдө отурган кишилер нестейди. «Кой, бала болуш асте кыл» дегендей кадырлуу Жеңижок жылмая карап токтолду. Жуманаалы мазактап күлдү:

– Шылтоо изден не кылам сасык мурун боз маңкага оозуңарды жыттатып?! А мен жөө салам алдыма, айдатып кетем качкынды мына бу!

Ныязаалы күйкөлөктөп:

– Жумаш, айланайын... – деп жиберди. – Кой, мартабаң дагы көтөрүлсүн... Мына, соём десең атым тартуу, ал аз болсо жарам десең башым тартуу, айланайын, Жумаш...

– И-и?! – деди Жуманаалы чакчарыла. – И-и?! Каадалы казыгында аты бардай сүйлөйсүң, соём десем өзүң коштоп алдыма келбейсиңби?! Кадыресе башы бардай келжирейсиң, жарам десем өзүң эңкейип тосуп туруп бербейсиңби?! Мен сурап отурат бекемин?! – Токтогулду жекире тиктеди. – Ырчы имиш?! Билебиз мунун «ырчылыгын», тили суук бул селсаяк жөн жүрбөгөн азирети ак пашанын душманы. А ак пашанын душманы – аяшпаган менин дагы душманым! Хы-хы, эми көрүп турасың, колун байлатып, көзүн жайнатып, таандай акактатып...

Ындыны өчө Токтогул башын чайкады:

– Э, аттиң ай, не муратка жетмексиң?!

Жуманаалы шакебелеп күлдү:

– Хы-хы! И, сындыргың бар го сөзгө такап?! Кимден ийменем, кимден уялам, ичиң күйсө туз жала, кереги эмне ниетимден тайсалдап?! Сени кармап берем да, акысына уезднойдон тон алам, азирети ак пашадан чен алам! Хы-хы...

Көз шилтеши менен көрөркөз жигити Аймамбет, өз иниси кубарган Алым куду уялаш иттей жулунушуп,

Токтогулду кой-айга келбей бири алка жакадан сүйрөй, бири колун артына кайрый дырылдата тышка сүйрөп калышты.

– Эй! Эй! – деп, Ныязаалы балбалактап жиберди. – Эй, кантип карап турасыңар, ай, айланайын эл?

Капилеттен болуп кеткен бул окуянын алдыкийнин ойлоно албай эл нестейип, акырын күбүр чыгып, катын-калач үрөйлөрү уча шыпшынып туруп калышкан.

– Зулумдуктун алдында жүгүнүп жүрүп, карабыз өчүп бүкүрөйдүк ко?! Ооз толо кеп айта албай корунуп жүрүп, кунубуз кетип кичирейдик ко?! – деди Ныязаалы. – Эй, калыстыгың, кайратың кана, эй, калың журт?!

Эл тосмосу жарылган суудай дуулдап кетти. Кары кишилер тынч тынытыш жагын көздөшүп: «Жумаш... айланайын...», «эшикке келгенди ит кабат...», «биз дагы бир суу элбиз...», «сөзгө сөлтүк кыла көрбө...» – дешип, алды-үстүнө үйрүлө жалбарышып калышты. Эр көкүрөк жигиттер тыяктан кабак үйрө, улам көбөйө, улам күчөшө кыжырлана башташты:

– Эмне бу?! Жети атасынан калган аласасы барбы бул ырчыда булардын?! Илгери атасы атын союп, жөө коюп кор кылып?! Эми баласы «кармап берип чен алам» деп?!

– Чымчык да караганды паана тутат! Бу көзүнө карабай көпкөн бала ушу бизди караганча жок деп турат!

Бирөө:

– Жер намысын сатып тон кийген, эл абийирин соодалап даңк алган, ниетинде кылдай ыйыгы жок... – деп, кейий сөгүп калды, – карышкырдай жулунган, сук иттей жаланган, кызыталак ай!..

Көпчүлүк дуу каптап, Алым менен Аймамбетти желкелеп, колдон ала тарткылап, тыталантып сүйрөп, четке сүрүп кетишти. Бошонгон Токтогул казганактаган эл арасынан көрүнбөй калды.

– Эй! Эй! – деп айкырды бала болуш. – Күнөөкөр болосуң баарың, ак пашанын алдында, э-эй! Каттап берем баарыңды, э-эй!

Кара көк болуп, ыза болуп, Жуманаалы лыкылдай басып, атына жетти. Эч ким колтугунан сүйөй аттантууга барбай койду. Өзү үзөңгүгө үч жолу бут салып, үч жолу ынтылап, күпчөктөй семиз неме үч жолу мине албай, эң акырында ээрге араң тырмышып, эргий баскан аттын үстүнө дөңкөйүп көптө барып оңолуп, андан нары чапканынча кетти. Биринин тебетейи жок, биринин камчысы жок, котологон көпчүлүк же бири көрүп турса да, «мына» деп алып бере койбой, өзүлөрү темселешип таба алышпай Алым менен Аймамбет акыры аргасыз болуштун артынан илеше беришти.

Жаткан ноголо жыгачтын үстүнө чыга көрүнө калды Токтогул. Дуу бурулду эл. Иреңи купкуу болуп кеткен экен, элдин коргоосуна эреркеп, көзүнө жаш алып, үнү каргылдана өңгүрөп ырдап жиберди:

Күндүз жүрсөм тынчым жок,
түн ичинде уйкум жок,

иттин үнү угулса
эшикке чыга жүгүрөм,
илгерки жорук келет деп,
эзил жандан түңүлөм...

О, айланайын элим ай,
азайбаган демим ай,
чачылган кумдай быркырап,
бир-бирден жүрсөң дыркырап,
бириңе-бириң коштурбай
тыңыңы алга оздурбай
манаптар бирден басып жок кылат...
Кол куушурба манапка,
манаптар далайды чапкан канатка,
тил сеники сүйлөсөң,
журт сеники бийлесең
толкуган көлдөй көк чапчып,
топтошсоң тоого күчүң тең...
Боосун үзгөн шумкардай,
ууруну жыгып качкан тулпардай
ичиңе келип турам, кутман эл,
ишенген белим өзүңөр,
кайра торго чалынтпай,
дагы шорго малынтпай
калкалай турган кезиңер...

«Эл бар!», «Элди медер тут!», «Элиң сактап алат!» деп, демдүү сүрөөн көтөрүлдү эл арасынан. Кайрат, эртеңки күнгө ишеним Токтогулга кайра келди, бошой түшкөн муунун кадимкидей чыйралтып жиберди.

* * *

Көөдөй кара түн эле.

Же үргөнү, же улуганы билинбей өзүнчө эле кыңшылап, тынчы кетип, үн басалбай жаткан ит бир убакта атырыла чуркап, жол кайрыла турган сай жакка барып, бирдемеге чаяланып асылып калды. Бирдеме тап бергендей болду, аргасыз ит каңшылап, кайрат кыла албай бери качкандай, карышкыр болсо да, адам болсо да бери келе жаткан окшоду. Түн жарымында ким келмек?! Кандай ыргып турганын билбей калды Токтогул. Караңгыда көп аттын дүбүртү дүпүрөп каптап келип, үйдү тегеректеп калышты. Ит ыйлагандай каңшылап жатты.

«Ушул үй...» деди кимдир бирөө күбүрөй. Ким?

– Эй!.. Токтогул... – деди башка бирөө асте үн сала, үнү кекерлүү. Жүрөгү солк дей түштү Токтогулдун. Бу кайдан жүрөт?! Көкөйүнө тийген үн! Кутурган Жуманаалы бала болуштун үнү го?!

Ойлонгуча бирөөлөр аттарынан түшө баштагандай болду. «Сүйрөп чык!..» деди Жуманаалынын үнү. Эки киши жулунуп кирип келишти. Жан арга деген кандай, аттиң ай?! Куш болуп, пар-р этип, түндүктөн учуп чыгып кетсечи?! Жок, канат түгүл кубаты жок, баш катарга жердин жарыгы кана?! Көйнөкчөн, дамбалчан, эси эңгиреп, шалдырай калды Токтогул. А тигилер жети атасынын өчү бардай кыжырланыша, «баас...», «быякка-а...» дешип, тиштене күңкүлдөшүп, тышка темтеңдете сүйрөп калышты.

– Ие, Токтогул... – деп кыңылдады алсыз Бурма. – Таң атып калдыбы?..

Жүрөгү эзилип кеткендей болду Токтогулдун. Эмне дейт?! Ыйлайбы бакырып?!

– Апа, – деди Токтогул акырын, – эл кыдырып келейин, апа... кейибей жүрө тур, апа, келип калам...

«Биртке болсо да көңүлү тынч болсун...» – деп ойлоду, «билсе чыдай албайт эми байкушум...» – деп, бууну бошошуп кетти. «Бас! Чокуңа келип каласың!» – деди дөлөнгүттүн бири. Орой сөздү угуп, тапыр-тупур шабырт уга калган Бурма бир шойкон болуп жатканын сезип, башын көтөрө эки колун арбайта ынтыла берди:

– Йе, Токтогул... – деди. -Эмне болуп жатат, кокуй?.. Ким булар тапыраган, йе Токтогул?..

– Жети атаңдын башы тапыраган! – деди дөлөнгүт Аймамбет.

Бурма укkан кулагына ишенбегендей нестейип токтоло калды. «Эмне дейт?! Ким бу?..» деди көкүрөгү, бир балакет болуп жатканын болжоду. Тапыр-тупур эшикке чыккандай болду. «Апа, кейибе!..» – деген Токтогулдун сууга чөгүп бараткандай тамагын жаш буюй кардыккан дабышын араң укту. Чыңырып жиберди Бурма, балапанын жыланга алдырган чымчыктай чырылдаган эне үнү караңгы түндү как жарып кетти:

– Шору арылбаган балам а-ай!.. Балам а-ай... балам а-ай...

Жаман туугандар ыңгыранып ойгонуп, кай бири баш көтөрүп, эмне болуп жатканын түшүнүп, кай бири «аралашсам арты эмне болот» деп аярланып,

кай бирөө «ырдабай эле тынч жүрбөйбү» деп, күнөөнү тууганынын өзүнөн көрүп жаткыча Жуманаалы Токтогулду шапа-шупа жайдак атка таңдырып, дөлөңгүттөрүнө жыш оротуп алган бойдон айылдан тез чыга берди. Эне боздоп, эшиктеги ит ыйлагандай улуп-уңшуп үрүп кала берди.

Күлүк ала качкан топ уурудай эч артын каранышпай, буйдалбай, тизгин жыйбай чаап жүрүп отурушту. Токтогул шалактап барат, ойлоно албай, оюна эчтеме илишпей, башы кеңгиреп, ат үстүндө баратабы, не бир жерде сулап жатабы ажырата албагандай. «Шору арылбаган балам а-ай... балам а-ай... балам а-ай...» Боздогон үн гана те алыстан, бир терең түпкүрдөн, өз мээсинин катмарынан чыгып жаткандай тынымсыз угулуп келет. «Шору арылбаган балам а-ай... балам а-ай... балам а-ай...» Таң таштай баштады.

Үйрүлүп токтой калышты. Аймамбет менен Алымды тааныды Токтогул. Өз мейнети кетпеген бекер ашка семирген Аймамбет эр сайып алгандай мыйыгынан күлө тиктейт. Алым атынан түшө калып, Токтогулдун эки аягын атка таңган кыл чылбырды карап көрүп, саал бошошуп кеткенби, же өчүккөнүбү, дагы тээп тартып, чырмап, абдан бекемдеп байлады. Кайра жүрүп кетишти.

Суу өйдө жүрүп, солго кайрылып, тоого өрмөлөп, тоонун күңгөй тарабындагы Кара-Суунун башына ашчу белден күн жайыла чыгып барышты.

Жуманаалы туу белге токтоп, артын карап, таңкы салкында көгөрүп жаткан Кетмен-Төбө багытына серп сала:

– Эми Кетмен-Төбөлүк кошун жыйып келсе да ажыратып ала албайт... – деп, өзүнчө не кубанганы, не кекенгени, ыңгырана күлгөнсүп алды. – Эс алдыргыла аттарды...

Токтогулду аттан түшүрүп албай коюп коюшту. Токтогул «ал» деген да жок, кериде басып оттоп турган аттын үстүнө шылкылдап, эчтемени ойлонбой, кейиши да бир жакка качып кеткендей, кайда барарына, качан кайра келерине кайдыгер болуп, кудайга да, тагдырына да, өзүнө да таарынып, жакшылыктан биротоло үмүт үзүп, өчөшүп калган сыяктуу. «Шору арылбаган балам а-ай... балам а-ай... балам а-ай...» деген үн гана, бүт турманын ушул сөөк сыздаткан кейиш, эненин чарасыз ыйы басып, башка эчтемени сезбейт, кишилердин баркылдаша мактанганы да, бийик белдин шау-шау эткен үзүк-үзүк жел шоокуму да, жакын эле нары капталдагы жалгыз куу арчанын башынан жалгыз күкүк муңканып отурганы да кулагына кирбейт.

Качканын билдирген кагаз Токтогулдан мурда келген. Түркстан генерал-губернатору Оулия-Ата, Токмок, Анжиян, Наманган уезднойлоруна «өзгөчө кооптуу» качкынды тезинен кармоо жөнүндө тапшырма берип, ушул уезддердин аймагынан катыран издетип жаткан болучу. Дагы кармап беришке Керимбай батына албады, кысым боло берген соң «буйгалап кетсин» деп, Токтогулга кабар кылып, Токтогул Аксы багытына өтүп кеткенден кийин «бизде жок, башы оогон жакка кетип калган» деп, Анжиян

уездноюна кабарлап тынган. Бала болуш Жуманаалы дагы бирөө олжону алып кетпесин дегендей тез Намангенге уездной төрөнүн алдына жетип, сабыла кол куушуруп, азирети ак пашага да, урматы улук оёз төрөгө да керек этсе төбөсү менен тик туруп, карысын казык, башын токмок кылып, кара жанын аябай кызмат кыларын, изделип жаткан кооптуу кишини көктөн алып түшсө да, гөрдөн сууруп чыкса да таап келерин тилмеч аркылуу айтып, убада кылып, кара көк иреңи өлүктөй саргайып туруп ант ичип, тапшырма алып чыккан. Эл ичинде баягыда кармай албай өкүнүп калган. Токтогулду Жеңижок үйүнө алып кеткен болучу, бөлөк болушка караштуу, нары да Жеңижоктун үйүнөн басышка батына алган эмес. Чөөдөй артынан аңдып түшүп, акыры Токтогул энесин көрүп кайтмакка Чолпон-Атага келгенде түн ката уурдай качып отурат.

Тектүү болуштар кадыр-сыйга токмейде болушат. Көрбөгөн сый беле?! Осмонбектин өзүнө байбиче катындын балдарынан көпкө сан тийбей келген, анын ушул Жуманаалы баштаган балдары «кадыр» десе, «мансап» десе көздөрү чанагынан чыгып, ар кандай арам ойдон, иштен таюу тартпай жулунушат. Үйлөнө элегинде болуш болуп, «бала болуш» атыгып, өзгөчө Жуманаалы эптеп оёздун назарына илинип калыш үчүн карамагындагы элдин каймагын калпып, терисин сыйрып кел десе да артын ойлонбой чаап турган кези эле.

Кара-Суунун башынан ашып түшүшүп, жалгыз үй отурган бирөөнүкүнө козу сойдуруп түштөнүп, ал

жерге кечке дейре токтоп, дагы уурудай ире-ширe күүгүмдө аттанышып, түнү бою тынбай жүрүп отурушуп, таңкы азан айтылып жаткан убакта Намангeн шаарына кирип барышты. Мурда эле макулдашылып коюлган белем, Жуманаалы түз эле түрмөгө тапшырды Токтогулду. Эки түрмөчү солдат эки колтуктан алып, алсыз туткун чалыштап, сүйрөлүп, жалгыз киши камалчу бекем камерага ичкери итере салышып, темир эшиги карс жабылганда көмөлөнүп жыгылган бойдон кол серппей, аяк тартпай, деми билинбей терейип жатып кала берди.

IV

Кайран киши өмүрүнчө кор болуп өтүп кетеби, чиркин ай?! Бу сапар түрмө азабына чыдай алар бекен?!

Кайгырбаган адам калбады. Эл дүүлүгүп, кадырлуу кишилер аралашып, беш болуш Кетмен-Төбө, беш болуш Аксы элинин наамынан уездге «Прошение» жазылды. Жеңижок, Ныязаалы, Эшмамбет, Калык, Коргол эл кыдырышып, муңканып ырдашып, арман санат күү чертишип, элден Токтогулду куткарып алууга керектеле турган каражат чогултушту. Күзгө таяй ак куржун толо пул менен «Прошение» кагазды бүткүл уездге таасирлүү тилмеч Юсуф аркалуу төрөнүн идарасына киргизилди.

Мына ошол «иштен» дагы бир кабар алыш үчүн Жеңижок Намангенге бара жаткан эле.

Жол боюнан камыштын арасынан корооз кыргоол уча качып, типтике көтөрүлүп, жалындай созолоно капчыгайдын оозу жакка имерилип кетти.

– Йе, Жең аке, – деп калды аралашып бараткан базарчы Байсымак, – бу сизди «айтышарга теңи жок» дешип, даңкыңыз таш жарып...

– И-и? – деп сүрөдү аны Ныязаалы, ушул жерде Жеңижокко бир кычаш кеп чыкканы келе жатканын сезип, тамашага ыктай.

Байсымак:

– Кана, андай айтыштарга теңи жок чыгаан ырчы болсоңуз, кана, көрөлү, ушул кыргоолду бир айтып көрүңчү!

– Мырза,– деди кишилердин бири акырын, – мейли, бир кыргоолдун сыпатын Жең акең те Намангенге чейин айтса ыя, сен алдыңдагы боз жоргону түшүп бересиңби? Сен сынагың келип, айта албайт деп, биртке кемсинтип да турасың, ыраспы? Мейли, мелдеш болсун, а мелдеш болбосо Жең акең жөн эле үнүн бүтөрө бермекпи?!

– Мейли, мейли,– деди Ныязаалы,– мөөрөй эки жактан бирдей коюлганы жакшы, айтышарга теңи жок ырчы бир кылак эткен парандени Намангенге дейре сыпаттай албай мукурап калса дейли, мейли, ал дагы атын түшүп берсин!

Жеңижок менен Ныязаалы бирине-бири кычаш сүйлөп тамаша кылышкан теңтуш кишилер эмес беле?! Бир тойдо «өнөрпоздордун аттары өзүлөрүнчө чабылсын» дешип, эл тамашага жаалап, эң акыры өңкөй ырчы, комузчу, чооручу, шакебечи куудул атпайдын аттарын табына карабай жайдактатып, айдатып калышат. Ошондо Жеңижоктун аргымагы

озуп, Ныязаалынын жүгөрү жеген семиз жоргосу эң артта калган. Тери туягына шорголоп кеткен жоргосун жетелеп, шагы сынып турган Ныязаалыны карай Жеңижок: «Жүгөрү баккан тегиздеп, баш алдырган эгиздеп, жуда шыкап жемдеген, жүйрүгү жүрбөй калды семиздеп, түнү тынчып жатпаган, миракурум ат багар, жоргосу жолго жорто албай, күлүгү өргө тарта албай, мүңкүрөп калды данбагар...» – деп тамашалап ырдайт. Ушул эсинде жүргөн, Ныязаалы: «Э-э, атынан ажырап мага дагы айтарга кеп артса экен!» – деп, азил ойдо болду.

«Э-э!, ушул кызарган талаа тоокту сылаттап ырдап каерге жетмекчи?!» деп ойлоду чатыраган Байсымак да.

– А болуптур, – деди ал, – ошондой эле болсун! Наманген эмес, бул эле, чай кайнамда жетебиз, Кербен-Сарайга дейре айтса да, мейли, атымды түшүп эле берейин!

– Жо, жо, – деди Ныязаалы, – ырас Наманген делиндиби, Наманген!

Кой да дебей, макул да дебей Жеңижок көзүн жума, ат үстүндө акырын теңселе үн тартып, шар ырдап жиберди. Асте тизгин жыйыша ырдын сөзүн тыңшашып, баятан чубашып келе жатышкан кишилер тобу үйрүлө биригип, аттары илкип калды.

Те суу үстүнө кара жер каймактаганы, көктөн күндүзү күн жаркырап, түндөсү ай баркырап чыкканы, жел пайда болгону, топуракка көкмөк кийе өнгөнү, чагылгандан от түшкөнү, дүйнө нечен түйшөлүп,

нечен оодарылып, нечен дымып, акыры кургакка, суу ичине ар түркүм тири жан жаралганы кезинен баштады. Тиринин бири жумуру баш аягы айры адам-заада уруктап, күндөн күнгө, айдан айга, жылдан жылга кулактары тийишип көбөйүп, жерге маглук койбой, суудагы балыкты, көктөгү кушту куткарбай, эң акыры бирин-бири тирилей басып жеп, адисинен ашып кеткен чагында, топон суу каптаар алдында «кеме кур, дили таза бүлөңү, ар айбанаттан бир жуптан урукка алып, кемеге чык» деп, бир адамзаада Ноу жараткандан ишарат алганы, ошондо ушул куйругу кулач кызыл, кыргоолдун теги да тар кеменин бир бурчегинен жай тапканы ширелише уйкашкан ырга салынып, мунажат кылгандай муңканган басмырт үн менен баян этилип бара берди.

– О-о, жараткан ай, кудуретиңден айланайын, сактаган тура бейкүнөө жаныбарларын?! – деп кобурап, ырчынын өлчөмсүз ой чабытына тен берише: – Балли! – деп калышты.

Мааниге алаксып Кербен-Сарайдан өтүп кетишкенин байкабай калышты. Наманген кайда?! Тездеп жүрсө түшчүлүк, мындай чайпалышса кечки намаз убагында араң жетип барышат.

Жеңижок комузсуз, камчысын бүктөй кармап, тизгинди ат жалына бош таштап, камчы менен маалмаал кушбаш ээрдин кашын тык-тык уруп, мааниге, ыргакка өзү да берилип, өзү да теңселип, тыңдаган кишилерге түгүл өзүнө да капилет келген ойдон дастан жаратып баратты.

Дагы дуулдап, кишилер дагы шыпшынып калышты эле аксакалдардын бири колун силке «унчукпагыла, ырчынын төгүлгөн көңүлүн алаксытпагыла, мүдүрүлтпөгүлө» дегенди туйдуруп, дым кыла тыйып салды.

«...Нечен күн, нечен ай, нечен жылдар бою жалгыз кеме учу-кыйры көрүнбөй мелмилдеген суу үстүндө калкылдап, күн чыгыш менен күн батышка айланып, жамгырлуу кезде жашып, аптаптуу күндө кагайып, жел жүрсө үйөрлөнө көбүктөнө сүрүлгөн ак тол– кун бирде күнгө, бирде айга серпти.

Бир күнү топудай бир кургак жер көзгө чалынды, адамзаада Ноу да, курттан баштап алтымыш кулач мар жылан, алты айры мүйүз азиз бугу, аркыраган арстан, куш коозу тооз чуулдап, сүйүнүп карашты. Ноу кемени ошол көздөн учкан топудай жалгыз кургакка карай бурду. Жээкке келип токтоп, ушунчалык алааматтан аман сактаган сактоочуга ыраазылык айтып, атын миң кайтара оозуна алып, кургакка кадам койду. Бүт жаныбар сүйүнгөндөн бир ыйлап, бир ойноп, баары чуулдап, азирети адамзааданын артынан кургакка чууруп түшүштү. Ошол бир кудай өзү даргөйүндө сактаган тири жандуулардын ичинде ушул кыргоолдун түркүмү да эсен түшкөн эмеспи?!

Күн санай, түн санай, ай санай, жыл санай топон суу тартылып, астелеп улуу тоолор, кең өрөөндөр, жайкалган талаалар ачылып, жер жүзү мурунку эсирген адам тукуму булгаган кири катмарына жексен болуп көмүлүп, жаңыланып, тазарып, жаркып калган. Кара

жер бооруна кайрадан дүпүрөп кийе чайлап чыгып, кайрадан дарак бүрдөп, кайрадан адамзааданы да, түркүн-түркүм айбанатты да, алардын ичинде ушул кыргоолдун түпкү ат-энесин да, биринен-бирин кем көрбөй кайрадан өз койнуна батырып, кайрадан ар ак таңда ырыскысын чачып, кайрадан багууга алды.

Жылан сойлоп ийин таап, марал маарап бадал аралап, жолборс кымырыла камышка кирип, бүркүт зоого айланып күн көрүү, дагы тукум улоо камына кайра өттү. Ошондо ушул кыргоолдун ата-энеси да бир дүпкүр камышты пааналап, көмүскөгө үч гана тал чөптү айкалыштыра таштап, бостеги эки гана жумуртка салып, аны улам бири боор эти менен жылытып, чайкап, не сойлогон жылан соруп кетпей, не шимшиген түлкү жеп өтпөй, не түнкүсүн үкү, күндүзү ылачын тап кылбай жараткан өзү даргөйүндө сактап, акыры жумурткадан кызыл эт балапан чегилип чыгып, ата-энеси улам бири жөжүрөтүп канатынын алдына жашырып, ысык аптаптан, суук жамгырдан калкалап, улам бири жараткан буйруган жемин тумшугуна тиштеп ташып, өзүлөрү жебей жедирип, өзүлөрүнүн боор жүндөрүн жыдытып, чалгайларын түшүрүп багышты го?!

Жараткандын жайкалган бир куттуу күнүндө корозу буйруган ырыскысын уулап чыккан убагында көктөн куулдап ителги качырып, байкуш караган шакка аралап, сеңселген көрктүү куйругу, жайылган шайы канаты уйпаланып сынып, эки көзү жайнап, акактап оозу ачылып, араң кайтат уясына. Келсе уясы

бузулган, шимшиген түлкү, ал дагы үч бачики тууган, ийреңдеп сүйрөлүп, бостек менен алышып, акыры буйрук ошол белем жазмышта, бир балапанын тиштей качып кеткен экен. Корооз менен бостек кукулукташып ыйлашып, тагдырга мунажат кылышып, «түлкүгө да ырыскы бөлүнгөн, бүгүн бирин берсең, эртең экини өндөйтөсүң» деген жараткандан чыдам, сабыр алышкан.

Мына, кыргоол тукуму ондон жумуртка салып, ондон балапан багып, ошол кезден ушул кезге өзү жерден куртту чокуп алса, өзүн бирөө илип кетип, ал алдууну да башка бир алдуу алып, ушинетип бирине-бирин ырыскы кылган, бирине-бирин эш кылган тегеренме келме кезек бул дүйнөдө уругу үзүлбөйт.

Нечен сан миң жылдар өттү, нечен суулар агып кетти, нечен талаа тоо болуп, нечен тоолор түз болуп, нечен деңиз соолуп, какыраган чөл жаралды. Шимшиген түлкү түгүл, капилеттен тээп салган ителгидей куш түгүл миң айлакер адамзааданын алдына жайган тузагына, качырбай аткан огуна түтүп, кыргоол уругу ушул биздин көк мелжиген миң катмарлуу ыйык тоолорго таралды.

Ушул көздү ачкан умачтай, кызыл жалын кулачтай, созулуп учкан кыргоол улуу тоонун коңур өлөң түзүндө, чытырман бадал, топ камыштын ичинде жерде жаткан жумурткадан чегилип, ордунан туруп калтаңдап, токтоно албай алчаңдап, эки көзү ачылып, бирок жаркыраган дүйнөнүн ажайып көркү тойгузмак беле жемсөөсүн, кыйкылдап энесинен

жем тилеп жеп, күндөн күнгө торолуп, кызыл этине чыбыраал түк чыгып, акыры өзүнчө басып чоюлуп, караң этсе бирдеме өзүнчө кылтыя чөпкө корунуп, али чемирчек тумшугун жерге эңилтип, кара жердин боорунан өз ырыскысын өзү издеп, эңилген сайын сертеңдеген чегиртке, кара башыл түктүү курт ага ырыскыга буйрулуп, өз ырыскысын өзү биринчи жолу чокуп жеп, күн өткөн сайын, ай өткөн сайын чубалып, жетиле берди бейкасам кийген сулуудай, кыз бала таккан шурудай көгала моюн кезине...»

Ушул жерине келгенде кеч бешим болуп, аңгыча Наманген шаарынын чети көрүнүп калды.

– Бали! – деди астейдил тен берген Ныязаалы.

– «У-а-а! Бали-и! Ой, көгала моюн кезине араң жетти э?! Канат, куйрук, кызыл-тазыл көркүн сыпаттап, ыя, эң акыры анын тагдырын, не жырткычтын тырмагына, не ач көз адамзааданын тузагына чалынарын тамсилдеп айтып отурса бу Намангенден кайра Кара-Сууга баргыча түгөтөр эмес ко?!» – дешти кишилер.

Чайканага түнөштү да, эртеси Жеңижок менен Ныязаалы эртелеп Юсуф тилмечке барышты. Же мөөрөй уткан Жеңижок бер деп айтпай, же өзү «эми атты аласызбы» дей албай, же унчукпай бастырып кетип кала албай атына кыйылган базарчы Байсымак кошо.

Уезд идарасына келишип, Юсуф төрөнүн алдына кирип, көп деле буйдалбай кайра чыкты. Бир кишинин эл ичинде жүргөнүнүн зыяны канча, камалып

жатканынын пайдасы канча?! Уучу ысып, нары да уезддеги бүткүл кара кыргыз «Прошение» жазып, шаарлык өзбектердин Юсуфтай кадырлуу адамдары арага түшүп отурган соң төрө ыкка көнбөй коё алган эмес. Мурда эле «акылынан ажырап калган» деген кагазды Сибирге жөнөтүп жиберген экен.

– Пашанын көөнүн таптыңбы ай, байкуштун багын ачтыңбы ай, акимдин көөнүн таптыңбы ай, алсыздын багын ачтыңбы ай?! – деп, Жеңижок Юсуфтун мойнунан кучактай көкүрөгүнө кысты.

– Бүгүн чыгартып бермек болду, – деди Юсуф.

– Сүйүнчүңүз берейин, дегениңе көнөйүн, этегиңен өбөйүн... – деп, жүрөгү элжиреген Жеңижок чын эле Юсуфтун этегине эңилди. Сыпаа Юсуф жеткирбей:

– Ай... ай... шайыр... – деп, Жеңижокту колунан кармай өйдө кыла берди. – Кээ болот, кээ болот, сиздей адамды этегиме тоop кылдырсам, жарыктык, коюң...

Туткун түштөн кийин бошотулду.

Үстүндө боз таар чепкен, башында ошондой эле боз таардан күлө – камак кийимчен Токтогулду эки түрмөчү солдат эки колтугунан сүйөй кармап, көк дарбазадан көрүнүп калды. Жеңижок, Ныязаалы, чогула калган эл баары дуулдап жетип, түрмөчүлөрдөн алып, Токтогулду орошуп калышты. «О, айланайын элим ай, аскалуу тоодой белим ай...» – дегенге араң жарады Токтогул алы кете, өлчөмсүз ыраазы көңүл толкуну ээ бербей.

Биринин да эсине «кийинтип, тоюнтуп алалы» деген ой келбей, ушул кутулганга кудайлашып, төрө айнып кайра каматып коёрдой, бу сүрдүү коргондон тез алыстап, тез те жол караган ак элечек, ак тилек энедей бүлбүлдөп көрүнгөн ак карлуу улуу тоолорду далдаланып кетүүгө шашыла калдастап калышты.

Кубанчка аралаша көңүлү эрий түшкөн Байсымак жанга өлчөнгөн боз жоргону Токтогулдун алдына өзү тарта берип, Токтогул колуна тизгинди алары замат:

– Кана, Токо, чү де эми, – дешти баары, аттарына мине дүрүй, Байсымактын жөө калганы да, пайдасы тийген Юсуф менен кайырлашыш да эстен чыга.

Боз жорго улам кызый, улам катуулай, өргө, түзгө бирдей, комуздун кылындай дир-дир туяк какты. Бир жагында Жеңижок, аргымагы текирең жазбай, бир жагында Ныязаалы, омуроолуу чоң тору жоргосу атаандаша дуулдайт. Боз жорго моюн созо озо баштады. Токтогул артын каранбады, эч ким тизгин тарт дебеди. Боосун үзүп качкан шумкар таризде улам алысты, улам бийикти тиктеп, те ак карлуу улуу тоолордун башынан көзү өтүп, ушул азыр колтугуна кош канат бүткөндөй, калкылдап гана бараткандай кечеги эзилген дене жеңилдеп, көңүлүнө «Кан Шырдактын боз жорго» күү жаңырып, шаңына дагы жаңы шаң, ыргагына дагы жаңы ыргак, кайрыгына дагы жаңы кайрык кошулуп, бүрдөп, көктөп, өнүгүп, «элим ай» деген ыраазылык ойлору дилине түрмөктүрмөк уйкашкан терең да, кең да маани, ыр жаралып баратты.

...аябай дүйнө, пул берип,
азамат санап күн берип,
азазил салган орунан
ажыратып алдыңбы ай,
айланайын элим ай...
каяша кылар түр менен,
кармашып калар сүр менен,
кайнап калган шоруман
арачалап калдыңбы ай,
кагылайын элим ай...
кайран өмүр өткөрүп,
катаал күндү көп көрүп
карып калган курагым,
мууНуму сары зил алып,
арып калган убагым –
мейнетиңи өтөймбү ай,
кадырыңа жетемби ай?!

Сыз, караңгы түрмөдө чыпчаң алты ай жатып, иреңинде кан калбай, эрини кубарып, алсырап чыкты Токтогул. Куйругу бир кучак, семиз кара шишек союп, кан майлуу терисине ороп жаткырып, көл-шал тердетип алды да, эшикке чыгарбай, желге урунтпай, суусунуна бирткеден саамал жуткуруп, Жеңижок Көксулуу экөөбү үстүнө үйрүлүп багышты. Үй жагынан, өзгөчө жалгыз калган жаш Карачачынан көңүлү эч тынбаган Ныязаалы эки күндө калбай бир келип, кабар алып турду. Жумасына бирден козу союшуп, этин шала-шала кайната арашан кылып бирткеден жедиришип, тузу кем жаш шорпосунан ууртатышып, кубатына кирсин дешти. Бир айга жакын убакта тула боюндагы ак шишик тарап, бетинин сөөгү дөмпөйүп,

моюн териси шалбыраң, бирок көзү жайнап, жүзүнө баягы чырымтал кызыл нуру кайра келип, Токтогул кадыресе оңолду. Колу комузга сунулуп, дилине кара нөшөрдөй агыл-төгүл санат куюлуп келе, өзүнчө эле бир түрмөк, бир сабак таштап жиберип, эргип калды. «А келди эми оролуна!» деп кубанышты бурадарлары.

Көңүлү түз адамдар биринен-бири талаша чакырып, эл азадил уулунун башын куттуктай башташты.

Ныязаалы күү чертпей, Жеңижок үн тартпай кандай үйдө, кайсы жыйында болбосун Токтогулга жол коюшуп, айтканын кубаттап, дилине дем болушуп, экөөбү эки жагынан коштой ат бастырышып жүрүштү. Не ат жалында баратсын, не төрдө отурсун, «Токтогулдун чоң кербез» атыгып шыктууларга жайылып калган асем күүсү менен сүрөй бул дүйнөнүн тарлыгын, татаалдыгын саласал кыла ага бетмебет адам күчүнүн, адам көңүлүнүн кеңдигин, чексиздигин «каралык канча болсо бул жалганда, актын иши ашып түшөр андан да, каралык алдын тороп, көзүн таңып, тап жылдырбай өчүксө да, акыйкат келери анык кечиксе да» деп, ак иштин көмүлбөстүгүн, жеңилбестигин, акыйкаттын өлбөстүгүн даңазалап, муну менен өз өмүрүн, өз санаасын туйдура «катаал күндө кайышпа, мүңкүрөбө жер карап, өлүм келсе майышпа, турмуш менен жакалашып, өз акыңы талашып, муңбай, сынбай шартылдап өт, жаркылдап өт дүйнөдөн» деген комузунан насыйкат угулду.

Деми майтарылбай, кайра элге айтары көбөйүп, зардеси кайнап, түрмөдөн зорлукка, корлукка өчүгүп

чыккан Токтогул элди биримдикке, сер кайратка үндөп, элдин түгөнбөс демин миң бир түркүм маанилеп ырдап чыкты.

V

Шар аккан бир өзөн суунун бою. Жаңактуу токойдун четиндеги түзөңдө күздөө конушунда үч боз үйлүү айыл.

Үч атчан жолдон кайрыла бергенде, жол тосуп отурган белем, бир көгала сакал адам бери тосо басып, коңкулдап үрүп келаткан итин «о, кет» деп тыйып:

– Келгиле, Токо, келгиле... – деп калды.

«Чакырган үй ушу го?» – деп ойлоду Токтогул, учурашты. Аңгыча бир үйдөн улгайган бир зайып чыгып, меймандарга баш ийкей «арыбагыла, келгиле» дегенди ишаралап, ыйба менен учурашты да, өзү алдыга баштай басып, ортодогу ак үйдүн чий эшигин асте көтөрө ачып, Токтогулду ичкери кирүүгө өтүндү. Кошо келген эки жолдошу Ныязаалынын айлынан болучу, тааныш окшойт, ат алган көгала сакал киши менен өзүлөрүнчө кобурашып, тышта туруп калышты.

Сол капшытта керилте элечек салынган бир зайып турган экен.

– Арыбаң,– деп салам айтты Токтогул.

– Бар болгула, келгиле... – деди зайып саал ийиле турган сөөлөтүндө төргө карай ык сала, ушул ишараты менен төргө өтүүнү өтүнө.

Токтогул төргө чыгып, жайлана мандаш уруна отуруп, зайыпты дагы бир карай берди, тааныш үрөй, тааныш жүз боолголонуп, жүрөгү болк эте жымырап кетти. «Ыя?.. Ошобу?..» – деди алдастай түшкөн дили.

Зайып токтоо, дагы эле өйдө карабай, көгүчкөндөй сыпаа, адептүү, кашын саал өйдө кыла:

– Токо... аман бошонуп чыктыңызбы, Токо?.. – деди.

– Ай... үнүңдөн айланайын ай.. – деп, токтоно албай, жүрөгү бир нестейип, бир чайпалып кетти Токтогул.

Ал Алымкан болучу. Дагы эле көзүн өйдө кылбай, акырын башын ийкеп койду. Саамайына ак кирген, денеси толуп, не сөөлөтүн тутунуубу, не карды ачпаган, ийни тозбогон күнүмдүк турмушуна ыраазыбы, кыймылы жай.

Эй, дүйнө ай! Башынан алдырган бактысы, колунан качырган кушу эмес беле, эй капилет дүйнө ай?! Минтип, кайра бир жүз көрүшүп калуу эч качан оюна келбеген, үмүт да кыла албаган. Не сүйүнө албай, не кайгыра албай, оозуна сөз кирбей жер тиктеп отуруп калды Токтогул.

Тыштан жанагы тосуп ат алган киши, эшик ачкан зайып кирди. «Эмне кылалы?» деген суроо экөөбүнүн тең көзүндө. Мал союла берүүсүн, быякка дасторкон апкелинишин акырын айтты Алымкан. Киши бычагын бүлөй баштап, «тиги меймандар ушул эле өзүбүздүн элден экен, кичи үйдө эле кенен отура

берели дейт, бу кишинин үстүн тебелебей» – деп, асте кыйытып калды. Ошого гана билингидей акырын баш ийкеп койду Алымкан. Чыгып кетишти.

Дасторкон жайылып, дүйүм жемиш, таттуу, чий боорсок коюлуп, чоң көгала гүлдүү чайнекке чай демделип келди. Алымкан өзү чай куюп отурду.

– Токо, дасторкон үзүрүнө караң, Токо...

Токтогул жеген болуп, ичкен болуп, бирок тамагынан бир бүдүр өтпөй, өтсө өзүнө билинбей, дендароо.

Алымкан:

– Кол-аягын чидерлеп, байлап кетти дешти эле, эки жагын карантпай айдап кетти дешти эле, «кош, элим» деп зар кагып, каралай көзү Токоңдун жайнап кетти дешти эле... Уктум баарын, жардамым не укканда?!

– О-о, зирегим... сен дагы жүрөсүңбү али унутпай?!

– Унутула койчу көңүл беле, Токо?! – деп, кашын көтөрө башын өкүнүч сездире ийкеп, акырын улутунуп алды Алымкан:

Кызылдан күрмө, шайы кийип бойлободук,
кызык өмүр бар чакта тойлободук –
кызыктуу күндү ууру алып,
кырчын өмүр кыйылып, бырчаланып...
Кызылдан күрмө, шайы кийип бойлободук,
кадыр көңүл бар чакта тойлободук –
кадырлуу күндү ууру алып,
кайран жаштык тебеленип, уйпаланып...

Бул өзүнүн кыз-оюнунда үлпөтчү жаштарга карай Токтогул ырдаган ыр. Саал сөзүн бура, маанисин

арманга ие, «ошол сиз айткандай боло албадык» деген өкүнүчүн туйдурду. Көзүнө жаш кылгыра, бирок өзүн атайы токтотуп, байкатпоого аракет кыла, атайы жүзүн жаркытып, бир серпиле карай берди. Көзү булутсуз таза асман түздөш мөлтүрөгөн ачык көгүш экен.

Не демекчи Токтогул?! «Кой, кейибе, тагдыр деген ошол!» деп жалган жубатабы?! Жашымакпы?! Илгери эзели тике карабаган уяң кыз эмес, бет алдында орто жашап, дегени деген болуп, сөз наркын, өз баркын билген сөөлөттүү байбиче отурат.

– Беймарал отуруң, Токо... – деди Алымкан. – Эмне калды бизге баягыдай корккудай, байкайт деп корунгудай?! Кыз аңдыган боз жигит эмессиз эми, сиз азыр өзүм чакырткан кадырлуу мейманымсыз...

Токтогул үнсүз баш ийкеди, буга аргасыз макул болгонсуду. Башка ким?! Бу дагы баягы жигит күткөн үлпүлдөгөн гүл бурак кызбы?! Татаал да, катаал да турмуш агымы экөбүн тең кыйын кыстоо күндөргө соктуктуруп, жоёрун жоюп, эскиртерин эскиртип, куу шагылдай аралга сүрүп салган кези эмей эмине?! Эми экөбү бири мейман күткөн байбиче, бири мейманга келген абышка. Те алда кайда жылт-жулт эткен жалгыз оттун бүлбүлдөгөн алсыз шооласындай көзгө илеше-илешпей улам алыстап, улам өчүп баратқан көңүл эскерүүсүнөн башка эмне калган?! Канча кейиштүү, канча ширин болсун ал эскерүү эми булардын бир кездеги көңүл оту чакмак чакпай жалбырттаган кырчын убагын кайра кайрып бере алмакпы?!

Ой толгоп, өкүнүчтөн бөлөк эчтеме таппай, ушул азыр экөбүнүн ортосун бир кол созум, бирок каалаган кумар да, эп көргөн акыл да жакындаштыра албай турган өткөн көп өмүр аралыгы ортодо опол тоо болуп жатканын сезип, сезген сайын тигинин да, өзүнүн да денеси очогу бар чогу жок коломтодой муздап калган көйү ындынын өчүрүп отурду.

Ырас, ошол кезде «уулу улан болуп, кызы жубан болуп» дегендей, анын үстүнө байы бир нече жыл мурда коргошундун түбүн дары кылам деп отуруп ууланып өлүп тынып, Алымкан өзүн– өзү билген байбиче болуп калган. «Ууру алган» жаштык күнүнүн шарданы эл ичинде али унутула элек. Ага арналган Токтогулдун ашыктык ырларын кыз-оюндарда, түн терметкен зооктордо боз балдар шыңгырата үн созушуп, комузга кошушуп ырдап жүрүшөт. Тыякта намыстуусунган мансаптуу төркүндөрүнө да, быякта байлыгына манчыркаган кайындарына да өчөшүп, «билгендерин кылып алышсын» деп, көз көрүнөө масташып, үйүндө эркеги жоктугуна карабай Токтогулду өз өргөөсүнө чакыртып, элге даршан кылып, «бизге Токтогул ырчы келди, келгиле» деп, жамаатташ отурушкан башка айылдарга кабар айттырды. Тай сойдуруп, мейманына өзгөчө сый-урмат көрсөттү.

Ой чабыты кең ырчынын ыры күндө жаңы! Кечээ бир жерде ырдаганын уккандар деле келе беришип, үй ичи согончок коёр орун калбай улагага дейре шыкалып, тышта катар-катар тирелип, эң арты

те алыста атчан, өгүзчөн туруп калышты. Комуз мукамы, ырчынын үнү даана угулсун үчүн боз үй кызыл кереге кылынып сыйрылды. Токтогул ошол кечтен баштап, эки ашык Олжобай менен Кишимжан икаясын шурудай тизилген уйкаш ыр кылып, бир түркүн муңканган овон салып айтты.

«...Бул дүйнөнүн барлыгы да, тарлыгы да али ойлоруна келбеген, бирисиз бири жашоо, үзүр көрүү, биринен бири айрылуу деген эстерине түшпөгөн, жашчылык кумары, бирине бири арзуу, умтулуу гана санааларын ээлеген эки жаш.

Сууда ойногон кундуздай, куйруктуу сары жылдыздай сынына чыгып, көркүнө толуп бойго жеткен чагында Кишимжан сулуу боз торгою менен сырдашып, күндө бир убак оволотуп учуруп, аны кабарчы кылып, өзүнүн ашкере сүйгөн ашыгы жигиттин гүлү Олжобай менен кеп алышып, күн болжошуп, саат болжошуп, суук көздөн далда жер болжошуп, жолугушуп, бирине бири дувасыз арбалып, жипсиз байланып, бирине бири кара көздүн кареги менен айланып, кирпиктери ирмелбей, кептери түгөнбөй ак сүйүүнүн кучагында болушкан.

Бир күнү, аттиң ай, алардын да жолун бөгөйт байлык деген, ыйласа кечирбеген, жыгылса боору ачыбаган зорлук деген алардын да башына куу чалма болуп оролуп түшөт. Күрөй-күрөй зар берген, айдай-айдай мал берген күйөө Кишимжан сулууну кыз оюнун ойнотуп, айылын бапыратып тойлотуп, кыңшылатып ыйлатып кыз көчүн көчүрүп алып кетмекчи болуп келип калат.

Бейчара, бей жардам эки ашык берешен кудайдан, белдүү адамдан башбаанек издешип, беткелди качып чыгышат.

Куугун аттанат төрт тарапка, мухабатын коюнуна катып ала качып, адамдык эркин талашып, эскиден келе жаткан эрежени, адатты аттап кетишкен эки жашты жер тыта ийнедей издейт, табышпайт.

Үй үстүнө боз торгой имерилип, чамгаракка келип конуп калганын Кишимжан сулуунун өч жеңеси көрүп, «бу жөн келбейт, ушул жердеги бирөөгө кабарга келди, ушул билет бейбактын кайда экенин» деп, тиги акактап турган боз торгойго кашыкка суу куюп тосуп, жылым сүйлөп, боз торгой суурга тумшук салганда шып кармап алат.

Боор эти бүлкүлдөп, байкуш жүрөк дүкүлдөп: «Коё бер, адам, коё бер. Канмак белең каныма, тоймок белең этиме – забын кылба жаныма, коё бер, адам, коё бер...» деп жалынат боз торгой.

Күйгөн болуп, өзсүнүп: «Кыз кайда?..» дейт куу жеңе. Баш чайкайт торгой сыр ачпайт. «Безери бейбак кайда?» деп, уламдан чаары чыгат көзүнөн, заары чыгат сөзүнөн. Чыйт этпеди боз торгой. Бирден жула боор жүнүн, бирден үзө чалгайын кыйноо кылат дили катык адамзаада: «Айт, ар-рам чымчык!» Куйт этпеди күнөөсү жок паранде.

Боорун чокко кактады. «Кыйгыр алган атамы, түлкү баскан энеми, жакындаган эмне экенин билбегем, оозуму ачып жыландан жем тилегем, күндө бирден жылан жутуп түгөйлөрүм түгөнгөн балапан байкуш

мен элем... Жалгыз калган уяман тапкан эле Кишимжан, колтугуна жылытып, колу менен жем берип, оозу менен суу берип, коюнуна түнөтүп, сары түктөн түлөтүп баккан эле Кишимжан... Тилибизди билишип, дилибизди түшүнүп сырдаш, кыйбас акыреттик дос элек... Кантип кылам жакшылыкка жамандык?!» деп зарлады шордуу торгой. Ырайымсыз адамзаада жалынганга болмокпу?! Отко уруп жиберет.

Чыбырала боз торгой, чын дүйнөлүк дос торгой канаттары жалбырттап, аласалып тыбырап, буттары бооруна тырышып, бүт денеси курушуп, «чук» деп күйүп өлөт.

Куугунчулар дүүлүгөт. «Немене дейт бейбактын кара торгою?», Жүнү дүрт деп, тамагы чук деп, өлүп калды эчтеме айтпай...» «Чук деп?! Жаны алкымга келгенде билбей калганы айтканын! Чук?! Чук дегени Чук-Терек эмей немене?! Дабыраган көп атчан түнү бою чабышып, тизгин жыйбай жарышып, таң алдында ээн булак Чук-Теректи төрт тарабынан курчап калышат.

Жөө, күндүз бекинип, түндө жол жүрүп, суусап, тердеп арыган эки жаш буйгага чөп алачык кылышып, тыныгып калышкан.

Желигип, биринен-бири талашып, зөөкүрлөр Олжобайды көптөп уруп тебелеп, терекке таңып алышып, бирден камчы чабышып: «Кыз ала турган сенби?!» деп, «Ушул кыз сага теңби?!» деп, абдан кордук кылышты. Көзүнүн жашы он талаа, «жанын кой» деп жалынып, ар кимине сабылып, ыйлап турду

Кишимжан. Боору таш адам болмокпу, канын ичпей коймокпу?! Кызды кайта кекетип, аны сайын өчөшүп, ким күчтүүнүн заманы, арачачы табылабы, ак сүйүүнүн жан шеригин кыжырлана жерге басып, тизелеп, улактай мууздап салышты...»

Жүк бурчунда мелтирей жер караган калыбында былк этпей, жанга билинбей көз жашы сарыгып, тиринин өлүгү болуп отуруп укту Алымкан.

«...Муну көрүп, Кишимжан тула бою зыркырап, сүйлөй албай буркурап, колдон чыга умтулат. Көккө үнү угулду, көзүнөн жашы чубурду, боёлуп жаткан канына ашыгын кулачтап барып жыгылды. Жулуна жетип барганча, жерден өйдө алганча эсинен танып, жүздүктөй жүздө нуру жок, өйдө болор түрү жок, жарылып жүрөк кайгыдан ашыгына кошулду кайран сулуу Кишимжан...»

Бирин-бири тиктешип, бул иштин кеперетин бирине-бири тымызын жүктөшүп, ар кими өзүн актап, кыңырыла кылчактап, куугунчулар селдейди. «Кудай бирге жазган окшойт булардын жазмышын? Биз зордоп айрып, кудайдын өкүмүнө каршы болуп алдыкпы?!» дешип, жанаша бейит оюшуп, эки ашыктын сөөгүн коюшуп, эми аттанып кетмекчи болушат.

Те алыстан чаң чыгып, атчан карааң шаң чыгып, эки жакты карангыча «аябастан зар берген, санабастан мал берген» күйөө бир оор топ кишилери менен келип калат. Окуяны угуп жанаша жаткан кош бейитти өз көзү менен көрүп, ишенип, ичи күйүп, көз жашын төгүп, кудайды сөктү алдастап. «Мен

жанаша жаткырбайм! Кошпойм, тиги дүйнөсүндө да кошпойм!» – деп, албууттанып жутунду, үстүндө кийимин тытынды. Бул эмне тантырайт?! Кеп маңызын билгиче бычак уруп өзүнө кош бейиттин ортосуна жыгылды.

Кудайдын өкүмү го бу дагы?! Үрөйү учкан кишилер кош бейиттин ортосуна күйөөнү көмө салышып, тез аттанып, кайрылып кете беришет...»

Бирөө таң болуп, бирөө кейип шыпшынып: «О, тагдыр ай... Үчөбүнүн тең как талаада калганын кара, ыя?! О, замана ай...» дешип дуулдады эл.

«...Жыл айланып, кийинки жазгы маалында эки ашыктын бейитинен эки бүчүр өнүп чыкты. Ортосунан бир тикенек башбакты. Күндөн күнгө, жылдан жылга эки бүчүр бой керип, терек болуп сеңселди, жел ыргаса шуудурашып, сүйлөшкөндөй шыбырашып, бирине-бири ыкташып, эки ашыктай көркү ачылып суйсалды. Тири шумдук! Ноодасына тырмышып, «кошпойм» деген айлабы, тикенек кошо чайлады. Эки терек бийиктеп, эки ашыктай жанашып, өргөн чачтай буралып, ноодалары кыналып, кошулуп бир ноода болуп шак жайды. Эки ашыктын бейкүнөө кеткен жанынан, бөөдө төгүлүп калган канынан, чын мухабат деминен, бузулбай ошол күндөн ушул күнгө шеит жаткан денинен өнүп чыккан кош теректин башынан күндө үч убак мөлтүлдөп, күн нуруна жылтылдап, бермет болуп ным тамат. Шаңкайган тоолор куланып, шар аккан суулар соолуп, нечен мезгил өтсө да тыйылбаган бул тамчы – заманасы тарынан

арманда өткөн эки жаштын көңүл ыйы, көз жашы. Сөңгөктөрү тарбайып, суюк жалбырагы саргайып, дагы эле кош теректин тамырына жабышып, көз жашынан түбүн нымдап, шумдук ай, коко тикен али турат куурабай...»

Эл дагы жарыла дуулдап, ыроочуга «бали» айтты. «Чилмайранда али турат кош терек...» «Көңүлү табышкан жаштар барып сыйынат дейт... Танкы үрөң-баранда муңканган ый угулат дейт...» Кобурашып калышты.

Бу өткөн бир көөнө заманда кышы Анжияндын айланасына кыштап, жайы Чилмайран тоосун жайлаган элдин ичинде болуп өткөн окуя эле, «Олжобайдын арманы», «Кишимжандын ыйы» делинип, бирткелеп ыр таралып, айтылып жүргөн. Ак мухабатты, адамзааданын бийик рухун мактап, тарлыгын жектеп, эки ашык өткөн эрксиз күнгө кинээ коюп, узун сабак дастан кылды Токтогул. Ушуну менен өз көңүл өктөсүн, башынан кечирген көйүн айтып, тамсилдеп тогоштурду.

Эл таңга жуук таркады.

Эрте мененки жеңил чайдан соң өзү теңдүү улгайган зайыптар бирге болуп, Алымкан байбиче Токтогулга сүлөөсүн бөрк кийгизип башын куттуктады. «Кут болсун, Токо. Жаныңыз бек болсун, бөркүңүз көрк болсун, кийип жыртып коюң...» – дешти зайыптар астейдил. Колго сайылган белбакты жая кармап:

– Токо... – деди Алымкан. – Көз майымды түгөтүп, тырмагымды жүдөтүп, саймасын кылдап сайгам...

Жүрөгүмдүн канына боёп, кыйылып калган жаштыгымдын кызыл-жашыл гүлүн жайгам... – деп, токтоно албай жашып кетти. – Бу жарыктык дүйнөдөн эмнени көрбөй калсам, эмнени айта албасам, көңүлүмдөн алып чыгып ошонун баарын, мына ушул көк жибектин бетине салгам... кирпигими ийне кылып, өкүнчүмү, күйүтүмү бирден... бирден кайыгам... Токо...

– Э, ак периштем ай... – деди теңтуштары жубата,– айлаң канча эле, айлаң?!

Белбакты Токтогулдун белине өзү имерди Алымкан:

– Токо... Тагдыр кошподу, өлгөн деген жан тынган, көңүлүм бир башка, көргөн күнүм бир башка – өттү өмүрүм бейопа... Мына, көзүм жаныңызда жок болсо да көңүлүмдөн чыккан жоолугум белиңизде болсун дайым, караган сайын, кармаган сайын... байкушуңузду эстетип жүрсүн...

Муңкана күңгүрөнүп жиберди Токтогул:

Кургурум ай...
сары кештеп сайган жоолугуң,
дагы эле сары санаа кылар жоругуң...
көк кештеп сайган жоолугуң,
көз жумсам
көрүмдө көп санаа кылар жоругуң...

– Кош,– деди Алымкан Токтогулдун колун кош колдоп кармап, акырын эңиле тоop кылып, – эми, Токо... бир көрүшсөк канжыгада көрүшөрбүз...

Токтогул «кош» дей албады, өткөн жаштыгына эмес, тизеси муздап турган арыган күнүнө кейип,

деңдароо болуп нестейди. Шөлбүрөп, эмне айтарын билишпей көздөрү араң кыбырап турушкан зайыптарга да кайырлаша албай эшикти карай сенделе кайрылды.

Тышта аты даяр экен, бир жаш бала бери жетелей басты. Токтогулду бирөө сүйөй аткара бергендей болду. Бир карап, Алымкан экен, анын да оозуна кеп кирбей, жаштуу көзү муңайым кылгырып турганын көрдү.

– Кош, асылым...

Боз жорго жулунуп жүрүп берди. Токтогулдун көңүлү чексиз капалыкка толуп, бүткүл өмүрү менен кош айтышкандай өзөгү болкулдай, ындыны өчө калды. Бирок, дайыма чөктүрбөй такаат кылчу кашкөй сезими ушул жерде да аны колтуктан көтөрүп, силкип, эсине келтирип, кайрат алдырып, а жамандыкка өчөшмө ой толкуну кайра бүткүл санаа-боюн каптады.

Бүгүн бизди узатып гөргө
кайра өзү кала берген жер үстүндө
ыза, кубанч таразага түшөр,
ак ылганар, калыс баасы айтылар...
ана ошондо чым жамынган капкачан
бизден да арман бүтөр,
сөөгүбүздөн чыгып кетер кайгы, зар...

Не камчы үйрүтпөй, не темингтпей, бели солк этпей, соорусу кылт этпей, арттагы тапырашкан эки атты илештирбей боз жорго көкүрөк кере бой сала куш канатындай леп-леп жорголоп баратты...

VI

«Бошонуптур», «келе жатыптыр» деген кабар угулуп, жакын туугандары, жамаалаш кыштоолордон эл чогулуп, Токтогулду тосуп чыгышты.

«Энсеген элим, аманбы?» деп, Токтогул кубанчы көңүлүнө сыйбай шаңгырап үн салып, ырдап учурашты. Кучакташа калган Кулукеден акырын апасынын акыбалын сурап, бирок улам бири келип амандык сурашып бапыраган көпчүлүк алаксытып, аккан селдей сүрдүгө аны ортого алыша дуулдап жөнөп, бир жаңсыл жооп уга албады.

Ит үрүп калды. «Энем о-ой... эзил кайран энем о-ой...» дешип, бүт эл дуу өкүрүп жиберишти. Жүрөгү бир солк этип, бети бир ысый кан дүргүй Токтогул «а-ай... апам а-ай...» деп, андан нары өпкөсү көбө энтигип, оозуна демейде куюлуп келип турган ыры келбей, ээрге өбөктөй берди. Баягы шойкондуу көөдөй түндө ким кармап, кайда алып кеткенин айылда эч ким билбей калган эле. «О-о, шору арылбаган балам ай... балам ай...» деп жатып, баласынын бу сапар кайра келишинен үмүт да кыла албай, көзүнөн жашы тыйылбай жатып, Бурма дүйнөдөн өтүп кеткен болучу. Жакшылыкты да, жамандыкты да акыл менен баамдаган көтөрүмдүү Токтогул ошол кыяпта ээн талаада жалгыз калган көөдөк сыяктуу калкасыз, жардамсыз коңултактаткан бир сезим ороп, өпкө кага, энтиге өксүдү. Майда балдар «авалашып» сүйүнүп, этегине илеше калышты. Көкүрөгү кайгы, көзү жаш Токтогул балдарды баштарынан сылай

«ананайын... ананайын...» дегенге араң жарады. «Койгула-а, баскыла-а үнүңөрдү, тыйгыла-а жашыңарды! Эмне, сандыкка салып алмак белеңер энеңерди?!» – деп, тыяктан бир аксакал үн салды. – Ак сары башыл улак апкел, Кулуке. Чап Токоңдун башына! Кубангыла, бүгүн кубана турган күн. Сөөгү ыраазы Бурманын, эки айдалган баласы келип турса, ыраазы эмей, өлүгү той Бурманын!» Өкүрүк басылды.

Мындайды кайрат кылсын деп айтат. Токтогул кайрат кыла албай үйдүн босогосуна өбөктөй сакалынан жаш сарыгып турду.

Элим элең, энекем,
журтум элең, энекем...
атасы жоктой жүрүзбөй
ата болгон берекем,
бир тууган жогун билгизбей
бир тууган болгон берешен...
Алыс жол кетсем иш түшүп,
алда кандай болот деп,
кандай күндү көрөт деп
эми амандыгым ким тилейт,
кабарымы ким сурайт...
түн уйкусу бөлүнүп
көзүнөн жашы төгүлүп
күн болжолун ким санайт,
келер жолум ким карайт?!.
Кайрылып келсем иш бүтүп,
ачтыгыма күйүнүп,
токтугума сүйүнүп
ким тосот мени делбиреп,
каралдым аман келди деп?!.

Өңгүрөп кошок айтты. Карай албай, бага албай, эң акыры керээз кебин уга албай, жан таслим кылганында ээгин жөлөп тура албай, өз колу менен көмө албай калганы өлчөмсүз арман болду.

«Кой, Токтогул, – дешти көптү көргөн карылар колтугунан сүйөшө, – туулуп өнгөн, өлүп түгөнгөн – адам жолу ушундай...»

Чакырган жакка барбай, мурутун черттирбей, түнкүсүн шам өчүрбөй, күндө бир убак бейитине барып – аза күттү Токтогул. Биринчи күндөрдө аксакал кишилер жанынан чыгышпай, кай бирөвү кошо да түнөп, жанына эш, көңүлүнө кубат болгонсушкан. Бир үйдүн жарыгы бир үйгө тийбейт деген ырас турбайбы, акырындап ар ким өз көр тирилигине ыктап, а кай бирөө акы төлөп жатпаган соң өзү эле бой качырып – туугандардын аягы улам суюлуп, акыры жыгачтын көңдөйүн пааналаган байуулу сыяктуу Токтогул бир үйдө жалгыз отуруп калды.

Бала убак кандай керемет убак, чиркин?! – Көз алдында жаркырап жайылып жаткан асыл дүйнөгө сонуркап, көңүлү оюнга кумар, бир нерсени өзү туюуга дилгир, али кыйдылык, кыңырлык оюна келе элек убак! Ыр, күңгүр каккан комуз үнү арбап, эң оболу бирден, экиден башбагып, бирин көрмөкчү бири ээрчий акыры тобу көбөйүп, эми балдар каптап келе баштады. Ар кимиси ар башка сайраган чымчыктай «ава», «чоң ата» дешип, көздөрү жайнап, кай бирлери бу сакал-муруту түктөйгөн, көзүн муң чалган жалгыз баш абышканы эликтин улактарындай

элтейип тиктешип, «эй» деген эле ыкыс болсо дыр коюшар таризде. «О-о, келгиле, келгиле, ананайындарым...» – дейт Токтогул ар дайым. Сүйүнө, бирин-бири кылтыя тиктей калышып, көздөрүнө, ууртгарына жылт эткен нур боло жылмаюу дароо келе абышкага үйрала калышат. «И-и, атың ким, сулуу кызым?..». «Кишимжан...» «О-о, даңктуу эженин аты коюлган турбайбы, жакшы-ы... А сенин атың, эңирекейим?..» Тыйтак көз буудай өң бала «эңирекей» дегенге уялып, мылжыя ийнин кыса жер чукуйт. «А жакшы, жакшы, ананайындарым...» деп, ар бирин кадыресе сөзгө салып сүйлөшүп, биринин айтканын мактап, бирин оңдоп, бирин оңго жолдоп Токтогул эч жадабайт. Комузун алып, акырын жың-жың күүлөп, майда жөө жомокторду ыр кылып айтып берип, күлкүлүү окуялуу күү чертип, не адамдын, не айбанаттын үн-үрөйүн келиштирет. Кээде топусун баш терисинин кыймылы менен өйдө-төмөн кыйшаңдатып, бирде кашына, бирде желкесине түшүрөт. Кээде өз ичинен кадимки эле мышыктай мыйоолотуп үн чыгарып, балдарды дүүлүктүрө «мышыкты» издетип, каткырык салдыра күлдүрөт. Бир жолу «Ак куу менен Куу Мерген» жомогун ырга, күүгө салды Токтогул.

«...Көк ирим көлдүн үстүнө булуттай ак куу айланып, куркулдап сыйкыр үн салып, көйкөлгөн көгала майсан саздакка конуп калат чайпалып... Муну көргөн Куу Мерген мылтыгын ала чуркады. «Үкү кылып канатын, ак парын катынына жаздык кылып берейин... бере көр, теңир, бере көр...» Маймыл болуп

бокчөңдөп, эки көзү мекчеңдеп, бака болуп секирип, келерс болуп жүгүрүп, жылан болуп боорлоп, капарсыз ыйык ак кууну өңүп калды Куу Мерген, жүргөн жери чуу мерген...»

Куу мергендин ар кыймылын келиштире, үнүн окшоштура комузду мылтыктай сунуп, мурдун тыпшыйтып, көзүн ыкшыйтып туурап чертти Токтогул.

«»...Э-э акыры ак куунун жанына жетти Куу Мерген...»

Жанатан кыткылыкташып отурушкан наристелер ушул азыр бир шойкон болорун сезишип, бири кулагы делдейип, бири оозу ачылып, бири кабагы бүркөлүп дым болуп калышты.

«...Бей күнөө ак куу, бей капар, ак сулуудай чоюлуп, тынчтана көзү коюлуп, канатын жайып талыган, тумшугу менен имере таранып калган жаңыдан...»

– Атпа, чоң ата, атпа... – деп, кичинекей Кишимжан коркуп кетти.

Жомокто Куу Мерген ак кууну атып алган. Токтогул балдардын назик көңүлүнө жараша жомоктун маңызын башкалап буруп жиберди.

«...Эми каркайган кара мылтыкка ок салмай болду Куу Мерген, а бирок, сыйпаланып караса чөнтөгүндө огу жок, милтесинде чогу жок... Алаканын «шак» койду, көчүгүн жерге «так» койду, жыртык экен чөнтөгү, огу жолдо эле түшүп калыптыр... Чөнтөгүн жамап койбогон илээнди катынын сөктү отуруп, арманда калып абыдан, көз жашын төктү өкүрүп...»

Эми ичи күйгөн Куу Мергендин колуна таш ала ак Кууга чуркаганын ыр менен да, күү менен да, өз кейпи менен да мазактап көрсөттү Токтогул. Кыз балдар кылтыйыша асте кыткылыкташып, уул балдар баркылдаша кубаныша каткырык салышты.

«...А ак куу серпиле түшкөн ак толкундай кылак деп, көккө калкып, ак булуттай чубалып, ачкөз Куу Мергендин төбөсүнө айланып, ылдый тиктеп айтты дейт: «Э-э, Куу Мерген, жүргөн жериң кан менен ый, чуу мерген, калыс теңир мага жетер сага канат бербеген – бу дагы кара ниет өзүңөн!» Ыйык ак куу бир сыйкырлуу куркулдап, жаңы учурган эки балапанын чакырып, экөбүн эки жагына ээрчитип алып, улам кылактап, улам ыраактап, те алыска арам менен кара ниеттин башы айланган бийикке көтөрүлүп кетти дейт...»

Жүздөрү жайнап, көңүлдөрү толкуп, ырчы авасын тиктеп отуруп калышты баары. Бири көгүш күкүк, бири кара көз чымчык, бири суйкайган карлыгач, бири башайы канат сарыбарпы, бири үпүлүү боз торгой болуп балдар көз алдына элестей, ушул наристе куштар бири леп канат кага ынтыла, бири назик чулдурай, бири канат кере тарана – куш сайраны сыяктуу, алардын ичинде өзү мүрүсү сынып көктөн түшүп калган бабырган болуп сезилет Токтогулга.

«Чоң ата, ак куу жакшы куш э, чоң ата?»

«Жакшы эмей, ананайын?! Ыйык куш барбы ак куудай?!»

«Ава, Куу Мерген кара ниет киши экен э, ава?»

«Ошон үчүн канаты жок да!»

«Кишинин канаты болобу, чоң ата?»

«Болбой анан?!»

«Сиздин канатыңыз кана?..»

«Кишинин канаты ичинде, ананайындарым... Кишинин канаты – кең пейли, кара кылды как жарган калыстыгы, бийик ою...»

Туугандар бу балдарга кошула бала болуп сүйлөшүп, ойноп отурган Токтогулду көрүшүп, көңүлү жакшысы: «Бала кыял Токоң...» – деп, кай бири: «Э-э, көк мээ болуп калыптыр, көк мээ болбосо, балдар менен теңтуш болуп ойной береби кечке?!» – деп, буга абдан ишенип, өз акылы өр тартып тургансып мардемсип, мурдун чыйрып кетет. А Токтогул наристелердин ак көңүлүнө, астейдил жоругуна аралашып, бирпас да болсо баш жарган оор ойлорунан бөлүнүп, капарсыз сонун дүйнөдө куунап отурат.

Ушундай күндөрдүн биринде эки чоочун киши бир үйүрдөй жылкыны айылдын четине ийрип коюшуп, өзүлөрү Токтогулдун үйүн көздөй келе беришти. Батачы эместей, Талас жакка ашып бараткан соодагер сыяктуу. Жакын келишкенде Токтогул ордунан туруп, тосо басты. Биринин жүзү жылуу учурайт, бир жерден көрүшкөн адамдай.

Салам айтып, атынан түшүп, жакшы көңүл менен көрүшүп калды:

– Эсен турасызбы, Токо?

– Ке, ке,– деди Токтогул, анын атын нары казыкка өзү байлап,– ке, шүгүр, шүгүр...

Үйгө киришкен соң чоочундун бири шыбырап куран окуп, Бурманын арбагына багышташып, баары бата кылышты.

– Эми, Токо,– деп көңүл айтты,– арты кайырлуу болсун, энени эгесине тапшырыпсыз, арты кайырлуу болсун... Ушу айылдын четине келгенде үгүп, Токо...

– Менин экинчи кармалганымдагы күйүтүмө чыдай албаптыр да... – деп, өкүнө баш ийкегилеп, үшкүрүп койду Токтогул. – Ырахмат, ананайын, атайы көңүлгө алып кайрылганыңа, ананайын... – деп ыраазылык айтты астейдил. – Кайсы жигит элең, тааныбай турам, ананайын?

– Мен баягы, түрмөнүн эшигинде алдыңызга боз жоргону тарткан Байсымакмын, Токо.

– Э-э,– деди Токтогул,– каерден көрдүм эле дейм да?! Ук– кам, укkам, ананайын, боз жоргонун кайгысын унута албай жүргөндүрсүң, мал боор эт дейт эмеспи, нары да жанга өлчөнгөн жакшы ат болсо?!

Байсымак муңая түштү:

– Эми, Токо...

– Э-э, ананайын, Жең акеңи күрөшсөң көтөрүп чапмаксың, а ырга калганда жаактуудан ага пенде түт келеби, Жең акең деген дүйнөнүн төрт түркүгү – жер, суу, жел, от санатын санжыргалап айткан киши да?!

Тула боюнан өкүнүчү көрүнүп, эки ийни шөлбүрөп, мылжыйып жер тиктеп отурду Байсымак.

– И-и, бир жакка бара жатат белеңер?

– Жо, Токо, сизге эле... Биз жакта көп эле топто, көп эле үйдө болуп ырдадыңыз го, көңүлүнөн чыккан бирден кошуп отуруп – арасында ат бар, бээ бар, тай бар – иши кылып, жыйырма беш баш мал болгон экен, ким жеткирип берет дешкенинен, мен жеткирип берейин деп, мына бу баланы жаныма алып, ашуудан ашырып келип калдым, Токо...

Чыны бир жагынан боз жоргонун кайгысы да түртку болгон, «ырас эле, Токо, боз жоргону көрө кетейин деп» деген сөз тилинин учуна кыстап келип, бирок айта албай камыгып отуруп калды.

Токтогул сүйүнгөн да жок, таң калган да жок, топтошуп турган жылкыны бир тиктеп, «болуптур да» дегендей башын ийкеп тим болду. Ыр акысын эч качан сурап көргөн эмес, ыраазы эл дайыма көңүлүндө атаганын ушинтип бирөө болсо жетелетип, көп болсо айдатып, артынан жеткиртип салышчу.

Келип, Байсымак менен учурашып калган Кулукеге:

– Те тиги малды көрдүңбү? – деди Токтогул.

Кулуке мулуңдап баш ийкеди.

– Көрсөң, ошо мал силерге келиптир, үлөштүрүп алгыла. Мал кыла турганың мал кылып ал, тишиң кычышканың союп же.

Кулуке мулуңдаган бойдон кайра чыгып кетти.

Бир убакта тыштан жаңжуң үн эшитилип калды.

«Ой! Ой!»

«И?!»

«Коё бер!»

«Коё бербейм!»

«У! атаңдын...»

«У! сенин атаңдын...»

Токтогул ордунан туруп, босогого барып, жаңжуң чыккан жакка карап, эки тууганы бир жылкынын чылбырын талашып, жакалашып, итергилешип жатышканын көрдү да, «ай, аттиң ай» деп көңүлү сыздап, «булар байкабаса экен» – дегендей ойго кабылып, өзүнчө кайсалана калды.

Аңгыча тыштан дүпүлдөп жүгүргөн дабыш угулуп, жакалашкандардын бири: .

– У! атаңдын... – деп, өзүнчө күйүгө сөгүнө үйгө кирип келди, эки көзү кыпкызыл, иреңи купкуу, эски таар кемсалынын жакасы шар айрылган, бети тытылган.

Кейиген түрдө үнсүз тиктей калды Токтогул.

– Ит жоону бок бербейт! Баягында да Коңур-Өгүздөн келген жылкынын да семизин тандап алып койгон! Эми да! У! атаңдын...

– Бириңдин жакаңды бириң айырбай, о кокуй ай,– деп жиберди Токтогул,– тынч бөлүшүп албайсыңарбы, кокуй ай?! Ыя, эл айдатып келип бербей койсо кантет элеңер?!

– Бир жолу семизи тийбесе, эмне?! Айдатып келип бербей эле коюшсун ошол элиңиз! – деп, заарлана зиркилдеди тууганы, ошол тапта ынтымак кыла бөлүшүп ала албаган алар эмес, ыр ырдаган Токтогул, мал айдатып берген ыраазы эл күнөөлүүдөй.

Токтогул бөлөк жактан келип отурган кишилердин көзүнчө өлбөгөн төрт саны калып сынып, ооз ачса эле тиги дагы жаман кеп ырбата турган, мыңк эте албай отурып калды. Эмне дейсиң буларга?!

Ал күнү Кулукени жанына алып, Кулукенин зайыбына оокат кылдырып, Токтогул Байсымактарды өз үйүнө мейман кылды, жаткырды.

Түнү бою уктай албай койду Байсымак. «Э-э, кайдагы кара шайтан азгырып, кайдагы сары шайтан шаштырып, кыргоолду айт деп калдым а?!» Бүт ою – боз жоргонун кайгысы. Багып минишсе го, мейли го. Арзандын шорпосу татыбайт болуп, көрүнгөнү жоргосуна кызыгып чапкылап, күйүктүрүп ак өпкө кылды бекен, жонун камыктырып жоор кылды бекен?..» Чыдай албай үч толгонуп кетти Байсымак. «Чала сага! – деди өзүнө. – Эми эмне демекчисиң?! Бирөөгө уттургансың, ал утуп алган бирөөгө мингизип жиберген, эми сенин күйөр малың эмес боз жорго, башыңы ташка ур!» Дем тарта албай шалдырап калды Байсымак. Көпкө жатты, бир убакта бир тажаал ою шаштырып: «Тур! Мин боз жоргого, адам түгүл, ат түгүл арылдап соккон шамал жетеби, кет бирпаста ашууну ашып!» деди. Жүрөгү дүкүлдөп, акырын башын көтөрдү, үй ичи азага жагылган шамдан үрүл-бүрүл жарык, Токтогул жакка кулак төшөдү, былк этпейт, коңурук тартпайт, кандайдыр ошол таптагы анын алдас урган оюн тымызын байкап жаткандай сезди. «Эй... – деди бир ою, – шайтандын тилине кирбе, уттурган атын уурдап кеткен» деген

атка коносуң. Тыякта Жеңижок, быякта Токтогулдай ырчылар «ууру» деп ырга кошсо шерменде болосуң. Эл ичинде анан кантип баш көтөрүп жүрөсүң?! Көзү жыртайып, эрини бопбоз болуп, уйпаланып, шүмүрөйүп, Байсымак эрте менен ордунан араң турду.

Эч түтө албай бастырманын акурунда кашек жеп турган боз жоргонун жанына акырын басып барды да, кынжылып көпкө туруп, бир убакта: «Боз жорго...» – деди акырын. Боз жорго селт башын көтөрүп, чайнаганын токтотуп, тигиле тиктеп, кулун кезинен кулагын кашып жонунан сылап өстүргөн ээсин таанып, окуранып жиберди. Токтоно албай:

– Кагылайын ай... – деп барып, боз жоргонун тумшугун кучактап, мууну бошоп кетти Байсымак. – Тааныдыңбы ай?! Тааныдыңбы?..

«Жаман аттан айрылган – туюк сойгон чаначтай тултук беттен кутулган, жакшы аттан айрылган – тил билги жароокерден кол жууган! Боз жоргонун кайгысы сары ооруу кылган экен байкушту...» – деп, ой термеп турду көз салып турган Токтогул. Жаш чыга түшкөн көзүн кыбындатып, Байсымак бери келгенде:

– Үке, атыңы алып кет,– деди, укkан кулагына ишенбей Байсымак маң боло калды эле ишендире баш ийкеди,– алып кет, ананайын, ат – азаматтын канаты, бир толкуп ооздон түшкөн ыр үчүн канатыңы кыркып алгандай болбосун, ананайын...

– О-о, кагылайын Токо-о... – деп, үнү калтырап, тула бою калтырап кетти Байсымактын. – Чын элеби, Токо-о?..

Жымыйып башын ийкеп койду Токтогул.

Түш көрүп жатпайын деп ойлоду Байсымак, жо түш эмес, тамаша кылып жатабы деп кыяс кылды, жо Токтогул астейдил. Өзү кайра далбактап чуркап барып, боз жоргону акурдан чечип, «кайра айнып кетпесин» деген өз ою өзүн чоочулатып, дароо берки атына аттанды да:

– Кайыр, кагылайын Токо! Бу бегилигиңизди элиме айта барам, кагылайын Токо-о... – деп, кубанганынан көзү кайрадан жаш келип, буйдалбай боз жоргону чоё тарта жетелеп жөнөп берди. – Мен дагы эми ырчы боломун, мен муну ыр кыламын! Ыр кыламы-ын!..

– Эй, боз жорго токулгасы менен келген, э-эй, токулгасын токуп ал, э-эй! – деп үн салды Токтогул, а Байсымак кайрылып да койбоду, темингенден теминип кете берди. Анын кубанычына кошо кубанып, өз дили да ыраазы болуп, үйүнүн эшигинде жымыйып карап туруп кала берди Токтогул.

– Ой?! – деген бойдон ликилдеп чуркап келди жанагы дайыма малдын семизин алып кыныккан тууганы, эки көзү чекчейген, заардуу – Ой, боз жоргону эмне жетелеп кетти тиги?! Ой, сен минбесең, мына өзүбүз минбейт белек?! Ой?! Тиги Жеңижок өзү мингизген атты бирөөгө кармата берип, бул эмне кылганың?!

Токтогулдун эми элеки бирөөнү кубантып кошо кубанган таттуу дили куюн ургандай кыйсыпыр болуп, шалдырай калды.

– Мен аны суудан өткөрбөй эле кууп жетем! Башын жарбасамбы?! Эн-неңди... – деп сөгүнүп, тиги арбаңдап, үйүндөгү атына чуркады.

– Токто! – деди Токтогул катуу, мынчалык ачуусу келгенин өзү билбеген, мындай катуу бакырганын өзү укпаган, ыза болуп, дили кор болуп, эки көзү жашылдана чекирейип, эрини титиреп.– Токто...

– Эмне?!

– Мен бердим го... – деди Токтогул өксөп ыйлап жиберер абалда калтырай. – Мен... мен өзүм бердим го...

– Мунун берешен болуп кеткенин?! Ыя, мойнуңду минесиңби эртең элге чыкканда?!

– Жөө чыгам,– деди Токтогул акырын, өз ары өз муунун бошотуп. – Сен ат таап бербей эле кой, тууганым... жөө чыгам...

Терс бурулуп, боз үйгө өбөктөй, энеси азыр өлгөндөй эсин билбей өкүрө тургандай өпкөсү толуп, буулугуп туруп калды. Ай, кадыр билбеген жаман тууган, ай! «Өзүнөн, баары өзүнөн! Тилин тартып, болуштар менен масташканды коюп, акелеп эле жүрбөйбү?! Мына, малыбызды союп, кепинибизди ороп, энесин биз көмдүк!» – деп, душманына кошулуп, душмандын кебин сүйлөп жүргөн тууган ушул эмеспи?! Кемпир өлгөндө сойгон торпогу үчүн боз жоргону аңдып калган экен го, лабизи өрттөнүп...

Чыпчаң кырк күн толуп, аза күнү бүткөн соң Токтогул бая күнкү жылкыдан Кулуке бир тай сактап

калган экен, ошону сойдуруп, Бурмага куран окутту, чачын алдырып, сакал-мурутун жымсалдатты.

Кийинки эрте жазда бир таңда өзү жалгыз аттанып, кайда барарын эч кимге айтпай, өзү да билбей, жини ээрчиткен бакшы таризде беткелди бастырып чыгып кетти. Жеткен жерине түнөп, эртеси андан нары жол алып, таанылган жерде таанылып, таанылбаган жерде «эл кыдырган Сары Ырчы» атыгып, кете берди.

Эли те байыртан бир жерге шаарлашып отурук кылбай, кышында ылымтага ыктап, жайкысын оттуу-суулуу жайыт кууп, жана да же өзү бирөөгө тийип, же бирөө ага капилет чапкын кылып, тынымсыз жоогерлик турмуш жайына жараша «окумак», «жазмак» деген өнүкпөгөн, теңирге. табынуусу, турмуш эрежеси, аттай албай турган адеби, мыйзамы не жыгачка, не көн териге, не ташка, не бышырылган ылайга жазылбай оозеки айтылып, ооздон оозго өтүп, барга да, жокко да топук кылмак, дүйнөнүн мүдөөсү, баасы кара курсакты гана тойгузуш эмес урпакка калар нуска иш, акыл сөз калтырыш деген такмынга дейре оозеки жетилип, ар кандай турмуш туюмун көңүлгө жугумдуу уйкалыштыра макалдатып, катаал турмуш өтмүшүн жупжумуру көркөм ыр менен дастан кылып, аны да көкүрөктөн көкүрөккө өткөрүп, миң жылдаган узак жолунда көрктүн көрктүүсү, сөздүн таамайы гана калып, жаңыланып, жакшырып, чайлап келген эл.

Ушул шартта элдин бир макал айтып коё албаганы, эки ооз сөздү уйкаштыра салбаганы болбогон

сыяктуу, а түгүл ар кандай жагдайга ар кандай сын-сыпат айтыш үчүн даяр сөз, даяр уйкаш да жаралган. Түркүн жылда, түркүн заманда өз убагынын суркуна жараша зиректер бул миң жылдап жыйылган эл мүлкүн өздөштүрүп, колдорунан келишинче өнүктүрүп, көркүнө көрк, маанисине маани кошуп шөкөттөп, ар түркүмдөнтүп келе беришкен. Өзүнчө өңү, тили бар бир түркүм тайпа калк болгонунан бери катсыз келген бул калкта сөз өнөрүндөгү төкмөлүк өзүнүн турмуш жагдайына, ой-санаасына ылайык көрүнүш болгон.

Жеңижок да, Токтогул да кат билген, бирок ырларын кагазга түшүрүшкө мүмкүнчүлүгү барына карабай төкмөлүк салтынан бөлүнө алышпаган, ойлору кагаз аркалуу эмес тапатандан төгүп ырдоо менен жаралып, элге таралып, төкмө ырчы бойдон келе беришкен. Бул ырчылар бүтүндөй бир журттун теңир таануу, дүйнөнүн башы менен аягы, жашоо эрежеси, зорлук менен бооркерлик түшүнүгү, элчилик парызы, достук карызы деген ой туйгуларын, ой жыйымдарын бир өзөккө жүз тилик тасманы бир өргөн сыяктуу бир бүтүн жумуру фалсафа тизимге жыйнашкан.

Өз тагдырына туш келген «Эл санатын» ырдап, демек телегейи тегиз эмес – бири жарды, бири бай, бири күчтүү, бири күчсүз, бири бий, бири букара – ушундан улам эл ичи илгертен бетме-бет, карама-каршы, кагылыш экенин өзү аралашып, өз башынын зорлукту да, корлукту да өткөрүп, Токтогул өзүнө чейинки ырчылардан саясий зиректиги ашып түшүп, адилеттикти гана айтып четте турбай туусун

көтөргөн жарчысы да, кармашкан жоогери да болуп кеткен болучу.

Токтогул ошол үйдөн чыккан бойдон Таласка ашып, Таластан Сары-Өзөн-Чүйгө өтүп, Көл бетине чыгып, кар жаабас кара Кочкор, Ат-Башы, Тогуз-Тороо аркалуу Алай багытына, андан Жерге-Тал тооло-руна чейин жетип, Ташкен жак менен өзүнө белгилүү Аксы жакка айланып келди.

Ал кезде ар уруу өзүнчө, а түгүл бир эле суудагы журт бир канча «ата» болуп бөлүнүп, көбү азын талап, алсызын күчтүүсү уйпалап, билермандарынан калыстык кетип, ар бири «өз очогуна күл тартып», «кол ийрисине чаап», «өз көгөнүнөн кочкор салып», бири «бөрү», бири «»жору», бири «көк багыш», бири «жашыл багыш» болуп, эл ичин «ит ыркырак» кылып турушкан кезде Токтогул атайын «кыргыз кыпчак эли» деп, журттун жалпы наамын көтөрүп, улуттун улут катары биримдигине үндөп, байыркы өткөн сандилүү адамдарын дастан кылып жайды. Кыргыз кыпчак журтун кара калмактан коргоп өлгөн бала баатыр Курманбек арманын, тажаал кытайдын алымынан кутулуш үчүн күрөштөн эки бир тууган Жаныш менен Байыштын тарткан азабын, адилетчил Кедейкан икаясын айтты, эл эркиндигин, кишилердин теңдигин көксөп ырдады.

Эки жыл айланганда туулган жерине кайра келди Токтогул. Кайсы бир мерчемде элге айтарын айтып алган таризде кыйла көңүлү тоюп калган сыяктуу эле. Сейдимкан деген түзү ийги бир келинге өмүр кошту.

VII

А Россиянын өзүндө өз эли эзүүдөн каржалып, тири жан катары гана түзүгүрөөк күн көрүш үчүн тынымсыз көтөрүлүп күрөшүп, күрөшкө жетектеген саясий партиялар куралып, азамат уулдары багыт баштан чыгып жатышты. Чет-жакада гана түгүл империянын кош баштуу тажаал кара бүркүтү өз уясында да өз элинин бооруна кош чеңгелин ырайымсыз батырып, элдин белдүү уулдарын күн батыш менен күн чыгышка урушка, сүргүнгө айдап, атайы опатка дуушар кылып жатты.

Орус-герман урушуна кара жумуш үчүн адам күчүн алуу керек болуп калды – бул бир жагынан чын эле карагай кыркканга, аскер үчүн баш калкалай турган жер ойгонго пайдалуу, бир жагынан баш көтөрөр эр бүлөнү элден бөлө алыска айдап, кокус чыгып кетер козголоңдун уютку күчүн алдын ала соолтмокко зарыл болучу.

Бул максат жергилик элдин билермандарына да, букарасына да, «азирети Ак Паша кара ниет алман менен урушуп жаткан кезинде букаралык парызынарды өтөгүлө» деп туюнтулду. Өзгөчө салтанаттуу түр кылышып, уезд төрөлөрү өзүлөрү көп кишилери менен эл аралык, дуулдата шаң кылышты. Бүт Түркстан боюнча тынчсыз деп эсептелинген бу Фергана багытына Ташкенден генерал-губернатор Куропаткин өзү аттанып чыкты.

Бул баягы полковник Колпаковскийдин Кара-Кастек салгылашына катышкан, генерал Скобелев

менен Анжиянды алууга, «Зимняя экспедиция», «Алайский поход» иштерине катышкан, бул өлкөнүн Россия империясынын карамагына өткөнүн мыйзамдаштырууга аралашкан, андан соң фон Кауфман менен бирге Самарканга дейре аскер башташкан даңазалуу Алексей Николаевич Куропаткин болучу. Ал Анжиянга чейин поезд менен жетип, андан уезд шаары Ошко эки ат чегилген жеңил жумшак коляскага отуруп, алды-артынан эки жүз атчан казак аскери кайтарып келди.

Түш ченде уезд шаары Ошто «көр акимдин багы» деп аталган көлөкөлүү бак ичинде урматы улук жарымпашаны уезд төрөлөрү, жергилик элдин кадырмандарын кошуп, баарын таазим кылдырып, уезд башчысы салтанат кылып, тосуп алды.

Чиндерин жаркылдата төрөлөр кызыл-тазыл жасанган, көпөстөр, капиталдуу байлар цилиндр баш кийимдерин чыкчыйтып, а жергилик болуш, амин да калышпай кылка кымкап кийишкен, каздай күпүйгөн ак селделери баштарында – баары сыпаа, баары сөөлөтман, көздүн агы менен кошо дилдиреширип, биринен-бири өтө, биринен-бири оозуна сыйында, кошоматын да ашырышып, жай кылтылдаган жумшак колясканы жандай, Ээрчий жакынкы Мады кыштагындагы элкин, салкын жайга атайы урматы улук жарымпаша үчүн көтөрүлгөн булуттай ак өргөө алдына чейин коштоп барышты.

Уезд төрөсү өз кишилерин «көр акимдин багында» эле жакын тааныштырып үлгүргөн, эми бу элеттин

өргөөсүнүн алдында жергилик кадырмандарын бир сыйра ысмын, тегин, баркын айтып, жарымпашанын көз алдынан өткөрдү. Генерал Куропаткин баарына кунт коюп, акырын башын ийкеп угуп, астейдил:

– Салам, эл жакшылары, – деди.

– Ва-алейкума ассалам... – деп, «Эл жакшылары» дуу алик алып жибериштн.

Көзү бир аз күлүңдөп, иреңи жумшарып:

– Ну вот, жакшыларым, – деди, – мындан кырк жылы мурда ушул Мады кыштагында биз Михаил Дмитриевич экөөбүз кадырлуу канике айым менен шартнама кылган элек, кандай, жаман болгон жокпу андан бери, жакшыларым? Бейпил турмуш, тынч соода, барымта жок ичи ара, кытай тараптан миң жылдап коркунуч болуп келген экспансиянын жолу биротоло торолгон – дагы эмне керек бул элге?

– Урматы улук төрөбүз, айтканыңызда калет жок, – деп, орусча шыкылдатып, ыраазылык жооп кылды бир жаш болуш-азирети Ак Паша атабыздын, жана да Сиздей азадил агабыз, адилет акимибиздин кайрымдуу көлөкөсүндө куунап турабыз...

– Ну, бул элдин баары ушундай ойлошобу?

– Так ушундай ойлошот, урматы улук төрөбүз, тилибизге тишибиз күбө, элибизге кара башыбыз кепил...

Дагы биртке чечиле түштү генерал-губернатор, өргөөгө кирбей, эки жакты арыта тиктеп, те алыскы ак карлуу тоо баштарына көз таштап, эки колун

артына алып басып туруп, «кадырлуу канике айымдын төролор менен кепке келишкендеги ийкемин, сөөлөтүн, өз баркын өзү жакшы билишин астейдил жакшы көңүл менен эскерди, токсон алты жаш курагында дүйнөдөн өткөндө «Туркестанские ведомости» журналына өзү некролог жаздырганын айтты.

– Бирок, – деп, акырын сөз кыстарып калды уезд башчысы, – ал «канике айым» өлүп бара жатканда «ак десек кара экен, улук десек пас экен, падышадан жакшылык күтпөгүлө, кызматына жүрбөгүлө» деп керез айтып кеткен дешет... – Генералдын ишене албагандай мелтирей тиктегенинен: – Өз туугандары кымырылып келип айтып кетишет. «Өлөрүңдө улагасында отуруп укканбыз» дешет, – деп, кошумчалады.

– А неберелери кандай?

– Бул жерде азыр катышып турганы жок, болсо айтат элем, Алексей Николаевич. Биз тараптан не бир кысым, не бир таарынта турган бирдеме деле боло койгон жок, же энесинин керээз кебиненби, же өз акылдары ошобу, иши кылып, өзүлөрү эле биз тарапка жакындашууга умтулушпайт, а түгүл атайын бой качыра башташканы байкалат.

– Ар кандай болушу ымтымал, – деди генерал-губернатор эрдин кымтып бир аз ойго бата, бир аз кейигендей түрү болду. – Энеси өз убагында азирети улуу падышабыздын үстөмдүгүнө бул өлкө ыкрар болушуна биртке болсо да кызмат көрсөткөнү ырас, ошол биртке кызматы үчүн «канике айым» аталып, өтө чоң кадыр-сый көрсөтүлүп, азирети

падышабыздын бийлөөчү үй-бүлөсүнүн тизмесине кошулган. Өлөрүндө ким эмне дебесин?! Кадыр-сыйдын кереги жок өлүккө, тири калгандары өзүлөрү туюш ылазым го?! Кантебиз. Өзүлөрү билишсин, «дувана таарынса көлбөөрүнө зыян» деген кеп бар бул элде, өзүлөрүнө гана зыян, а биздин кубаттуу азирети императорубузга кызмат кылчу, кызматына жараша кадыр-сый алчу киши ар качан табылат, – деп койду, нарыда кулак төшөй көзүн албай турган жаш болушту карай:– Ушундай эмеспи, азамат? – деп, асте жымыйды.

Жаш болуш катарынан бери умтула, жутуна:

– Кудай алдында ак сөз – деп, эки көзү жалжылдап кетти.

– Караңчы, – деди генерал-губернатор уезд башчысына, – ал кемпирдин тукумунан мына бу өзүбүз тарбиялаган азаматтар кемби?!

– Бул жаш жигит бизге өтө берилген адам, Алексей Николаевич, – деди уезд башчысы, өзү жаш болушунун көзүн кармап, ыраазы боло асте баш ийкей.

– Эң жакшы, мындай кишилерди көз жаздымда калтырбоо керек, – деди генерал-губернатор.

Генерал Куропаткин ал күнү кыргызча жасалганган ак өргөөдө эс алды.

Соңку үч күнү бүт уезд боюнча жергилик элдин болуштарын, аминдердин, барктуу делген байларын иргеп, ийрип чогулттуруп, тыл ишине киши алуу жөнүндө жыйын курады. Тил билген бала болуштар,

байлыгы жер бастырбай калган соодагердин жулунган балдары бир жактан жаак жанышып: «Азирети Ак Паша кудаа эмес, бирок кудаадан жудаа эмес анын каалоосу кудаанын каалоосу, анын буйругун эки кылуу – кудаанын жолунан таюу. Чогултуп жатабыз, мендикер канча делинсе ошончо болот, даяр! Ким моюн толгойт экен кыл чылбыр түшөт мойнуна, каяша айтса, кара оозуна кан толот! Буйрук бир, ашырылат жүзөгө эки айтылбай!» – дешти. Генерал-губернатор кубанды, «бир шойкон чыгат» деп үркүтө сүйлөнгөн сөздөр тамырсыз, орунсуз экен деп баалады өзүнчө, көңүлү тынгансыды. Салтанаты аны сайын артылып, жамы уезд билермандары дагы дүпүрөп коштошуп, өзүнүн жөкөрлөрүн чубатып, эки жүз атчан аскери кылкылдап, жарым паша «элин» кыдырып чыкты.

Тыл ишине жөнөтүлө турган «букаралары» ар болуштан чогултулуп алдынан өткөрүлүп жатты. Генерал-губернатор ыраазы болуп, «империянын жоосун жыгыш», «империянын мындан наркы күч-кубатын арттырыш», «азирети императордун алдында бул эл букаралык вазийфасын билиш, жана да өтөш» туурасында сөз айтып, «аман барыш» жөнүндө жылуу каалоо ыраалады. Тегерегиндеги өңкөй төрө, өңкөй болуш жабыла баш ийкеше көтөрө чаба дуулдашпайт бекен?! А телмирген эл жымжырт.

Бир жолкуда шылкыйып өтүп жатышкан мендикерлер өз ара түйшөлө, андан соң өз ара кажылдаша калышып, зобололуу акимдин алдына алды кайра имерилип токтоло беришти.

– Таксыр! – деди алдыңкы. – Байы менен кедейине, болушу менен букарасына бирдей эмеспи азирети Ак Паша?

Дагы бири:

– Бири өгөйбү, бири өзбү?

Дагы бири:

– Кайда бай менен болуштун балдары?!

Дагы бири:

– Үйлөрүндө!

Дагы бири:

– Кете беребизби өңкөй кедей?!

Чуу:

– Жооп айт, жарым паша!

Тилмеч тез күбүрөп которуп жатты. Эми эле атадай камкор, жүзү жылуу, ырайымдан башка сезилбеген жумшак болуп турган генерал Куропаткин жаагы түйүлө, иреңи кумсарып кетти. Элдин нааразылыгы мурдатан эле толуп-ташып калган белем, жарым пашанын жообуна күтпөй эле, укпай эле туш-туштан кыйкырык күч алып чыкты:

– Байдыкы Ак Паша! Бай жиберсин баласын!

– Болуштуку Ак Паша! Болуш жиберсин баласын!

– Барбайбыз биз! Өлсөк ушул өз ата журтубуздан кетпей өлөбүз...

Салтанат жыйын тополоң болду. Араң чогултулган жигиттер топ-топ болуп, өзүлөрүнчө кыйкыра, сөгүнө кажылдашып, туш-тарапка тарай баштады.

Ким токтотот?! Өз баласын корчолоп, кедей тууганынын жалгыз баласын малга алдап, тууганчылыгын сала арбап, ордуна жөнөтүп жатышкан бай менен болуш кантип тосмокчу?! Тоссо, тилин ким алмакчы?! Бири да мыңк эте албай туруп калышты. Уезд төрөсү каары бетине чыга элтеңдеп, ошол жерде кимди да болсо шапалак менен башка тартмак, кыйкырмак, мылтык кеземек, бирок анысы өрт үстүнө өрт койгон болмок, генерал-губернатордун алдында өз карамагындагы бай менен болуштардын да, өзүнүн да күнөөсүн сезген сайын кымырылып нестейди. Мындай болуп кетерин ким болжогон?! Генерал Куропаткин да мустарап болуп, кимгедир эки көзү каардуу жылтылдап, ак муруту саланган мурчуюп, кантсе да сөөлөтүн бузбай үлпүнчөгү артына тартылып коюлган ачык коляскага карай басты. Уезд төрөлөрү артынан бөйпөктөштү, бай менен болуштар үркөн көп төөдөй бир удургуй, не ээрчий алышпай, не терс бурулуп кетише алышпай деңдароо боло аңкайышты. Коляскага чыгып, отурбай:

– Мырзалар, – деди генерал Куропаткин, үнү кыжырынан калтырап чыкты,– мырзалар, менин сөзүм кыска – эртең, айтып коёюн бу кутурган элди кайра чогултуп, темир жол станциясына толугу бойдон даяр кылбайт экенсиңер, мырзалар, бүрсүгүнү Анжияндан жазалоочу аскер чыгарам. Түшүнүктүүбү, мырзалар?

Тил билгендери өзүлөрү туюнушту, билбегендери андан угушту, бирок бай менен болуштардан бирөө

да былк этишке, кыңк этишке жарабады. Мындай каяша болору эч болжонгон эмес, бул көз көрүнөө баш ийбөө, тарап кетүү төрөлөрдү капилет жаакка чапкандай кылды, себебин иликтөө тургай «бу кутурган элге» кимисинин болсо да көңүлүнөн тажаал карышкыр ойгонду. А бай менен болуштар бири өз баласын кошо беришке кайраты жетишпей, бири жазалоочу аскер чыкса кандай опат болорун чакташпай кынжылды баары.

Эми коляска жыла берерде тыякта элтейген эл ичинен бир улгайган адам тез басып келип, көкүрөгүнө генерал-губернатордун кайтаруучуларынын мылтыгы кезелгенине карабай жетип:

– Төрөм... Төрөм... Бир ооз... бир ооз кепке конок бериң, улук төрөм... – деп, жалооруп жиберди. Генерал Куропаткин ороюп тиктеди. «Улук төрөм...» – деп, үнү дирилдеп, эки көзү жашылданып турду тиги. Тилмеч которду.

– Ну, кандай ал «бир ооз» кеп? – деди генерал Куропаткин.

Тиги:

– Төрөм, эртең эртелик кылат мынчалык тополоң болуп кеткен соң, кайра жыйылып бүтө коё албайт эртең эле, эртең эмес бир жума убакыт кыйын, мартабалуу улук төрөм, бир жума...

– Кимсиз өзүңүз?

– Жай адамдын биримин, төрөм, калыс жай адамдын эле биримин... Кайра сүйлөшөлү өзүбүзчө, бир

жуманын ичинде бүт бүгүнкү мендикер темир жолдун боюна чыгарылат, бир жумага ырайым кылың, айланайын улук төрөм...

Мунун мынчалык жалооруп турган себебин түшүндү генерал Куропаткин. «Башына эмне күн түшөрүн сезген бирөө табылды э?! Кудайга ыракмат...» – деп, ичинен таба кылды. Тегин, ысмын, баркын такып отурбай:

– Куп жакшы! Бир жума болсо бир жума, андан бир саат да ашык күтүлбөйт! – деди да, жүрүп кетти. Эртеңби, бир жумадан кийинби, моюн толгосо, жазадан кайда качып кутула алмак бул бечара эл?!

Нес болгон бай менен болуштар, аңкайган эл дуу келип Ажыматты ороп калышты. Ажымат:

– Эй, билермандар, эй, эл башыбыз дегендер, эй... Элге баш болгонуңар ушулбу?! Өз балдарыңарды коңулга бекитип калганыңар кандай?! Калыстыкка жатабы ушул дагы?! Жок дегенде, бирөө, экөөң, үчөөң бетиң чымырап өз балдарыңардан бирден кошуп жөнөтүп койбойсуңарбы?! Туура айтат күйгөн эл! Силер көрсөңөр ак пашанын убайын, качан «ак паша үчүн баш саяр» деген күн келгенде, өзүңөр четке чыга берип, тумшукту батырып канатты качырып, кайра дагы кедей-кембагалдын жалгыздан баласын түртө салып бересиңерби?! Бул элге да, акимге да жакпайт!

– Бопуза кылып атат жөн эле, жазалаткыдай эмне күнөө кылдык?! – деп мыңкылдады бирөө. Тили орусча буудай кууруган жаш болуш:

– Тизмеле деди тизмеледик, жый деди жыйдык, төрөлөрдүн өз көз алдында эл өзү тарап кетти – эмне кылабыз биз, эл экен, көпчүлүк экен. Бири букарасы, бири өкүмдары – эми калганын өзүлөрү билишсин, жазалайбы, жазасын тартабы... – деди.

– «Бопуза»?! «Жөн эле»?! – деп, такмазалап кайталады Ажымат, маасысынын кончунан бүктөлгөн кагаз алып чыкты, ал кезде татар жамагаты чыгарып турган баракча кезит экен, бийик көтөрө муңканып жиберди. – Муну караңарчы, муну...

Так ошол мезгилде империянын ар кайсы булуң-бурчунда жашаган майда тайпа эл кысымга, эзүүгө чыдабай баш көтөргөнүн, тыл ишине баруудан баш тартканын, биртке эле кылган каяшасын падышанын акимдери кандайча канга бөлөп басып жатканын кыйкыра окуду.

– Мына! Күнөөң эле каяшаң! Иргеп отурбайт, кедей букараң жазаланып, байың менен болушуң аман кала бербейт – баарың тегиз кыңгыраган кылычтын мизине, мөндүрлөгөн октун алдына бирдей кабыласың, бириң да кутулуп кете албайсың – угуп ал, азыркы золуктун дымагы, каары, күчү ушунчалык... – деп, зар какты Ажымат.

Дым боло калышты баары. Бөөдө балээ басканы калган турбайбы?! Не кылмак эп? Бул ич кынжылткан суроо баарынын жүрөгүн өйкөдү. Не айла абзел?

– Эң оболу, силерге айтам, билермандарым, ыкташтырып өз балдарыңардан кошкула мендикерге, андан соң ушул эртең жалпы журттун башына түшүп

калар балээни ачык айтып, мойнуңа алып, ар кимиң өз айлыңды, оз тууганыңды ийиктир. Түшүнгөйсүң, элим ай, бир балаң кетсе, бир балаң калат колуңда, бир балаң башарты кеткен жагынан келбей калса, быякта жалпы журтуң үстүндө үйү бузулбай, бөөдө кырылбай бооруу бүтүн, башы эсен болот! Жыйна жигиттерди кайра, жеткир тынчылыкта темир жолдун тоомуна. Жок мындан башка арга! Жок... – деп, ыйламсырады Ажымат.

Ырас эмесни, жетимге жотолдун кереги не?! Ысык күн астында, суук кар астында боз үйдө жан баккан, казып койгон ийини жок, салып койгон коргону жок, мылтык түгүл белинде узун бычагы жок тумалай болгон журт каяша кылып эмне кыла алмак?! Кайда бармак кимден калка сурамак?!

Ошол жерде бул ойлор баарынын көкөйүн кести. Бул ойлор Ажымат менен кошо жакадан тоого, тоодон жакага жүрүп, тарап кеткен жигиттердин артынан жетип, жумшагынан сурануу, катуусуна сабылуу болуп жайылды. Баягы «алар окулууга жол берилбеген китептерди Россиянын өзүнөн жашырын алдырып окушат» деген, «азирети императордун ыракымынан өзүлөрү эле четтешет» деген «канике айымдын» эки небереси Камчыбек уулу Кадырбек, Карабек уулу Жамшитбек журт башына кыйын кыстоо түшкөнүн көрүшүп, мендикерге өзүлөрү келип кошулуп бериштн. «Дагы бир ишке жарады керээт эненин балдары! Экөбү тең эстүү, экөбү тең мусулмандан дин билет, ак пашадан тил билет – балдарга

караңгыда көз, жарыкта эш болот!» – деп, жамы эл астейдил кубанды. Убададагы ошол жуманын аягында тыл жумушуна кетчү мендикерлер атчан, жөө болуп жол бууп, темир жол станциясына түшүп келишти.

Генерал Куропаткин окуя тынч жагына оой кетишине ыраазы болду. Баары эле ушундайча бүтө берсе кана?! Өзүнүн да бул крайды башкарган ишенимдүү нөкөрү катары азирети императордун алдында жүзү жарык болбойт беле?! Бирок, бир жерде мындайча тынса, кең Түркстандын башка бурчтарында тыл ишине кетүүдөн баш тартып эле тим болбой мурдатан кысымды, эзүүнү көп көргөн элдер замбирекке каршы аркан, мылтыкка каршы көк союл, кылычка каршы таш, кесек колго алышып, түп көтөрүлүп чыгып жатышты. Казактын Торгой даласында, түркмөндүн кара кумунда, өзүбектин арык бойлорунда толкундоолор болуп, өзгөчө кыргыз кыпчактын Сары-Өзөн-Чүй, Көл, Улу-Тоо багытында эл өтө айыгышкан каршылык көрсөтүп, ылганбай кыргынга дуушар болуп, ажал ордуна кытайдын кол алдында жаткан Үч-Турпан, Кашкар тарапка ыдырап бозду. Те Россиянын төрүндө өз журтун аябаган азирети император бу мукураган чет жерлерде кимге ырайым кылмак эле?!

Ташкен кышы нымтырап жылуу болуп турган эле. Империянын борборунда ыңкылап[1] болуп жатканы, падыша тагынан кетип, убактылуу өкмөт куралганы

[1] *Ынкылап* – революция.

жөнүндө 1917-жылдын 1-марты күнү Ташкенге өкмөттүк шашылыш билдирүү келди. Генерал Куропаткин быякта болуп жаткан бардык окуялар жөнүндө Убактылуу Өкмөттүн аскер министри Гучков төрөгө жашырын баяндама жөнөттү. Ал генерал-губернатор менен бирдикте ишти жөнгө салуу үчүн мамлекеттик думанын мүчөсү князь Васильчиков бара тургандыгын кабарлаган жооп алып, а князь Васильчиков Убактылуу Өкмөттүн төрагасы князь Львовдун ишенимдүү адамы муну менен жакшы тил табышарын сезип, генерал Куропаткин кадыресе көңүлүн көтөрүп калды.

Көп өтпөй Убактылуу Өкмөттүн тизгини адвокат Керенский төрөнүн колуна кетти. Керенский төрө дагы Куропаткинди ичине кошуп, он кишиден турган «Түркстан комитетин» эптештире койду. Ондун төртү мусулман, алардын башчысы казактагы Бөкөй-хан ордосунун султаны Али-хан Бөкөй-ханов казак тилмеч Мухаммеджан Тынышпаев, башкыр Абдел-Азиз Давлетшин, ал генерал, мурдатан Азия департаментинин башкы штабында чоң кожоюндун бири болуп келген, бири татар Садри Максудов – бу дагы өзүнчө бүткүл евроазия кире турган бир бийликке жетмекчи, журт үстүнөн туйтунмакчы болуп жүргөн мансапчыл болучу.

Ошол 1917-жылдын 25-октябри күнү улуу Россиянын өзүндө нечен жылдар бою большевиктер кеп кылган жана күрөшүп келген социалчыл ыңкылап ишке ашып, ыңкылаптын көсөмү Ульянов-Ленин башында турган Кеңеш өкмөтү куралды. Тез аранын

ичинде генерал-губернатордун резинденциясы Ак Үйгө жумушчу дыйкан жана солдат депутаттар Кеңешинин өкүлдөрү келип, бул жерде зорлуктун туусу жана кандуу кылычы болуп турган Куропаткинге мындан ары ишеним кылынбай тургандыгын, аны өлкөнү башкаруудан четтетүү керектигин айтышты. Дымактуу генерал кабагын үйрө: «Кимди четтеткиңер келет, мырзалар? А, силер караттыңар беле Түркстанды?!» – деп укукташтыы, астейдил тан болду. Ушуга чейин биерде эч ким диттебеген генерал-губернатор өкүлдөрдүн келишин тартипсиздик, чечимди зорлук деп эсептеп, кырдаалга көңүлү эч макул боло албады. Бирок, анын падышасы кулаган, империясы кыйраган, бүткүл улуу Россияда булардан эл жүз үйрүп кеткен, айласы канча?! Өкүлдөр официалдуу түрдө генерал Куропаткинди Түркстанды башкаруу вазийфасынан түшүрдү да, өзүн үй камагына кириптер кылды.

VIII

Кар ак козунун тармалындай сеңселе көктөн жай түшө себеленип турган.

Кичинекей Ак-Чий базарына келген эл ар жерде топтошуп, бири бир теңге ылдый, бири бир теңге өйдө тарткылашып жатышкан аларман менен сатарманга үйрүлүшүп, бүйрөлөрү кызый «бер, бер», «ал, ал» дешип, кужулдашып турушат.

Мына, мужуктар чөп, беде, эгин арабалап, кучак жеткисиз челектерге алтындай саргарып тоңгон

балын чаналап ташып келишкен, а тоо арасынан сапырыла торт түлүк мал түшкөн.

Бир жагында чайкана, бир жагында арак дүкөнү дуу-дуу. Бирөө бозүн мактап силккилеп, бирөө жыты буруксуган көк бедесин боосун жарып көрсөтүп, бирөө жоргосун татырата салдырып көзгө урунтуп, те чет жактан тайлагы тоодо калган төө боздойт, уй мөөрөйт, эшек аңылдайт.

Кыштагы жактан дүрүш келе жатышкан көп мужукту көрүшүп, базардагы ар түркүн эл бири кайрылып каран, бири чоочулап атына карай басып, соодасы бүтө элек сатарман жайылган матасынын жанында элтеңдеп калышты. Эмне коога болуп кеткенин ким билет?!

Эң алдында Бабич, Токтогул. Карды буртулдата кечишип, тобу бузулбай катарлаша келе жатышат.

Тыяктан эле бир укмуш көңүл толкуну сезиле Токтогул шаңгыран үн сала ырдап келди:

Э-эй орус, кыргыз калайык,
мен эми жария айтсам ылайык...

Эл кайра үйрүлө калды. «Ыя, эмне болуп кетти, ыя? Тынччылыкпы деги?!» дешип, канагат кылар жооп болбой баары аңкайып, элтейип карашты. Бабич менен Токтогулдун жанында мужуктан, кыргыздан болуп, бир топ кишилер кошо жүрүшкөн. Ичинде кедей Мамыт бар эле.

– Э-эй, сага эмне жок?! – деп, тыяктан эле кыйкыра жулунуп келди Маамыттын байы. – Эй, иштин

баары калды го, өлдү го тыякта?! Кайда жүрөсүң, энеси талак, темселеп?! Ыя?!

Маамыт ырсайып, күнөөлүүдөй көзү аран ымдалып, бушайман боло калды.

– Ал биз менен, бай, – деди Бабич байга, – эми, бай, мындан нары малыңды өзүң кайтар, тегирмениңди өзүң тарт, бай.

Бай Бабичтин кабагын бир карап, белиндеги колжойгон маузерди бир карап, бир заматта нестейип, оозу жарым ачыла:

– А майли... а майли, төрөм... майли... – деп, карды салык неме көлтөңдөп кетенчиктеп, көпчүлүктүн арасына далдаланып кеткиче шашылды.

Иван Бабич мужук кыштагындагы кичинекей мектептин мугалими болучу. Токтоо, жүрүм-туруму адептүү, таза кийинген, ар түркүн кишилер менен ийкемдүү сөзгө келише алган эстүү адам. Ошон үчүн окуган балдары түгүл мужуктар өзү «мугалим» деп кадырлап аташчу. Же бир талашы болуп калса, же бир бирдемеден кысылганы болсо кыштактын старшинасына эмес, ушул «өз мугалимине» келишчү. Тегеректеги кыргыздарга да таанылып, калыстыгынан «эстүү төрө» атыгып кеткен. Ушул «эстүү төрө» аркалуу Токтогул мужук кыштагында өткөн ар түркүн той, зоок болсо калбай катышчу. Сибирден үйрөнө келген орустун частушка, бий күүлөрүн комуз менен да, балалайка менен да шартылдата чертип, өзү курдуу улгайгандарын созолонтуп ырдатчу, жаштары тарсылдата бийге түшүшчү. Түнөп, мейман болуп,

эртеси кетеринде Токтогулдун куржунуна мужуктар ун, чөнтөгүнө пул салып, сыйлап жөнөтүп коюшчу.

Токтогул:

Э-эй, күн тободон тоголуп,
куурал заман оңолуп,
келкел келип калды окшойт...
ай төбөдөн тоголуп,
азаптуу заман оңолуп,
акыйкат ыгый салды окшойт...

Эл жымжырт болуп тыңшады.

Кең Росей жеринде
орустун ыйык төрүндө
букара жеңип чыкты дейт,
зулумдарды жыкты дейт,
жаңы Кеңеш куралып,
канат жайып, сүр алып,
кызылдан туусун тикти дейт,
башында турган даанышман
баарыга бирдей калыс жан
улугу Ленин мыкты дейт...

Эл түйшөлө дуу-дуу болуп кетти. «Э-эй, адам эй?! Букара жеңген да болобу?! Шумдук ко букарадан улук болот деген?!» – дешип, ачык бирине-бири айта албай, деми ичинде болуп, аярлык баарынын оозун басып турду.

Улуу ынкылаптын кабары алыскы тоо арасына он сегизинчи жылдын ошол февраль айында, ошондо да жылдын кайсы мезгилинде болбосун, бирине-бири тынымсыз байланышы болуп турган орус

кыштактары аркылуу келди. Иван Бабич баш болгон кедей мужуктар уезд ревкомунан келген көрсөтмө боюнча демилгени өз колдоруна алышып, өзүн «убактылуу өкмөттүн комиссары» деп атап алган кыштактын мурдагы старшинасын иштен бошотуп, элеттин увакилдери менен бирдикте жаңы бийликти жарыя кылууга киришкен болучу.

Мужуктар дароо жыгачтан секи кура коюшуп, секиге Бабич, Токтогул чыкты. Эки чети таякка бекемделген кызыл матаны мужуктар бийик көтөрүшүп, андагы орусча жазылган «Жашасын Кенеш Өкмөтү!» деген ураанды кыйкырыша жайып жиберишти.

Те чайканада эртеден бери үлпөт кылып отурушкан бир оор тон байбатчалар тышка бастырмага чыгышып, алар да жардап карап калышты. Кай бири кызыл буурул, кай бири боргулданып тердеп, чулуйган беттери майланышып, текебер тике тиктешип, такыр баштарынан майлуу булоо түтөп турат.

– Куп болуптур!

Эл дуу карай беришти. Бир байбатча муштумун түйө кыжынып, көзү бозомтук, эрдин тиштенип, дагы күчөнө кыйкырды:

– Ку-уп болуптур да, пашасы тагынан шыпырылып, төрөлөрүнүн төрт аягы сай таппай калган болсо! Ку-уп болуптур! – деди. – Кетсин эми мына бу саксайган мужуктар менин ата-бабамдын жеринен! А жакшылыкча кетпейт эке-ен, мен эми көргүлүгүн көрсөтө-өм булардын! Мөөрөтүп уйларын, каркылдатып каздарын таламай кыламын! Талама-ай!!

Күшандалары айкырышып коштон калышты. Мужуктар алдыртан бирин-бири тиктеп, бирине келе калгандай ойду дароо бири түшүнүп, баштарын аста чайкашып, бирок сабыр күткөндөй томсоруша тартип сакташып, тынч калышты.

Токтогул атайы катуу үн сала байбатчаны каптады:

Э-эй,
каралай көз калың журт,
силерди журт экен деп санабай
каркылдаган ким өзү,
аар жүзгө карабай
таркылдаган ким өзү?!
Арам тамак мастыктан,
акыл жагы аздыктан
ар кылбаган ким өзү?!
Эгин айдап, чөп чапкан,
эмгеги менен жан баккан
базарлаш тууган мужукта,
эсирип алган байбатча,
бабандын акы бар беле?!
Жүзүнөн мээри көрүнгөн,
колунан көөрү төгүлгөн
короолош коңшу мужукта,
куну кеткен байбатча,
кожоңдун өчү бар беле?!

Э-э,
акыры башка бир өлүм,
андан кайда качабыз –
алдастап жүрүп бир күнү
экөөбүз эки кез жерге батабыз,
түбөлүк тынып жатабыз –
жашында мынча тарыба,

топук кыл колдо барыңа,
жик чыгарар кепти кой,
зыяның тийет жамыга...

Карылар муюп, үнсүз жымыя баш ийкешип, ар ким өз оюнда «ана, көңүл калдык кеп айтышып жүрүп, акыры ээлерибиз эки кезден гана кара жер...» деген ойго термелгендей. Бу көпкөн байбатчага гана эмес, баарыга эскерме накыл эмеспи?! Ынтымакка не жетмек?! Бир четтен кобур үн чыгып, «Ырас, ырас... бу мас баланын эмне аласасы бар экен тынч жаткан мужуктарда?! Ыя, элди азгырбай өзү жалгыз доолап барып көрбөйбү, бу энеси талак?!» дешип, күлүп да калышты.

Заман өзгөрүшүн астейдил баалап, муну жалпы журтка жар салуу бактына келгенин сезип, көңүлү көлдөй күр-шар толкуп, бул өзгөрүш анын кордукту көп көргөн кайраттуу өмүрүнүн маңызы сыяктуу, буга эми ким көлдөлөң турса, мунун ким не түшүнүп, не түшүнбөй кол шилтей кем баа кылгысы келсе аны менен айтышмак быякта калсын, алка жакадан алыша таймашууга баргыдай эрдемсип, асем үнү аны сайын шаңданып маани улады.

Э-эй,
кагылайын элим ай,
кулак тут менин кебиме ай...
айдалып барып болуштан
мен агайын тапкам орустан,
куулуп барып болуштан
мен курдаш тапкам орустан...
суракчы кыйноо кылганда,

айдоочу сабап урганда,
бүлкүлдөп байкуш азиз жан
алкымга келип турганда
орустарым болушкан...

Күмүштөн чырга сүйрөтүп –
күндө акылын үйрөтүп,
алтындан чырга сүйрөтүп –
айда акылын үйрөтүп
алыскы көйкөл Сибирден,
арылгыс шордун түбүнөн
орустар мени качырган,
орустар мени жашырган,
көксөп ырдан сагынган
элиңе эсен баргын деп,
көк мелжиген ак карлуу
жериңе жетип алгын деп
айчылык жолдон ашырган...

«Пай-пай, туурасын айтат да, башынан өткөнүн айтат да?!» деп баш ийкешти карылар. Мурда эле тааныш, а түгүл сырдаш сыяктуу жүргөн бул адамга аны сайын мээри түшүп, ой чабытынын кеңдигине, дилинин калыстыгына аны сайын ыраазы боло мурутунан жымыйып тиктеп турду Бабич.

Бир илдиреген кары мужук:

– Жакшы адам экенсиң, Токтогул, – деди, чачы, сакалы абдан өскөн, чылымдан ак мурутунун алды саргылт, бетинин бармак басым оту гана, мурдунун учу, тирмейген нурсуз эки көзү гана көрүнөт. – Жакшы адам гана жакшылыкты эсине алып жүрөт! А сен азамат, дилинде кудайы, ары бар, таза, улуу адам турбайсыңбы, Токтогул! – Эки көзү чекирейип,

сөөмөйү жыландай октоло тиги байбатчылар жакка сунулду, ошол замат иреңинен каны өчүп, сурланып, эрини кымтылып жини келсе, көп иш- терге аралашкан эски солдат белем, таягын карга тыкылдатып, калчылдап сүйлөдү: – А тиги канчыктын күчүгү эмне деп үрүп турат биерде?

– Э-эй, мужук, – дей баштады байбатча – оозуңа карап сүйлө, алдагы жүн баскан оозуңа кепил алып сүйлө сен, мужук!

А кары мужук идиркенектей:

– Каалап турасыңбы?! – деп, андан нары сөгүнүп жиберди. – Көрсөтчү ыплас тумшугуңду мужукка, көрсөтчү?! Ушу мен эле сенин талпагыңды ташка жайып, көргүлүгүңдү энеңдин үч кошконунан көрсөтүп коёюн! А-а?! Сага мужук эмне жамандык кылды эле?! Орустун падышасы сенин атаңа байлык да, бийлик да берген. А сен, жакшылыкты билбеген кара жылан, бу жерде «таламай кылмакчы» болуп?! А-а?!

Жаакташа тургандай тыяктан байбатча дагы обдула баштаганда жакын турган адамдар: «Кой ырбатпа, элге нукус келтирбе, кой!» деп күңкүлдөй жемелешип калышты. Кары мужук таягы менен музду кыжырлана ургулады:

– Мына, Бабич! Старшинаны биз камап койдук. Же жалганбы?! А бу манаптын бөлтүрүгүн да те кырдагы чоң атасынын эски оруна таштап жибербесе болбойт ко?!

– Чоң ата, – деп, тынчтанта сүйлөдү Бабич,– бул баланын кеби жалпы кыргыз туугандардын ою эмес,

чоң ата. Бул бала ушул темтеңдеген бойдон жүрсө бизсиз эле өзү деле бир аңгекке түшүп кетет ко.

Эл дуулдап коштоду. «Ва-ай, эстүү төрө деги эстүү да! Карачы, туура айтып жатпайбы?! Бозонун деми да бу «талайм» деген?! Талоо эле оңойбу, ким ээрчийт экен артынан бу боз баштын?! Минтип жүрсө, чын эле бу өз көрүнө өзү түшүп алат бир күнү!» дешип бакылдашты.

Бабич үн көтөрө салтанат кыла:

– Кыргыз, орус туугандар, – деп сөз баштады, айлана жым боло калды. – Мына, биздин Токтогул ынкылап жеңгенин бүткүл Россиядагы эмгекчил элдин мүдөөсүн көздөгөн жаңы Кеңеш Өкмөтү куралганын жария кылды. Бул ырас, туугандар! Жашасын Кеңеш Өкмөтү! Жашасын Ленин!

Ураан айтуу аларда башынан боло келген эмеспи, мужуктар «Жашасын Кеңеш Өкмөтү! Жашасын Ленин!» дешип, бир ооздон коштой кыйкырышып, базарды алгоо-далгоо кылып жиберишти. Тоң кыргыз элеңдеп, бул жакшы кубаныч болуп жатканын көрүп туруп эле кыйкыра албай, оозуна кеп кирбей, бирине-бири чоочунуп, «а түзүк, а түзүк» дешип, маңдайлары тымызын жаркый баш ийкешип калышты.

– Эми, – деди Бабич, эл кайра дым боло калды – революциячыл комитет шайлайбыз! Уезд менен байланышканча, жергиликтүү Кеңеш куралганча Ревком эл арасын убактылуу башкарып туруу милдетин алат.

Ревком?! Бул эмне? Мужуктар го түшүнөт, а кыргыз дагы аңкайышып, маң болуп калышты.

– А-а, башкарып тура турганбы?!

Эл кайрылып карай бериштн.

– Э-эй, мен дагы кирем Кеңеш Өкмөтүңө! – деп албууттанды кайра жанагы байбатча, бу сапар не кызуулугу тараган, не кууланганы – кейпи кадыресе жумшарып калган. – Ырас, арасына кирген соң башкарышууга акым болобу?! Мен башкарам! Эл деген топураган мал, аны чарк имере биле турган бышык киши керек. Ушундай эмеспи?! Мына, мен рипкөм болом!

– Болсун, болсун! – деп кыйкырышты жанындагы күшандалары көздөрү чанагынан чыга. – Аккан арыктан суу агат! Кана, кана, мына биз башкарбай элди ким башкармакчы экен?!

«О-о, кой, болбо-ойт...» – деди бирөө ичинен. «Э-э, сатып эле алып коюшу ыктымал булар, кокуй. Те илгери эски ордонун бектерин ак өргөө тигип тосушкан, а кийин ак пашанын акимдеринин деле көңүлдөрүн табышкан, кечеги убактылуу дегенинин деле комиссарын кол бала курдаш кылып алышпады беле?! Ичине жылмаңдап кирип алган болсо, эмне, төбөңө баягы кандуу камчысын ойноткону ойноткон эмеспи?!» – деп, кай биринин ындыны өчүп, жүрөгү дүкүлдөп, бирок эрини чыпталышып, көзү гана жалдырап, ооз ача албай турду.

– Элге салабыз, эл кимди кааласа ошону шайлайбыз, – деди Бабич. – Журт, Ревкомдун төрагасы кыргызга да, мужукка да таанымал адам болсо жакшы болот. Төрагага кыргыздан бир, мужуктан

бир жардамчы орунбасар көрсөтүп беребиз. Аны да колго салып...

– Э-эй, озунодон өтөрү жо-ок. Эстүү Төрө! – деген кыйкырык чыкты эл арасынан.

Бабич:

– Кой, менден да таанымал киши бар арабызда!

– Токтогу-ул! – деп жиберди бирөө. – Токтогулдан башка ким сүймөнчүк эки журтка?! Токтогул!

Бабич кубана Токтогулга карап, кол чаап жиберди. Токтогул кыңырыла жүйө айтты:

Буйрук айтып бирөөгө
бийлеп көргөн мен белем?!
Көңүлүнө карабай
сүйлөп көргөн мен белем?!
Жумшагыңы жууруган,
катууңу камтыган
жалчың эле болуп жүрөйүн,
айланайын элим ай,
атагыңы ырдаган,
эзели милдет кылбаган
жарчың эле болуп жүрөйүн...
Күнгө чуркап талыбас,
айга чуркап арыбас
аттан күлүк табылат –
кара кылды как жарган,
кыйын ишке кайратман
калктан жүйрүк табылат -
Теги жармач кедейден,
турмушка бышып эсейген,
малайлыктан куткарып
мойнунан алсак каамытын,

туюнтсак өкмөт маанисин,
жаңы эреже шаанисин
жарабайбы Маамытым?!

«Бу да жакшы жүйө!», «Асыл – таштан, акыл – жаштан! Көтөрүлсүн да кедейден!», «Ыя, акыры өкмөт кедейчил боло турган болсо, улук да болсун да кедейдин өзүнөн?! Башыгып кетпей эмине?!» деп эл дуу-дуу козголуп кетти. «О-о... акылман Токонду көрдүңбү?! Жол бермекпи кедейге кокуй, тиги мен болом деп ыркырап турган задиси мансапкор карышкырлардан болуп калса?!» дешип, бир жактан Токтогулдун кедейге жол койгонуна ыраазы.

Муну Бабич да туура көрүп:

– Кана, сөзгө кулак салгыла, эреже мындай – кимде ким эзилген кедей баласы Ботобай уулу Маамыт ревкомдун төрагасы болсун десе – чоочунбай колун көтөрсүн! -деп, колго сала баштады. – Өз ою менен, өз каалоосу менен...

Мужуктардын көпчүлүгү дуу кол көтөрүп жиберишти. Бул эмне эрежеси?! Мунун арты эмне болуп кетерине баштары маң кыргыз аңкайып, алактап, те алыста атчан, өгүзчөн тургандары мужуктарды көрө колдорундагы камчысын, чыбыгын сороитуп кай бири: «Болсу-ун! Биз макулбу-уз...» деп калышты.

– Шайланды! – деди Бабич.

Мужуктар шатырата кол чаап жиберишти. Кол көтөрүп каалоо билдириш, кол чаап сөз кубатташ дегенди эзели көрбөгөн кыргыз: «О, жаша-а, малай Маамыт! Бак конду-у башыңа!» – дешип бапырап

калышты. Эки колтуктан сүйөй көтөрүшүп эле мужуктар Маамытты секиге чыгарып салышты.

Эми баягыдан көнө түшкөн көпчүлүк дуулдап, мужук тарабынан Иван Бабич, элет тарабынан Токтогул колго салынып, ревкомго мүчө болуп шайланды.

Дагы байбатчалар жактан кыйкырык чыкты:

– Э-эй, маалим мужук! Эй, сени «эстүү төрө» деп жүрсөк, сен 'такыр эле эсиң жок неме турбайсыңбы?! Ыя?! Бу кандай, кана жети атасы эл башкарып көнгөн кишилер, жалаң эле оозуң кайсы десе мурдун көрсөткөн дырдай томаяктарды «рипкөм» деп, секиңе чыгарып алдың го, ыя?!

– Өкмөт кедейдики, – деп түшүндүрө айтты Бабич, – мужуктан да, кыргыздан да бай атпай, жана да падыша убагында ишке аралашкан кишилер азыр жолотулбайт.

Те четтен бир адам секинин түбүнө келип:

– Таксыр... – деди Токтогулга.

Токтогул эңкейип тиктей калды «И, таптың таксырды?!» деди көңүлү. Көк чаар чыт чапаны эски, кара көрпө тебетейинин төбөсү оңгон, өзүнүн иреңи сыркоодой керсары. Эмне дешин билбей, «таксырынын» унчукпай баш чайкап турушунан «тоотпой койду го» деген ой кетип, ичинен бушайман боло, сүр баса, эрин– дери кургап шалдырады. Ким мансаптуу болсо, бай болсо ошону «байым», «төрөм», «эгем», «таксырым» деп башынан басынган байкуштун бири.

Дагы кынжылып, бу сапар Бабичтин көзүн тиктеп, «буга да жагамбы, жакпаймбы, бир балакетине каламбы» деген ыргылжың санаа жүзүнө чыгып:

– Током го, мейли, шайлансын, мейли... – деп акырын күбүрөп, иреңи кызара калып, мукактана кебин араң жалгады. – А бу малай теңечим... бир эле теңечимден шайланып калды го?..

– Жолдош, – деди Бабич, – жаңы өкмөт урук сүрүштүрбөйт, мына өзүң Ботобай уулу Маамытты малай дединг, ырас, малай болгон, ошон үчүн Ботобай уулу Маамыт бардык уруктардын кедейлеринин атынан шайланып отурат, ал келечектеги ишинде бардык уруктардын кедейлеринин мүдөөсүн көздөйт.

Тиги оозу жарым ачыла башын ийкеп, баш ийкегени менен дагы эле көңүлү макул эместиги кадалган көзүнөн байкалып, бирдеме айтышка зардеси жетпей жан дүйнөсү тымызын кымырылып, же каяша көрсөтө жулкуна басып кете албай селдейип туруп калды. «О, кайран кыргыз ай, баягы «кол ийрисине тартмай» өзүмчүл эски үйүтүн ушул жерде да көрсөтпөй коё албады э?!» деп, өкүнүчтүү ой келди Токтогулдун көңүлүнө.

Күрпүлдөгөн дайранын жээгинде отургандай кулагы дүңгүрөп, «Бак конду-у башыңа!» деген үн, шатыраган кол чабуу көңүлүн жымыратып, а «малай», «дырдай томаяк» деген заар сөз ошол эле жерде жүрөгүн ырайымсыз тилип, үшүн алып, Маамыт эси энги-деңги. Эмне өзү бак деген? Бак аны багабы, ал бакты багабы? Чын эле колунан эмне келет?! Терс

баскан малдын алдын кайрыгандан башка эмнеге бийлиги өткөн эле?! Ким акыл сурады эле андан, ким айтканын кылды эле анын?! «Ө-өй, малга бас!», «Ө-өй, тегирменге жөнө!» деп, ага кошо «көк мээ» деп, ызылдата сөкчү байынын үрөйү көз алдына келип, эми жылуу сезилип, анын айтканы акылдай, сөккөнү адептей туюлуп, ал байысыз эчтеме кыла да, боло да албай тургандай. Кантет эми?! Чоң болосуңбу деп сурап коюшсачы?! Жыйын тез эле бүтсө экен деп тиледи ою.

– Кандай эреже болот, кандай жол болот, айтсы-ын Жаңы Өкмөт! – деген суроо болуп калды эл арасынан, баары жым болуша кулак төшөй калышты. Кимдин уккусу келбесин жаңы эрежени?! Көздүн баары Маамытка кадалды.

Маамыт жүрөгү дүпүрөп туйлап, баары бир өйдө карай албай, аны сайын эки ийни шөлбүрөп, башы каңгырап, нес болду. Өзүнчө демиге, кысыла, мурду тердеп чыкты. Кана, эмне эреже айтасың, Жаңы Өкмөт? Эл кулак төшөп тушат. Эл тиктеп турат. Эл күтүп турат. Кана?! Маамыт секиден түшө качуу ниетине келип, бирок Токтогул менен Бабичтин ортосу, тап жыла албай биротоло ындыны өчтү.

– Ха-ха-а! Маалим мужук, кедей канга туйтундуңбу-у?! – деп, тыяктан байбатча шакебе чыгара баштады. – Э-эй, муну эш тартканча башына беш та-арт, мына көрдүңбү-ү?!

Бири арсайып, бири ырсайып, күшандалары абдан каткырык сала күлүп коштоп калышты.

Маамыттын кейпи жан тартып турган мужуктун да, кыргыздын да арасына камтама болгон күбүр-шыбыр жойлотуп жиберди. Эй, арман күн ай, жаңы өкмөт жарыяланып жатса, шайланган киши минтип далдырап турса – кандай кеп болот эми?!

Токтогул элдин көөнүн жайкады:

Э-эй,
тизгин алар балдарын
мүдөөсүнө жараша
иргеп алат замана,
ык, шыгына карата
түрлөп алат жана да...
көкөйүнөн кетиртип
кечегинин залдарын,
таалим берип жетилтип
таптап алат калганын...
көсөм кылып ишине,
карамдуу кылып кишиге
тактап алат нары жагын...
бүгүн сүрдөп кысылса
эртең чыгат топ жарып,
бүгүн сүйлөй албаса
эртең турат жаңшанып,
кеби жүйө, эп болуп,
эли тыңшайт тамшанып...

«О-о, акылмандан сөз качып кутулбайт турбайбы! Мына сөз, мына маани! Эки айрылышта жол көрсөткөндөй кылды го?! Токтогулдун көйкөлө чайпалган дилинен ошол кысталыш абалда төгүлүп түшкөн мааниге тен бере көпчүлүк дуулдап турду.

МАЗМУНУ

БИРИНЧИ БӨЛҮМ.....4

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ.....126

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ.....298

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮМ.....453

Төлөгөн Касымбеков

КЕЛКЕЛ

Тарыхый роман

I том

Басманын директору *К. Сатыкулов*
Редактору *О. Көчкөнов Н. Ногойбаева*
Сүрөтчүсү *К. Сейталиев*
Корректору *А. Шатманова*
Дизайнер *Ө. Акматали уулу*

«ШАМ» басма үйү.
Тел: 0508 02 04 02 / 0778 02 06 02
Email: shambasmauyu@gmail.com
Ватсап: 0508 02 04 02

Басууга 23. 08. 2019 кол коюлду.
Офсет кагазы 70г. офсет басмасы.
Кагаздын көлөмү 60x84 1/16.
Көлөмү 36,5 басма табак.
Нускасы 500 даана.

ЕГПИ УНИВЕРСИТЕТИ
Инв. 750 = 00

24/2567

9 789967 480308

ШАМ
Басма үйү

Төлөгөн
КАСЫМБЕКОВ

КЕЛКЕЛ

I

ШАМ
Басма үйү